

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1992 **2** letnik 46

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

UDC 949.712(05)
UDK

ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 6. 1992.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina), Aleksej Kalc in Jožica Pirc (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 150-001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 1200 SIT, za društvene člane 900 SIT, za društvene članepokojence 675 SIT, za društvene člane-štolente 450 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **320 SIT**

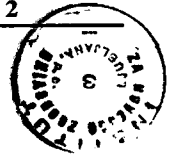
Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, julij 1992

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415- 348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Nataša Golob, Uvod k umetnostnozgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: Gesta Friderici	151–163
Introduction to the Art Historical Method of Medieval Illuminated Manuscript Dating: Gesta Friderici	
Věra Petráčková, Slovenci na čeških univerzah pred tridesetletno vojno	165–170
The Slovenians at the Czech Universities before the Thirty Year's War	
Vasilij Melik, Nemci in Slovenci (1815–1941)	171–174
The Germans and the Slovenes (1815–1941)	
Janez Cvirn, Nemški tabori na Slovenskem (1869)	175–185
German Open Air Meetings in Slovenia (1869)	
Werner Drobesch, Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo	187–196
Der Deutsche Schulverein. Its Ideology and Activity with Special Regard to Slovenia	
Aleksej Kalc – Majda Kodrič, Izselsjevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne	197–209
Emigration from Venetian Slovenia in the Context of Emigration from Friuli with Special Regard to the Period in the 19 th Century and till the First World War	
Janko Pleterski, Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917–1918	211–223
Activity of Dr. Ivan Šušteršič in Switzerland in the Years 1917–1918	
Franc Rozman, Praznovanje prvega maja 1918 na spodnjem Štajerskem	225–232
May Day Demonstrations 1918 in Lower Styria	
Igor Grdina, Prispevki k zgodovini slavistike na univerzi v Ljubljani 1919–1930	233–248
Contributions to the History of Slavicism at the University in Ljubljana 1919–1930	

ZAPISI – NOTES

Janez Šumrada, Kandlerjev »Codice diplomatico istriano« in Kosovo »Gradivo za zgodovino Slovencev«	249–253
Pietro Kandler's »Codice Diplomatico Istriano« and Franc Kos' »Gradivo za zgodovino Slovencev«	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Jože Žontar – šestdesetletnik (Sergij Vilfan)	255–258
Jože Žontar – Sexagenarian	
Bibliografija prof. dr. Jožeta Žontarja	258–260
Bibliography of Prof. Dr. Jože Žontar	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Katoliška obnova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 (Janez Šumrada)	261–263
Catholic Renewal and Counter-reformation in the Inner Austrian lands 1564–1628	
Mednarodni simpozij »Dunaj in Slovenci« (Marjan Drnovšek)	263–265
International Symposium »Vienna and the Slovenes«	
Arhivska praksa in zgodovinska raziskava (Ana Benedetič)	265–266
Practice in the Archives and Researching the History	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Anja Dular, Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo. Šmarjeta II. (Davorin Vuga)	267
Zosimos, Neue Geschichte (Rajko Bratož)	267–270
Adolf Lippold, Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta (Rajko Bratož)	270–274

Andrej Pleterski, Etnogeneza Slovanov. Obrisi trenutnega stanja arheoloških raziskav (Sneža Tecco Hvala)	274–275
Josip Lučić, Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba republike (Ignacij Voje)	275–279
Hermann Wiesflecker, Maximilian I. Die Fundamente des habsburgische Weltreiches (Vasko Simoniti)	279–280
Sette città jugo-slave tra Medioevo e Ottocento (Ferdo Gestrin)	281–282
Janez J. Švajncer, Vojna in vojaška zgodovina Slovencev (Damijan Guštin)	282–284
Franc Rozman, Korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa (Janez Cvirn)	284–285
William Greider, Tajne Hrama. Kako Federalne rezerve vode SAD (Igor Grdina)	285–287
Claudio Pavone, Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza (Milica Kacin-Wohinz)	287–290
Ivan Stopar, Mesto Celje in njegovi spomeniki (Janez Cvirn)	290–291
Slavka Ložar, Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini (Stane Granda)	291–292
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 11. zvezek (Eva Holz)	292–293

OBVESTILA – INFORMATIONS

Vsebinski osnutek programa XXVI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev	293
Draft Programme of the 26 th Meeting of Slovenian Historians	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 46, 1992, 1 in 46, 1992, 2	V–X
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 46, 1 and 46, 1992, 2	

Nataša Golob

UVOD K UMETNOSTNOZGODOVINSKI METODI DATACIJE SREDNJEVEŠKIH ILUMINIRANIH ROKOPISOV: GESTA FRIDERICI

Ko sta Milko Kos in France Stele v letih po 1. svetovni vojni postavljala katalog srednjeveških rokopisov v Sloveniji,¹ sta skupino iluminiranih rokopisov iz Stične, ki so dobili prostor v prvotni Licejki, oz. sedanji Narodni in univerzitetni knjižnici, datirala v drugo polovico 12. oz. na začetek 13. stoletja; po okrasu inicijal sta jim – kar vsem – prisodila bližino Salzburga in pripisala enoten iluminacijski slog, po pisnih načinih pa jih uvrstila med dela, ki odsevajo načine, veljavne za južnonemške skriptorije. Njuno delo je v času izida upoštevalo verjetno kar vsa aktualna spoznanja, kar jih je znanost dotlej izrekla o takih spomenikih. Po vseh strokovnih kriterijih bi njuni knjigi moralo pripasti eno osrednjih mest med tovrstnimi dosežki v Evropi, saj bi glede na znanstveno disciplino in zahtevnost raziskanih rokopisov težko našli v času izida, v zgodnjih tridesetih letih, publikacijo, ki bi se z njuno knjigo mogla meriti. To zgledno delo zaradi jezikovnih ovir zunaj slovenskih meja pravzaprav ni citirano, doma pa je med slovenskimi umetnostnimi zgodovinarji bržkone prav zaradi svoje izjemnosti, velikega koraka, ki je bil storjen malone *ex nihilo*, povzročilo občutek, da je gradivo enkrat za vselej raziskano in ne moremo dodati ničesar novega. V resnici pa je umetnostna zgodovina pri raziskovanju srednjeveških iluminiranih rokopisov dotlej postavila le obče stilnokritične temelje, ugotovila je, kateri kodeksi sodijo v osnovni repertorij, pravo delo pa se je šele pričevalo: objave dokumentacij, serije katalogov z datiranimi iluminiranimi in neiluminiranimi rokopisi so osvetljevale nove detalje, ki pa bistveno vplivajo na odgovore kje, zakaj, kako je nastal ta ali oni rokopis, kdo je oseba v ozadju – bodisi kot naročnik ali kot ustvarjalec. Zlasti poveljne raziskave, ki so prve bogate sadove dale v šestdesetih in sedemdesetih letih, so zaradi novih socioloških dokazil dale predrugačne poglede na družbo in njeno odzivanje na (umetniška) dela. Tako se je še pred kratkim zdelo kar neverjetno, da bi se v visokem srednjem veku skriptor in iluminator uveljavila kot delavca na »svobodnem trgu«, da sta potovala iz kraja v kraj, kjer je pač bilo njuno delo potrebno in plačilo po pogodbi zagotovljeno.² Čim manj se je umetnostna zgodovina morala loviti na zahteve po temeljnih stilnokritičnih opredelitvah, čim manj ji je bilo treba razglablјati o tem, kateri vplivi so pomembnejši od drugih, čim manj so bile vprašljive kvalitativne lestvice ustvaritev in njihovih ambientov, bolj je prihajala do izraza celovita podoba dela, torej umetnostnega pojava, ki je seštevek mnogih vplivov.

Zares si je umetnostna zgodovina šele potem, ko je bil kodeksu priznan status večplastnega fenomena, zastavila vprašanje o človeku, ki je za kodeksom: *homo faber*, ki sicer iz roke da izdelek, je hkrati pričel dobivati ob družbenozgodovinskih še individualno-zgodovinske obrise, ob priznavanju intelektualne sposobnosti tudi obrise svoje samozavesti.³ Res je, da je šele detajlistični študij kodeksov, ko je bil obrnjen folij za folijem, naštel nova imena, razgrnil je v kolofonih, noticah, ekslibrisih in avtonomnih risbah zajete situacije in občutke, ki so orisali splošne in posebne razmere ljudi v visokem srednjem veku in mesto posameznika v njem. Srednji vek dobiva obrise tople človeške prisotnosti. Z objavami detajlističnih katalogov se je lahko pričela uresničevati nuja, da so razpršena dela in posamična dela dobivala zaokroženo podobo; profilirani ustvaritvi se je moglo pridružiti dela iz (geografsko) oddaljenih zbirk in opus mojstra zaokrožiti; še v prvi polovici tega stoletja je vsaka nejasna poteza, nekoliko

¹ M. Kos – F. Stele, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Ljubljana 1931, 2.

² F. Masai, De la condition des enlumineurs et de l'enluminure à l'époque romane. *Bulletino dell'archivio paleografico italiano*, NS II-III, 1956–1957, 134–144. M. Rotta, Lo scriptorium monastico. Codici liturgici miniati del Benedittini in Toscana, Firenze 1982, 47–73, zlasti 62. M. C. Garand, Manuscrits et scriptoria aux XIe et XIIe siècles. *Codicologica*, 3. Essais typologiques, Leiden 1980, 9. N. Golob, Osecro te: Images of manuscript workers. *Arte medievale* 1992/2 (v tisku)

³ H. Keller, Künstlerstolz und Künstlerdemut im Mittelalter. V: *Festschrift der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Goethe Universität Frankfurt am Main, Wiesbaden 1981*, 191–219. R. Hausherr, *Arte nulli secundus*. Eine Notiz zum Künstlerlob im Mittelalter. V: *Ars Auro Prius*. Studia Iohannis Bialostocki Sexagenario Dicata, Warszawa 1981, 43 ss. H. Klotz, Formen der Anonymität und des Individualismus in der Kunst des Mittelalters und der Renaissance, *Gesta*, 1976, 303 ss.

nerodno narisana linija nosu ali drugače padajoča guba povzročila ugotovitev, da gre za drugega mojstra.⁴ Prizma umetnostnozgodovinskega pogleda na srednjeveške kodekse se je v nekaj kratkih desetletjih bistveno spremenila.

Kodikologija, ki je veda, posebej usmerjena k študiju prvin starih knjig, je odprla mnogo novih raziskovalnih področij, zlasti tistih, ki so zaradi interdisciplinarnosti zahtevale posebne pristope, denimo vprašanja tehnologije pisne podlage, kemičnega sestava barv, tušev, črnil, tehnologije vezav in prevezav, staranja materialov itd. Vendar še tako natančno poznavanje pergamentov, črnil in vezav ne omogoča ozke, vsaj na desetletje natančne datacije, tudi radio-loška in kemijska analiza ne dajeja jasnejšega odgovora kot ga lahko posredujeja paleografija in umetnostna zgodovina. J. P. Gumbert⁵ je še pred kratkim poudaril, da so pri paleografskem datiranju meje sorazmerno ohlapne in se le izjemoma zožijo na razpón, krajši od nekaj desetletij. Pri tem je omenil, da je trditev umetnostnih zgodovinarjev, češ da njihova stroka zmore zožiti časovni razpon samo nekaj let, neresnost, preračunana na zunanji učinek.

Umetnostna zgodovina je kljub svoji samostojnosti veda, ki je zgodovinska in zato želi biti jasna in natančna. Vprašanje »kdaj« je bilo leto, ki ga zapišemo kot datacijo, pa se pričinja pri vprašanju, za katero obdobje iz življenja umetniške ustvaritve gre. Umetnina ima svojo »prazgodovino« (v ambientu, ki v umetniku povzroči impulz za nastanek ustvaritve), ima svoj kreativni moment, ki traja v času prenašanja v material, pa seveda čas odmeva, ki lahko nenadejano izrazi izpovedno bistvo umetnine tudi dosti let pozneje. To ni nujno epigonstvo ali manierirano, onemoglo ponavljanje znanih in – historično gledano – že izrabljenih prvin. Nazoren primer take prostodušne, živahne predstavitev že več stoletij starih likovnih elementov v novo okolje se mi zdijo inicijale iz glagolskih rokopisov. Vzemimo kot primer ms 163/II iz Kopitarjeve zbirke v Nuku, kjer so mdr. velike stolpaste inicijale, izrisane kot ostrolomljeni trakasti preplet: steblo raste iz dveh vzporednih trakov, le-ta se vozata v razmikih, ki se uklanjajo estetskemu ravnotežju črke in nastali prepleti bolj ali manj spretno lovijo strukturo glagolske inicijale. Takoj je očitna lahkotnost umetelno spletene inicijale, ki je zaradi jasne perorisbe še izraziteje drugačna od zaprte in zgoščene podobe glagolskih črk v besedilu. Te inicijale so nedvomno sinteza mnogoterih prvin, a lepota vozlastih prepletov in preslegasto položenih trakov spoznamo kot nadaljevanje inicijal, ki so še v karolinškem Toursu pred sredino 9. stoletja izoblikovale prefinjeno igro trakastega prepleta v telesu črke in se v otonskih skriptorijih okoli leta 1000 oblikovale v malone matematično natančne in formalno duhovite inicijale. Glagolske inicijale so njihove dedinje, vendar so dopolnjene z listi, ki jih poznamo predvsem iz romanskih vitičnih inicijal, ter z nitastimi zankami, ki so postale značilno vehementna bordura v rokopisih vsaj od sredine 13. stoletja dalje. Kaj taka družba heterogenih elementov pove? Nobeden teh likovnih elementov ne daje opore za datacijo, so pa opozorilo, da so kodeksi s takim okrasjem – in posebej z vtisno močnim otonskim okrasjem – bili v pisarjevi oz. iluminatorjevi bližini. Iz poudarjene prisotnosti otonske iluminacije lahko razberemo dvoje: da je mogoče pisar delal po nekem kodeksu iz predromanike ter da se je otonska inicijala brez zaloma ujela s tradicijo pleteninaste ornamentike na kamnitnih in lesenih reliefih domačega, istrskega in drugega hrvaškega ozemlja. Te inicijale niso ustvaritve iz tujega sveta: njihova oblika fantastičnih zank je ostala prisotna skozi stoletja, le na novo je bila povedana. Slogovna preobrazba otonskih inicijal v glagolske ni doživela večjih novosti, resnični poseg v karakter glagolskih črk je vsebovan le v predružačenih razmerjih med stebli in izboklinami črk: iluminator je segmente latinskih kapitalk in incijalk moral sestaviti v kompozicijo glagolske črke.

Tu je rezultat različnih tradicij črka, ki je reminiscence na pet, šest stoletij slogovnega razvoja zahodnoevropske inicijale izrazila v posebnem, regionalnem omejenem načinu, vendar s fantazijo in avtonomnostjo svojega predstavnega sveta. Zato bi glagolskim inicijalam epigonstva ali celo razvojnega zamudništva ne smeli podtikati. Stik z zahodnim katolištvom je ostal, torej tudi stik z vodilno nitjo v razvoju slikarstva, v tistem času z liričnim realizmom v mednarodnem (mehkem) slogu. In ti elementi, ki so prišli v rokopis iz veronskega ali južno-furlanskega kroga, so datacijska linija. Vsak umetnostni izraz, ki nastaja na ravni psihodinamike (avtohtonega) kulturnega kroga in je zatorej zaprt v svoje specifične horizonte, nima

⁴ A. Legner, *Illustres manus. V: Ornamenta ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik*, 1, Köln 1985, 185–230.

⁵ J. P. Gumbert, *General remarks in conclusion of writing the dating and localisation of Mss.*, IX Colloque du comité international de paléographie latine, Rim 22. sept. 1990.

jasno ločenih slogovnih stopenj: kulturni krog se vrtil predvsem v abstraktnem dekorativnem besednjaku in vse dotlej, dokler se hotenje po lepem ne poveže z zahtevo po izražanju v direktnem pripovednem načinu, ko lahko začnemo slediti razvoju kompleksnih ustvaritev (figuralike), so datacijske linije nejasne.

Vselej je gornja meja v dataciji določena z elementom *post quem non*. Glede srednjeveških rokopisov je v razpravah občasno prisotna tudi misel, da je čas resničnega dokončanja kodeksa pravzaprav trenutek, ko je predstojnik skriptorija (ali biblioteke ali celo samostana oz. profane pisarske delavnice) pregledal, skorigiral, redigiral in ev. s parafo »cor« izročil kodeks javni rabi. Iz dosedanjih raziskav vem, da te zahteve ne moremo jemati kot obče veljavnega pogoja in tudi, da po korekturnih znakih ne moremo datirati rokopisov. Razvojnega sistema v korigiranju prekopiranih srednjeveških kodeksov namreč ni. Za vso skupino stiških kodeksov iz 12. stoletja sem sicer lahko ugotovila, da je vseh 28 (popolnih) kodeksov en korektor pregledoval in popravljaval zapise hkrati, kakor so nastajali in da je uporabljal vseskozi enak znakovni sistem, prav tako ni spreminjal umestitve korektur na strani (in se je držal romanske sheme razdelitve pisnega zrcala in margine). Temeljnih tipov korekturnih znakov je v stiških kodeksih približno petnajst z več kot 160 značilnejšimi izpeljankami, so pa vzeti iz že znanih (nečrkovnih) sklopov. Gre namreč za uporabo heironomskih nevm, za abreviaturna znamenja (npr. za nekonstantne abreviacije, abreviacije z relativnim pomenom, abreviacije za manjkajoče črke, zloge, za dogovorjene besede), za simbole iz tironskih not in seveda za fantazijske, abstraktne znake. Ker pa poznam podobne korekturne znake in sisteme tudi iz zgodnejših rokopisov, iz 7., 8. stoletja, a so iz povsem drugačnih literarnih tradicij,⁶ je logično, da korekture same po sebi ne dajejo opore za datacijo. – Nič novega tudi ni, če rečemo, da je mnoge kodekse vzel v roke korektor lep čas po tem, ko sta skriptor in iluminator odložila svoje orodje, marsikateri pa sploh ni nikoli dočakal resnega vsebinskega in besedilnega pregleda. In vendar to ne more biti zadosten razlog, da takega kodeksa vseeno ne bi šteli za *opus finitum*.

Bistvena elementa, ki opredeljujeta kodeks kot dokončano delo, sta besedilo in dekoracija; vse drugo (posvetilni napisi, pisarjevi ureki, naglasna znamenja itd.) so »neobvezni« elementi. Stiški romanski rokopisi so z besedilom in okrasnim delom ostali malone nedotaknjeni; štejemo jih lahko za vsebi sklenjena, verodostojna in izvirna pričevanja svojega časa. Zato moramo pri iskanju čim ožje datacije izhajati iz prvin, ki so bistvena sestavina teh kodeksov. Iluminacija, zlasti struktura vitičnih inicijal in oblika listov v njih, je jasno povedana informacija o času nastanka in dober namig na slogovno domovino tega ali onega iluminatorja – vseh je menda devet. Res pa je, da se ti podatki razkrijejo šele potem, ko je dokončana navzkrižna primerjava ključnih prvin – v vseh stiških kodeksih, ki so sedaj znani, ne le nekaterih. France Stele in Milko Kos sta v času, ko sta pripravljala katalog srednjeveških rokopisov v Sloveniji, poznala le stiške rokopise iz Ljubljane, o nekaterih dunajskih sta imela nepopolno informacijo – verjetno pridobljeno predvsem po Hermannovi knjigi⁷ – za wolfenbüttelski kodeks z *Gesta Friderici* še nista vedela.⁸ Ko sem pred nekaj leti že poskusila datirati sitške rokopise – sicer res samo ljubljansko skupino⁹ – sem večino kodeksov umestila med leta 1175 in 1185, prav *Gesta Friderici* pa me je napeljala do iskanja natančnejše datacije.

Kodeks, hranjen v Wolfenbüttlu, v Herzog-August-Bibliothek je zgolj zaradi besedila *Gesta Friderici*, imenovanega tudi *Chronica Friderici imperatoris*, vreden posebne pozornosti.¹⁰ Nemško zgodovinopisje ga pozna že dalj časa: približno sredi 16. stoletja je – menda direktno iz posesti stiškega samostana – prišel v roke hrvaškega humanista Matije Vlašiča

⁶ Cf. Harleyev molitvenik, 8./9. stoletje, skriptorij iz Mercie ali Worcestra; ali Beda Častivredni, *De tempore rationum*, zgodnje 12. stoletje, skriptorij iz Anglije; Aldhelmova *Enigmata*, druga polovica 12. stoletja, Canterbury – L. Webster – J. Backhouse, *The Making of England. Anglo-Saxon Art and Culture, AD 600–900*, London 1991, 76, 77, 208, 209. Psalter v tironskih notah, 3. četrtina 9. stoletja, dvorna šola Karla Plešastega – P. Ganz – Fedja Anzelewski, *Wolfenbütteler Cimelien, Wolfenbüttel* 1989, 65–66.

⁷ H. J. Hermann, *Die deutschen romanischen Handschriften der Österreichischen nationalbibliothek Wien. Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich*, N. F. 2, Leipzig 1926, 287–300.

⁸ Rokopis je Milko Kos pregledal 1. septembra 1960 – tako je navedeno na evidenčnem listu v kodeksu – in ga menda prvič omenil v članku *Gradivo za starejšo zgodovino Slovencev v arhivih izven naših meja (Arhivi v Avstriji in Nemčiji)*, JIC II, 1963, št. 2, 59–67.

⁹ N. Golob, *Die illuminierten Handschriften aus dem Zisterzienserkloster Stična (Sittich)*. Die Gruppe der in der National- und Universitätsbibliothek Ljubljana verwahrten Codices, *Codices manuscripti*, 1988/4, 145–191.

¹⁰ Zaenkrat sicer še ni objavljena ne kodikološka ne besedilna, paleografska in podrobnejša zgodovinska analiza, tudi za transkribirano izdajo so uporabili pariški kodeks, torej cesarju izročeno verzijo (cf. infra), a stiško-wolfenbüttelski kodeks je bil ves čas navajan kot relevantna paralela.

Ilirskega. Kako se je to zgodilo, ne vemo. Vlašič je bil profesor na tedaj sloviti univerzi v Helmstedtu in po smrti je njegovo biblioteko, ki je bila daleč znana zaradi redkosti, leta 1597 kupil vojvoda Julius von Braunschweig-Wolfenbüttel. Zato kodeks danes hrani Bibliotheca Augusta v Wolfenbüttlu. Besedilo je pravzaprav uradna zgodovina tega staufovskega vladarja, ki jo je na cesarjevo izrecno željo pričel pisati njegov stric: to je bil Oto, škof v Freisingu in opat v cistercijskem samostanu Morimundu. Tu, v Alzaciji, je 22. septembra 1158 tudi umrl. Ob njegovi smrti sta bili dokončani le prvi dve knjigi; zapis je nadaljeval Rahewin, Otov kaplan in notar, ki je dokumente najboljše poznal in je dopolnil kroniko z dogodki vse do leta 1160. Iz let med 1158 in 1160/65 ni znan noben kodeks; tudi rokopisov iz 12. stoletja je komaj za prste ene roke. *Gesta Friderici* so znana v treh redakcijah, ki so zaznamovane kot A, B in C.¹¹ Verzija A je znana le iz prepisov humanistov in se po skladnji besedila razkriva kot sinopsis, osnutek Otonovega dela, B je t.im. delovna verzija, C pa izbrušena različica besedila, ki so jo kot čistopis poklonili cesarju; najstarejši kodeks te skupine je kot lat. 18408 hranjen v Parizu, v Bibliothèque Nationale, nastal pa je okoli leta 1200 v Alzaciji.¹²

Skupina B je sorazmerno številčna, nekaj kodeksov je celo popolnih¹³ in dva sta iz 12. stoletja. Kot B2 je označen rokopis iz Voraua, ki ga je pisal neki Wolfgang v času, ko je v Vorauu bil prošt Bernhardus (1185–1202),¹⁴ in stiški oz. stiško-wolfenbüttelski Cod. Guelf 206 Helmstedt. je označen kot B1.¹⁵ Četudi je besedilo vezano brez ene lege, enega snopiča, je vseeno šteto kot popolno, zanimanje vzbuja pa še zato, ker je štirim Otonovim in Rahewinovim knjigam pripisano nadaljevanje do leta 1169 (1170) v obliki kratkih letnih zapisov. To so nedvomno tehtni razlogi, da je vzniknilo vprašanje, ali je kodeks možno natančno datirati in kje je nastal – zares v Stični ali gre za delo, ki so ga prinesli iz kakšnega avstrijskega samostana. Krka na Koroškem, Zwettl, Rein pri Gradcu (zaradi podobnih formulacij v stiškem dodatku in v reinskih analih) in Salzburg so kraji, ki jih je pod vprašaj postavil Schmale,¹⁶ odgovora pa nemško zgodovinopisje doslej ni zapisalo. Obe vprašanji – glede datačije in skripterja – se prepletata, povezani pa sta z razmerami v samostanu in tudi s tehnologijo oz. postopkom in hitrostjo nastajanja kodeksov.

Vse stiške kodekse so pisali izurjeni skriptorji in tudi ta rokopis, saj včasih odkrijemo *currente calamo* izpeljane popravke. Mislim, da je *Gesta* prepisal isti pisar kot Cod. 758, ms 10 in še nekatere druge; v enem dnevu je prepisal približno šest, sedem folijev oz. malo manj kot eno lego, en snopič. *Gesta* so sprva obsegla 17 snopičev, ker pa 16. manjka (čeprav foliiranje, ki je iz 19. stol. teče dalje), bi namesto sedanjih 125 folijev morali naštetih 133 folijev. Besedilo takega obsega je naš skriptor zmogel prepisati v približno 20 delovnih dneh. Delal je skupaj z rubrikatorjem, ki je ob cinobrastih inicijalah in cinobrastih incipitih zapisal še nekaj naslednjih besed z rjavim črnilom, nato pa prepustil pero običajnemu skribi. V srednjem veku je delovno leto – potem ko odštejemo vse praznike – imelo približno 250, 260 delovnih dni.¹⁷ Kodeks običajnega obsega je imel 180–220 folijev (kot npr. ms. 5, 9/I, 9/II, 10, 11, 13, 14, 15; vsi so podobnih dimenzij kot Cod. Guelf. 206 Helmstedt.) in ga je več pisar prepisal v tridesetih delovnih dneh.¹⁸ Pisar je ponavadi prepisal eno besedilo; tako je v stiško-wolfenbüttelskem kodeksu drugi pisar prepisal Remigijevo *Historio Hierosolymitani*, ki je vezana z *Gesta* v ene platnice, obsega pa fol. 131–186.

En sam kopicist je v enem letu lahko prepisal pet ali šest kodeksov običajnega formata, če dela niso zapletle kakšne posebne zahteve. Identifikacija pisarskih rok, ki so soustvarjale skupino stiških rokopisov, bi bila imenitna paleografska naloga; jaz ji nisem kos in moja sedanja ocena, da gre za enajst različnih rok, bržkone ne bo točna. Vendar pa tudi približnost ocene, koliko mož je štela skupina (devet iluminatorjev, menda enajst pisarjev, več pergaminarijev in

¹¹ G. Waitz, *Über die verschiedenen Rezensionen von Ottos und Rahewins Gesta Friderici*, SB, Berlin 1884, 331 ss.: Waitzovo razdelitev v različne redakcije je poznejše nemško zgodovinopisje ohranilo.

¹² Chr. Väterlein (ed.), *Die Zeit der Staufer. Geschichte – Kunst – Kultur*, I. Katalog, 242–243; II. Abbildungen, sl. 165, Stuttgart 1977.

¹³ Cit. po Schmale 1963 (gl. op. 15), 181.

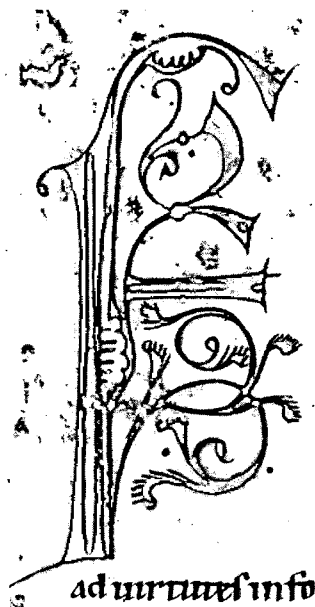
¹⁴ Schmale 1965 (gl. op. 15), 66.

¹⁵ Gl. dodatek 1.

¹⁶ Schmale 1963, 181.

¹⁷ Za štetje delovnih dni in letne poračune cf. B. Schock-Werner, *Bauhütten und Baubetrieb*, v: A. Legner (ed.), *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400*, 3, Köln 1978, 55 ss.

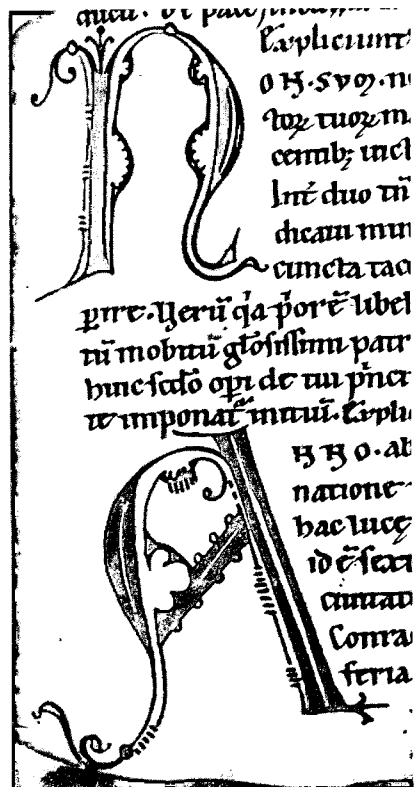
¹⁸ Za kodekse velikega formata, kot so ms 3, 8/1, 8/IV, Cod. 649, 650 itd. je bilo potrebnih precej več delovnih dni. Za ms 3, ki obsega katene k pismom sv. Pavla in nekatera apostolova pisma, sem izračunala, da je pisar potreboval 65–70 delovnih dni.

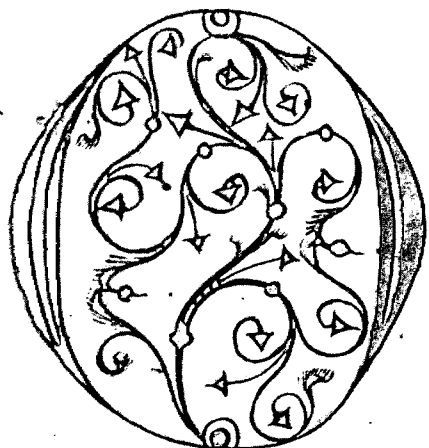
Slika 1: Wolgenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 206 Helmstedt., fol. 1r

Slika 2: Wolgenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 206 Helmstedt., fol. 5r

Slika 3: Wolgenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 206 Helmstedt., fol. 38r

Slika 4: Wolgenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 206 Helmstedt., fol. 64r

poseben knjigovez, verjetno pa še kdo), pove, da je bibliotečni fond naglo naraščal¹⁹ in da so kodeksi, ki so se ohranili, nastali v sorazmerno kratkem obdobju: med začetkom in koncem rokopisne delavnice v Stični je minilo več kot pet let, a manj kot deset.

Za ta razcvet je bil, kot kaže, zaslužen Folknand,²⁰ ki je upodobljen v inicijali iz dunajskega Cod. 650 (*De civitate dei* sv. Avguština). Ker prav za Folknanda vemo, da je umrl 8. decembra 1180, je ta letnica izhodišče za datacijo večine stiških rokopisov, nedvomno pa je iz tega časa tudi *Gesta Friderici*. Z umetnostnozgodovinskega zornega kota bi bil kodeks deležen le majhne pozornosti, saj ga ne krasi posebno pretanjen okras, zgolj enobarvne silhuetne inicijale v rdeči perorisbi. Seveda so zanimive tudi te inicijale, ki so dobile prostor na poudarjenih delih besedila: na eni strani zrcalijo izjemno sposobnost kopista, da je celo začetnice stavkov spreminjal v fantazijsko domiselne poudarke – v skupini dvo- in trivrstičnih začetnic je denimo preprosto stebelce inicijale I spremenil v več kot dvajset zares različnih oblik. Večvrstične inicijale pa razkrivajo, da pripadajo nekaj tipom okrasnih alfabeta; vse so sicer izrisane z vehemenco izurjene roke, a predloge, po katerih so nastajale, so različne. Steblo črk je razcepljeno, zvečine vzporedno s telesom črke, včasih je razdeljeno v dekorativnem, v usločene zobce izpeljanem vzorcu. Inicijale so obrobljene z obrisno linijo, ki se pogosto nagrebeni v dekorativne lističe ali izboči v ušesaste brste. Zanimivo je, da ti izrastki praviloma niso na mestih, kjer bi jih pričakovali zaradi simetrije črke ali na točkah, kjer bi črko poudarjali: ne, so povsem naključno in igrivo razpostavljeni po vsej inicijali. Bodisi iz telesa črke ali iz obrobne črte rastejo vibasto uvihnjene vitice, ki se sicer ne podrejajo načelu zrcalne simetrije, vendar se vseeno zraščajo v preplet, ki daje inicijali uravnotečeno in skladno podobo. Izrastki so oblikovani:

- kot dvojna, razdeljena linija s polnilom v prosojni rumeni barvi (fol. 1r, sl. 1);
- kot lasno tenek izrastek, ki se preoblikuje v obliko lističa, ki ga vidimo preganjenega in je okrašen z laski (fol. 1r, 5r, 64r: sl. 1, 2, 4);
- kot mesnati večdelni čašasti, na cvet spominjajoči listi, ki so na robovih okrašeni z majhnimi zobčki in drugim dekorativnim polnilom (fol. 5r, sl. 2);
- kot sistem asimetrično poganjajočih izrastkov, ki so na razcepah okrašeni z bunkami in imajo na konceh trikotne nastavke (fol. 64r, sl. 4);
- kot asimetrične listine arabeske (fol. 38r, sl. 3).²¹

Če bi hoteli ob pomoči teh inicijal ugotoviti datacijo rokopisa, ne bi daleč prišli. Silhuetne ali kaligrafske inicijale, izrisane največkrat le v tinti kontrastne barve, namreč niso kronološko specifične. Preprosto okraševanje z bunkami, vzporednimi črtami, uvihnjenimi repi ob margini itd. je bilo že v 9. stoletju povsod prisotno, sodilo je pač med večšine kopistov in rubrikatorjev in četudi imamo v 12. stoletju več skupin dekorativnih alfabeta, bodo drobne razlike postale veljavno opozorilo šele tedaj, ko bomo imeli na razpolago dokumentacijo, kataloge vsaj za večino srednjeveških kodeksov. Dekorativne alfabete so imeli kopisti narisane na predložnih listih in so jih nosili s seboj – ne kot osebni memo, pač pa kot vzorec, ki so ga ponudili naročniku, da je iz asortimenta lahko izbral tip črk, inicijal, ki mu je ugajal.²²

Vendar so prav *Gesta Friderici* skupek zelo neenotnih dekorativnih elementov in v njih je vsebovanih dovolj risarskih rešitev, ki se ujemajo z drugimi kaligrafskimi inicijalami iz preostalih stiških kodeksov. Vrniti pa se moramo k že omenjenemu Cod. 650, v katerem je Folknandova podoba. Ta rokopis je namreč ključni spomenik tako za datacijo vse skupine kot kodeks, h kateremu se stekajo koncepti različnih iluminatorskih principov. V Cod. 650 sicer ni posebno izstopajočih kaligrafskih inicijal v rdeči perorisbi, so pa različni tipi koloriranih vitičnih inicijal, ki jih najdemo tudi v drugih kodeksih te skupine, a le Cod. 650 lahko zaradi Folknandovega kriptoportreta datiramo v letih 1180–1181.

¹⁹ V monografiji o stiških rokopisih (ki še ni povsem dokončana) sem v 2. poglavju (»Biblioteka v 12. stoletju«) skušala razčleniti vprašanje, koliko knjig je imela Stična v svojem armariju pred koncem 12. stoletja. Glede na kataloge, dražbni seznam, glede na odsotnost nekaterih obveznih knjig in ob primerjavi z drugimi cistercijskimi fondi sem zapisala, da bi smeli pričakovati najmanj 60 kodeksov.

²⁰ Gl. Dodatek II.

²¹ Navajam le stilistično izoblikovane inicijale, vendar so v Cod. Guelf. 206 Helmstedt. tudi drugačne, npr. inicijala O na fol. 3v, ki je zapolnjena z geometričnim vzorcem presečnih krogov, na fol. 186v sta inicijali H in D (obe minuskulni), kjer je v telesu črke skicirano narisan obrazek.

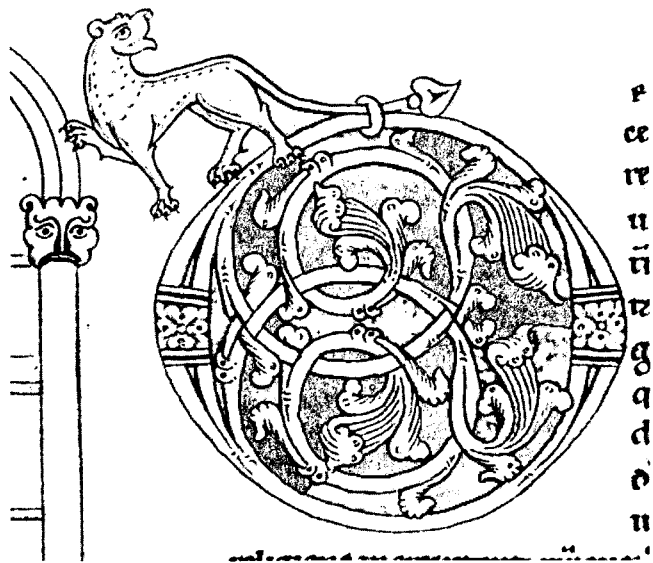
²² Iz romanike se je takih predložnih listov ohranilo kaj malo, najslavitejša primerka sta t. im. Knjiga vzorcev iz Reina, sedaj Cod. 507 na Dunaj (Österreichische Nationalbibliothek) in list – menda iz toskanske tradicije – ki je ms 83–1972 v Cambridgegu (Fitzwilliam Museum). Oba vzorčna lista sta postavljena v leta okoli 1200 in sodita med najzgodnejše.

Slika 5: Wolgenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 206 Helmstet., fol. 130r

Slika 6: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, ms 8/III, fol. 2r

Slika 7: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 650, fol. 19r

Ne navadne vitice v *Gesta Friderici*, kjer se nitasti izrastki končajo v lističih z dolgimi »trepalnicami« (sl. 1, 4), bi v Cod. 650 sicer zaman iskali, zato pa jih najdemo v ljubljanskem ms 8/III (Gregor Veliki: *Moralia in Iob*, na fol. 102r, 168r itd.), pa v ms 13 (Rupert iz Deutza: *De victoria verbi Dei*, na fol. 1r, 57v, 123v, 137v itd.), v ms 14 (Rupert iz Deutza: *Expositio super Apocalypsin*, skoraj vse inicijale), v dunajskem Cod. 758 (sv. Avguštin: *Hexameron*, fol. 51r, 95r, 134r, 146v) v Cod. 685 (sv. Hieronim: *Expositio in Daniele prophetam*, številne inicijale) in tudi v drugih kodeksih. Povsod so vitice s »trepalnicami« risane z enako potezo, nedvomno jih je ustvaril en sam mojster; pomembno pa je, da je v ms 8/III ob tem tipu inicijal prisoten še tip vitične inicijale z dolgodlanastimi, ozkimi listi (fol. 2r in 118r, sl. 6). Kdorkoli je že bil Mojster dolgodlanastih vitic, v roke je vzel tudi Cod. 650 in tudi tam naslikal nekaj prav takih inicijal (npr. na fol. 4r, 19r, 41r itd.; sl. 7). V skupini stiških rokopisov je njegova poteza prav izjema in ga ne moremo zamenjati z nikomer drugim.²³

Bržkone se je risar, ki je vitice posul s »trepalnicami« poigral tudi z različico, kjer je izrastke zaključil s trikotniki: ta bizaren, geometričen dodatek na mehki, organski rasti vitic je v Cod. Guelf. 206 Helmstet. le enkrat prisoten, na fol. 64r, (sl. 4), sicer pa tudi v ljubljanskem ms 13 (fol. 57v, 137r, sl. 8) in Cod. 758 (fol. 51r). Kako so kodeksi 13, 14, in 758 povezani s Cod. 650, sem že v gornjem odstavku razložila.

Prav tako bi v ms 8/III (npr. 102r, sl. 9) in v Cod. 659 (sv. Avguštin: *Tractatus psalorum*, fol. 1r) našli enako oblikovane vitice, kot so v *Gesta Frederici* na fol. 5r (sl. 2). To je kombinacija mesnatih, v močno zasekane listne cvetove oblikovanih odganjkov, ki so okrašeni s črticami. – *Moralia in Iob* (ms 8/III, fol. 145v, sl. 10) in *Gesta Friderici* (cf. fol. 130v, sl. 5) poznata tudi inicijale, ki nimajo lističev, pač pa »ušesaste« brste: poteza je obakrat enaka.

V stiško-wolfenbüttelskem kodeksu so tudi inicijale, ki so sicer preproste, a so naslikane z zanesljivo roko; mislim na inicijali N/on sum/ in A/nno ab urbe/ na fol. 38r (sl. 3), ki se ujemata s tipom kaligrafskih inicijal iz ms 7. (npr. fol. 156r, sl. 11). Ta kodeks je posebno bogato okrašen, saj je v njem življenjepis sv. Bernarda; v ms. 7 so kolorirane vitične inicijale – z bisernim vzorcem kot polnilom na notranji, dlanasti strani listov – in prav take tudi v Cod. 649 (Pentatevh). Te inicijale so že na meji poznoromanskega manierizma in jih prav zaradi skladnosti z Cod. Guelf. 206 Helmstet. lahko zanesljivo datiramo v čas ok. 1180 in to je dragocen podatek, ki bo datacijska opora tudi za vrsto rokopisov od Lièga do Engelberga v Švici.

Mislim, da je iz navedenih primerjav razvidno, da lahko stiško-wolfenbüttelski kodeks z *Gesta Friderici* datiramo v čas okoli 1180 in smemo vprašanje, ki ga je leta 1963 eksplicitno postavil Franz-Josef Schmale, šteti za zaključeno. Seveda pa s tem nisem odgovorila na vprašanje, ali je kodeks nastal v Stični in ali je povezan s koroškim in južnonemškim prostorom, od koder naj bi izviral predložno besedilo, označeno kot Bx.²⁴

Cod. Guelf. 206 Helmstet. je bil prepisan v Stični, posebno če s tem hočemo odgovoriti na vprašanje, kje je pisar imel mizo in kje je v času kopiranja živel. Vendar je prav tako nesporno, da se je v Stično napotil kot že izšolan mož, ki je s sabo prinesel tudi pisarsko in krasilno tradicijo svojega izvirnega okolja in je Stično po opravljenem delu zapustil – bolj ali manj istočasno kot tudi vsi njegovi delovni tovariši. Vendar je kodeks, katerega besedilo je prepisal v Stični, prinesel s seboj (ali pa je predlogo priskrbel Folknand) in pozneje so jo vrnili v matično biblioteko. Vprašanje je, kateri samostan je besedilo posodil. Schmale je poudaril povezanost in razširjenost besedil B skupine v avstrijskih samostanih, zlasti se je zaradi fragmenta iz Krke na Koroškem (ki vsebuje tudi dodatek za leta 1169/70) nagibal k domnevi o posebni priljubljenosti in razširjenosti tega zgodovinskega besedila v teh krajih, pa tudi že omenjeni anali iz Reina so po strukturi podobni dodatku. Stična sicer je filiacija Reina pri Gradcu in samostani v Krki, Vetrinju in Šentpavlu v Labotski dolini so bile geografsko najbližje ustanove. Ker ne morem najti nobenega trdnega dokazila o povezanosti me temi ustanovami, naj opozorim na Cod. 511 iz dunajske Nacionalne biblioteke, ki je pravšnja ilustracija nepovezanosti Stične s temi avstrijskimi sosedami. Cod. 511 je *Liber confraternitatum*²⁵ in ima v rubrikah za avstrijske samostane (Admont, Vetrinj, Millstatt, Rein itd.) precej vestno vpisane podatke o osebah v njih – za Stično so arkadna področja prazna: (cf. 9r, 26r). Videti je,

²³ Mojstra dolgodlanastih vitic srečamo še v ljubljanskem ms 13 in 14 ter dunajskem Cod. 758.

²⁴ Schmale, 1963, 182, 183, 186, 197, 211.

²⁵ Naj se zahvalim gospe dr. Evi Irblich, ki me je opozorila na ta kodeks. Cf. tudi Golob, Folknandova podoba, 38–39.

Slika 8: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, ms 13, fol. 137r

Slika 9: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, ms 8/III, fol. 102r

Slika 10: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, ms 8/III, fol. 145v

Slika 11: Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, ms 7, fol. 156r

da v Seckauu – ali katerikoli drugi, v kongregacijo povezani samostan – pričakovanih podatkov o Stični niso dobivali. Če bi izposoja knjig v koroško-štajersko-dolenjskem prostoru normalno potekala, bi tudi informacije o razmerah in osebah v Stični prišle do kronista.

Morebiti so bile od vsega najpomembnejše vezi s Salzburgom (vendar to ne pomeni, da so iluminatorji imeli salzburško šolo): v že navedenem ms 7 je na fol. 208v–211r življenjepis sv. Tiemona dopolnjen z novicami o njegovih naslednikih, salzburških nadškofih Konradu I. (1106–1147), Eberhardu (1147–1164) in Konradu II. (1164–1168).²⁶ To so zapisi o dogodkih, ki so komaj kaj starejši od kodeksa samega in pisala jih je roka, ki je dobro poznala navzkrižja med cesarjem in papežem ter je vedela za mesto salzburških nadškofov v njih. Ta podatek sicer ne odgovarja na vprašanje, ali je tekstovna predloga za *Gesta* prišla iz Salzburga ali ne, je pa zanimiva paralela, da dodatek o salzburških gospodih sega do leta 1168, dodatek h *Gesta* pa do 1169/70. Sedaj, ko je po osmih stoletjih pred nami hudo okrnjen bibliotečni fond, si seveda ne moremo dovoliti nobene trditve o povezanosti obeh dodatkov.

Četudi po dekorativnih elementih, ki krasijo skupino stiških rokopisov, ne moremo v ospredje postaviti štajerskih in koroških elementov, to še ne pomeni, da lahko ta ambient povsem izključimo kot domovino rokopisa Bx. Na to vprašanje tudi paleografska analiza ne bo mogla odgovoriti, le analiza sintakse in besedišča, ki bi mogoče pokazala besedilotvorne posebnosti v stiško-wolfenbüttelskem kodeksu, bi mogoče nakazala, kje je bila domovina vzorčnega kodeksa, namreč tiste kopije Otonove in Rahewinove delovne različice *Gesta Friderici*, ko jo danes zaznamujemo kot Bx. Mogoče med Otonovim in Rahewinovim kodeksom in Bx sploh ni bilo vmesnega člena.

Umetnostnozgodovinska analiza je pripomogla k dovolj natančni dataciji stiško-wolfenbüttelskega kodeksa. Letnica 1180 ali kakšno leto pozneje pove, da je to tudi najstarejši sedaj znani prepis zgodovine tega staufovskega cesarja. Verjetno je učeni Matija Vlačič Ilirski dobro vedel, kaj drži v rokah.

DODATEK I.

Cod. Guelf. 206 Helmstet.: zbirni kodeks.

Prednja platnica: 206. in še enkrat 206. Helmstet.

Na fol. 1r je v spodnjem desnem kotu pripisano: N. 18, kar bi utegnil biti Vlačičev zaznamek.

Pred začetkom besedila sta dva 5–6 cm široka kosa pergamenta in na zgornjem robu prvega je zapisano: Misc. 19.

Pergament, 189 fol., 309 × 194; različni nemški pisarji in iluminatorji, 1180–1182.

Običajen, a sorazmerno grob pergament neenake kakovosti. Kodeks je sestavljen iz dveh delov: I. (fol. 1–129): 1 ternij, 15 kvaternijev (9. lega nepopolna), 16. lega manjka; II. (fol. 130–189): 1 binij, 7 kvaternijev, 1 binij. Med 6. in 7. folijem je en folij izrezan. Kustode so v rimskih številkah (I–XVII oz. I–VII; binija sta brez kustod). Pergament drugega dela je slabše kvalitete. Poškodovana mesta so zašita bodisi s širokimi vbodi in z belo prejico ali z gostimi dekorativnimi vbodi in večbarvno nitjo (fol. 103, 154, 174).

Zrcalo:

212 × 138; povečini 31 vrstic na zelo svetlem, mestoma komaj vidnem liniranju s svinčnikom. Vsaj dve roki, en korektor; pisano v poznoromanski minuskuli poznega 12. stol. Vmes – povečini – sočasne korekture, pripisi poznejših rok (od 13. do 16. stol.), vinjete (79r, 81v), notice in pisarski izreki, zgodovinski pripisi (iz leta 1482), pripoved De duobus sociis (zgodnje 15. stol., na spodnji margini fol. 129v–133r).

Okras:

Naslovi, incipiti, ekspliciti v rdečem črnilu. Na začetkih prologov, knjig in odlomkov so črke poudarjene s polnilom v kontrastni barvi (poteze v rdeči oz. črni oz. rumeni barvi). Številne enovrstične, preproste inicijale v rdeči tinti skozi ves tekst, dve- do trinajstvrstične inicijale (144) na začetkih večjih besedilnih delov, pisane v obliki kapitalk, inicijalk, lombard, povečanih minuskul ali v kombiniranem tipu.

²⁶ Kos-Stele, Srednjeveški rokopisi, 21.

Preprosta usnjena vezava prek kartonske osnove in z dvojnimi vezicami okrepljen hrbet, platnice so površinsko nekoliko poškodovane; na hrbtu je papirna etiketa s številko kodeksa; 17./18. stol.7.

Vsebina:

(1r–3v) Epistola Friderici imperatori ad Ottonem Frisigensen episcopum: Dei gratia romanorum imperator . . . dilatanda et multiplicanda porrigemus.

(3v–5r) Prologus operis: Omnium qui ante . . . sumatur exordium.

(5r–128v) Incipit chronica Ottonis frisigensis episcopus et abbreviatori Rahewini: Cum sub imperatore . . . Pasha malfatia celebrantum est.

(128v–129v) Credentes societatem ueram . . . expectantes solacium amiscordia dei.

(129v–133r) De duobus sociis sibi consimilibus curialis legenda: Temporibus pipini regis francorum . . . Explicuit gestis duorum sociorum.

(130v–131r) Roberti Monachi Sancti Remigii Historia Hierosolymitana ed in Gestis Dei Francos I. Incipit Prologus sequentis operis. Universos qui hanc historiam . . . in quod verum est enararabimus.

(131v–186v) Incipit historia ducis Godefridi et Boemundi et ceterorum . . . glorificat et deus perposita.

(186v–188v) Epistola Patriarche Hierosolymitani et ecclesiae orientalis ad episcopos ecclesiae occidentalis; Epistola imperatoris constantinopolitani ad Robertum flandresium comitem ceterosque principes cruciatos.

(188v–189v) Različni pisarski poskusi in pripisi, npr.: (188v) Anno domini M^o [CCCC^o] LXXXIIII electus est venerabilis / vir dominus Osbaldus in abbatem Siticensis a venerabilibus / patribus et fratribus loci illius.

Anno domini M^o CCCC^o / LXXXIII obytt Czewriachar Sigismundus / capitaneus Labacensis / et dominus Wilelmus / Awerspergar succe= / sit in locum suum.

Eodem anno discescit / ab hac vita illustri= / ssimus rex Woemye / ffilius regis Polonie.

Mein dinst. Anno domini M^o CCCC^o LXXXIII fuit nobiscum egregius / dochtor juris deuotissimus / et fautor bonus monastery Sitecensis / de Ellemstet.

Scriptori merces sit laus et gloria perpes.

Nolite multiplicare loqui sublimia / gloriantes.

Item hoc est scriptum in die Resurreccionis domini in / camera mea.

Quis hoc scribebat Jacobus nomen

O Maria pia

Deus qui genuit Mein dinst wisset vor lieber herr dem edeln Sollsequium sitol (?)

Wil red vnd wenig sog nicht vorhant

Ora pro me sancta Maria ut digni efficemur

(189r) Siticensis abb(atie)

Agite ergo dum tempus habetur ne Christianorum / regum et quod manis est domini per datis sex ulchrum et / inde non indicamur sed imercedem merlis (?) / im perpetuum. A M E N

Gloria uestra

Dectatores deo odillibent (?)

Dectats

Sunt mala dura duo paupertas atque senectus

digne dignatuo dolor et labor est lectus

(189v) Nos respectu gratie geniium (?) primdede spe(er)? ad locum / nobis damus hodie audi ill...

Explicuit cronica

Cinus ste

red capud ingratum cumstat rerueare delictum

S grate res a b c d e f g h

Custo non mihi esse

Explicuit cronica

Explicu

(Želim se zahvaliti prof. dr. Božu Otorepcu za pomoč pri transkribiranju tukaj navedenih pripisov in pisarskih poskusov.)

Na zadnjih dveh folijah je več poškodb od ogorkov.

Literatura:

Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris (G. Waitz–B. v. Simson), MG SS rer. Germ., 1912³

Otto von Heinemann, Die Helmstedter Handschriften, 1, Codex Guelferbytanus 1 Helmstadiensis bis 500 Helmstadiensis. Frankfurt am Main 1963², 186–187.

Franz-Josef Schmale, Die Gesta Friderici I. imperatoris Ottos von Freising und Rahewins. Ursprüngliche Form und Überlieferung, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 1963 (19), 168–214.

- Franz-Josef Schmale (ed.) & Adolf Schmidt, Bischof Otto von Freising und Rahewin: Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica. Darmstadt 1965, 49, 63, 65–66.
- Wolfgang Milde, The Library at Wolfenbüttel; from 1550 to 1618. V: The Modern Language Review, Jan. 1971/66, No. 1, 8.
- Paul Lehmann, Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze, IV, Stuttgart 1961, 93.
- Milko Kos, Srednjeveška zgodovina Slovencev: Izbrane razprave. Ljubljana 1985, 44.
- Jože Gregorič, Literarno-kulturna dejavnost cistercijanov in njihov delež na Slovenskem. V: Redovništvo na Slovenskem, 1: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani, Ljubljana 1984, 63.
- Nataša Golob, Folknandova podoba: zgledi in posnetki. Zbornik za umetnostno zgodovino, 1990/XXVI, 35.

DODATEK II.

V večini publikacij, ki govorijo o Stični, je sicer zapisano, da je samostan vodil opat Folknand-Aldeprand, kar je napačno in mislim, da je trdoživost tega podatka precej povezana z navedbo pri Valvazorju. Aldeprand in Folknand pa sta bila dva opata in to nam govori tudi dvoje kratkih besedil, ki sta zapisani prav v stiških kodeksih in sta že dolgo znani, le prebrati ju je treba tako, kot sta zapisani.

V Cod. 688 je na fol. 183r ohranjen prepis dokumenta, ki pravi, da stiški opat Aldeprand dovoljuje poroko med višnjegorsko podložnico Matildo in stavbnim mojstrom Mihaelom: ta je prišel iz daljnih krajev in je, mojster svoje umetnosti, imenitno olepšal samostan in predvsem cerkev (cf. infra). Prepis je – po pisavi sodeč – prav iz prvih let 13. stoletja, takrat pa je bil v Stični opat Pero oz. Pernold (1180–1226); leta njegovega opatovanja niso nikoli bila sporna in prepis ni videti falsifikat ali priredba dokumenta. V času Perona je bilo v Stični ponovno precej živahno gradbišče – vsaj križni hodnik je neokrnjen spomenik iz tega časa – in bržkone je hotel pričevanje o prednikovih dejanjih ohraniti kot most do svojega časa. Mihael pa je nedvomno prišel v skladu z redovnimi načeli iz Burgundije (ali Alzacije, kjer je tudi Morimond), saj je stiška samostanska cerkev dobila prav tak stopnjevanje kor kot (sicer dobrega pol stoletja starejša) burgundska benediktinska cerkev Cluny II. Mihael je nedvomo povezan z gradnjo te velike arhitekture, ki je bila posvečena 8. julija 1156: ko je Aldeprand dovolil mojstru Mihaelu poroko, bržčas ta še ni bil postaran mož in tudi če se je poročil po posvetitvi cerkve, je do izteka Aldeprandovega opatovanja (v začetku 60. let) minilo še nekaj časa.

Folknand, ki je upodobljen v inicijali iz Cod. 650., drži na kolenih knjigo, kjer beremo, da je sedaj že pokojen in da je knjigo namenil obči rabi: *Civis catholicus Folknandus iam moriturus / hunc scribi librum communem iussit in usum*. Pri Metodu Mikužu beremo, da je opat Folknand umrl 8. decembra 1180 in da ta podatek navajajo katalogi za zgodovino samostana. Tudi to je trden podatek; posvetilno besedilo na Folknandovem kriptoportretu navaja eno samo ime, nekrolog pa datum smrti. Letnico 1180 potrjujejo tudi tip vitičnih inicijal, oblikovanje listov, kombinacije prepletov in izbira barvnih kombinacij.

Menim, da bi smeli upoštevati naslednje zaporedje stiških opatov: prvemu opatu Vincencu je sledil Aldeprand (ok. 1150 – pred 1163) in po nekaj nejasnih letih, za katere nam manjka podatkov, je sledil Folknand (ok. 1167–1180). Naj pristavim, da v nobeni kroniki iz 12. stoletja nisem našla zapisa, da bi kateri cistercijanski opat imel dve imeni in bi se enkrat pojavil v virih z enim, drugikrat pa z drugim imenom, ali da bi ju celo uporabljal skupaj. Nesporno imamo dva dokumenta (Cod. 688 in Cod. 650), kjer sta imeni navedeni v skladu z rabo v tistem času. Ne dvomim, da je Folknand posebno zaslužen za stiško biblioteko – navsezadnje je upodobljen s knjigo v roki in te je morebiti imel še posebno rad; če bi bil zaslužen za zidavo cerkve ali samostana ali postavitev oltarja, bi imel ob sebi model cerkve, kakor je bil usus v njegovih dneh – vendar ne.

Prepis:

Cod. 688, fol. 183r: »In nomine sanctae et individuae trinitatis. Aldeprandus dei gratia siticensis monasterii dictus abbas cunctis christi fidelibus huius pagine lectoribus vel auditoribus tam futuris quam presentibus in notescere cupimus. qualiter quidam homo nomine Michel natione latinus arte vero cementarius. tempore antecessorum nostrorum de longinquis provintiis adveniens. iam divi arte sua nostro monasterio plurimum profuit. unde et ab eisdem in predio ecclesiae nostre est substitutus. data domo et terra. Qui videlicet M. quendam feminam nomine Maethiltith propriam domini Alberti de wisselberch ecclesiae nostrae advocati accepit in uxorem. eandemque cum facultatibus suis a praedicto A. ad omnimodam libertatem redemit. Transactis autem aliquibus annis idem M. secundo cum facultatibus suis a praefato A. liberos suos quos ex eadem uxore deo donante genuerat ea conditione redemit. ut idem A. super altare S. Mariae propria manu eos tali libertate donaret. quatenus unum quodque eorum ab ineunte servicii aetate censum trium nummorum annuatim ecclesiae nostrae in die purificationis S. Mariae persolveret. Sane praedictum censum non

solum ipsi verum et omnis posteritas eorum ad testimonium libertatis suae prefatus eternaliter persolvendum statuit. ne forte aliqua spiritualis secularisque persona per potentiam eos ulla sevitute subiaciat aut opprimat. Quod ut verius credatur et a successoribus nostris incon vulsum servetur. idem advocatus noster A. sigilli nostri impressione. et testibus qui huic diffinitioni presentes aderant. corroborari monuit. nosque id fieri cum certo consilio fratrum nostrorum volenti animo annuimus. Testes ergo huius rei hi sunt. Maroldus tunc temporis armarius. Wirnt diaconus. Herboldus sacrista. Seculares vero. Meinhardus de nideke. Rudegerus. Berhardus. Ernest. Hiltiprandus. omnes de wisselberch. Wikerus de Laibach. Hartmannus de Rifenstaeyn. et alii quam plures nobiles et medicres.«

Mdr. M. Mikuž, Vrsta stiških opatov. Doneski k zgodovini stiške opatiije, Ljubljana 1941, 22.

Zusammenfassung

EINFÜHRUNG ZUR KUNSTGESCHICHTLICHEN METHODE DER MITTELALTERLICHEN ILLUMINIERTEN HANDSCHRIFTEN: DIE *GESTA FRIDERICI* VON STIČNA (SITTICH)

Nataša Golob

Der mitterlalterliche Kodex, der ein mehrschichtiges Phänomen darstellt, wurde in den letzten Jahren immer häufiger Gegenstand von Untersuchungen mit Hinsicht auf den schöpferischen Beitrag der Illuminatoren und Rubrikatoren sowie auf ihre Arbeitstechnologie. Es liegen immer mehr Beweise vor, daß bei umfanglicheren Buchaufträgen die Mitarbeiter von entfernten Orten anreisten; durch Detailstudien werden neue Namen entdeckt, aber auch die Reihenfolge der Arbeit an einem Kodex, Beiträge verschiedener Autoren bei einem einzigen Band.

Als das junge Zisterzienserkloster in Stična seine Bibliothek einrichtete, entschloß man sich auch, eine Kopie der *Gesta Friderici* anzufertigen, die nach der Definition von Waitz als B1 bezeichnet wird; es handelt sich also um eine »Arbeitsversion« Ottos von Freising und Rahewins, die mit der dem Kaiser überreichten Reinschrift nicht völlig identisch ist. F.-J. Schmale warf bereits 1963 die Frage auf, ob diese *Gesta Friderici* (die Handschrift, die heute als Cod. Guelf. 206 Helmstet. in der Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel aufbewahrt wird) ein Werk des Skriptoriums von Stična seien, wann sie entstanden wären und in welche engere (regionale) Tradition sie gehörten.

Stična hatte kein Skriptorium im Sinne einer eigenen Klosterschule, auch kein Atelier, doch wirkte hier im dritten Viertel des 12. Jahrhunderts eine ziemlich starke, ad hoc zusammengestellte Gruppe verschiedener Handwerker; allein von den profilierten Illuminatoren, die sich nach ihrem Stil einordnen lassen, soll es neun gegeben haben, die sogar aus norddeutschen Gebieten kamen. Das Schlüsselwerk für die Datierung der Handschriftengruppe von Stična ist *De civitate Dei* von hl. Augustin (Wien ÖNB, Cod. 650), in welchem sich ein Kryptoportrait des am 8. Dezember 1180 verstorbenen Abts Folkland befindet. Die Rankeninitialen aus diesem Kodex wurden von verschiedenen Meistern gezeichnet, die unter anderem auch bei der Entstehung der *Moralia in Iob* des hl. Gregor (Ljubljana, NUK, ms 8/III), am *Hexameron* des Augustin (ÖNB, Cod. 758) usw. mitgewirkt hatten. In diesen Handschriften gibt es auch zahlreiche Silhouetteninitialen, die mit denen der *Gesta Friderici* von Stična-Wolfenbüttel formal identisch sind. Aus den Handschriften ist ersichtlich, daß sie fortlaufend ohne Unterbrechungen entstanden sind; das Sterbedatum Abt Folklands kennzeichnet die Jahre, in denen der Kodex mit den *Gesta Friderici* abgeschrieben wurde, deshalb – und auch aufgrund anderer Ereignisse im Kloster – datiere ich die Handschrift in die Zeit von 1180 bis 1182.

Aus der Abschrift läßt sich jedoch nicht erkennen, ob die Buchvorlage, aus der abgeschrieben wurde, aus Freising oder Salzburg oder aus dem kärntnerisch-steirischen Raum stammte. Auf diese Frage könnte nur eine Syntax- und Wortschatzanalyse, die die Verbindungen zwischen diesen Skriptorien des lateinischen 12. Jahrhunderts aufzeigen würde, eine Antwort liefern; besonders bedeutend für diese Analyse wäre der Anhang für die Jahre 1169/70, der in den Cod. Guelf. 206 Helmstet. eingetragen ist (der Struktur nach mit den Annalen aus Rein übereinstimmt). Eine Sprachanalyse würde auch zeigen, ob dieser Passus aus den *Gesta Friderici* mit der Aufzeichnung über die Salzburger Erzbischöfe Konrad I., Eberhard und Konrad II. übereinstimmt. Dieser Text ist in das ms 7 aus der NUK eingetragen und reicht mit diesen Viten bis ins Jahr 1168 zurück und stellt deswegen eine zeitliche Parallele zum Anhang der *Gesta Friderici* dar.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: 061/150-001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptujju, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije – organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Věra Petráčková

SLOVENCİ NA ČEŠKIH UNIVERZAH PRED TRIDESETLETNO VOJNO

Najbolj znana praška univerza – Karlova univerza (češko: Karlovo učení) – je bila od husitskih časov v ideološkem in političnem pogledu povezana z deželnim utrakvizmom.¹ Tako izoblikovana orientacija se je odražala v sestavi slušateljev, in sicer v odnosu ne le do domačega okolja, ampak predvsem glede na zastopanost tujine. Katoliki se zanjo niso zanimali; ti so zvečine odhajali na Dunaj, v Leipzig, Krakov, potem na italijanske univerze ali pa v Pariz, kjer so že tudi bile specializirane fakultete. V drugi polovici 16. stoletja so se mnogi lahko potegovali še za študij na novo ustanovljeni univerzi v Olomoucu.² Važen moment je tu bilo še dejstvo, da je humanizem na praški univerzi kazal do nastopa reformacije v Nemčiji in do prihoda nekaterih mlajših članov pedagoškega zbora (zlasti Melanchtonovih učencev) določeno stopnjo retardacije (navaja se 10–15 let), kar k njenemu slovesu ni prispevalo. Položaj se začne spreminjati okoli srede 16. stoletja, veča se število imatrikuliranih študentov in višji so odstotki bakalavrskih, magistrskih in doktorskih promocij, čeprav je med njimi ves čas kakšnih 85% prebivalcev Češke in Moravske, deloma Slovaške. Svojo vlogo so tu odigrale tudi druge ovire, zlasti tesna prepletenost med praško univerzo in domačim nižjim ter srednjim šolstvom, kar je preprečevalo tujim študentom odločitev za študij v Pragi.

Trideseta leta 16. stoletja so v Pragi obeležena s postopnim konstituiranjem nove visoke šole, jezuitske akademije, in sicer (za razliko od utrakvistične univerze) ob popolni podpori vladarja. Nova visoka šola si je pridobila sloves v neverjetno kratkem času. Polovica njenih študentov, včasih še več, je bila tujega rodu, v glavnem z nemško govorečih območij, iz raznih predelov Ogrske, Poljske, Litve, Italije, Holandije, Belgije itd. Obstoj dveh visokošolskih institucij v okviru ene lokalitete, kakršno je predstavljala Praga, je nesporno imelo še svoj drugačen pomen – pojavila se je konkurenca, ki je silila obe strani v sistematično izboljševanje kvalitetenosti pouka in k njegovi hitrejši modernizaciji. Polagoma je začel zmagovati melanchtonovski duh, vendar nikakor ne naenkrat, naletel je na začetku na nerazumevanje pri starejših profesorjih, deloma tudi pri študentih, ki jim je delala težava aktivna, samostojna priprava.

Kljub temu da je Praga v drugi polovici 16. stoletja in v prvih desetletjih 17. stoletja imela dve samostojni, ideološko drugačni visoki šoli, je čudno, kako neznatno število študentov so tu sploh predstavljali Južni Slovani. Do leta 1617 preseneča zlasti zanemarljiva prisotnost Slovencev, ki so v 14. in 15. stoletju spadali k razmeroma dobro zastopanim narodnostim. Začudenje se vzbuja najbolj zato, ker je Praga lahko bila privlačna spričo jezikovne sorodnosti okolja v celoti, deloma pa, kolikor gre za študij na jezuitski akademiji, zaradi posebnih pravic, upoštevanje vsestransko vladarjevo podporo, ki so jo tu imeli Čehi in ostali Slovani. V tej zvezi je vredno omeniti dejstvo, da je bil eden izmed ustanoviteljev praškega jezuitskega kolegija ljubljanski škof Urban Textor, ki se je v Pragi pojavljal zelo pogosto in bil navzoč tudi pri promocijah. Od njegove strani bi lahko pričakovali zajetnejši nabor študentov, in to nikakor samo iz ljubljanske škofije. Ali zares ni skrbel za to ali pa so tu bile še drugačne okoliščine, ki ga niso vodile v pridobivanje slušateljev za Prago, se nam ni posrečilo ugotoviti. Gotovo pa je, da ni sem prišel niti njegov nečak Kristof Textor – kakor priča o tem najstarejša matrika iz leta 1576, je vstopil v novo ustanovljeni kolegij v Olomoucu. Nemara je to bilo povezano s težnjo, da se maksimalno podpre ta začenjajoča visokošolska institucija, da se jo napravi bolj znano posebej v krajih, ki niso izrecno sodila v območja, za katera naj bi Olomouc zagotavljal vzgojo duhovnikov.

¹ Cf. J. Petráň, *Nástin dějin filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, UK, Praha 1983, s. 29–79.

² Cf. F. Šantavý – E. Hošek, *Organizace, pečeti a insignie olomoucké univerzity v letech 1573–1973*, UP, Olomouc, s. 23–34.

V 16. stoletju se v Evropi, zlasti v njenem srednjem delu, oblikujejo vidna središča, ki izkazujejo bodisi reformacijske ali pa protireformacijske težnje. Praga tiste dobe, zahvaljujoč svojima dvema različnima visokoškolskima institucijama, zaobseže oboje, seveda z določenimi pomanjkljivostmi, ki smo jih naznačili v uvodu – na eni strani precejšnja izoliranost strogo utrakvistične univerze, na drugi strani pa še ne popolnoma ustvarjena tradicija jezuitskega kolegija. Zato se je zanimanje študentov – protestantov (upošteva je češke brate) – orientiralo na nemška in švicarska središča, zanimanje katolikov (tudi čeških) pa na središča »brez krivoverstva«. K takim je sodil tudi moravski Olomouc.

Olomouški kolegij, ki je postopoma dobival enake pravice do promocij kot praški, kaže na podlagi ohranjenih matrik iz obdobja 1576–1619 v razmeroma kratkem času svojega obstoja skoraj trideset slušateljev z ozemlja današnje Slovenije in iz sosednih predelov, kjer je bilo Slovencev prav tako veliko.³ V arhivalijah praške univerze in jezuitskega kolegija (matrike, rektorske in dekanske knjige idr.) jih ni toliko registriranih. Vzroke za taka dejstva smo že omenjali, dodajmo pa, da bi bil pogled na češko-slovenske stike v predbelogorski dobi na področju šolstva nepopoln, če bi tu ne opozorili še na eno pomembno izobraževalno središče, in sicer na Brno. V tamkajšnjem jezuitskem kolegiju, kamor so navsezadnje bili Slovenci iz Štajerske, Kranjske in Koroške⁴ formalno vključeni, je bil pouk na odlični ravni, vendar je glede promocijskih pristojnosti spadal pod Prago. Spričo te okoliščine so absolventi te izobraževalne ustanove, če so hoteli doseči akademski naslov, morali iti drugam, najpogosteje v Ingolstadt in Gradec, kar je veljalo tudi za Čehe. V Gradec so na primer skupaj odšli: Jiří Sotkovič Hungarus, Jan Presselius Istriacus, Jiří Neudeck Silesius, Štěpán Moser Tyrolensis, František Schidanič Carniolus, Jiří Stupekovič Illyricus, Tomáš Gravaň Goritiensis in Jan Matheolus Moravus. Ob svoji bakalavrski promociji so leta 1598 izdali prav tako skupaj lastne verzje, naslovljene Felix omen in laudem eruditorum . . . cum prima laurea in Academiae Graecensi.⁵

Najstarejša *Matricula Academiae Olomucensis* (prepisana leta 1640)⁶ je bila vodena skrbno, žal z določeno zamudo glede na začetke delovanja te visoke šole. Med imeni, ki jih za ilustracijo izbiramo, ni osebnosti, o katerih bi bili prepričani, da so se v izraziti meri zapisale v zgodovino slovenskega naroda. Nismo imeli niti možnosti, da na osnovi drugih virov spremljamo njihove usode, imamo pa zadoščenje, da tale drobna informacija lahko služi drugim raziskovalcem pri obravnavi konkretnih vprašanj v zgodovini slovenske kulture, izobraževanja ipd.

V letih 1576–1619 se v Olomoucu med vpisanimi slušatelji različnih letnikov pojavljajo npr. Clemens Underpergerus Ebendorffensis Carniolus (1580), Christophorus Freiberus Labacensis Carniolus (1581), Gregorius Ursus Steinsensis Carniolus (1581), Andreas Crallius Radmannsdorffensis Carniolus (1585), Joannes Neiss Labacensis Tubingae depositus Carniolus (1585), Andreas Lokar Charinthius (1592), Lucas Ramcer Corinthius de Alma Universitate Graecensi (1592), Lucas Renner Carinthius (1593), Vincentius Vallentisch (nejasno) Carinthius (1594), Vitus Locar Carinthius (1594), Bartholomeus Jacomini Illyrus (1594), Adamus Sontnerus Carniolus, Adamus Blechan Carniolus in Joannes Blechan Carniolus (vsi v letu 1594), Josephus Rabata Goritiensis Italus (1602), Georgius Plasmanus Cilicensis Styrius (1604), Paulus Salatheus nobilis Goriciensis Italus (1611) itd.

V danem časovnem intervalu je v Olomoucu bilo veliko slušateljev (15), ki so si v matriko vpisali samo Styrius, Illyrus, Italus ali mesto, iz katerega so prišli, tudi ponekod oboje, vendar se nam niti ti primeri (3) ne zdijo čisto jasni. Zanimiv je primer zgoraj omenjenega J. Neissa iz Ljubljane, ki je po vsej verjetnosti prešel v katolicizem in se odločil (?) prav za Olomouc, takrat še brez tradicije, ali primer Ramcerja, ki je zapustil bolj znano, bolj slovito univerzitetno ustanovo na Štajerskem in prišel prav tako sem, kjer od šolanja ni mogel kaj posebnega

³ Ker pojma narodnostne pripadnosti ne moremo istovetiti z današnjim pojmovanjem in ker so tu naštevana imena v precej modificirani latinizirani obliki, so nam pri identifikaciji služile v glavnem oznake mest in ozemelj, ki spremljajo krstna imena in priimke. Določene stopnje netočnosti se vsekakor zavedamo.

⁴ V brnski arhiv, ki ga v velikem delu hranijo na Dunaju, nismo imeli možnosti pogledati.

⁵ Cf. SVK Olomouc, sign. 42 876 in 42 891 (Miscellanea, adl. 4), ter *Die Matrikeln der Universität Graz* 1, 2, bearb. von Joh. Andritsch, Graz 1980.

⁶ Cf. SOA Brno, fond Cerroni II., št. 2.

pričakovati. Zanimivosti vzbujajo v pričujočem prispevku že omenjeni Krištof, nečak ljubljanskega škofa Urbana Kalčiča – Textorja (1576).

V arhivu Karlove univerze (Archiv Univerzity Karlovy) najdemo pod signaturo M 19 Album Academiae Pragensis Societatis Jesu, najstarejšo matriko te visoke šole iz let 1556–1624. Odkriva imena graduiranih absolventov, in sicer od leta 1565, pa študente, vpisane od leta 1574. V prvem delu je mogoče ugotoviti samo dva Slovence, na začetku leta 1580 je bil oklican za bakalavra in na koncu leta še za magistra filozofije Adamus Petacherus Gurencensis Carinthius, v letu 1595 pa je bakalaver postal Leonardus Miserit Goricensis Carniolus.

Obsežnejši del, posvečen inkskribiranju študentom (in sicer na gimnazijo, filozofsko in teološko fakulteto skupaj), podaja pričevanje o prvem vpisanem Južnem Slovanu – to je bil Georgius Fabianus (Slavonius Austriacus) – pri letu 1584. Šele vpisi po letu 1587 izpričujejo tiste, ki bi jih mogli imeti za Slovence. To so Leonardus Hiems (Carniolus, 1587), Guilhelmus Kobergerus (Labacensis Carniolus, 1588), Thomas Laborinus (Varasdinensis Sclavus, 1588 ?), Petrus Mattoch (Neapolitanus Carniolus, 1590), Martinus Jeicze (Sclavus, 1594), Antonius Reding (Goriciensis Italus, 1595), Martinus Lembersegusa (Styrus Gonoviciensis, 1600), Michaelus Keller (Bystrzicensis Styryus, 1609), Thomas Pauritius (Mutoviensis Styryus, 1609), Benedictus Gotschau (Styrus Marsipurgensis, Graecii depositus, 1609), Honoratus Carbonus (Italus Gorzegnensis, 1611), Paulus Stiešivich (?) (Carniolus Labacensis, 1617). Zadnji zapisani – Michael Simonszitsch Sawmnensis Carniolus – figurira pri zaključnem bloku vpisov za leto 1624.

Jeziška akademija v Pragi je nastala kot protiutež utrakvistične Karlove univerze leta 1556,⁷ njen vpliv pa je bilo čutiti šele od leta 1562. V prvih letih svojega obstoja ne kaže velikega števila graduiranih, ker si je njeno vodstvo prizadevalo, da bi do zavesti prebivalstva stopala polagoma, nenasilno, dajala pa je na ta način še vso možnost starejši Karlovi univerzi. Imena, ki smo jih izbrali iz dela vpisanih študentov, se nanašajo na študij na vseh treh stopnjah, ki jih je akademija zagotavljala, torej tudi na gimnazijah. Niso bili vsi pisarji enako skrbni in niso vpisovali pri vseh študentih podatke o »patria« in »natio«, zato smo previdno navedli (podobno kot pri zgoraj omenjeni olomouški matriki) le osebe, pri katerih o razmerju do južnoslovanskih oziroma slovenskih območij ne more biti dvoma.

Kljub temu da so nacisti leta 1945 utegnili na hitro izropati in spraviti na neznano mesto polovico najbolj dragocenih arhivalij Karlove univerze, med drugim matrike študentov, promocij ipd., vodene od ustanovitve do približno 1650, imamo še vedno možnost, dokopati se nekako vsaj do polovice imen ljudi, ki so tu takrat študirali ali predavali, in sestaviti njih sezname. Kot vir nam lahko služijo na primer tudi Acta collegii Carolini 1583–1595, 1609–1613; dalje Memorabilia universitatis Pragensis 1347–1659 ali pa Manual rektorja, Liber decanorum facultatis philosophicae 1347–1585, torej pisni dokumenti, hranjeni v Arhivu Karlove univerze, v Univerzitetni knjižnici (Univerzitetni knjihovna), oziroma v Državnem osrednjem arhivu (Státní ústřední archiv).

Bežen pogled (nikakor ne obširna raziskava) zaenkrat ne omogoča natančno določiti števila južnoslovanskih slušateljev, ker so v teh virih navedena samo imena brez lokalnih in nacionalnih identifikatorjev. Po naših ugotovitvah sodeč bi šlo pri obdobju 1560–1610 za največ 12 ljudi; njihova imena pa bi zahtevala podrobnejšo analizo in medsebojno konfrontacijo v okviru vseh zgoraj navajanih arhivalij, zato jih niti ne naštevamo. Take analize bi se lahko lotil le raziskovalec, ki pozna razmere in podrobnosti slovensko-latinske zgodovinske onomastike.

Univerze (kolegiji, akademije) niso nikoli bile povsem izolirane institucije. Učitelji in študentje se niso zapirali med stene svojih prostorov, ampak so tudi zunaj njih razvijali svoje aktivnosti in znanja. Prihajali so v medsebojne stike z drugimi, velikokrat zelo pomembnimi osebnostmi, ki na univerzo niso bile vezane, so pa odpirale nove poti do znanosti, ne v smislu učenja štva v srednjeveškem pomenu besede. Praga 16. in na začetku 17. stoletja za ostalim svetom nikakor ni zaostajala, zato tistim, ki so si jo v svojih odločitvah o mestu visokošolskega študija izbrali, ni bilo treba biti žal. Renesančna Praga se je lahko postavljala ne le z vrsto učenjakov (matematikov, astronomov, zdravnikov, zgodovinarjev, pravnikov, jezikoslovcev itd.), umetnikov, arhitektov, pač pa tudi z razvitim tiskom in bogato ponudbo naslovov različ-

⁷ Cf. Z. Winter, Děje vysokých škol pražských od secesí cizích národu po dobu bitvy bělohorské (1409-1622), Praha 1897.

nih žanrov izpod peresa domačih in tujih avtorjev, z izdajanjem časopisov (dasiravno ne periodičnih) s podrobnimi informacijami o dogajanju v srednji, južni in vzhodni Evropi, torej s tistim, česar protestantski izobraževalni centri v nemških in švicarskih mestih niso ponujali. Na svoje so tukaj prišli tudi tujci, tako npr. Tycho de Brache, Johannes Kepler ali Slovenec Jakob Petelin – Gallus, eden največjih skladateljev svoje dobe.

Ta dejstva smo navedli zgolj zato, da bi poudarili, kakšno težo so protestanti iz srednje in južne Evrope polagali pri izbiranju visoke šole vprašanjem vere in religiozne orientiranosti izbranega mesta. Univerze v Herbornu, Heidelbergu, Wittenbergu, Jeni, Baslu, Erfurtu in Tübingenu, kamor so se obračali najbolj pogosto, so proslavili učitelji in hkrati ideologi protestantizma. V tej smeri je bil verjetno najbolj privlačen Wittenberg, kraj delovanja Martina Luthra in Filipa Melanchtona, pa tudi Tübingen. Tukaj se je očitno uresničilo največ srečanj čeških bratov s slovenskimi protestanti. Vprašanje o tu začelih stikih doslej ni dosti obdelano, v srečnih primerih ga je mogoče z dokumenti iz arhivov izpričati, v drugih pa vprašanje o kontaktih le izpeljemo iz kratkih omemb v delih nekaterih znanih osebnosti.

Postavljamo domnevo, da so na primer razmeroma široko sodelovali Zikmund Hrubý z Jelení (Gelenius) in južnoslovanski humanisti iz Basla. Znano je namreč, da se je Gelenius naučil hrvaško in da se je v njegovem štirijezičnem slovarju *Lexicon symphonum* (1537, 1544) v okviru češke sestavine pojavljajo južnoslovanski – hrvaški in slovenski – elementi. Razen tega je tudi nesporno, da so knjige iz njegove obsežne palete edicij potovale v Ljubljano in Ptuj brez zakasnitve. S Slovenci se je prav tako pri Geleniusu srečal Jan Blahoslav, o čemer pričajo jasno besede v njegovi češki gramatiki, v razdelku *De dialectis*.

Čisto drugačnega značaja so bila srečanja čeških bratov s slovenskimi protestanti v Wittenbergu in Tübingenu. Arhivno je mogoče potrditi med drugim stike Primoža Trubarja, in to ne le s študenti-češkimi brati, ampak tudi s predstavniki te skupnosti (*Jednota bratrská*), npr. v petdesetih letih s škofom Janom Černým. Na Poljskem pa je imel pogovore s češkimi brati Peter Pavel Vergerius, znan po svojih osebnih vezeh s še drugimi dejavniki češkokobratske skupnosti, v glavnem z Jiřijem Israelom in škofom Janom Rokyto, in po tem, da se je potegoval za izpustitev škofa Jana Auguste, kar so uradni spisi Skupnosti čeških bratov skrbno dokumentirali. Že omenjeni Blahoslav je študiral v Wittenbergu enako kot tri leta mlajši Adam Bohorič. Njuni stiki so v aktih češkokobratske skupnosti zabeleženi zelo mimogrede (Bohorič je prišel v Wittenberg leta 1548, ko se je Blahoslav od tamkajšnjega okolja poslavljajal)⁸. Brez zanimivosti tu gotovo niso podobnosti v njih strokovnih interesih, ki so se v obeh primerih uresničili – tako Blahoslav kot Bohorič sta svojim potomcem zapustila dragocena dela, med drugim slovnici rodnega jezika.

Menimo, da so bile nemajhnega pomena za češko-slovensko vzajemnost v 16. in na začetku 17. stoletja še naslednje okoliščine, npr. šolanje čeških fantov na ljubljanskem kolegiju. O tem, da je bilo za to ljubljansko visokošolsko ustanovo zanimanje, ni dvoma, drugače bi tja ne pošiljali svojih otrok tudi plemiči, med drugim plemiška družina Kravařški z Kravař. Zasluge plemstva, orientiranega protestantsko, je tu treba pri razvoju stikov in gojitvi zavesti ter občutka sorodnosti prav tako vzeti v poštev. Ne gre samo za poroke, pa čeprav so te tudi odigrale važno vlogo (npr. zakonska zveza med Janezom Ungnadom in Bohunko iz Perništejna), k dokazom o močnejšem hotenju po zblizevanju je mogoče šteti tudi uveljavitev nekaj čeških inkolatov za Slovence in Hrvate.

Obetavno razvijajoče se stike (trgovskih ne kaže izvzeti) je nasilno pretrgala bitka na Beli gori, ki je predvsem pokopala upanja protestantov. Rekatolizacija, povezana s postopnim zatiranjem češke državne suverenosti, je odtrgala možnosti za obnavljanje na ustreznih ravni za več kot sto let, tja do obdobja narodnega preroda.

Prevedla Albinca Lipovec

⁸ Cf. sborník *Češi a Jihoslované*, Praha 1975.

Summary

THE SLOVENIANS AT THE CZECH UNIVERSITIES BEFORE THE THIRTY YEARS' WAR

Věra Petráčková

The most renowned Czech university, the university of Prague, was from the Hussite time linked together with the utraquism officially accepted in the country. This cleancut orientation, of course, influenced the composition of students coming from this country and, particularly, abroad. The university was not so much frequented by the catholics – they rather chose Vienna, Leipzig, Cracow, Italian universities or Paris. In the period preceding the assertion of reformation in Germany and before the arrival of some younger members of the pedagogic staff (especially the pupils of Melanchton), the humanism at the Prague university showed a certain retardation (according to literary sources some 10–15 years); this fact negatively influenced the high reputation of the Prague university. The position of the university appears to ameliorate towards the middle of the 16th century.

In the thirties of the 16th century another important event took place – a (gradual) constitution of another school of university type, the Jesuit Academy, and that – in contrast to the utraquist university – enjoying favour from the part of the sovereign. The new college gained a renown in an unbelievably short time. A half of the students, sometimes even more, were foreigners, especially from the German speaking countries, from Poland, Hungary, Lithuania, from Italy, Holland, Belgium etc.

The bishop of Ljubljana Urban Textor was one of the founders of the Prague Jesuit college; in fact he used to visit the college very often taking part in promotion ceremonies. From his part a more extensive propagation of the Prague college among the Slovenian students could be expected, and that not only among those from the diocese of Ljubljana. Whether he really did not care or whether there were other circumstances which did not stimulate him to win students for Prague, this, for the time being we do not know. However, it is certain that his nephew Kryštof Textor did not apply for the studies in Prague – according to the testimony of the oldest university register dating from 1576 he entered the newly established college in Olomouc.

In the second half of the 16th century the students might also apply to the just founded university of Olomouc. The registers from the short period of its existence (1576–1619) include about 30 students from the territory of the present-day Slovenia and from the neighbouring regions where Slovenians were largely settled. On the other hand the archives of Prague university and the Jesuite college together (registers, Rector books, Dean books) do not record as much as this number of Slovenian students. The Jesuite college in Brno, where Slovenians of Styria, Carniola and Carinthia officially belonged, kept an excellent standard of education, in the promotional jurisdiction, however, it was subject to Prague. Thus, when the students – also the Czech students – wished to attain an academic degree they had to go over to another school, most often to Ingolstadt or Graz.

In the archives of the Charles University under the signature M 19 we can find *Album Academiae Pragensis*, the oldest register of the school for the years 1556–1624. In the register there are listed separately the students graduated in 1565 and later, and, separately the students inscribed in 1574 and later. In the former part there are only two Slovenians.

A more extensive part of the register referring to students inscribed (to Gymnasium and to the faculty of philosophy and theology, all together) gives a testimony of the first South Slav inscribed – Georgius Fabian (Slavonicus Austriacus) – with the date 1584. The records from 1587 and later tell about the stay of those which could be considered Slovenians.

Tübingen was a frequent place of meetings of the Czech Brethren and Slovenian Protestants. The contacts initiated here have not yet been thoroughly investigated, in some – lucky – cases they may be supported by archival evidence, in other cases they are only deduced from brief notes in the works of some prominent persons.

Thus, we suppose a relatively wide cooperation of Zikmund Hrubý z Jelení (Gelenius) with South-Slavonic humanists in Basel. It is already known that Gelenius learned Croatian and that Czech component of his four-language dictionary *Lexicon symphonum* (1537, 1544) contained some South-Slavonic, Croatian and Slovenian, elements. Besides, it is indubitable that many from his wide range of publications arrived to Ljubljana and Ptuj without delay. It also was the merit of Gelenius that Jan Blahoslav met the Slovenians; it is confirmed by his own words in *Gramatika česká*, in the part *De dialectis*.

The contacts of Bohemian Brethren with Slovenian Protestants in Wittenberg and Tübingen were of a different character. Archival documents give a testimony e. g. of the meetings of Primož Trubar not only with the students but also with the representatives of the Union of Brethren (*Unitas Fratrum*), for instance in the fifties with the bishop Jan Černý. In Poland the discussions with Bohemian Brethren were led by Peter Pavel Vergerius who had personal relations to other Brethren

functionaries, namely to Jiří Israel and to the bishop Jan Rokyta, and who used his influence to get free the bishop Jan Augusta; this fact was carefully documented in the acts of the Brethren Union. The mentioned Jan Blahoslav studies in Wittenberg and so did Adam Bohorič, three years younger than him. In the acts of the Union their intercourse was only mentioned, as Bohorič came to Wittenberg in 1548, at the period when Jan Blahoslav was about to leave the town. Their analogical professional plans are certainly not without interest, especially because all of them were realized: both Blahoslav and Bohorič left to the descendants valuable works, among other the grammars of their native languages.

MOHORJEVA ZALOŽBA IZ CELOVCA

V Ljubljani, na predstavnštvu Mohorjeve založbe iz Celovca, Gruberjevo nabrežje 6 ali po tel. 219-686, 211-635, lahko iz bogate zakladnice knjig naročite tudi nekatere, posebej zanimive za zgodovinarje.

Za člane zgodovinskih društev nudimo 10% popusta na navedene cene.

Vinko Ošlak: SAJ NI BILO NIKOLI DRUGAČE. Avtor, doma na Prevaljah, v svojem dnevniškem knjižnem delu duhovito, včasih pa tudi pikro, opisuje razmere v Sloveniji pred desetletjem. Cena: 390 SLT.

Janez Rotar: MORA IN BOLEČINA SLOVENSKEGA NARODA. Revolucija ali sprava. Avtor sega v čas, ko je doživljal boljševoško revolucijo na Slovenskem, številne smrti in trpljenje. Resnica o revoluciji in državljanski vojni po njenih začetnikih je bila strogo zamolčana. Desetletja so se pod pritiskom režima ljudje spreminjali v tutke, slovenski narod je svojo podobo in dušo izgubljal . . . Cena: 470 SLT.

Peter Fister: TA HIŠA JE MOJA, PA VENDAR MOJA NI. ARHITEKTURA ZILJE, ROŽA, PODJUNE. Arhitektura Koroške je danes že skoraj prezrta stoletna govorica ljudi, ki so z njo oblikovali svoje domove, domače kraje, pokrajino in deželo, povezovali sever in jug ter jim je brez besed pomagala razumeti slovensko, nemško in italijansko govorečega soseda. Cena: 890 SLT.

PROFESOR ERNEST TOMEČ. ZBORNIK. Pri zborniku je sodelovalo 30 avtorjev. Ta knjiga vam odkriva več kot življenje enega od srednješkolskih profesorjev med prvo in drugo svetovno vojno in razodeva dejansko podobo ene izmed osebnosti, ki je močno vplivala na mlajšo generacijo. Zbornik je izšel kot 147. izdanje Slovenske kulturne akcije rojakov po svetu. Cena: 790 SLT.

Paolo Santonino: POPOTNI DNEVNIKI 1485–1487. Potopis spremljevalca oglejskega patriarha po naših krajih na Koroškem, v Sloveniji ter Furlaniji – Julijski krajini. Knjiga je polna duhovitih prikazov tedanjih župnikov in dvorjanov. Njegovi opisi nam omogočajo dober vpogled v dogajanja v prostoru Alpe-Jadran na večer pred reformacijo. Poročila o obiskanih krajih pa so edinstveni in edini vir, ker za ta čas sploh nimamo podobnih poročil. Cena: 500 SLT.

Pavle Zablatnik: OD ZIBELKE DO GROBA. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Tisočletno sožitje Slovencev in Nemcev na Koroškem je seveda zapustilo sledove medsebojne kulturne izmenjave in povezanosti ter vpliva. Avtor, starosta slovenskega narodopisja, poudarja, da Slovenci pri tej izmenjavi nismo samo prejemalci, ampak vedno tudi dajali. Cena: 248 SLT.

Valentin Stückler: DUHOVNIK MED OKUPACIJO IN REVOLUCIJO. Pričevanje duhovnika (umrl 1990) o njegovem delovanju v Mežiški dolini med drugo svetovno vojno in o prestajanju zopora v povojni Jugoslaviji. Med vojno je bil zatiran Slovencev v veliko oporo, po vojni pa so ga oblasti zaprle kot Nemca. Cena: 290 SLT.

Stane Kos: STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM, 1. del. Čeprav gre za zgodovinsko pisanje, se vendarle bere kot povest. Avtor dokazuje svoje trditve iz knjig, ki so izšle tako v Sloveniji kot zunaj nje, in skuša prav s tem nepristransko ugotoviti resnico. Cena: 630 SLT.

Stane Kos: STALINISTIČNA REVOLUCIJA NA SLOVENSKEM, 2. del. Nepristranski opis druge polovice medvojne dogajanja v Sloveniji. Knjiga opisuje čas od septembra 1943 do maja 1945. Cena: 660 SLT.

Heidi Janschitz: GAITAL/ZILJA 1848–1918. EINE REGION WIRD DEUTSCH (nemško). Po zaslugi Franca Kattiniga, vodje Mohorjeve založbe, je identifikacijska pot mlade znanstvenice Heidi Janschitz dokumentirana tudi v knjižni obliki. Ziljanka je med študijem našla svoje korenine, zato je v diplomski nalogi opisala, kako postane in postaja cela dolina manj in manj slovenska. Pri delu se je oprla na razne kronike. Cena: 490 SLT.

Mirko Bogataj: DIE KÄRNTNER SLOWENEN (nemško). Mirko Bogataj opisuje v svoji knjigi na prikopen način zgodovino svojega naroda, kulturno delovanje, predstavlja gospodarstvo, šport in odnose med slovensko in nemško govorečimi sodeležani. Knjiga proti sivemu vsakdanjiku na Koroškem, knjiga, ki očara, zbudi, vznemiri in navduši. Cena: 740 SLT.

Marijan Zadnikar: GOSPA SVETA IN GOSPOSVETSKO POLJE. Vodnik. Cena: 169 SLT.

Franz Glaser: RIMSKA NASELBINA JUENA. Vodnik. Cena: 169 SLT.

P. W. Posch: STOLNICA V KRKI. Vodnik. Cena: 169 SLT.

Vasilij Melik

NEMCI IN SLOVENCİ (1815–1941)

Referat na znanstvenem posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne 29. okt. 1990 v Ljubljani

Na ozemlju današnje Slovenije je v začetku 19. stoletja kmečko prebivalstvo večinoma govorilo samo slovensko. Pomembnejši kraji, trgi in mesta so bili dvojezični, v njih se je govorilo nemško in slovensko, če za potrebe tega razpravljanja izpustimo vlogo italijanščine v zahodnih delih Slovenije. Jezik pogovora in korespondence višje družbe in dela meščanstva je bila nemščina, ne glede na to, kakšen je bil materinski jezik ali poreklo teh ljudi. Vsi, tudi rojeni in zavedni Slovenci so laže pisali in govorili nemško kakor slovensko. Nemške so bile vse šole razen osnovnih, pa tudi te niso bile vselej in povsod samo slovenske. Nemški so bili časopisi in časniki. Nemščina je bila jezik uradov in sodišč. Razmišljanja o tem, koliko je bilo v kakem večjem mestu Nemcev in Slovencev, so verjetno zgrešena. Koristneje bi bilo vedeti, koliko prebivalcev je znalo samo en jezik in koliko jih je obvladalo oba. Isto mesto se je lahko zdelo na živilskem trgu povsem slovensko, v gosposkem lokalu, kot je bil Casino-Verein, pa povsem nemško. Josip Vošnjak, rojen v tridesetih letih v obrtniški družini v trgu Šoštanj, je napisal v svojih spominih: »V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848.«¹

Med avstrijskimi dednimi deželami je bila Kranjska tako zelo slovenska, da je bila slovensčina posebna značilnost dežele in da sta bila izraza »kranjski jezik« in »kranjsko ljudstvo« pogosto sinonim za »slovenski jezik« in »slovensko ljudstvo«. Ponos na to posebnost je prešel tudi na plemstvo in deželne stanove.

V drugi polovici 18. stoletja so se začela v habsburških deželah moderna narodna gibanja. Slovensko narodno gibanje si je postavilo kot namen izoblikovanje slovensščine v jezik, ki ga bo uporabljala tudi višja družba. V prvi polovici 19. stoletja je zajelo šele majhen del izobraženstva in meščanstva. Del je kazal simpatije tako slovenskemu gibanju kot tudi nemški kulturi. Položaj nemščine še ni bil ogrožen. Slovensko in nemško gibanje si še nista stala sovražno nasproti.

V revolucionarnem letu 1848 se je slovensko gibanje spremenilo iz kulturnega v politično. Zahtevalo je, da se vse slovensko ozemlje združi v eno deželo in da dobi ta dežela avtonomijo in lasten deželni zbor. Pomembno prelomnico je prinesla uvedba slovensščine kot učnega predmeta v gimnazije. Izobraženec je postalo zdaj lažje, govoriti in pisati slovensko.

Odločilno obdobje slovensko-nemških nacionalnih odnosov se je začelo z obnovo ustavnega življenja leta 1861. V naslednjih letih sta se oblikovali na slovenskem ozemlju dve stranki. Slovensko stranko so poimenovali nasprotniki kar na kratko »narodna stranka« (die nationale Partei) ali pejorativno »narodno-klerikalno stranko« (die national-klerikale Partei). Druga stranka ni bila nacionalna. Združevala je vse nasprotnike slovenske stranke: ljudi z nemškim prepričanjem pa ljudi slovenske materinščine ali slovenskega rodu, ki so se zavzemali za staro prednost nemščine kot jezika kulturne tradicije, ki jim je bila slovenska stranka preveč radikalna, preveč opozicijska, prenapeta, klerikalna, ki jih je motila slovanska usmerjenost slovenskega gibanja. Ta široka koalicija najrazličnejših nazorov in pogledov si je dala ime ustavoverne stranke (die verfassungstreue, die konstitutionelle Partei). V šestdesetih in sedemdesetih letih je bila večinoma tudi vladna stranka.

V volilnih bojih teh desetletij se je odvijala nacionalno-politična diferenciacija prebivalstva na Slovenskem. Kmečki volilci so se že januarja 1867 odločili za slovensko stranko. Drugače pa je bilo v mestni kuriji. Na Kranjskem sta bili ustavoverna in slovenska stranka

¹ Josip Vošnjak, Spomini. Ljubljana 1982, str. 16.

nekako enako močni, na Štajerskem pa je slovenska stranka v tem času razvila v mestih le skromno aktivnost, tako da je stara prednost nemškega pogovornega jezika ostala in večina je brez težav pripadla ustavoverni stranki. Kranjska je bila z nastopom Taaffejeve vlade priznana za slovensko deželo, slovenska stranka je osvojila mesta in ustavoverci so opustili volilni boj. Po občevalnem jeziku je imelo v deželi le Kočevje nemško večino, sicer pa se je za nemščino odločila petina prebivalstva leta 1880 samo v Ljubljani in Novem mestu, pozneje pa tudi tod ne. Na Spodnjem Štajerskem Taaffejeva vlada ni prinesla bistvene spremembe. Po občevalnem jeziku so imeli Nemci večino v vseh mestih in v tretjini trgov. Volilci ustavoverne stranke so tekom časa, ne glede na svoj materinski jezik in poreklo, sprejeli nemško narodno zavest in ustavoverna stranka je prerasla v nemško. Nacionalno-politična diferenciacija se je spreminjala v nacionalni boj, v del nemško-slovanske hladne vojne. Nacionalni boj je bil vedno ostrejši in sovražnejši. Slovenizacijo Slovencev je nemška stran večinoma sprejemala negativno in jo vrednotila kot zmanjševanje nemškega posestnega stanja.

Leta 1850 je pisal Anastazij Grün, grof Anton Alexander Auersperg: »Kakor vsak posameznik, tako ima vsaka narodnost (Nationalität) neokrnjeno pravico do svobodnega razvoja na področju olike in omike, pravico doseči stopnjo, ki je primerna njeni nadarjenosti, njeni notranji življenjski zmožnosti in njenim potrebam«. Vendar pa je bil mnenja, da mora naše (= slovensko V. M.) ljudstvo (Volk) opraviti še morda kratko učno dobo in da pri tem ne bo moglo pogrešati nemške omike . . . S tega stališča se kaže poslanstvo germanstva na slovanskih tleh kot sicer neodvrtljivo, toda koristno, vsekakor pa prehodno, saj izpolnjeni namen pomeni obenem njegov konec.«² Dvanajst let pozneje niso bile Auerspergove simpatije do slovenskega jezika nič več tako prijazne. V kranjskem deželnem zboru je dejal: »Kranjska . . . leži . . . z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju . . . Tako je bilo in tako je, in, če Bog da, tako naj tudi ostane.«³ Ogorčen je bil nad prvo deželnozborsko interpelacijo v slovenskem jeziku, »vloženo od ljudi, ki vsi boljše razumejo nemščino kot tisto spačeno slovensko latovščino (Kauderwälsch).«⁴

Ob prelomu stoletja je državnozborski debati o ustanovitvi univerze v Ljubljani celjski poslanec dr. Pommer končal svoj govor z besedami: »Čez sto let pridite spet s takim nujnim predlogom. Takrat bo morebiti mogoče ustanoviti slovensko univerzo, potrebe, zlasti pa nujne potrebe pa po mojem mnenju tudi tedaj ne bo.«⁵ V kranjskem deželnem zboru pa zastopniki veleposestva februarja 1898 postavljeni zahtevi po slovenski univerzi načelno niso ugovarjali. Grof Barbo je dejal: »Vedno smo branili pravice Nemcev na Kranjskem in bomo tudi v bodoče vselej nastopali za njihove pravice na Kranjskem, če jih bodo napadali. Branimo svoje stališče, pri tem pa nismo niti najmanj sovražniki slovenskega naroda (der slovenischen Nation). Želimo in privoščimo slovenskemu narodu kot takemu kulturni razvoj, ki ga bo usposobil, da bo dostojno nastopil na miroljubnem bojišču narodov, kjer pokaže vsak narod svoje najboljše, ne da bi s tem napadal druge narode. Gospoda moja! V naših vrstah vidite tudi potomce tistih, ki so stoletja vodili kranjsko ljudstvo (das Volk von Krain), ki ga niso vodili samo na področju kulture, temveč tudi na bojnem bolju, ki so v obrambi dežele in države skupaj z ljudstvom prelivali svojo kri. Potomci teh mož ne bodo nikdar stali slovenskemu narodu sovražno nasproti.«⁶

Pri štetjih prebivalstva in pri volitvah so Slovenci v prvem desetletju tega stoletja na severni meji doživeli marsikak poraz. Zaradi tega v njihovem splošnem razpoloženju ni prevladal optimizem, ki bi bil povsem upravičen zaradi ogromnega napredka slovenske kulture v zadnjih štiridesetih letih, temveč pesimizem, ki ga je povzročil strah pred germanizacijo in pred osamitvijo, pred tem, da bi jih drugi slovanski narodi kot najbolj ogrožene prepustili usodi. Iz tega občutka se je vedno bolj širila med Slovenci jugoslovanska ideja v različnih oblikah, predvsem pa misel, da bi se morali južni Slovani habsburške monarhije povezati v samostojno državno telo.

² Carniola, Zeitschrift für Heimatkunde, Laibach 1908, I. Jhrg, str. 196, 197.

³ Anastasius Grüns Werke in sechs Teilen, herausgegeben von Eduard Castle, Berlin 1909. Sechster Teil, str. 195, 196.

⁴ Breda Požar, Anastasius Grün in Slovenci. Maribor 1970, str. 43.

⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes. XVII. Session (6. Dez. 1901), str. 7611.

⁶ Obravnave kranjskega deželnega zbora – Verhandlungen des krainischen Landtages. 39. zv., str. 457.

V nemški tabor je spadala velika večina plemstva, skoraj polovica meščanstva, in nekateri najbogatejši in najuglednejši prebivalci pomembnejših vasi. Nazori teh skupin so se močno spreminjali. Nekateri konservativni plemiči so bili v šestdesetih in sedemdesetih letih pristaši ustavoverne stranke, v Taaffejevem času pa so nekaj časa sodelovali s slovensko stranko. Grof Karl Hohenwart je bil četrto stoletja voljen s slovenske strani v državni zbor in je imel velik vpliv na slovensko politiko. Velike razlike so bile tudi med deželami in med posameznimi mesti. Še ob popisu prebivalstva 1869 so ne glede na obrazce v dveh jezikih (nemščini in slovenščini) v središču Ljubljane le nekateri hišni posestniki in družinski poglavarji zapisovali podatke v slovenščini. V letih 1868–1882 je bila slovenska stranka v ljubljanskem občinskem svetu v manjšini. Šele v osemdesetih letih je postal ljubljanski dnevni tisk v slovenščini močnejši od onega v nemščini. Slovensko zunanjo podobo je dobila Ljubljana šele po krvavih dogodkih septembra 1908. Obe najpomembnejši spodnještajerski mesti sta imeli nemško večino. Ta nemška večina se je iz mariborskega mesta širila tudi v okoliške občine, nemško Celje pa je ostalo omejeno na mestno občino, okolico pa je obvladovala slovenska stranka.

Glede nacionalne pripadnosti so Nemci priznavali svobodno odločitev, Slovenci pa so izvajali nacionalnost iz materinskega jezika in so smatrali vse rojene Slovence, ki so se odločili za nemštvo ali za »Nemcem prijazno« zavest (deutschfreundliche Slowenen), za nemčurje, nemškutarje, renegate, narodne izdajalce. Tako stališče je slovenski politiki v marsičem škodovalo. Slovenci so imeli prebivalce mest, ki so jih imeli Nemci za »nemška« ali »pranemška mesta« (urdeutsche Städte), za »potomce potujčenih Slovencev, večinoma ljudi, ki so se v nemških šolah navzeli nemškega duha in sovraštva do svojega lastnega rodu.«⁷

Po prvi svetovni vojni so Nemci v jugoslovanskem delu Slovenije postali manjšina. S slovenske strani je prišlo marsikje do neke vrste maščevalnih akcij. Mnogo nemških šol je bilo ukinjenih, premoženje mnogih nemških društev »nacionalizirano«. Z idejo nove jugoslovanske skupnosti je bila povezana tudi misel o potrebi kulturnega »prevrednotenja vseh vrednost«. Iz predstave, da je vseh slovenskih napak, pomanjkljivosti in neuspehov v preteklosti kriva odvisnost od nemške kulture, je zrasla zahteva, da se je treba popolnoma odtrgati od nemške kulture in se povezati z jugoslovanskim in francoskim prostorom. Nekaj korakov v to novo smer je bilo napravljenih, do pravega prevrata pa ni prišlo. Stare tradicije so se nadaljevale, dasi v skrčenem obsegu. Ker pa je postala v šolah francoščina glavni tuj jezik, je počasi izginjala podoba slovenskega izobraženca, ki se je seznanjal s tujo literaturo in znanostjo preko nemškega jezika.

V tem prispevku smo govorili predvsem o eni strani političnih odnosov. Celotna problematika Nemcev in Slovencev je bila seveda mnogo bolj obsežna, zelo komplicirana, polna nasprotij, negativnih in pozitivnih stvari. Vsakdanje življenje je bilo polno tudi prijateljskih stikov z obeh strani. To, kar je oba sosednja naroda resnično povezovalo med seboj, je bilo okolje, je bila kultura. Ne tista kultura, h kateri sta se priznavala, ampak tista, v kateri sta živela.

Zusammenfassung

DEUTSCHE UND SLOWENEN (1815–1941)

Vasilij Melik

Auf dem Gebiet des heutigen Slowenien sprach die bäuerliche Bevölkerung am Beginn des 19. Jahrhunderts überwiegend nur slowenisch. Größere Orte, Märkte und Städte waren zweisprachig. Die Sprache und die Korrespondenz waren in höheren Kreisen deutsch. Auch den Gebürtigen und nationalbewußten Slowenen fiel es leichter, deutsch als slowenisch zu schreiben und zu sprechen. Die slowenische nationale Bewegung setzte sich zum Ziel, das Slowenische als eine Sprache herauszubilden, die auch von der höheren Schicht verwendet würde. Im Revolutionsjahr 1848 wandelte sich die slowenische Bewegung von einer kulturellen zu einer politischen. Einen wesentlichen Einschnitt brachte die Einführung der slowenischen Sprache als Lehrgegenstand in Gymnasien nach der Revolution. Der Intelligenz fiel es jetzt leichter, slowenisch zu sprechen und zu schreiben.

⁷ Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1909, str. 93.

Mit der Wiederaufnahme des Verfassungslebens (1861) bildeten sich in slowenischen Gebieten zwei Parteien heraus. Die slowenische Partei wurde von den Gegnern »die nationale Partei« schlechthin oder pejorativ »die nationaklerikale Partei« benannt. Die andere Partei vereinigte alle Gegner der slowenischen Partei. Diese breite Koalition verschiedenster Anschauungen gab sich den Namen »die verfassungstreue« oder »die Konstitutionelle Partei«. In den 60-er und 70-er Jahren ging die national-politische Differenzierung der Bevölkerung in Slowenien vor sich. Die Wähler der verfassungstreuen Partei nahmen mit der Zeit (ungeachtet ihrer Muttersprache und Abstammung) das deutsche Nationalbewußtsein an. Die Differenzierung verwandelte sich in einen nationalen Kampf, der immer heftiger wurde. Zum deutschen Lager gehörten die große Mehrheit des Adels, fast die Hälfte des Bürgertums und einige von den reichsten Einwohnern der bedeutenderen Dörfer.

Nach dem Ersten Weltkrieg wurden die Deutschen eine Minderheit. Von der slowenischen Seite kam es mancherorts zu einer Art Racheaktionen. Mit der Idee von einer neuen jugoslawischen Gemeinschaft hing auch der Gedanke von der Notwendigkeit einer kulturellen »Umwertung aller Werte« zusammen, die Idee, alle Beziehungen zu der deutschen Kultur völlig abzubrechen und die Verbindungen mit dem jugoslawischen und dem französischen Raum aufzunehmen. Zu einem echten Umbruch kam es jedoch nicht. Da aber in den Schulen das Französische zur Hauptfremdsprache wurde, verschwand allmählich jener Typus des slowenischen Gebildeten, der über die deutsche Sprache mit der fremden Literatur und Wissenschaft in Berührung kam.

In diesem Beitrag war vor allem von einer Seite der politischen Beziehungen die Rede. Das alltägliche Leben war reich auch an freundlichen gegenseitigen Kontakten. Das, was beide Völker tatsächlich verband, waren das Milieu und die Kultur. Nicht jene Kultur, zu der sie sich bekannten, sondern jene, in der sie lebten.

KRONIKA

Časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo – »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica **Kronike**« so doslej izšle naslednje publikacije:

- Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.
- Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.
- Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.
- Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani.
- Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

Janez Cvirn

NEMŠKI TABORI NA SLOVENSKEM (1869)

Čeprav so prinesle prvo množično politično afirmacijo slovenskega narodnega gibanja že januarske deželnozborske volitve 1867, so bili za njegovo radikalizacijo in razvoj izredno pomembni slovenski tabori, ki so prenesli idejo Zedinjene Slovenije s časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov med širše množice. Tabori so bili, kakor volitve, tudi neka vrsta plebiscita slovenskega prebivalstva Koroške, Primorske, Štajerske in Kranjske za združitev v eno samo politično telo. Ta plebiscit pa je bil pomemben toliko bolj, ker so klavrno propadli vsi poskusi nacionalnih nasprotnikov, da bi na slovenskih tleh organizirali svoja množična zborovanja.¹

Slovenski tabori so z dvigom narodnega gibanja »na kvalitetno novo, višjo stopnjo«² nalezli na odkrito neodobravanje vlade, ki je po vižmarskem taboru resno razmišljala, da bi jih prepovedala.³ Seveda pa so sprožili tudi ostre reakcije nemštva v slovenskih deželah, zlasti na Spodnjem Štajerskem, kjer je bilo slovensko nacionalno gibanje najbolj radikalno. »Slovenski tabori našim nasprotnikom še vedno v želodcu leže« je že 22. 10. 1868 zapisal Slovenski gospodar. »Pravi izobraženi Nemci sicer ne razodevajo svojo sovraštvo do slovenskih tirjatev, veliko jih je, kateri celo pripoznavajo naše pravične namene. Toliko bolj pa tisti mešetarji nemške kulture, kateri so enkrat kot neomikani Slovenci se k spavanju vlegli, drugo jutro pa kot izobraženi Nemci se zdramili, si prizadevajo zdaj modrost svoje puhle glave med našimi kmeti razširiti«.

Radikalnim nacionalnim zahtevam taborov so se poskušali Nemci vsebinsko zoperstavljati z obrambo ustave in opozarjanjem na posledice nacionalnega prepira, taktično pa so uporabljali enako orožje kot nasprotna stran. Proti zaupnicam slovenskim poslancem, ki so zastopali zedinjeno Slovenijo, so kot protiutež organizirali nezaupnice, proti slovenskim taborom pa so organizirali nemške protitabore, imenovane tudi »dnevi ustave«.⁴

Nemška ustavoverna zborovanja so po pomenu in odmevnosti daleč zaostajala za slovenskimi. Medtem ko je slovensko taborsko gibanje v letih 1868–1871 priredilo 18 taborov z množično udeležbo slovenskega prebivalstva,⁵ so uspeli spodnještajerski ustavoverci, politično organizirani v mariborskem Naprednem in celjskem Ustavnem društvu, v letu 1869 organizirati le tri ustavne dneve (30. 5. 1869 v Slovenski Bistrici, 8. 8. 1869 v Celju in 5. 9. 1869 v Radvanju), potem pa je njihova aktivnost dokončno zamrla. Tako kot so namreč slovenski tabori jasno pokazali, da imajo »voditelji naroda . . . ves narod za seboj«, je prišlo na ustavnih dnevih do polnega izraza dejstvo, »da samci stojijo nemškutarji med narodom slovenskim«.⁶

Podobno kot slovenski tabori so tudi nemški ustavni dnevi izhajali iz enotnih političnih izhodišč. V tiskanem programu za zborovanje štajerskih ustavovercev v Slovenski Bistrici, ki ga je pripravil načelnik mariborskega Naprednega društva in organizator zborovanja Friedrich Brandstetter, so zapisane vse osnovne politične zahteve, ki jih kasneje srečamo tudi na zborovanju v Celju in v Radvanju. Program izhaja iz načela, da je ustavo potrebno varovati, pravice in svoboščine, ki jih zagotavlja, pa narediti za splošno dobrino vseh ljudi. Zaradi tega se morajo vsi Štajerci, ki se zavedajo, da je sedanja ustava dobra podlaga za nadaljnji razvoj družbe, povezati v skupnem boju zoper sovražnike ustave. Dolžnost vsakega patriota je, da odločno nasprotuje vedno glasnejšim zahtevam po zedinjeni Sloveniji in si prizadeva za slogo

¹ V. Melik, Slovensko narodno gibanje za časa taborov, ZČ, letnik XXIII, 1969/1–2, str. 75; osnovna literatura o taborih je zbrana v publikaciji Taborsko gibanje na Slovenskem, Ljubljana 1981, str. 55.

² V. Melik, Slovenski tabori, Kronika, XVI. letnik, 1968/2, str. 65.

³ A. Malle, Tabori na Koroškem, ZČ, letnik 41, 1987/4, str. 605–609.

⁴ F. Baš, K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem, v: F. Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Maribor 1989, str. 29.

⁵ V. Melik, Slovenski tabori, Kronika, XVI. letnik, 1968/2, str. 74.

⁶ Novice, 18. 8. 1869.

med Nemci in Slovenci. Zato naj bi na zborovanju zlasti poudarili dejstvo, »daß die ungetrübte Eintracht zwischen Deutschen und Slovenen im Unterlande das einzige Mittel ist, die geistige und materielle Wohlfahrt des einzelnen, sowie der Gesammtheit zu fördern, daß nur im unermüdligen gemeinsamen Kampfe gegen die Feinde der Freiheit die Gewähr für die Fortdauer der erworbenen Rechte liegt.«⁷

V smislu navedenega programa je bil dnevni red omenjenih treh zborovanj povsem identičen. Tako v Slovenski Bistrici kot v Celju in Radvanju so spodnještajerski ustavoverci razpravljali o istih političnih vprašanjih (1. Kakšne posledice bi imela ločitev Spodnje Štajerske od Zgornje?, 2. Kakšne nevarnosti nosi v sebi nacionalni prepir in s kakšnimi sredstvi se je treba boriti proti njemu?, 3. Ali je v interesu slovenskega naroda, da je na ljudskih šolah učni jezik nemščina?, 4. Ali je konkordat združljiv s pravno državo? in 5. Ali ne bi bilo potrebno ustanoviti demokratične stranke na Spodnjem Štajerskem?),⁸ pri tem pa je bilo sklicevanje na ustavo in napredek ter opozarjanje na nevarnost razpada monarhije, ki da jo v sebi nosi zahteva po dosledni uresničitvi etničnega federalizma, le kulisa za odločen nastop zoper na slovenskih taborih znova afirmirano idejo Zedinjene Slovenije in proti zahtevam po enakopravnosti slovenskega jezika v upravi in šolstvu. Nasproti tema dvema slovenskima zahtevama poudarja nemški liberalizem na Spodnjem Štajerskem nekdanjo slogo med Nemci in Slovenci in štajerski regionalizem, ki dobi v obliki štajercijanstva svojo končno podobo nekoliko kasneje.⁹

Že na prvem ustavovrnem zborovanju v Slovenski Bistrici 30. maja 1869, ki se ga je po poročilu okrajnega glavarstva Maribor udeležilo ok. 400 ljudi,¹⁰ po mnenju Slovenskega naroda pa med 500 in 600¹¹, je prišla ta usmeritev spodnještajerskih liberalcev do polnega izraza. Ob siceršnjem poudarjanju pomembnosti ustave, pomena njenega nadaljnega razvoja in uveljavljanja ustavnih pravic med širšimi ljudskimi množicami, so namreč vsi govorniki brez izjeme (zlasti F. Brandstetter in K. Seidl iz Maribora ter W. Mareck in V. Leitmaier iz Celja) zavračali zahtevo po združitvi slovenskih dežel v neko samoupravno celoto.¹²

Celjski profesor Mareck, ki je imel po mnenju poročevalca v Laibacher Tagblatt najbolj odmeven govor, se je kot mož, ki prihaja iz mesta, kjer so nacionalna nasprotja še posebej močna, že v uvodu zavzel za slogo med Nemci in Slovenci, ki da jo motijo predvsem slovenski nacionalni voditelji. Spodnještajersko kmečko ljudstvo želi živeti v miru in svobodi. Želi si zmanjšanja davkov, razvoja kmetijstva, obrti in industrije, skratka duhovnega in materialnega blagostanja. Želje slovenskega ljudstva so tudi naše želje. Vendar pa so se na čelu umetno ustvarjenega slovenskega nacionalnega gibanja pojavili ljudje, ki imajo povsem drugačne želje kot slovensko ljudstvo. »Wenn wir es nur mit dem slowenischen Volke zu thun hätten, so wäre der Frieden bald hergestellt; denn das Volk selbst ist gutmütig! Wir haben es aber mit Männern zu thun, welche die Bewegung künstlich hervorgerufen haben und unterhalten!« Naši nasprotniki, je poudaril Mareck, stalno zahtevajo enakopravnost Slovencev. Enakopravnost narodnosti je seveda osnovni princip svobodne države, zato lahko rečemo, da so zahteve Slovencev upravičene. Vendar je popolnoma jasno, da je nacionalna enakopravnost v Avstriji že sedaj izvršeno dejstvo, tega pa naši nasprotniki nočejo dojeti. Res je, da se slovenščina v uradih še ni uveljavila v zadostni meri, vendar menim, da bo svobodomiselná vlada naredila vse, da se tudi ta pravična slovenska zahteva uresniči. Kar pa se tiče slovenskega jezika v šolah, je treba povedati naslednje. Vse podeželske šole so slovenske in na nivoju ljudskega šolstva je zahtevam Slovencev ugodeno. V srednjih šolah je postala slovenščina učni predmet že leta 1849 in na večini gimnazij jo poučujejo najmanj dve uri na teden. Ne morem zanikati prihodnosti slovenskemu jeziku. Nasprotno, vesel sem teženj po napredku vsakega naroda. A slovenski jezik je šele na začetku: nima literature in nobenega učnega aparata. Zato bi takojšnja

⁷ Štajerski deželni arhiv v Gradcu (ŠDA), Statt. Präs. 5-927 - 1869; Programm der Versammlung von Verfassungstreuen Steiermarks zu Windisch-Feistritz am 30. Mai 1869.

⁸ Prav tam; Laibacher Tagblatt, 28. 5. 1869; Slovenski narod, 15. 7. 1869; Laibacher Tagblatt, 23. 7. 1869; Novice, 4. 8. 1869; Laibacher Tagblatt, 2. 9. 1869.

⁹ F. Baš, n. d., str. 29.

¹⁰ ŠDA, Statt. Präs. 5-927 - 1869, poročilo okr. glavarstva Maribor z dne 31. 5. 1869. Tudi Novice (2. 6. 1869 in 9. 6. 1869) in Laibacher Tagblatt (2. 6. 1869) navajajo, da se je ustavnega dne v Slovenski Bistrici udeležilo okoli 400 ljudi, od tega pa jih je bilo kar 100 iz Celja.

¹¹ Slovenski narod, 5. 6. 1869 in 8. 6. 1869. En dan v Slovenski Bistrici.

¹² Potek zborovanja v Slovenski Bistrici z glavnimi tezami govorcev je opisan v Slovenskem narodu (5. 6. 1869 in 8. 6. 1869) in v Laibacher Tagblattu (2. 6. 1869).

vpeljava slovenskega jezika v srednje šole prinesla vrsto negativnih posledic in padec izobrazbenega nivoja. Seveda pa bodo Slovenci lahko zahtevali svoje srednje šole takoj, ko bodo dovolj razvili slovenski jezik. Kar pa se tiče Spodnje Štajerske in programa Zedinjene Slovenije, tukaj pa Slovincem ne more biti dana nobena koncesija.¹³

Dr. Viktor Leitmaier, predsednik celjske Kazine in po mnenju Slovenskega naroda mož, ki je »*bolan, če pri vsakem shodu najmanj sedemkrat ne govori*«,¹⁴ je v slovenščini ponovil Marekove misli, se še posebej zavzel za sodelovanje Nemcev in Slovencev za skupni napredek in opozoril, da jezik ni cilj, temveč sredstvo. Zahtevo po Zedinjeni Sloveniji pa je skupaj z zborovalci zavrnil z odgovorom na retorično vprašanje: »Ali naj Štajerci postanejo Kranjci?«, ki se je seveda glasil: Ne.¹⁵

Spodnještajerski ustavaki so se na zborovanju v Slovenski Bistrici dogovorili, da bodo v odgovor na tabore tudi sami redno organizirali javna zborovanja na prostem. Na predlog celjskih ustavovercev, ki so se zborovanja v Slovenski Bistrici udeležili korporativno,¹⁶ so sklenili, da bo prvi naslednji ustavni dan v Celju, potrebne organizacijske korake pa so prepustili celjskemu Ustavnemu društvu.

Vodstvo celjskega Ustavnega društva se je za pomoč pri organizaciji zborovanja obrnilo na mestno občino že 6. junija 1869 in občini zagotovilo, da bo društvo v celoti krilo stroške reprezentance. Celjski župan Higersperger pa je 9. julija obvestil štajersko namestništvo, da bo zborovanje spodnještajerskih ustavovercev v Celju 8. avgusta, pri čemer je izrecno poudaril, da bo zborovanje javno.¹⁷

Celjsko Ustavno društvo je 14. julija izdalo tiskan program in v pripravah na zborovanje navezalo stike z ljubljanskimi ustavoverci. V Ljubljani so v drugi polovici julija ustanovili poseben odbor, ki si je zadal nalogo, organizirati čim večjo udeležbo kranjskih ustavovercev na zborovanju v Celju.¹⁸ Laibacher Tagblatt je v komentarju 27. 7. 1869 opozarjal na pomembnost zborovanja v Celju, češ da gre za dalekosežen političen dogodek, ki nosi v sebi elemente za boljšo prihodnost. Ustavna stranka v Avstriji je namreč dolgo časa živela v letargiji in pričakovala napredka le od vlade, sedaj pa je končno začela prevzemati politično iniciativo v svoje roke. Zato je izredno pomembno, da so Spodnještajerci povabili na zborovanje tudi istomišljenike iz Kranjske, kajti to daje upanje, da lahko kmalu pričakujemo solidarnost ustavovercev iz vseh avstrijskih dežel. Druga pomembna značilnost zborovanja pa leži v dejstvu, da na njem ne bo šlo za demonstracijo zoper Slovence, temveč nasprotno, za poskus vzpostavitve razumevanja in sprave med obema narodoma.

Nekaj dni zatem je bila novica o javnem zborovanju ustavovercev v hrastovem gozdičku blizu Celja že v vseh slovenskih časopisih. Močne reakcije je vzbudilo zlasti hujskaško pisanje graške Tagespost, ki je privedlo tudi do odločitve »savinjskih rodoljubov« o slovenski demonstrativni udeležbi na zborovanju. V Celje naj ne bi šli »*slavit nemškutarsko svečanost, ampak pobrat vrženo jim rokavico*«. ¹⁹

Že 31. julija 1869 je Slovenski narod objavil oklic na slovenske rojake, naj se udeležijo zborovanja v hrastovem gozdičku poleg Celja in na ta način pokažejo nemškutarjem, da so sklepi žalskega tabora še živi.²⁰ Ta poziv, ki so ga podpisali tudi poslanci dr. Vošnjak, Lipold, dr. Dominkuš in urednik Slovenskega naroda Tomšič, ter namera Slovencev, da zminirajo prvo in tretjo programsko točko zborovanja, je tako prestrašil organizatorje, da so se odpovedali javnemu zborovanju. Slovenska akcija (Laibacher Tagblatt je pisal o političnem terorizmu kleri-

¹³ Laibacher Tagblatt, 5. 6. 1869. Eine Stimme aus der Steiermark. (Objavljen je Marekov govor v celoti.)

¹⁴ Slovenski narod, 8. 6. 1869.

¹⁵ Laibacher Tagblatt, 2. 6. 1869; Novice, 9. 6. 1869.

¹⁶ Visoka udeležba ustavovercev iz Celja in zlasti nastop obeh celjskih liberalnih prvakov je sprožila močne odmeve v časopisu. Celjski dopisnik Laibacher Tagblatta (4. 6. 1869) je v opisu zborovanja še posebej izpostavil množično udeležbo članov celjskega Ustavnega društva, dopisnik Slovenskega naroda (8. 6. 1869) pa je predvsem ostro napadel oba glavna celjska govornika. Celjski Slovenci so nameravali na bistriški ustavni dan reagirati z organizacijo velikega tabora v Šmarju pri Jelšah z namenom »nemškutarje prou pred svetom začrniti«. Vendar zaradi ustavovernega zborovanja 8. 8. 1869 v Celju do tega tabora ni prišlo. Na isti dan kot ustavni dan v Celju pa je bil slovenski tabor v Ormožu. (Glej pismo F. Kapusa P. Grasselliju z dne 5. 6. 1869 v: M. Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842–1933, Ljubljana 1983, str. 129.)

¹⁷ ŠDA, Statt. Präs. 5–927 – 1869, dopis celjskega župana Higerspergerja z dne 9. 7. 1869.

¹⁸ Laibacher Tagblatt, 23. 7. 1869.

¹⁹ Slovenski narod, 29. 7. 1869; Grazer Tagespost je 27. 7. 1869 v dopisu iz Savinjske doline objavila vest, da je bilo 25. 7. 1869 v Grižah pri Žalcu zaupno zborovanje slovenskih voditeljev, na katerem so se odločili za množično slovensko udeležbo na ustavnem zborovanju. Vest je povzel Laibacher Tagblatt 30. 7. 1869.

²⁰ Laibacher Tagblatt je prevedeni slovenski oklic objavil 2. 8. 1869, Novice pa 4. 8. 1869.

kalcev, ki hočejo z znano metodo majorizacije preprečiti zborovanje)²¹ jih je najprej prisilila v sklep, da bodo zborovalni prostor zavarovali z ljubljanskimi in celjskimi turnarji in da bo pristop na zborovanje mogoč le s posebnim vabilom, nato pa so (2. avgusta) zborovanje iz hrastovega gozdička prestavili na zaprt samostanski vrt v središču Celja.²²

Napoved »nemškega tabora sredi slovenske zemlje«, na katerem naj bi se sklepalo o slovenskih nacionalnih zahtevah, je po mnenju celjskega okrajnega glavarja Bratiča, ki je že 31. 7. o poteku dogodkov poročal namestništvu v Gradec,²³ močno okrepila nacionalni prepričanje v celjski okolici, kar prej ni bilo opazno. Po Bratičevem mnenju pa so za napete razmere odgovorni liberalci in ne Slovenci, saj je bilo takšno slovensko reakcijo pričakovati.

Za razliko od Bratičevega stvarnega opisa politične napetosti, ki se je sprostila ob celjskem ustavovernem zborovanju, je celjski župan Higersperger potek dogodkov opisal povsem drugače.²⁴ V poročilu štajerskemu namestništvu z dne 4. 8. 1869 je navedel, da si je celjsko Ustavno društvo že od samega začetka prizadevalo, da se na zborovanju zberejo le istomišljeniki. Po objavi programa zborovanja v Celju pa je Slovenski narod začel z agitacijo za množično slovensko udeležbo na zborovanju z namenom, da bi glasovali zoper več točk programa. Pozivi Slovenskega naroda so (bili) uglaseni na to, da se preglasujejo člani ustavne stranke, to pa lahko privede do krvavih ekscesov. Zaradi tega je lastnik hrastovega gozdička obvestil društveno vodstvo, da glede na mogočo škodo ne dovoli zborovanja na svoji zemlji. Vodstvo Ustavnega društva se je zato odločilo, da bo zborovanje v zaprtem samostanskem vrtu sredi mesta, pristop na zborovanje pa bodo dovolili le tistim, ki bodo imeli vstopnico, izdano od društvenega vodstva. (Namesto javnega bo torej društveno zborovanje z enakim dnevnim redom). S tem bodo, je poudaril celjski župan, preprečili možne ekscese, za red in mir na zborovanju pa bo poskrbel osebno.

Istega dne kot župan Higersperger je o teku dogodkov okoli ustavovernega zborovanja v Celju štajerskemu namestništvu spet podrobno poročal okrajni glavar Bratič.²⁵ V poročilu je zapisal, da so Slovenci napovedali množično udeležbo (najavilo se je že 10 slovenskih govorcev), kar bi pripeljalo do preglasovanja ustavoverncev. Zato je organizacijski odbor ustavnega dne v Celju 2. avgusta obvestil javnost, da bo zborovanje v samostanskem vrtu sredi mesta. V tej kritični situaciji, je zapisal Bratič, sem se odpravil k dr. Štefanu Kočevarju, nemu izmed glavnih slovenskih voditeljev in ga prosil, naj poskrbi, da slovensko prebivalstvo ne bi prišlo na zborovanje. Kočevar mi je to rade volje obljubil, tako da menim, da se Slovenci zborovanja v samostanskem vrtu ne bodo udeležili, in da do ekscesov ne bo prišlo. Nedvomno pa je napovedano zborovanje povečalo prepričanje med narodom.

Po mnenju celjskega okrajnega glavarja je Ustavno društvo naredilo veliko napako, ko je napovedalo »javno« zborovanje, na katerem naj bi se razpravljalo o slovenskem nacionalnem vprašanju. Kajti ljudje iz okolice Celja so Slovenci in bi gotovo nasprotovali nekaterim točkam dnevnega reda. Kasnejše trditve, da je društvo že od vsega začetka nameravalo sklicati le zborovanje za svoje člane oz. zborovanje z omejenim dostopom, pa so v očitnem nasprotju s prijavo zborovanja. Napaka Ustavnega društva je bila tudi v tem, da je program z vabilom poslalo tudi številnim slovenskim občinam, župnikom ter osebam, ki so zapriženi Slovenci. Vendar, zaključuje Bratič, se Slovenci verjetno shoda ne bodo udeležili, tako da bodo na zborovanju prisotni le člani celjskega Ustavnega društva (društvo šteje več kot 100 članov) in njihovi gostje.

Na posredovanje celjskega okrajnega glavarja je slovenska stran 6. avgusta 1869 naslovila na »slovenske rojake« oklic, naj se ne udeležijo ustavovernega zborovanja v Celju, saj so nemškutarji z umikom v zaprt klosterski vrt pokazali, »da si ni ne upajo s Slovenci narodnjaki

²¹ Laibacher Tagblatt, 6. 8. 1869. V uvodniku Verständigung oder Vergewaltigung? je poudarjeno, da bo zborovanje v Celju zborovanje rojenih Štajercev in Kranjcev »pretežno slovenskega rodu« na lastni zemlji in da torej ne gre za »nemške tabore sredi slovenske zemlje«. Res pa je tragično, da je politični terorizem klerikalcev pripeljal tako daleč, »daß dem eingeborenen Slovenen, welcher sich die Freiheit nimmt, einer anderen Meinung zu sein, als der von einigen Geistlichen und deren Freunden proklamirten, der Boden unter den Füßen bestritten wird«.

²² Slovenski narod, 31. 7. 1869; ŠDA, Stat. Präs. 5–927 – 1869, dopis okr. glavarja Bratiča z dne 31. 7. 1869; dopis celjskega župana Higerspergerja z dne 4. 8. 1869; v prilogi je tiskan letak organizacijskega odbora celjskega ustavnega dne z dne 2. 8. 1869 z naslovom Zum Verfassungstage in Cilli.

²³ ŠDA, Stat. Präs. 5–927 – 1869, dopis okr. glavarja Bratiča z dne 31. 7. 1869.

²⁴ ŠDA, Stat. Präs. 5–927 – 1869, dopis celjskega župana Higerspergerja z dne 4. 8. 1869.

²⁵ ŠDA, Stat. Präs. 5–927 – 1869, dopis okr. glavarja Bratiča z dne 4. 8. 1869.

z oči v oči v resen pogovor, v resen duševen boj stopiti«, zato se »sklepi tega omejenega zbora ne bodo tedaj več sklepali v našem imenu, torej nimajo za nas niti veljave niti najmanjše veljavnosti.«²⁶ Čeprav je oklic slovenskih voditeljev napovedal popoln slovenski bojkot ustavnega dne, ki ga je bilo glede na organiziranost in disciplino v slovenski stranki mogoče tudi pričakovati, je ustavoverna stran videla v zborovanju v Celju še vedno izredno pomemben dogodek, ki bo po mnenju spodnještajerskih ustavovercev končno pokazal, da prijatelji ustave in svobode ne živijo samo po mestih. Laibacher Tagblatt je dan pred zborovanjem v Celju opozarjal, da bo ustavni dan v Celju za kranjske ustavoverce prva priložnost, da se sestanejo z istomišljeniki iz sosednje dežele in pridejo z njimi v neposreden stik. Kranjska liberalna stranka je sicer bila v pisnih stikih s somišljeniki na Štajerskem, vendar se bo šele v Celju prvič srečala z njimi. Po mnenju uvodničarja so zadeve, ki jih bodo obravnavali na zborovanju, izredno pomembne za obe deželi. Vendar je pomembnejše od obravnave perečih vprašanj prav dejstvo, da se bosta lahko liberalni stranki Kranjske in Štajerske tesneje povezali in načrtno in s skupnimi močmi delovali za iste cilje. Če pa bo v Celju dosežena tesna povezava med štajerskimi in kranjskimi ustavoverci, potem lahko pričakujemo tudi navezavo stikov z istomišljeniki na Koroškem in v drugih sosednjih deželah. Kajti skupen nastop pri vseh pomembnih vprašanjih je najboljšje sredstvo za krepitev liberalnih principov in za boj proti nacionalklerikalnim nasprotnikom.²⁷

In res. Zborovanja v Celju se je udeležilo precejšnje število kranjskih (predvsem ljubljanskih) ustavovercev z Dragotinom Dežmanom na čelu, seveda pa so prevladovali ustavoverci iz Celja in spodnještajerskih mest in trgov.²⁸ Zborovanje je otvoril predsednik celjskega Ustavnega društva Lassnigg, ki je ob koncu svojega dolgega napada na nacionalno stranko samozavestno vzkliknil, da ultramontanizem na Štajerskem nikoli ne bo prišel na dnevni red, nato pa so se zvrstili govorniki k posameznim točkam dnevnega reda. O prvi točki: Zakaj bi škodovala ločitve Spodnje Štajerske od Zgornje? so govorili kar štirje govorniki, ki so poudarjali zlasti gospodarske posledice takšne ločitve. Dr. Josef Neckermann iz Celja je slovensko zahtevo po zedinjeni Sloveniji povezal z vprašanjem napredka in vzkliknil: »Dokler ne umre smisel za pravico, napredek in kulturo, bo Štajerska ostala nerazdeljena«. Tudi voditelj ljubljanskih ustavovercev, slovenski renegat Dragotin Dežman, je v slovenskem govoru opozarjal zlasti na gospodarske posledice takšne ločitve, pri čemer je poudaril, da je Štajerska veliko bolj bogata od Kranjske in drugih dežel, v katerih žive Slovenci (npr. Istre), in da samostojna in zedinjena Slovenija ne bi bila sposobna samostojnega gospodarskega življenja. Po Dežmanovem mnenju zedinjena Slovenija ne bi pomenila napredka, kajti izolacija nikoli ne pelje naprej. (Zahteve po slovenski univerzi pa so brezpredmetne zaradi tega, ker Slovenci nimajo učnih pripomočkov niti za srednje šole). Preureditev Avstrije po nacionalnem principu, kot ga v zadnjem času zahtevajo slovenski voditelji, bi pomenila njeno smrt. Zato je edina rešitev sožitje Nemcev in Slovencev pod okriljem ustave.

Podobnih misli je bil prof. Reichel iz Maribora, ki je slovensko zahtevo po Zedinjeni Sloveniji označil kot nepotrebno. Po njegovem mnenju se mora kirurg, preden se loti operacije, najprej prepričati, ali je operacija sploh potrebna. In v slovenskem primeru za takšno operacijo ni potrebe, saj so tudi štajerski Slovenci dobili z ustavo vse pravice. Nacionalni princip, ki ga zastopajo Slovenci, je namreč nova in ekstremna teorija, ki lahko privede le do razpada države.

Tudi dr. Jug iz Lenarta je v slovenskem govoru potrkal na štajersko regionalno zavest zborovalcev, zavrnil možnost, da bi Štajerci enostavno prepustili del svoje dežele neki drugi deželi in se na koncu še posebej goreče zavzel za prijateljstvo med Nemci in Slovenci.

K drugi in tretji točki programa (o škodljivosti nacionalnega prepira in o vlogi slovenskega jezika v šolah) se je prijavilo kar pet govornikov. Najprej je govoril prof. Mareck iz Celja, ki je v filozofskem uvodu poudaril, da ima vsako obdobje svoj poseben značaj in da je za sedanji čas značilna težnja k pravici do samoodločbe in po svobodi. Te ideje bodo na koncu morale

²⁶ Slovenski narod, 6. 8. 1869, 7. 8. 1869.

²⁷ Laibacher Tagblatt, 7. 8. 1869.

²⁸ Laibacher Tagblatt (9. 8. 1869) govori o 3000 glavi množici, med katerimi da je bilo precej slovenskih kmetov; Slovenski narod (10. 8. 1869) pa pravi, da je bilo v Celju le 400 zborovalcev, od tega 200 iz Celja. Govore je Laibacher Tagblatt objavil v nadaljevanjih: 10. 8. 1869, 11. 8. 1869, 12. 8. 1869.

tudi zmagati, vendar je do končne zmage še zelo daleč. Sredstvo za preseganje nacionalnega boja, ki onemogoča hitrejšo uresničevanje zastavljenih ciljev, pa je po njegovem mnenju izobrazba, kajti na izobrazbi bodo padli vsi posebni interesi. Mesta in trgi so ustavoverni prav zato, ker je tam več izobrazbe in je Slovincem nemška kultura najbližja. Zato bi po njegovem mnenju morali na podeželju ustanavljati društva za povzdigo izobraževanja in se trdno držati ustave. Drugi govornik, notar Högelsberger iz Ljutomera, je celo predlagal spravo nemških ustavovercev s slovenskimi liberal-nacionalci, nikakor pa seveda ne s klerikal-nacionalci. Po njegovem mnenju bi se ustavoverci morali zavzeti za uvedbo slovenskih vzporednic na srednjih šolah, s čimer bi pokazali voljo za spravo in preprečili nacionalni spor.

Povsem drugačnega mnenja v tem vprašanju je bil prof. Anton Fichna iz Celja, ki je poudaril, da je jezik kot izobraževalno sredstvo izrednega pomena, vendar je le sredstvo za doseg določenega namena in ne namen sam. Enako je razmišljal vinski trgovec Wretzl iz Maribora, ki je javno izjavil, da je Slovenec, da pa se zaveda pomena znanja nemškega jezika, ki bi se ga morali Slovenci učiti že v ljudskih šolah. Prof. Eisfeld iz Gradca pa je v svoje zavračanje enakopravnosti slovenskega jezika (nedokončanega idioma) v šolah vnesel še nek povsem nov element, saj je namignil, da bi to pomenilo prvi korak »ruski stepi«.

O konkordatu sta govorila le dva govorca. Konrad Seidl iz Maribora je poudaril, da pomeni decembrska ustava iz leta 1867 velik korak naprej, da pa je konkordat ovira za nadaljnji razvoj. Konkordat je namreč v nasprotju z ustavo in četudi je v glavnem delu že ukinjen, bi ga morali ukiniti kot celoto. Po Seidlovem mnenju bi morali ukiniti tudi samostane in samostanske redove, zato je na koncu zavpil: »Proč s konkordatom, proč s samostanskim gospodstvom, proč . . . z menihi in nunami!« Baron Hammer-Purgstall pa je v nekoliko zmernejšem govoru opozoril, da so zagovorniki konkordata istočasno nasprotniki ustave, in dodal, da tudi ustavoverci ljubijo katoliško vero, kot jo je učil Kristus, nikakor pa ne tako, kot jo interpretira cerkev v strankarske namene.

Tudi k zadnji točki dnevnega reda o potrebi ustanovitve demokratične stranke sta se priglasila le dva govorca. Najprej se je za ustanovitev enotne stranke, ki naj kontrolira vlado, zavzel mariborski prvak Brandstetter (*Die Bildung einer Partei ist nothwendig, welche jeden Schritt der Regierung mit Ja oder Nein begleitet*), ki pa je glavni del svojega govora namenil ostrim kritikam celjskega okrajnega glavarja, češ da je z žigom opremil poziv nacionalne stranke, naj se Slovenci zborovanja ne udeležijo, in ga posredoval vsem občinskim predstojništvom v celjskem okraju, s čimer se je izkazal za nasprotnika ustave. Bolj pa se je zadnje točke dnevnega reda držal Franz Wiesthaler iz Maribora, ki je poudaril, da sta dneva v Slovenski Bistrici in v Celju častna dneva Ljudske stranke in da bi morali organizirati še deželno zborovanje v Gradcu. Na njem bi morali specificirati osnovne programske zahteve nove demokratične stranke: pravno ljudsko predstavništvo, neomejeno društveno pravo, ukinitve samostanov in samostanskih redov, izgon jezuitov, ki niso avstrijski državljani, neomejena tiskovna svoboda in ljudska vojska. Wiesthaler, ki je na koncu vzkliknil: »Organizacija je sila«, je prav tako kot njegovi predhodniki doživel buren aplavz.

Iz poročila celjskega okrajnega glavarja Bratiča z dne 10. avgusta 1869 je razvidno, da se je zelo aganziral pri umirjanju napetega položaja.²⁹ Že 5. avgusta je stopil v stik z urednikom Slovenskega naroda Tomšičem, ki mu je obljubil, da Slovenski narod ne bo več deloval v smeri nacionalnega prepira, na njegovo posredovanje pa so slovenski voditelji pozvali rojake, naj ne hodijo v Celje. Tomšič mu je obljubil, da bo Slovenski narod takoj natisnil poziv, naj ljudje ne hodijo na zborovanje. Ta poziv je prišel iz tiskarne že 6. avgusta ob 6. uri zjutraj in osebno sem ga, pravi Bratič, razposlal po občinah, saj sem se zavedal, da je oklic najboljšo sredstvo, da zdrži Slovence. Seveda pa sem storil tudi vse potrebne korake za zavarovanje zborovanja.

Samo zborovanje je potekalo takole. Na poziv celjskega Ustavnega društva je bilo veliko hiš okrašenih z nemškimi, štajerskimi, a tudi z rdeče-belimi in črnožoltimi zastavami. Nekatere hiše so bile okrašene tudi s cvetjem in venci. Sam svoje hiše nisem okrasil, ker bi lahko to izgledalo pristransko.

Ob devetih zjutraj mi je namestnik sporočil, da v Celje ni prišlo večje število Slovencev, medtem ko se okoliško podeželsko prebivalstvo kot ponavadi vrača od maše domov. Kmalu

²⁹ SDA, Stat. Präs. 5–927 – 1869, dopis okr. glavarja Bratiča z dne 10. 8. 1869.

zatem so začeli v Celje prihajati gostje z različnimi vlaki. Iz Ljubljane jih je bilo okoli 50, iz Maribora, Ptuja in Gradca okoli 150–200, iz Celja in okolice pa približno 200 udeležencev. Ob 11.30 je odšla povorka z udeleženci od Kazine po Graški, Gosposki in Poštni ulici v samostanski vrt sredi mesta. V tej povorki je bilo med 600 in 700 ljudi. Pristop na zborovanje je bil mogoč le s posebno vstopnico, proti koncu zborovanja pa je bil vstop prost in tudi glasovali so lahko vsi.

Sam, je poudaril celjski okrajni glavar, se zborovanja nisem udeležil, zvedel pa sem, da je načelnik celjskega Ustavnega društva Anton Lassnigg otvoril zborovanje v dolgem govoru, ki je bil naperjen zoper nasprotno stranko. Pri peti točki zborovanja je F. Brandstetter iz Maribora napadel celjsko okrajno glavarstvo in ga obtožil, da nasprotuje ustavi, ker je opozarjalo prebivalstvo, naj se zborovanja ne udeleži. Brandstetter je izjavil, da bi drugače prišlo na zborovanje veliko več ljudi, tudi Slovencev, ki si prizadevajo za ustavo. Kaj je na takšno Brandstetterjevo izvajanje odgovoril mestni župan, je zapisal v poročilu Bratič, mi ni znano. Prav tako ne vem, ali je ukrepal zoper lastnika žage in furnirnice Bütnerja, ki je poleg nemške in štajerske zastave izobesil na svoji hiši še prusko zastavo. Dr. Neckermann iz Celja je celo izjavil, da bi morala biti jaz in okr. komisar Muršec odstranjena z zborovanja, če bi se pojavila na njem.

Skratka, je poročilo sklenil celjski okrajni glavar Bratič, tudi opisano zborovanje ni bilo društveno zborovanje, temveč je imel nanj pristop vsak. Na srečo ni prišlo do ekscesov, saj sem ob sodelovanju z nasprotno stranko storil vse, da jih preprečim. V zahvalo sem bil nagrajen z očitkom na odprti sceni, da sem sovražnik ustave. Torej lahko pričakujem, da me bodo celjski ustavoverci, ki obvladujejo mesto, v kratkem označili za sovražnika vlade ali za ultra Slovence, čeprav je moja osnovna naloga, da preprečim nacionalne prepire. Na koncu, je zapisal Bratič, pa je treba povedati še to, da je prof. Wenzel Mareck na zborovanju izjavil: »Za Štajersko ne obstoji nobena druga rešitev, kot priključitev k Nemčiji«.

Zaradi Bratičevega poročila je štajersko namestništvo zahtevalo podroben opis dogajanja tudi od celjskega župana Hiegerspergerja, ki se seveda (v poročilu z dne 25. avgusta 1869)³⁰ potek zborovanja opisal povsem drugače. Po njegovem mnenju je bilo na začetku zborovanja (opoldan) v samostanskem vrtu zbranih med 1800 in 2000 oseb: poleg članov celjskega Ustavnega društva in povabljenih gostov iz cele Štajerske tudi kakšnih 500 kmetov iz celjske okolice ter okoli 120 oseb iz Ljubljane, Zagorja in od drugod. V teku zborovanja (ob 14. uri) se je število prisotnih povzpelo na več kot 3000 oseb. Med udeleženci, je zapisal Hiegersperger, sem opazil celo neko kmečko ženo, ki je prišla na zborovanje namesto svojega moža, ker se sam zborovanja ni mogel udeležiti. Seveda so med zborovanjem ljudje prihajali in odhajali, glavnina, kakšnih 2500 oseb, pa je ves čas pazljivo sledila dogajanju.

Na zborovanju, je poudaril celjski župan, sta vladala red in mir in tudi kmetje so se vzorno obnašali. Vse programske zahteve so navzoči soglasno sprejeli. Govorilo se je v nemškem in v slovenskem jeziku. Hiše v mestu so bile okrašene z avstrijskimi, nemškimi in štajerskimi zastavami. Ena hiša je bila okrašena z ogrsko zastavo, ena z italijansko in ena s prusko. V prvi živi nek trgovec z železom, po rodu Madžar, v drugi italijanski lesni trgovec in v tretji lesni trgovec, rojen Prus. Vsi trije so že dolgo časa v Celju in s temi zastavami niso hoteli izraziti drugega kot to, da so tudi sami prijatelji ustave.

Na zborovanje je prišlo okoli 500 ljudi s podeželja in tudi oni so glasovali za programske točke. S tem so pokazali, da pristaši ustave ne žive le v mestih in trgih, temveč tudi na deželi. To so ljudje, ki se borijo za napredek in so proti delitvi Štajerske, ki so za bratstvo med Nemci in Slovenci na Štajerskem. Tako so se lahko Slovenci prepričali, da jim ustavna stranka, ki ima večino v mestih in trgih, ni nasprotna, temveč se tudi sama bori za njihov duhovni in materialni razvoj. Seveda pa poskušajo sedaj slovenski listi zmanjšati število (slovenskih) udeležencev na minimum.

Kar se tiče Brandstetterjevega napada na okrajnega glavarja Bratiča, je poudaril Hiegersperger, sem ga razumel v smislu kritike Bratičeve dejavnosti v dneh pred zborovanjem, ko je razposlal na občinska predstojništva navodila, naj delujejo v smeri preprečitve udeležbe. Omeniti je, da je ultranacionalne in ultraklerikalne tendence zastopajoči list izdal proglas na

³⁰ SDA, Statt. Präs. 5–927 – 1869, dopis celjskega župana Hiegerspergerja z dne 25. 8. 1869.

Slovence, v katerem jih je pozval, naj ne hodijo na zborovanje. Ta proglas je podpisal in z žigom opremil tudi celjski okrajni glavar. To pa je, je zapisal mestni župan, izrazilo strankarsko obnašanje, kajti naloga okrajnega glavarja ni, da bi na takšen ali podoben način vplival na volilce. Iz njegovega postopanja bi se utegnilo namreč komu zdeti, da celo vlada ni naklonjena ustavni stranki. Ko pa sem Brandstetterju razložil, je na koncu poročila poudaril župan, da leže vzroki za ta proglas tudi v strahu pred prevelikim dotokom ljudi iz podeželja ter pred nacionalnimi ekscesi, je Brandstetter mojo razlago akceptiral.

Vse kaže, da štajersko namestništvo ni bilo zadovoljno z razlago celjskega župana, zato je zahtevalo od celjskega okrajnega glavarja Bratiča novo poročilo. Ta je v dolgem zapisu 30. avgusta 1869 poskušal izpodbiti vse navedbe celjskega župana.³¹ Že v uvodu je poudaril, da se v politično nacionalnih zadevah in prepirih nikoli ni obračal v nobeno stran (in se tudi sedaj ne), temveč je vedno bil izrazilo nepristranski. Najvišji princip, ki me vodi pri delu, je zapisal Bratič, pa je ohranitev reda in miru.

Celjsko Ustavno društvo, ki šteje le nekaj več kot 100 članov, si očitno zamišlja, da so samo člani društva prijatelji ustave, vsi ostali (ki niso njegovi člani), pa so njeni sovražniki. Vendar se postavlja vprašanje, je poudaril Bratič, kakšni so kriteriji, po katerih lahko spoznamo sovražnika ustave? Ali je lahko sovražnik ustave tudi nacionalna opozicija, ki prav tako stoji na tleh državnih temeljnih zakonov? Po mojem mnenju ne.

Če si pogledamo delovanje Ustavnega društva, je zapisal Bratič, najdemo v njem precej zanimivih dejstev. To društvo namreč samo ni sposobno ločiti prijatelje od sovražnikov. V zvezi s tem je značilno, da so plakate, vabila in program ustavnega dne pošiljali tudi ljudem, ki očitno pripadajo nasprotni stranki. Tako so pred zborovanjem npr. dali Karlu Jagodiču iz Šmarij pri Jelšah 3 plakate, 15 vabil in 30 tiskanih programov zborovanja, enako število propagandnega materiala pa so izročili Antonu Žagarju iz Žalca. Pri tem so lahko jasno vedeli, da sta oba omenjena moža člana nasprotne stranke.

Celjski župan govori tudi o veliki udeležbi Celjanov na zborovanju. Vendar njegove številke ne morejo držati, ker so se zborovanja udeležili le redki Slovenci. Na zborovanju so bili le vsi člani celjskega Ustavnega društva (114 oseb), kar seveda ni veliko število.³² Ustavno društvo namreč pod plaščem ustavovernosti zastopa nemška nacionalna stališča, zato ima tudi veliko nasprotnikov.

Če se bo celjsko Ustavno društvo, je nadalje poudaril Bratič, ukvarjalo le z nacionalnim vprašanjem, ne bo imelo veliko pristašev. Kajti, dokler si bo Ustavno društvo dovoljevalo, da bo na javnih zborovanjih obravnavalo slovensko nacionalno vprašanje in si pri tem za kraj zborovanja izbralo še mesto, kjer bodo Nemci v manjšini, potem bi morali biti Slovenci slepi, če ne bi šli na zborovanje, ali če ne bi videli, da gre le za pesek v oči s strani izzivačev.

Oklic slovenskih voditeljev z dne 31. julija 1869 pa jasno kaže, da dobro poznajo položaj. Glede na disciplino v tej stranki bi na zborovanje gotovo prišlo 8 do 10 tisoč Slovencev, ne samo iz Štajerske, temveč tudi iz Kranjske. Pri takšni množici ljudi bi bilo težko ohraniti mir. Nazadnje bi na zborovanju »večina« postala »manjšina« brez prave možnosti za odpor. Da Ustavno društvo na takšen razplet dogodkov ni niti pomislilo, kaže tudi njegov oklic z dne 2. avgusta 1869, iz katerega jasno izhaja, da ne razume, kaj je javno zborovanje. Po mojem mnenju, je še enkrat poudaril okrajni glavar, bi v Celju zagotovo prišlo do izgrediv, saj sta se dva pripadnika nasprotujočih si strank že pred zborovanjem pripravljala na spopad, njuni tovariši pa bi jima gotovo pomagali. To pa je bila seveda že nevarna situacija, zaradi katere sem tudi posegel v tok dogajanja.

Očitajo mi, je na koncu zapisal Bratič, da sem poskrbel za distribucijo slovenskega poziva, ki ga je natisnil Slovenski narod, ne pa tudi za distribucijo oklica ustavovercev, kar naj bi bil dokaz, da sem odkrit nasprotnik ustavoverne stranke in ustave. V odgovor na ta očitek lahko navedem le to, da v danem trenutku nisem smel prilivati olja na ogenj, temveč sem moral gasiti. Prav tako je imelo Ustavno društvo na razpolago dva polna dneva, da bi razposlalo svoj oklic. Distribucijo slovenskega poziva pa sem izvedel v težkem trenutku. Zdelo se

³¹ ŠDA, Statt. Präs. 5–927 – 1869, dopis okr. glavarja Bratiča z dne 30. 8. 1869.

³² Po poročilu v Laibacher Tagblatt (12. 1. 1869) je imelo celjsko Ustavno društvo na začetku leta 1869 132 članov, od tega 20 iz celjske okolice. Zato je verjetno Bratičeva navedba točna.

mi je, da je to edino in najmanj škodljivo sredstvo za preprečitev ekscesov. Res je bil na slovenskem oklicu tudi napis: »*Živila Slovenija*«. Ta napis sem pustil zato, ker sem vedel, da lahko Slovence le to odvrne od zborovanja, enako kot prepriča Nemce le geslo: »*Hoch ein einiges Deutschland*«. Seveda pa to nikakor ne pomeni, da sem deloval v korist slovenske stranke in proti ustavi.

S tem poročilom se konča intenzivna korespondenca med celjskim okrajnim glavarjem ter štajerskim namestništvom, ki nam nudi vpogled v zakulisje celjskega ustavnega dne. Vendar tudi iz nje ne moremo zatančno ugotoviti resnične udeležbe na zborovanju, saj poskuša slovenska stran udeležbo zmanjšati na minimum (Slovenski narod govori le o 400 udeležencih),³³ medtem ko poskuša liberalna stran (kar je razvidno tudi iz poročila celjskega župana Hieger-spergerja) to število seveda nekoliko povečati, in, kar je še posebej pomembno, dokazati, da se je udeležilo zborovanja veliko število slovenskih kmetov in delavcev.³⁴ Kljub nasprotujočim si poročilom lahko z gotovostjo trdimo, da je bilo celjsko zborovanje bolj obiskano, kot poroča večina slovenskega tiska (blizu resnice je verjetno Triglav, ki piše o 1500 udeležencih)³⁵ in da so se ga res udeležili tudi slovenski kmetje in delavci iz Celja in Zagorja, ne glede na to, ali so morali priti »na silo« ali so prišli iz lastnega prepričanja.³⁶ Seveda pa je bilo to vse premalo, da bi se dosegla sprava med ustavoverci in slovenskim narodom brez narodnih voditeljev, kot je zapisal v komentarju zborovanja Triglav, kajti Ljudska stranka, ki bi jo želeli ustanoviti ustavoverci, mora imeti za seboj ljudi in ji sprave z ljudstvom ni treba sklepati šele na zborovanjih.³⁷

Čeprav je celjski ustavni dan jasno pokazal, da kakršenkoli program, »ki nasprotuje resolucijam, ki jih je večina slovenskega naroda na taborih naših sklenila, nima prostora na zemlji slovenski«³⁸ in da so prav takšni ustavni dnevi najboljši »poveljičevalci velikanskih taborov naših«,³⁹ se je spodnještajerska ustavoverna stranka odločila za nadaljevanje ustavnega gibanja. Konec avgusta je izšel programski proglas, ki je za 5. septembra napovedoval novo zborovanje spodnještajerskih ustavovercev v mali kmečki občini Radvanje.⁴⁰ Medtem ko je bil dnevni red zborovanja enak kot v Slovenski Bistrici in Celju, je bila opazna novost tretjega ustavnega dne v izbiri kraja zborovanja. Vzroke za organizacijo zborovanja v občini Radvanje in ne v Mariboru je dva dni pred zborovanjem v časopisju pojasnil načelnik mariborskega Naprednega društva F. Brandstetter, češ da sklep o zborovanju v Radvanju nikakor ne izhaja iz strahu, da bi bilo zborovanje v Mariboru preslabo obiskano, kot poudarja slovenska nacionalna stranka, temveč zaradi trditve iste stranke, da so bili na obeh ustavnih dnevih prisotni samo nemški meščani, ne pa tudi slovenski kmetje. Laži slovenske stranke po njegovem mnenju demantira že oklic pripravljalnega odbora radvanjskega ustavnega dne, ki ga je podpisalo kar 215 ustavovercev iz podeželskih občin (v glavnem občinskih odbornikov). Da obstoji polna harmonija med mestom (Mariborom) in podeželjem pa se bo seveda pokazalo na zborovanju samem.⁴¹

Zborovanje v Radvanju je imelo enak potek kot ustavna dneva v Slovenski Bistrici in v Celju, pri čemer skopa časopisna poročila govorijo le o tem, da so bile vse resolucije sprejete soglasno in da so zborovalci sklenili ustanoviti liberalno usmerjen list v slovenskem jeziku.⁴² Nemško časopisje še posebej izpostavlja visoko udeležbo slovenskega kmečkega prebivalstva iz podeželskih občin mariborske okolice, ki da je tvorilo večino 6000 glave množice zborovalcev. Vendar je tudi približno udeležbo na zborovanju v Radvanju na podlagi pičlih poročil težko ugotoviti. Mariborski okrajni glavar enako kot Laibacher Tagblatt navaja številko 6000

³³ Slovenski narod, 10. 8. 1869.

³⁴ Laibacher Tagblatt je 9. 8. 1869 zapisal, da je velika udeležba kmetov pokazala, da bodo kmalu zapustili načelo voditeljev: »*Folget uns durch Dick und Dünn*«.

³⁵ Triglav, 17. 8. 1869. (To je po mojem mnenju tudi največje možno število ljudi, ki bi sploh lahko prisostvovali zborovanju v zaprtem samostanskem vrtu.)

³⁶ Triglav (17. 8. 1869) poroča, da v Celju na zborovanju nikakor ni bilo kmetov. Prisotnih je bilo le okoli 80 delavcev, zaposlenih pri podjetju Schmid v Celju in 34 delavcev iz Zagorja, ki so morali v Celje na komando direktorja Langerja. Tudi Novice (11. 8. 1869) poročajo, da so na zborovanje pripeljali le »en voz delavcev iz bližnje tvornice in en voz delavcev iz kranjskega Zagorja, ki so v tej igri predstavljali Slovence«, da pa na splošno Slovencev na zborovanje ni bilo.

³⁷ Triglav, 10. 8. 1869.

³⁸ Novice, 11. 8. 1869.

³⁹ Novice, 18. 8. 1869.

⁴⁰ Laibacher Tagblatt, 2. 9. 1869.

⁴¹ Laibacher Tagblatt, 3. 9. 1869.

⁴² Laibacher Tagblatt, 6. 9. 1869; Novice, 8. 9. 1869.

udeležencev,⁴³ v telegramschem poročilu v Novicah pa je hudomušno zapisano, da se je ustavnega dne v Radvanju udeležilo kar »600.000 liberalcev«.⁴⁴

Če zanemarimo zabavljiv navedek Novic, moremo vseeno podvomiti o visoki udeležbi, kot jo poskuša dokazovati nemška stran. Laibacher Tagblatt nekaj dni po radvanjskem zborovanju sicer zapiše, da so trije ustavni dnevi končno pokazali, da nacional- klerikalna agitacija, ki je bila od vsega začetka najmočnejša na Štajerskem, ni dosegla resničnih uspehov in da bodo tudi naslednji ustavni dnevi dokazali, da je južna Štajerska izgubljena dežela za politizirajoči kler,⁴⁵ vendar do novih ustavovernih zborovanj ne pride. Misel o množičnih ustavovernih zborovanjih sicer še nekaj časa živi, in na sestanku ljubljanskega Konstitucionalnega društva 13. septembra 1869 celo Dežman izrazi upanje, da bi se lahko začela takšna zborovanja kmalu prirejati tudi na Kranjskem.⁴⁶ Vendar je zborovanje v Radvanju definitivno zadnji poskus ustavovercev, da bi dosegli množično podporo slovenskega naroda za svoje politične cilje. Nemški tabori sredi slovenske zemlje tako dožive popoln polom. Jasno se pokaže, da »milo nebo nima strehe za takšne sklepe, ki izvirajo od stranke, ki nima srca za potrebe naroda slovenskega in nima čutja za pravice njegove«.⁴⁷

⁴³ Laibacher Tagblatt, 6. 9. 1869; ŠDA, Statt. Präs. 5–927 – 1869.

⁴⁴ Novice, 8. 9. 1869.

⁴⁵ Laibacher Tagblatt, 10. 9. 1869.

⁴⁶ Laibacher Tagblatt, 14. 9. 1869.

⁴⁷ Novice, 11. 8. 1869.

Zusammenfassung

VERFASSUNGSTAGE DER DEUTSCHEN IN SLOWENIEN (1869)

Janez Cvirn

Die slowenischen *Tabori*, die eine Art Plebiszit der slowenischen Bevölkerung in Kärnten, Küstenland, Steiermark und Krain waren mit dem Ziel, sich zu einer einzigen politischen Körperschaft zu vereinen, lösten beim Deutschtum in den slowenischen Landen heftige Reaktionen aus, besonders in der Untersteiermark, wo die slowenische nationale Bewegung am radikalsten war. Den unterschiedenen nationalen Forderungen der *Tabori* versuchten die Deutschen durch Verteidigung der Verfassung und Hinweis auf die Folgen nationaler Zwietracht entgegenzuwirken, taktisch aber bedienten sie sich der gleichen Waffen wie die Gegenseite. Gegen die Vertrauensbekundungen für die slowenischen Abgeordneten, die für Vereinigte Slowenien eintraten, wurden als Gegengewicht Mißtrauenserklärungen organisiert, als Antwort auf die slowenischen *Tabori* veranstalteten die Deutschen Gegenversammlungen, die auch Verfassungstage genannt wurden.

Während die slowenische Nationalbewegung in den Jahren 1868–1871 18 *Tabori* mit einer überwältigenden Beteiligung seitens der slowenischen Bevölkerung veranstaltete, gelang es den untersteirischen Verfassungstreuen, die im Marburger Fortschrittsverein und im Cillier Verfassungsverein politisch organisiert waren, nur drei Verfassungstage durchzuführen: am 30. 5. 1869 in Windischfeistritz/Slov. Bistrica am 8. 8. 1869 in Cilli/Celje und am 5. 9. 1869 in Rothwein/Radvanje bei Maribor. Hier versuchten sie – unter Hervorhebung der Bedeutung der Verfassung und einer Erweiterung der verfassungsmäßigen Rechte im liberalen Sinne (Forderung nach enggültiger Aufhebung des Konkordats und nach Gründung einer demokratischen Volkspartei) – vor allem aber die auf den *Tabori* wiederholt bekräftigte Idee des Vereinigten Sloweniens und die Forderung nach einer größeren Rolle der slowenischen Sprache in Volks- und Mittelschulen zunichte zu machen. Gegen diese beiden slowenischen Forderungen beschwört der deutsche Liberalismus in der Untersteiermark den steirischen Regionalismus und die ehemalige Eintracht zwischen Deutschen und Slowenen, die »das einzige Mittel sei, die geistige und materielle Wohlfahrt des einzelnen, sowie der Gesamtheit zu fördern«.

Die deutschen Verfassungstage blieben, was das Echo und die Beteiligung betrifft, weit hinter den slowenischen *Tabori* zurück. Bereits auf dem zweiten Verfassungstag in Celje, an dem sich auch die Mitglieder des Laibacher Konstitutionellen Vereins mit Karl Deschmann an der Spitze beteiligte, zeigte sich, daß die deutsche verfassungstreue Partei in der Untersteiermark keine breitere gesellschaftliche Unterstützung genoß. Aufgrund der Ankündigung einer massenhaften slowenischen Beteiligung und der Gefahr, die Slowenen würden die wichtigsten Punkte der Resolution unterminieren, waren die Veranstalter nämlich gezwungen, die angekündigte Versammlung unter freiem Himmel zu einer gewöhnlichen Vereinsversammlung mit begrenzter Teilnahme umzuwandeln. Nach der Versammlung in Radvanje, an der den Bereichten in der deutschen Presse nach, auch eine große Anzahl slowenischer Bauern aus der Umgebung von Maribor teilgenommen haben soll, hörte die untersteirische verfassungstreue Partei endgültig auf, Versammlungen zu veranstalten. Die deutschen *Tabori* mitten im slowenischen Land – wie die Verfassungstage in der slowenischen Presse genannt wurden – erfuhren eine totale Niederlage und bestätigten indirekt die Kraft der slowenischen Nationalbewegung.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332-611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« – revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 – 30 SLT	GMDS 16/1935, št. 3–4 – razprodan
GMDS 2-3/1921-22 – razprodan	GMDS 17/1936 – razprodan
GMDS 4-6/1923-25 – 30 SLT	GMDS 18/1937, št. 1-2 – razprodan
GMDS 7-8/1926-27 – 36 SLT	GMDS 18/1937, št. 3-4 – razprodan
GMDS 9/1928 – razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 – razprodan
GMDS 10/1929 – razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 – razprodan
GMDS 11/1930 – razprodan	GMDS 20/1939 – razprodan
GMDS 12/1931 – razprodan	GMDS 21/1940 – razprodan
GMDS 13/1932 – razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 – razprodan
GMDS 14/1933 – razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 – 36 SLT
GMDS 15/1934 – razprodan	GMDS 23/1942 – razprodan
GMDS 16/1935, št. 1-2 – razprodan	GMDS 24/1943 – 240 SLT
	GMDS 25-26/1944-45 – 36 SLT

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 60 tolarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. 061/150-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinoisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – **112 SLT**

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – **72 SLT**

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – **240 SLT**

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – **168 SLT**

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – **192 SLT**

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – **108 SLT**

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – **96 SLT**

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – **176 SLT**

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – **160 SLT**

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnil na domove spomladi 1919.

Werner Drobesh

DEUTSCHER SCHULVEREIN

Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo

Referat na znanstvenem posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne 29. okt. 1990 v Ljubljani.

Razvpiti nacionalni boj v habsburški monarhiji je bil v prvi vrsti, če naj verjamemo zgodovino pisju, boj narodov proti državi. Pri tem se lahko kaj hitro prezre, da je bil to tudi boj med narodi samimi. To je bilo navsezadnje tudi usodno in obremenjujoče za prihodnost. V tem boju drugega proti drugemu in pa za »duše« prebivalstva je igrala pomembno vlogo šola.¹ Ko se je v začetku 80. let preteklega stoletja nacionalno politična konfrontacija spremenila iz agitacijskega v množično gibanje, je vedno bolj prevladovala tista usmeritev, ki se ni več hotela zadovoljevati z lepoznanско teoretičnimi programi. Če se je dotlej omejevala s teoretičnim opredeljevanjem nacionalne identitete in zavesti nacionalnega poslanstva, je zdaj stopilo v ospredje praktično narodno delovanje. Bolj ali manj zdravi svet brezkonfliktnega narodnega sožitja, kakršen je bil prav na področju slovensko-nemškega naselitvenega ozemlja, se je razbil. Še leta 1848 je bil ta svet živ, kot priča slovenski zdravnik Josip Vošnjak, ko piše: »Učni jezik je bil nemški, a s kmetскими otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril. Mi iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence (podčrtal W. D.), ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik bil le sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.«² Za sedemdeseta leta ta ugotovitev ne velja več. Nacionalni boj je čedalje bolj opredeljeval politični vsakdan. Svoj najbolj vidni izraz je med drugim kazal v ustanavljanju najrazličnejših društev. Prav društva so se v zadnji tretjini 19. stoletja razvijala v važen element izoblikovanja politične javnosti.³ Nič več niso bila mesto »družabnega življenja«, pač pa so pri nacionalnih gibanjih postala sredstvo organiziranja množic. Z društvi so bili nagovorjeni široki sloji prebivalstva, najprej malo-meščanstvo v mestih, nekaj pozneje kmetje in delavci. Posamezne nacionalnosti v habsburški mnogonacionalni državi so že zgodaj spoznale, da je mogoče z organizacijsko obliko društev doseči gospodarske in kulturnopolitične zahteve. Društva so izvajala nacionalno politiko pod plaščem tako imenovanega »narodnoobrambnega dela«, najprej defenzivno, nato pa povsem ofenzivno agresivno. Ko je stopil v veljavo zakon o društvih (15. novembra 1867), je postalo mogoče z društvi legalno slediti nacionalno politične cilje.

V pahljači po strokah zelo razvejanih društev so se kulturna in šolska društva razvila v zelo pomembno obliko organizacije za nacionalna nasprotja, ne nazadnje zato, ker je v boju za »nacionalno posestno stanje« prav šolstvo dobilo pomembno vlogo. Poleg vsakdanjosti nacionalnega boja, tako boja za topografske napise ali za kakšno uradniško mesto, se je pomemben del nacionalnega boja osredotočil prav na šolstvo.⁴ Ključno vlogo v boju za varovanje in širjenje posamezne nacionalne skupnosti so imele osnovne šole in kot njihova

¹ Slovenska historiografija je sporom med Slovenci in Nemci na področju šolstva in pa pomenu Schulvereinov namenila ustrežno pozornost: J. Rus, Nemški Schulverein in Slovenci na Kočevskem, Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1930, str. 62, F. Ostanek, O jezikovnem vprašanju v osnovnih šolah na slovenskem ozemlju, Sodobna pedagogika 4, 1953, str. 155–174, A. Vovko, O osnovnem in srednjem šolstvu v Ljubljani v obdobju 1841–1941, Kronika 29, 1981, str. 150–159. V avstrijski historiografiji najdemo le posamezna opozorila: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (izd.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, Wien 1980; tudi Monika Streitman, Der deutsche Schulverein vor dem Hintergrund der österreichischen Innenpolitik 1880–1918, phil. Diss., Wien 1984.

² Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 15.

³ O tem na splošno Otto Dann, Die Anfänge der politischen Vereinsbildung in Deutschland, v delu Ulrich Engelhardt, Volker Sellin, Horst Stuke (izd.), Soziale Bewegung und politische Verfassung in Deutschland. Festschrift Werner Conze, Stuttgart 1976, str. 197–232.

⁴ Splošno o pomenu šolstva v narodnostnem boju Peter Urbanitsch, Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick, v Wandruszka/Urbanitsch, Habsburgermonarchie III/1, str. 80–88.

predstopnja otroški vrtci. Predstavljali so zavest oblikujoči element in kulturno ter vzgojnopolitični instrumentarij. Ustanovitev nacionalnih šolskih društev se je kar vsilila v propagiranje in uveljavljanje narodnopolitičnih zahtev. Narode habsburške države je prevzela miselnost šolskih društev. Ustanavljati so začeli medregionalne krovne zveze. Čehi so se organizirali v Češkem šolskem društvu za Dunaj in Spodnjo Avstrijo (1872), in v Ustřední matice školská (1881), Slovenci v Družbi sv. Cirila in Metoda (1885), Italijani v Lega nazionale (1892), Poljaki v Towarzystwo szkoly ludowej (1981), nemško govoreče prebivalstvo pa v Deutscher Schulverein. Zadnji se je ob ustanovitvi dogovoril, da bo vesplošno združenje kot reakcija na češke zahteve po ustanovitvi novih čeških realk na Češkem in Moravskem.⁵

Poslanci nemškega naprednega kluba in radikalne levice so bili pretežno tisti, ki so zaradi odklonilnega stališča do politike »sporazumevanja« Taaffejeve vlade in do Taaffe-Stremayrjevih odlokov z dne 19. aprila 1880 nastopili kot najpomembnejši predlagatelji ustanovitve Schulvereina. Za to ustanovitev so se na ravni vse države zavzeli zastopniki politike (državno-zborski in deželnozborni poslanci, župani), višjega uradništva in nemškonacionalno-liberalno usmerjenih izobražencev, pa tudi, čeprav v zelo omejenem številu, obrtnikov in umetnikov (tako Johannes Brahms, Robert Hamerling, Heinrich Laube). Izhodišče ustanovitve Schulvereina pa ni bila »provinc«, kot bi bilo pričakovati glede na tu zbrani nacionalni konfliktni potencial. V večji meri je prišla iniciativa iz dunajskega centra. Predstavniki tega centra so bili večinoma, ali pa so se za take vsaj predstavljali, tisti, ki so s svojimi podpisi zagovarjali konstituiranje društva in si želeli »nacionalni boj« v prid nemško govorečega prebivalstva na jezikovnih mejah. Predlagatelji iz jezikovno mešanih področij, kjer so se vsakdanjosti nacionalnega prepira in boja manifestirale najbolj vidno, pa so ostali v manjšini.

Pa vendar: tako kot na vsedrjavni ravni so tudi na obrobju, v kronovinah, predstavljali delovanje krajevnih organizacij pripadniki izobražencev in – v manjšem številu – zastopniki v gospodarstvu delujočega meščanstva. To velja tudi za s Slovenci poseljeni prostor. Načelniki 14 krajevnih društev, ki so 1884 obstajala na ozemlju današnje Slovenije, so bili po poklicu advokati (3), zdravniki (2), uradniki (2), lekarnarji (1), notarji (1), nameščenci (1), politiki (1) ali obrtniki (3).⁶ Ne moremo spregledati prevlade akademskih izobražencev v vodilnih vlogah. Ti kot predstavniki lokalne družbene elite so postali na ta način dinamični pospeševalci nastajajočega nemškega nacionalizma in so to tudi ostali. Na univerzah so se navzeli vere v nemštvo, ki sicer še ni bila tako radikalna kot v 90. letih. Nemški Schulverein je bil še društvo »relativne sredine, meščansko liberalne proveniencie z vsenemškimi poudarki in podtoni«, kar pa se je kmalu spremenilo. V nekaj letih je opustil že tako le deloma liberalne temelje in se je razvil v poudarjeno nacionalno organizacijo, postal je ena najbolj aktivnih in po članstvu najmočnejših združb znotraj konstituirajočega se nemškega nacionalnega »tabora«. Začetek njegovega društvenega konstituiranja označuje začetek vala ustanovitve nemškonacionalnih obrambnih društev v 80. in 90. letih (Deutscher Böhmerwaldbund 1884, Bund der Deutschen Nordmährens 1886, društvo Südmark 1889, Bund der Deutschen in Westböhmen 1892, društvo Nordmark 1894, Bund der Deutschen in Böhmen 1894,) katerih cilj je bil v začetku resnično le ohranjanje nemštva.⁸ Šele v 90. letih se je njihova nemškonacionalna ideja povzpela do »ekstremnega nacionalizma«. ⁹ Kulturnogospodarske aktivnosti v mešanojezikovnih področjih naj bi v narodnih spopadih s Čehi, Slovaki, Slovenci in Italijani preprečile procese integracije in asimilacije v nenemški okolici. Kar je dajala Südmarka od leta 1889 s svojim

⁵ Splošno o zgodovini Schulvereina do 1918 Streitmann, Der Deutsche Schulverein in August Ritter von Wotawa, Der Deutsche Schulverein 1880–1905. Eine Gedenkschrift, Wien 1905.

⁶ Erster deutscher Schulvereins-Kalender für 1884, Krems a. S. Donau 1884, str. XXXIII-L. Leta 1884 so obstojale podružnice Nemškega Schulvereina v Celju, Mariboru, Vitanju, Kočevju, Ljubljani, Slovenski Bistrici, Slovenjgradcu, Ptujju, Mežici, Laškem, Sevnici, Dravogradu in na Prevaljah.

⁷ Gerhard Weidenfeller, VDA. Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner deutscher Schulverein 1881–1918. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich (=Europäische Hochschulschriften, Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 66, Bern – Frankfurt (Main) 1976), str. 138.

⁸ Pregled nad mnogovrstnostjo v nemškonacionalnem društvenem življenju tega časa v njegovih začetkih daje Guntram Schultheiss, Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls (= Kampf um das Deutschtum), München 1897.

⁹ K temu Günter Schödl, Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914. Zur Geschichte des »extremen Nationalismus« (= Erlanger historische Studien 3, Frankfurt (Main)–Bern–Las Vegas 1978).

»narodnoobrambnim delovanjem« na področju kmetijstva in obrti z gospodarsko pomočjo, naj bi dal Deutscher Schulverein na področju vzgoje in kulture.¹⁰

Tabela 1: Socialna razčlenjenost seznama predlagateljev maja 1880

	Št.	%
Politiki (državno- in deželnozborski poslanci, župani)	58	44,96
Univerzitetni profesorji, učitelji	24	18,60
Višji uradniki	21	16,27
Samostojni (obrtniki, posestniki)	12	9,30
Nameščenci	4	3,10
Umetniki	3	2,32
Časnikarji	3	2,32
Duhovniki, protestantski	1	0,77
Brez navedbe	3	2,32
SKUPAJ	129	100

Vir: Erwin Barta-Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 14–16.

Tabela 2: Regionalna razdelitev predlagateljev maja 1880

	Št.	%
Dunaj	60	46,51
Spodnja Avstrija	17	13,17
Štajerska	16	12,40
Češka, Moravska	12	9,30
Zgornja Avstrija	8	6,20
Šlezija	5	3,96
Koroška	4	3,10
Tirolska	1	0,77
Primorska	1	0,77
Brez navedbe	5	3,96
SKUPAJ	129	100

Vir: Erwin Barta-Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 14–16.

V nasprotju z nekaterimi nemškonacionalnimi obrambnimi društvi, katerih področje delovanja je bilo velikokrat širše opredeljeno, se je v začetku omejeval Schulverein skoraj izključno na področje šolstva. S kulturnimi aktivnostmi in vzgojnopolitično agitacijo v boju za nemško šolo in za nemščino kot učni jezik se je mislil zoperstaviti poskusu relativiziranja nemštva na jezikovnih mejah monarhije in na nemških jezikovnih otokih, »zlasti tam, kjer ni mogoče ustanoviti nemške šole z javnimi sredstvi«, in »pospeševati stremjenja prebivalstva, da bi dobilo in obdržalo nemško šolo.«¹¹ V tem trenutku – smo v letu 1880 – to še ni bila lutrovs kogermanska, vsenemško – bismarckovska vera viteza Georga von Schönererja, pa tudi še ne vera v zveličanje iz naročja matere Germaniae tista, ki bi dala ideološki pečat Schulvereinu. Vsekakor pa je bila pot v to smer hitro zastavljena in je tako Schulverein indirektno postal zagovornik protiavtstrijske misli. Do sredine 19. stoletja še veljaven ideal večjezičnosti kot specifičen izraz avstrijske vsedržavne politične kulture je tako nenadoma postal vprašljiv, celo napadan.

¹⁰ O pomenu Südmarke za področje današnje Slovenije gl. Eduard G. Staudinger, Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914, v delu Helmut Rumpel–Arnold Suppan (izd.), Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848–1941 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa Instituts 13, Wien–München 1988), str. 130–154.

¹¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlass Pichl, Karton 27, pravila nemškega Schulvereina, odobrena 9. junija 1880; cit. po Streitmann, Deutscher Schulverein, str. 50.

Tik pred prelomom stoletja so bili schönerejanci in njihovi pristaši tisti, ki so ob vprašanju antisemitizma privedli Schulverein od zmernega k radikalnemu nemškemu nacionalizmu s pangermanskimi, antisemitskimi in antiklerikalnimi podtoni. Prežeta s schönerejansko vero nemškonacionalnih dijakov se je radikalizirala tista plast študentov, ki so ob povratku na deželo postali zagovorniki in čuvarji Grala. Preko društev (in Schulverein je bil tako društvo) so kultivirali vsenemško mišljenje bolj misijonarsko in bolj radikalno kot njihovi duhovni očetje in druga generacija v radikalnosti pač vedno presega prvo. Nemška kultura in z njo nemški jezik, »najvišja dragotina našega ljudstva«, sta bila označena za sveto poslanstvo. Nenadoma se je pojavila deviza: Odrešitev prihaja iz jezika, iz nemške materinščine, ki jo je treba braniti, pred tujci, to pa so bili Slovani in Italijani. Nemštvo v habsburški mnogonacionalni državi je potrebno braniti, utrjevati in dograjevati z jezikom, skladno s principom Muttersprache, Mutterlaut, wie so wonnesam, so traut. »V tem smislu« naj bi vriskale nemške otroške ustnice in toplo ter navdušujoče naj sega tudi v srca odraslih.¹²

Kaj je bilo za narodno ljudsko vzgojo bližje kot ponovni naskok na šole, še posebej na osnovne. »Če je vzgoja mladine v šoloobvezni starosti uspešna v smislu zvestobe ljudstvu, je s tem dano najsigurnejše poroštvo za ohranitev nemštva v kraju.« Odločilna vloga je bila tu dana šulferajnskimi potujočim učiteljem, ki so postali multiplikator radikalizirajočega nemškutarstva. »Prizadeven nemškočuteč učitelj ne samo, da lahko obdrži ogroženo mejno občino za naš narod, ampak lahko ponovno pridobi že izgubljeno.«²³ Zaprisežen strogemu kodeksu političnega ponašanja je imel za najpomembnejšo dolžnost »narodno- vzgojno plat pouka . . . upoštevati pri vsakem predmetu«. Pa ne samo to, tudi ves svoj zunajšolski čas je moral služiti »nacionalni« agitaciji. Njegova dolžnost je bila, »predlagati ustrezne obrambne ukrepe . . . pri sleherni nevarnosti, ki je grozila nemškemu posestnemu stanju. Če je v tej smeri kaj opustil, je postal nezmožen za opravljanje dela šulferajnskega učitelja.«¹⁴ Učenci so z radikalno nemško nacionalno mislečimi šulferajnskimi učitelji že zgodaj dobili predispozicije za svoje kasnejše fanatično, agresivno vsenemštvo, ki je dobilo psevdoreligiozne obrise. »Kar so izpeljali razširjevalci vere in za kar so jim bila dana sredstva«, je bila »vzgoja ljudstva, narodna vzgoja, vzgoja k ljudstvu.«¹⁵ V šulferajnskih šolah je iskati začetke tiste radikalne nemškonacionalne socializacije, ki je imela dolgotrajne posledice.

Po obdobju konsolidacije se je društveno življenje razširilo tudi na področje zunaj šole. Poleg propagandističnih aktivnosti (prodaja voščilnic, telegramov, vžigalic, vizitk, pesmi, predvsem pa dopisnic) je nudilo tudi bogato od centrale vodeno (ljudsko) kulturno ponudbo, kot npr. filmske predstave z »nacionalnimi« temami (vojna 1870/71, Friderik Veliki, veliki volilni knez, Luther, Bismarck, nemška osvobodilna vojna, nemški dom nekoč in danes), »nacionalne« družabne in bralne večere, mesečne spominske proslave (med drugim za Johanna Wolfganga Goetheja, Richarda Wagnerja, Roberta Hamerlinga, Bismarcka). Prireditve so postale osrednje manifestacije gojenja kulturne identitete nemštva.¹⁶

Poleg vprašanj o »negovanju kulture« je za politično vrednotenje fenomena Schulverein odigral pomembno vlogo še drug, iz tega izhajajoč kompleks vprašanj: z naraščajočo radikalizacijo Schulverein namreč ni ohranjal le nemške kulturne in ljudske zakladnice, ampak se je skušal polagoma polastiti tudi tuje narodnosti.

To je bilo posebno brizantno v naselitvenih področjih, kjer meje med nemškim in nenemškim že tako ali tako niso bile trdne. Ali so torej krajevne organizacije Schulvereina s svojim ideološkim habitusom dejansko germanizirale dele slovensko govorečega prebivalstva, ali pa so s svojim razvojem poskušale samo obdržati narodnopolitični položaj, kot so ga izražale uradne poizvedbe o občevalnem jeziku? Ali so branile nemštvo, ali pa izpodrivale slovenstvo? Ali bi delovanje nemškega Schulvereina lahko trajno podpiralo večinsko odločanje dominantnega občevalnega jezika in razvoj v smeri nacionalno homogenega ozemlja, oziroma,

¹² Soll es jubelnd von deutschen Kinderlippen klingen und warm und begeisternd auch den Erwachsenen ins Herz dringen. Der getreue Eckart 10, 1910, str. 285.

¹³ Die völkisch-erziehliche Aufgabe der deutschen Volksschule, Der getreue Eckart 4, 1906, str. 36–39 tukaj, str. 36.

¹⁴ Von den völkischen Pflichten des Schulvereinslehrers, Dienstordnung für die Lehrpersonen des Deutschen Schulvereins, Wien 1912, Anhang.

¹⁵ Volkserziehung, völkische Erziehung, Erziehung zum Volk. Emil Lehmann, Die Notwendigkeit der völkischen Erziehung unserer schulntwachsenen Jugend, Der getreue Eckart 11, 1913, str. 447.

¹⁶ Izbrpnjša poročila in predstavitve aktivnosti posameznih šulferajnskih podružnic je najti v Der getreue Eckart, Monatschrift für die Gesamtinteressen deutscher Schutzarbeit 1, 1903–16, 1918.

ali bi lahko deloval nasprotno? Dejstvo je najprej, da so se krajevne organizacije Schulvereina začele ustanovljati na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem šele po 1880 kot nasprotni pol od šestdesetih let cvetočim slovenskim čitalnicam (1884 je Schulverein imel 14, naslednje leto že 25 podružnic),¹⁷ da bi zavarovale nemško posestno stanje pred »slovenizacijo« in »slovenskim izpodkopavanjem«. Nato je bila do 1903 zgrajena na jezikovno mešanih področjih Kranjske, Koroške in Spodnje Štajerske gosta mreža krajevnih podružnic (gl. zemljevid 1). Vendar pa je bil znotraj celotne zveze Schulvereina prostor današnje Slovenije, ki je pripadal po 1895 Gau XIX (Sp. Štajerska, Maribor) in XXXIV (Celje), v podrejenem položaju tako glede števila podružnic kot tudi članstva, kajti glavno področje šulferajnske agitacije so bile Češka, Moravska in Spodnja Avstrija.

Zemljevid 1: kraji na Koroškem s šolami, ki jih je med 1880 in 1914 ustanovil in podpiral nemški »Schulverein«. Povzeto po: Erwin Barta – Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 51.

Tabela 3: Krajevne skupine in člani nemškega Schulvereina 1881–1903 (zaokroženo v %)

Dežela	1881		1886		1890		1895		1903	
	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani
Sp. Avstrija	19,9	27,6	15,7	20,9	15,1	19,6	14,3	14,3	18,5	16,1
Zg. Avstrija	3,7	2,6	5,7	4,5	4,8	4,1	4,5	3,8	3,7	3,6
Salzburg	0,3	0,7	0,7	0,9	0,4	1,2	0,5	1,3	2,1	1,5
Štajerska	7,0	5,6	9,4	8,9	9,7	7,7	9,0	6,9	9,7	8,3
Koroška	1,1	0,7	3,6	2,1	3,8	2,2	4,7	2,8	4,9	4,2
Kranjska	0,7	0,6	0,6	1,2	0,9	1,4	0,9	1,6	1,2	1,7
Bukovina	0,4	0,5	0,9	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,2	0,2
Primorska	0,7	0,7	0,9	0,5	0,4	0,7	0,4	0,4	0,4	0,6
Tirolska, Vorarlberg	1,8	1,0	1,2	1,4	1,4	1,8	1,3	1,6	1,1	1,6
Češka	39,9	39,1	45,0	41,4	44,6	40,5	45,4	45,6	39,5	39,6
Moravska	17,7	15,7	13,1	12,7	13,6	14,0	14,3	16,0	13,4	16,1
Šlezija	6,6	5,1	4,2	4,8	4,8	6,5	4,2	4,8	5,0	6,5
SKUPAJ	271	38.826	980	107.835	932	89.373	786	76.855	845	74.454

Številke jasno kažejo majhen pomen treh nekdanjih notranjeavstrijskih dežel v skupnem združenju, saj predstavljajo leta 1880 le 8,8% vseh krajevnih podružnic in le 6,9% vsega članstva. Naslednja značilnost je občuten padec članstva v letih 1886–1900. Vzrok je iskati v

¹⁷ Erster deutscher Schulvereins-Kalender für 1884, Krems a.d. Donau, b. I., str. XXXIII-LII in Deutscher Schulvereins-Kalender für 1885, Krems a.d. Donau, b. I., str. XIX-XLII.

ideološki preusmeritvi nemške ideologije, ki je zelo prizadela nemški Schulverein v njegovi razširjenosti. To je čas, ko je nastal Schönererjev Schulverein für Deutsche in ko je nemštvo v habsburški državi s sprejetjem paŋgermansko antisemitske miselnosti dobilo bolj radikalne oblike. Notranjeavstrijske kronovine, predvsem Kranjska, kjer so pristaši Schönererja le v Ljubljani ustanovili 1886¹⁸ svojo podružnico in tudi sicer razvili samo omejeno dejavnost, je ta razvoj v začetku manj zajel kot pa recimo Češko ali Moravsko. Ali je bil vzrok temu v okrepjenem slovenskem nacionalizmu ali pa v manjkajoči radikalnosti, ni mogoče jasno odgovoriti.

Zemljevid 2: Kraji na južnem Štajerskem in Kočevskem s šolami, ki jih je med 1880 in 1914 ustanovil in podpiral nemški »Schulverein«. Povzeto po: Erwin Barta – Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 54.

¹⁸ Eduard Pichl, Georg Schönerer, Bd. 2, Oldenburg i. O.–Berlin, 1912, str. 593 in Bd. 4, Oldenburg i. o.–Berlin 1913, str. 633.

Do leta 1903 so Kranjska, Koroška in Štajerska svoj delež v številu podružnic in članov v skupnem združenju sicer bistveno povečale, vendar pa jih je tudi prizadela stagnacija, oziroma oslabitev zaradi nasprotstev s Schönererjevimi Schulvereinen für Deutsche. Če vzamemo za osnovo absolutne številke, se je število podružnic na Štajerskem zmanjšalo od 92 leta 1886 na 80 leta 1900 in na Koroškem od 35 na 34, na Kranjskem pa se je število povečalo od 6 na 7. Še bolj vidna je primerjava s spreminjanjem članstva. Na Štajerskem je število članov padlo od 9620 v letu 1886 na 5366 leta 1900 (-44,33%), na Kranjskem pa od 1330 na 1236 (-7,07%). Neznatno se je povečalo članstvo le na Koroškem (+8,55%).¹⁹ Pri tem je treba pripomniti, da delovanje Schulvereina, podobno kot drugih obrambnih društev, ni bilo omejeno samo na jezikovno mešano ozemlje. Zakoreninilo se je tudi v čisto nemškogovorečih predelih. Na vsak način je bila stopnja mobiliziranosti prebivalstva v obeh kronovinah z nemško govorečo večino (Koroška, Štajerska) mnogo manjša kot pa v mešanojezikovnih področjih. Tu se je – kot v primeru Südmarkinih krajevnih organizacij²⁰ – nemško govoreče prebivalstvo procentualno bolj vključilo v Schulverein. Vsekakor je bil delež nemško govorečih Avstrijcev v skupnem številu društvenih članov na Štajerskem (1890 0,55%, 1900 0,40%) in na Koroškem (1890 0,76%, 1900 0,90%) tako 1890 kot 1900 nižji od enega odstotka, medtem ko je bil delež na Kranjskem 1890 (delež nemškogovorečega prebivalstva po občevalnem jeziku 5,66%) procentualno bistveno višji, 4,34% in 1900 4,38%.²¹

Število novoustanovljenih krajevnih podružnic je do 1903 v primerjavi z ostalimi kronovinami vidno padlo. Čeprav na vprašanje, kako številčno močan je bil nemški Schulverein v tistem času, ni mogoče odgovoriti povsem natančno, ker se podatki o podružnicah in članstvu preveč razlikujejo celo v lastnih publikacijah, lahko domnevamo, da je Schulverein prevladal v tistem trenutku, ko je bil pripravljen sprejeti radikalno strujo Schönererja. Pri tem je vplivalo tudi to, da so bili deli nemštva dejansko v demografski stiski in so se subjektivno videli ogroženi v svoji eksistenci. Z neko vrsto velike mobilizacije se je po 1903 na Kranjskem naravnost bliskovito povečalo število krajevnih organizacij, najprej na 24 (od tega 16 na Kočevskem) leta 1909 in do izbruha vojne na 37.²² Pri tem se ne spremeni dejstvo, da so šulferajnske organizacije na Kranjskem delovale defenzivno v primerjavi s tistimi na spodnještajerskem in koroškem jezikovno mešanem ozemlju. Nasprotni del, organizacije Društva sv. Cirila in Metoda so močno prevladovali, saj je bilo 1908/09 proti 24 šulferajnskimi organizacijam 49 društev sv. Cirila in Metoda.²³ Vendar pa za doseg društvenih ciljev ni bila odločilna gostota krajevnih organizacij, čeprav je predstavljala neobhodno predpostavko za vzgojo nemškonaacionalne protiavtstrijske javnosti in so bile zato njene aktivnosti deležne nezaupanja pri oblasteh. Za vsakdanji boj za nemštvo je imelo daljnosežnejši pomen ustanavljanje in podpiranje nemških osnovnih šol in otroških vrtcev z denarnimi in materialnimi sredstvi (učni pripomočki in učila, nakup knjig v tesnem sodelovanju z Gesellschaft für die Verbreitung von Volksbildung in Berlin), pa tudi podpora otrokom iz socialno ogroženih družin ali pri remuneraciji učiteljev. Kranjska je vsaj do 1903 na tem področju uživala privilegirano mesto. V primerjavi s številčno močjo nemštva je dobivala od centrale nadpovprečno podporo in pospeševanje.

Vzporedno z aktivnostmi društva Südmark, ki je v sodelovanju s celjsko občino pospeševalo naseljevanje nemških kmetov na Spodnjem Štajerskem,²⁴ je vodil Schulverein koncentrirano politiko ustanavljanja in podpiranja šolstva med Spielfeldom in Mariborom, da bi učvrstili nemški jezikovni otok Maribor, in pa na Kočevskem. Do leta 1914 je bilo zgrajenih 17 lastnih šolskih poslopij, v 26 krajih pa so dali podporo za gradnjo (g. zemljevid 2). Prvenstveni cilj pa je bil odstraniti utrakvistične šole in dobiti pravico javnosti za društvene šole, namen,

¹⁹ Tabela delujočih podružnic in njihovih članov (ustanovnikov) v letih 1881–1903 v knjigi Wotawa, Schulverein, Anhang.

²⁰ Prim. Staudinger, Südmark, str. 134.

²¹ Podoben razvoj, kar se tiče mobilizacije prebivalstva, je izdelal Staudinger Südmark, str. 134 sl. za društvo Südmark: 1904 je »na vsem področju delovanja Südmarke prišlo na vsakih 1000 nemških Avstrijcev okrog 5 članov Südmarke (0,5%), »v naslednjih letih se je odstotek dvignil na 1 ali 2. Nasprotno pa je na Kranjskem, kjer »je bilo leta 1910 5,4% prebivalstva Nemcev, delež članov Südmarke znašal 1904 okrog 4% in leta 1910 7,5%«.

²² Za primerjavo: na Štajerskem je naraslo število podružnic v navedenem času od 82 na 267, na Koroškem pa od 42 na 147. Prim. Ludwig Jahne, Völkischer Reiseführer durch die Deutschen Siedlungen Südösterreichs. Festgabe zum fünfundzwanzigsten Bestand des Deutschen Schutzvereins Südmark, Klagenfurt 1914, str. 27 in 82.

²³ Der getreue Eckart, 6, 1908, str. 332 sl. in 9, 1909, str. 112.

²⁴ Janez Cvirn, Gospodarska politika celjske občine 1890–1914, ZČ, 44, 1990, str. 435–450, tu str. 446.

Tabela 4: Skupni izdatki za šolske namene v letih 1880—1904

	Društvene šole – ustanovitev in vzdrževanje		Šolske podpore		Društveni vrtni – ustanovitev in vzdrževanje		Podpore za vrtnice		Posloplja (društvena lastnina)		Gradbene podpore		Različne podpore		Skupaj	
	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
Sp. Avstrija	–	3.294,–	–	–	–	6.450,–	–	–	–	–	25.805,–	–	35.850,92	–	71.399,92	
Štajerska	251.938,61	65.947,48	51.586,75	26.274,40	195.330,61	133.152,56	97.789,80	822.020,21								
Koroška	–	4.320,–	–	25.090,–	–	52.152,–	–	106.246,69	187.808,69							
Kranjska	245.108,77	103.017,04	70.128,91	1.629,69	66.144,08	47.722,44	62.055,40	595.806,33								
Primorska	–	59.600,–	13.148,66	200,–	–	–	766,52	73.715,18								
Tirolska	–	5.945,–	16.862,57	3.000,–	9.000,–	69.373,56	56.134,30	160.315,43								
Češka	1.984.512,96	256.119,63	681.702,62	309.493,88	397.088,41	427.357,87	557.085,90	4.613.361,27								
Moravska	557.684,60	247.033,23	288.958,36	239.111,16	281.609,87	130.632,99	80.117,19	1.825.147,40								
Šlezija	224.399,84	72.225,46	37.977,18	8.880,–	60.539,24	18.743,90	14.834,08	437.599,70								
Galicija in Bukovina	109.617,23	7.780,–	–	–	–	7.286,–	7.680,52	132.363,75								
Različne šole	–	–	–	–	–	–	26.264,02	26.264,02								
	3.373.262,01	825.281,84	1.160.365,05	620.129,13	1.009.712,21	912.226,32	1.044.825,34	8.945.801,90								

K temu še vplačila Prvemu splošnemu društvu uradnikov za zagotovitev pravic do pokojnine društvenih uradnikov in učiteljev

Vsota izdatkov za šolske namene

838.553,61

Vir: August Ritter von Wotawa, Der Deutsche Schulverein 1880—1895. Ein Gedenkschrift, Wien 1905, Anhang.

9.784.355,51

ki je bil dosežen leta 1912. V tem letu so dobile vse društvene šole na področju današnje Slovenije pravico javnosti.²⁵

Poleg spodnještajerskega »nemškega trdnjavskega trikotnika« Maribor–Celje–Ptuj, kjer sta nemštvo in nemški Schulverein ne nazadnje zaradi svojega ekspanzivnega nagnjenja lahko izgradila svoje položaje v letih 1880 do 1910, se je v pretežno slovensko govoreči Kranjski, posebno v jezikovno nemškem otoku Kočevje in pa v Ljubljani, koncentriralo delovanje v ohranitev narodnega posestnega stanja. Rezultat te politike je bil ambivalenten. Posrečilo se je sicer ohraniti na Kočevskem nemške položaje v odstotkih jezikovne statistike 1880 do 1910, ne nazadnje s politiko graditve in podpore šolam, kar je Schulverein pospešeno izvajal. Nasprotno pa prizadevanje za krepitev in ohranjanje nemške nacionalne zavesti v glavnem mestu Ljubljani ni rodilo uspeha. V obdobju eskalacije nacionalnega boja od srede 80. let je društveni kulturi pri nacionalnem samopotrjevanju nemško govorečega prebivalstva pripadla odločilna vloga. Krajevna organizacija nemškega Schulvereina je bila zdaj, ko je tudi nemška stran ofenzivno vodila »nacionalni boj«, eno centralnih, če ne prav centralno društvo, centralna ustanova pa njena šola. Pogled na socialni izvor in jezikovno pripadnost učencev je poučen ravno glede na razvoj nacionalnega konflikta. Tiste tendence, ki so pogojevale nacionalno politični razvoj in socialno strukturo nemštva v južnoslovanskih pokrajinah, se odražajo v ljubljanski šulferajnski šoli.

Tabela 5: Socialna razčlenjenost šolarjev v šulferajnski šoli v Ljubljani glede na poklicno pripadnost staršev 1885/86–1909/10

	Št.	%
Tovarnarji, ravnatelji tovarn	79	2,1
Oskrbniki, graščaki in hišni posestniki	102	2,7
Trgovci	422	11,3
Obrtniki	852	22,8
Častniki, vojaški uradniki, vojaški zdravniki	225	6,0
Orožniki, podčastniki	68	1,8
Uradniki, odvetniki, notarji, zdravniki	693	18,6
Pastorji, profesorji, učitelji	87	2,3
Geometri, arhitekti, inženirji	75	2,0
Zasebniki	144	3,9
Gledališki igralci, kapelniki, akademski slikarji	8	0,2
Nameščenci pri železnici	733	19,6
Delavci	56	1,5

Vir: Gedenkschrift zum fünfundzwanzigsten Bestande der Deutschen Schulvereinsschule in Laibach. Zusammengestellt von der Schulleitung, Laibach 1910, str. 30.

Če pogledamo objavljene številke, vidimo, da kažejo za čas neposredno pred Badenijevo krizo stalen nad 10% delež slovensko govorečih učencev, z maksimumom 18,6% v šolskem letu 1893/94 in minimumom 10,6% v šolskem letu 1891/92. Z radikalizacijo nacionalnega konflikta po Badenijevi krizi je prišlo do nacionalne getoizacije in s tem do rapidnega padca deleža učencev, ki so izhajali iz slovensko ali mešano govorečih družin pri približno istem številu učencev. Rezultat: 1904/05 je bila šulferajnska šola v Ljubljani povsem nemška šola. S tem pa ni bil dosežen cilj, namreč sprejem in vzgoja otrok iz mešanojezičnih zakonov. Za neuspešnega lahko ocenimo tudi poskus, pridobiti nemeščanske družbene skupine, v primeru Ljubljane delavstvo, manj kmečko prebivalstvo. Nosilne socialne plasti nemštva v južnoslovanskih področjih, ki so prevladovale v socialni sestavi staršev, so skoraj izključno predstavljali trgovci, obrtniki, akademski poklici, komajda pripadniki vojske. Predstavljali so tiste dele nemško govorečega prebivalstva, ki je zaradi strahu za gospodarsko in nacionalno preživetje videlo novo odrešitveno ideologijo v ofenzivni, radikalni varianti nemškega nacionalizma.

Zgodovina nemškega Schulvereina jasno kaže spremembe ideoloških stališč Nemcev v habsburški monarhiji. Od državotvornege, sicer nemškega, toda narodnopolitično relativno

²⁵ Der getreue Eckart, 10, 1912, str. 173.

tolerantnega zadržanja so se spremenila v poudarjeno nacionalno stališče in se s tem degradirala v eno bojnih strank mnogonacionalne države. Skoraj nujno so morali spremeniti tudi politično preobleko. Na mesto Avstrije je korak za korakom stopila najprej nedoločna Nemčija, potem pa konkretno veliko nemški rajh. Nemci v monarhiji so to opravičevali s tem, da je nemštvo mogoče rešiti le z nacionalno politiko. Samo s prevlado prav takšnega nemštva – je bila njihova argumentacija – naj bi bilo mogoče rešiti habsburško mnogonacionalno državo. Pri tem so verjeli, da bodo demografsko prevlado nemštva v habsburški monarhiji najprej utrdili, nato pa z njim prevladali. Pri tem so spregledali, da je v preteklosti samo avstrijsko orientirano nemštvo izpolnjevalo to državnopravno funkcijo in bi jo lahko izpolnjevalo tudi v bodočnosti. Na dlani je, da je bil s programom ekstremnega nacionalizma vprašljiv mnogonacionalni avstrijski državni okvir, »eksperiment« mnogonacionalne države. Leta 1870 formuliran postulat obrambe »nacionalnega posestnega stanja«, združen z občutkom o ogroženosti socialnega prestiža in prevladujočih predindustrijskih vrednostnih predstav, pa tudi s strahom pred proletarizacijo zaradi dinamično razvijajoče se družbene modernizacije, se je do leta 1914 prav v vodilnih plasteh nemštva v mešanojezikovnih področjih spremenil v vsenemško ideologijo, za katero je bila habsburškoavstrijska država vprašljiva. Nemški nacionalizem je v obliki, kakršno je uresničeval Schulverein pred izbruhom svetovne vojne, in obogaten s Schönererijanskim besednjakom, v bistvu že postal tisto, kar je Aurelius Polzer tako pravilno izrazil z verzi:

»Deutsch und treu, so ganz und echt, nicht verpfafft und nicht verwelscht,
nicht verjudet, nicht ertschecht, kurz und gut, ganz unverfälscht.«

Prevedel Franc Rozman

Zusammenfassung

DER DEUTSCHE SCHULVEREIN

Werner Drobesch

Im Verlaufe der nationalen Auseinandersetzung des ausgehenden 19. Jahrhunderts entwickelten sich im habsburgischen Vielvölkerstaat die Schulvereine zu einem zentralen Instrument für die Durchsetzung der nationalpolitischen Ziele. Einer dieser Verbände war der 1880 gegründete »Deutsche Schulverein«. Ursprünglich ein Verband mit einer überwiegend bürgerlich-liberalen Orientierung, wenngleich mit alldeutschen Untertönen, wandelte er sich ab den 1890er Jahren zu einer betont deutsch nationalen Organisation. Ganz im Sinne seiner Zielsetzungen, nämlich der »nationalen Schutzarbeit«, konzentrierte er seine Aktivitäten auf die gemischtsprachigen Gebiete. Hier wirkte er primär im kulturellen und schulpolitischen Sektor und erstrebte zunächst die Bewahrung deutschen Volks- und Kulturgutes. Erst mit seiner ideologischen Radikalisierung versuchte der »Schulverein«, fremdes Volkstum zurückzudrängen.

Wie in den übrigen Kronländern baute er auch in Krain und in der Untersteiermark als Gegengewicht zu den »Čitalnice« und den Ortsgruppen der »Družba sv. Cirila in Metoda«, im besonderen ab 1903, ein dichtes Netz von Zweigvereinen auf. Schwerpunkte seiner Tätigkeit waren das »deutsche Festungsdreieck« Marburg/Maribor – Cilli/Celje – Pettau/Ptuj, die Sprachinsel Gottschee und Ljubljana/Laibach. Im Vergleich zu ihrer zahlenmäßigen Stärke wurde den Krainer Ortsgruppen seitens der Verbandsleitung eine überproportionale starke Förderung zuteil. Mit den Geldern betrieb man eine konzentrierte Schulerrichtungs- und Schulunterstützungspolitik. In seinen Schulen wurde jener völkische Deutschtum-Glaube grundgelegt, der dann lebenslang wirken sollte.

Das Ergebnis seiner Aktivitäten war ambivalent. In den ländlichen Gebieten, vor allem in der Gottschee, gelang es im Gegensatz zum städtischen Bereich (Ljubljana/Laibach), die Position des Deutschtums im Vergleich der Sprachenerhebungen (1880–1910) zu halten bzw. punktuell sogar auszuweiten.

Alekselj Kalc – Majda Kodrič

IZSELJEVANJE IZ BENEŠKE SLOVENIJE V KONTEKSTU FURLANSKE EMIGRACIJE

s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne

Izseljevanje iz Beneške Slovenije se zaradi svoje zraščeniosti z družbenim, gospodarskim in kulturnim značajem tega območja pogosto omenja v delih, ki z raznih vidikov obravnavajo tamkajšnjo stvarnost. Če izvzamemo delno upoštevanje tega pojava v strokovnem proučevanju slovenskega prostora in njegovega družbenega razvoja nasploh, se namreč zanimanje slovenskih krogov za to tematiko odraža v bežnem ali obširnejšem nanašanju nanjo v poljudnih domoznanskih prikazih Beneške Slovenije oziroma v obravnavi te problematike kot aktualnega vprašanja vsestranskega značaja. V ta tok publikacij so se vključili tudi pisci, izhajajoči s samega področja Slovenske Benečije, v želji, da bi seznanili širšo javnost z značilnostmi in problemi lastne stvarnosti. V teh razpravah si avtorji prizadevajo, da bi opozorili na zaostalost, ki že dolgo pesti to območje in ki še zdaj ovira njegov razvoj v skladu s sodobno družbo. Proučevanje teh razmer se stopnjuje v zadnjih desetletjih, ko si Beneški Slovenci vse bolj organizirano prizadevajo za ohranitev in razvoj lastne skupnosti ter utrjujejo lastno identiteto v okviru slovenskega zamejstva v Italiji tudi ob vzpostavljanju tesnejših vezi z njegovimi ostalimi deli in s samo osrednjo Slovenijo. V tem okviru je izseljevanje deležno vse bolj poglobljene pozornosti kot najbolj boleča posledica neugodnih življenjskih pogojev in bistveni dejavnik v procesu odmiranja tega prostora, ki mu z izgubo prebivalstva zmanjkuje osnovnih moči za razvoj. Dela, ki se ukvarjajo s to problematiko, spadajo v okvir prizadevanj za usmerjanje politike teritorialno-ekonomskega načrtovanja v smislu zaviranja emigrantskega procesa ob spodbujanju samostojnega razvoja tega geografskega območja.

Pojav izseljevanja iz Beneške Slovenije upošteva tudi številna dela italijanskih avtorjev. O njem beremo v bogati domoznanski literaturi, ki se je razvila zlasti od druge polovice prejšnjega stoletja naprej; dalje je bil zajet v širšo emigrantsko problematiko, s katero se je zaradi aktualnega socialnega pomena ukvarjalo dnevno časopisje; končno je bil deležen pozornosti tudi v okviru znanstvenega raziskovanja izseljenstva. Kot časopisna obravnava izseljenjske problematike se tudi ta dela uvrščajo v okvir javne debate glede italijanske politike izseljevanja, ki se je od 80-ih let prejšnjega stoletja dalje razvnela tako na državni kot na deželni ali ožji lokalni ravni. Po eni strani gre za dela geografov, pravnikov, ekonomistov in drugih strokovnjakov, v katerih je ta problematika razčlenjena kot pereče vprašanje, s katerim so se bili primorani soočiti upravni organi in italijanski politični krogi nasploh. Tem študijam pa so se v zadnjih desetletjih pridružile razne raziskave, ki proučujejo izseljenstvo z zgodovinskega vidika. Tako v prvem kot v drugem primeru je izseljevanje iz Beneške Slovenije upoštevano kot sestavni del širših izseljenjskih tokov in le malokateri avtorji so se osredotočili na njegove lokalne značilnosti. Zato je ta pojav geografsko, časovno in tipološko še neenakomerno in pomanjkljivo raziskan, tako da lokalni dokumentarni viri še vedno čakajo na podrobnejše obdelave. Kljub temu je na podlagi objavljenih študij mogoče zaznati osnovne poteze in specifične probleme izseljevanja iz Beneške Slovenije ter opredeliti širši geografsko-zgodovinski kontekst kot ključ za razumevanje tega pojava.

Beneška Slovenija,¹ najzahodnejši del slovenskega etničnega ozemlja, je kot stičišče romanskega in slovanskega sveta v teku zgodovine predstavljala naravno prehodno področje mednarodnih ekonomskih in kulturnih izmenjav. Poleg tega je to eno najizrazitejših in hkrati najbolj svojevrstnih izseljenjskih območij tako v primerjavi s slovenskim ozemljem, kateremu etnično pripada, kot znotraj italijanskega oz. ožje furlanskega in beneškega teritorija, v kate-

¹ Pod imenom Beneška Slovenija je v tem referatu mišljeno območje porečja Tera, Nadiških dolin in Rezijske, torej ozemlje zgodovinske poselitve Slovencev v Videmski pokrajini, z izjemo Kanalske doline. V preteklosti pa je ta naziv označeval zgolj njegovo jedro, Nadiške doline. Prim.: Pavel Stranj, *La comunità sommersa. Gli Sloveni in Italia dalla A alla Z*, ZIT-EST, Trst, 1989, str. 24–25.

rega je že več stoletij politično-upravno vključena, razen krajšega avstrijskega obdobja, ter z njim zračena tudi v socialno-ekonomskem pogledu.² V skladu s tem se tudi izseljenstvo Beneških Slovencev uvršča v širši kontekst migracijskih gibanj iz Furlanije in sploh iz Veneta, t. j. severovzhodnega dela Italije, ki je svojčas spadal v Beneško republiko. Bistvena tipološka značilnost teh izseljenskih procesov je znatno prevladovanje začasnega oz. sezonskega izseljevanja kot večstoletnega kontinuiranega pojava, ki je dosegel zgodovinski višek v času od 70-ih let prejšnjega stoletja do prve svetovne vojne. V obdobju od leta 1876 do 1904, za katero razpolagamo s statistiko o italijanskem sezonskem izseljevanju, je bil Veneto po številu sezonskih izseljencev na prvem mestu v državi. Tako je v letih 1901 in 1902 odšlo iz Veneta na sezonsko delo 111.758 oz. 95.192 izseljencev, od katerih jih je bilo 49.573 oz. 45.025 iz Furlanije. Furlanski izseljenci so torej predstavljali 17,6% oz. 15,7% celotnega sezonskega izseljenstva z italijanskega polotoka v teh dveh letih. Razširjenost tega pojava v Furlaniji se jasneje odraža v njegovem razmerju s številom prebivalstva. Medtem ko je leta 1901 in 1902 v Italiji znašal delež sezonskega izseljevanja 5,73 oz. 6,45 promilov, je v Venetu bil 38,5 oz. 30,44 promilov, iz Furlanije pa je takrat odšlo na sezonsko delo 80,6 oz. 73,2 promila prebivalstva. Sezonsko izseljevanje iz Furlanije je doseglo zgodovinski višek leta 1899 s 55.536 odhodi, kar je pomenilo 90,4 promile prebivalstva. Letno povprečje obdobja 1876–1904 pa je znašalo več kot 33.000 odhodov, t. j. 55,8 promilov prebivalstva. V istem obdobju se je v skladu s porastom izseljenskih tokov iz Italije nasploh na tem območju povečalo tudi stalno izseljevanje, vendar vsaj do konca stoletja ni preseglo letnega povprečja 2000 odhodov, kar odgovarja 3,6 promilom prebivalstva, višek pa je doseglo leta 1888 z 7013 izselitvami. V letih 1901 in 1902 je znašalo v primerjavi s številom prebivalstva stalno izseljevanje iz Furlanije 1,3 oz. 1,5 promilov, iz Veneta 1,63 oz. 1,56 promilov, z ostalega italijanskega ozemlja pa je odšlo 8 oz. 7,87 promilov prebivalstva.³

Kljub temu da je ekspanziji obeh oblik izseljevanja botroval isti osnovni vzrok, t. j. neravnovesje med življenjskimi potrebami vedno številnejšega prebivalstva in ekonomskimi možnostmi v propadajoči tradicionalni agrarni družbi za časa prodiranja kapitalistične modernizacije, sta bili sezonska in stalna emigracija dva ločena pojava, vsak z lastnimi vzgibi, potekom in posledicami. Najbolj vidno sta se razlikovali po svojih tipoloških značilnostih. Stalno izseljevanje je bilo predvsem družinskega značaja in usmerjeno v čezoceanske dežele, predvsem v Brazilijo in Argentino, kjer so se izseljenci v glavnem ukvarjali z agrarnimi dejavnostmi, bodisi kot samostojni kmetje bodisi kot kmetijski delavci. Poleg domačih družbeno-gospodarskih razlogov je to emigracijo spodbujalo močno povpraševanje po delovni sili v teh državah, ki je po liberalizaciji italijanskega izseljevanja leta 1876 prekomerno odmevalo po agrarnih območjih zaradi agitacije paroplovnih družb in njihovih agentov. Šele na začetku tega stoletja so se zaradi zasičenosti kavnega tržišča in krize brazilskih kavnih plantaž selitveni tokovi iz Veneta obrnili tudi proti industrijskim in rudarskim območjem ZDA.⁴ V začasno izseljevanje pa so se večinoma podajali posamezniki, v glavnem moški družinski člani, v manjši meri pa

² Beneška Slovenija je spadala pod Beneško republiko do njenega razpada leta 1797, nakar je prešla pod Habsburžane, leta 1866 je bila skupaj s Furlanijo priključena Italiji. Za poglobitev vprašanja pripadnosti in upravne ureditve Beneške Slovenije v preteklosti glej Fran Zwitter, *O Beneških Slovencih*, v: Slovenski zbornik. Ljubljana, 1945, str. 449–453; Bogo Grafenauer, *Samouprava Beneške Slovenije*, v: *Zgodovina narodov Jugoslavije*, II., Ljubljana, 1959, str. 558–661; obe razpravi tudi v: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, Cankarjeva založba-CZP Primorski tisk-ZIT, 1975, str. 99–103 in 104–109.

³ Razni avtorji opozarjajo, da kažejo izseljenske statistike, še posebno glede sezonskega izseljevanja, znatno preizkuse vrednosti. Poleg tega upoštevajo te statistike samo izseljevanje v tujino, medtem ko o znatnem notranjem izseljevanju ni točnih podatkov. Po mnenju G. Cosattinija, po katerem so povzeti v referatu navedeni statistični podatki, naj bi uradne statistike predstavljale komaj dve tretjini dejanskega sezonskega izseljenstva. Giovanni Cosattini, *L'emigrazione temporanea del Friuli* (ponatis originala iz leta 1903), Udine, 1983, str. 19–26. Razmerja med izseljevanjem iz Furlanije, Veneta in Italije so prikazana tudi v statističnih prilogah knjige *Bianche Marie Pagani, L'emigrazione friulana dalla metà del secolo 19. al 1940*, Udine, 1968, str. 185–451, ki obsega celotno obdobje od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Isto delo prinaša tudi kritično obravnavo italijanskih izseljenskih statističnih virov, str. 30–38, 90–92, 96–100 in 161–162. To vprašanje obravnava tudi Antonio Lazzarini, *Campagne venete ed emigrazione di massa (1866–1900)*, Istituto per le ricerche di storia sociale e di storia religiosa, Vicenza, 1981, str. 28–37. Izseljensko statistiko prinašata nadalje še Onorato Lorenzon in Pietro Mattioni v delu *L'emigrazione in Friuli*, Udine, 1962, in sicer za obdobje do prve svetovne vojne na str. 46–50, za čas med svetovnima vojnama na str. 64–69, za povojno obdobje pa na str. 88–96 in 129–135.

⁴ Množični priliv evropskih priseljencev v Brazilijo je bil tudi rezultat priseljske politike, kot posledice vedno večjega pomanjkanja delovne sile po ukinutvi trgovine s sužnji leta 1850 in sprejemu zakonov in prid njihovemu postopnemu osvobodjanju. Hkrati je s širjenjem plantaž prihajala vedno bolj do izraza vedno večja ustreznost dinarske delovne sile v primerjavi s sužnji, ki so bili manj produktivni in so se obenem vedno bolj upirali gospodarjem. Tako je priliv evropske delovne sile ključno vplival tudi na dokončno odpravo suženjstva leta 1888. Lastniki plantaž pa so bili posebno naklonjeni priseljencem iz Veneta zaradi njihove delavnosti, predvsem pa zaradi njihovega pomanjkanja kolektivne zavesti in zaradi nedovzetnosti za sindikalno združevanje. A. Lazzarini, op. cit., str. 43–49.

tudi ženske. To izseljevanje je bilo vezano na točno določene, in to neagrarne poklice, usmerjeno pa je bilo v srednjo in vzhodno ter jugovzhodno Evropo. Ena glavnih razlik med tema dvema oblikama izseljevanja pa je bila v tem, da je sezonsko izseljevanje prešlo v ekonomsko miselnost ljudi in postalo eden bistvenih elementov njihovega načina življenja, medtem ko je stalno izseljevanje šestokrat pomenilo enkratno življenjsko odločitev in zadnje upanje za izhod iz nevzdržnega gospodarskega položaja. Vrh vsega je bila stalna izselitev korak v neznano bodisi zaradi negotovosti samega prehoda v Novi svet bodisi zaradi omejenih jamstev za dejansko uveljavitev želja izseljencev. Ob vsem tem je taka emigracija vodila v izkoreninjenje iz izvornega okolja in zelo omejevala možnosti povratka.⁵

Osnovni kriterij za razlikovanje med tema dvema oblikama izseljevanja izhaja iz dejstva, da sovpadata z delitvijo beneškega ozemlja na dve veliki geomorfološki območji in s tem na dva ločena družbeno-gospodarska svetova. Tako je sezonsko izseljevanje pretežno izhajalo iz severnega gorskega in predgorskega področja ter se je le postopoma razširilo tudi na nekatere nižinske predele, stalna emigracija pa je bila vsaj do prve svetovne vojne značilna skoraj izključno za beneško in furlansko nižino. Ob tem pa je treba posebej poudariti, da je izseljevanje iz Veneta začelo dobivati množične razsežnosti najprej v bolj ali manj ozkem gričevnatem pasu, ki predstavlja prehod med nižinskim in gorskim svetom. Temu področju lastna posebna družbeno-gospodarska stvarnost je pogojevala hkratno prisotnost ene in druge oblike izseljevanja, ki sta bili enakomerno razširjeni ali pa sta prevladovali ena nad drugo bodisi v posameznih krajih bodisi v različnih časovnih obdobjih. Sezonsko in stalno izseljevanje vsekakor nista strogo sovpadala s to geomorfološko delitvijo teritorija, saj je stalno izseljevanje delno zajelo tudi gorska in predgorska področja, predvsem pa se je konec stoletja sezonsko začelo zlasti v Furlaniji širiti tudi v nižino. Prav tako nista bila ta dva pojava po posameznih območjih kvantitativno in tipološko enakomerno razporejena. Sezonsko izseljevanje je tako zajelo predvsem centralni del gorske Furlanije, čeprav dobimo izrazite izseljenske oaze tudi na njenem obrobju.

Podlaga za izseljevanje je bila na celotnem furlanskem in beneškem območju struktura agrarne družbe, ki ni bila dostopna inovacijam kapitalističnega značaja, medtem ko je za svoje preživljanje postajala vedno bolj odvisna od zunanega tržišča. V nižini so statičnost tega družbeno-gospodarskega sistema pogojevali zemljiška razdrobljenost, način vodenja gospodarstva, sloneč na patriarhalni družini, zastarele oblike najemniških pogodb in sploh usmerjenost kmetovanja zgolj v zadostitev domačih življenjskih potreb. Te razmere so postale nevzdržne, ko so zaradi industrijske konkurence zašle v krizo razne dejavnosti, s katerimi so furlanski in beneški kmetje dopolnjevali svoj dohodek, kot so bile sviloprejestvo, domača obrt in tkalstvo. K temu gre dodati še visoko davčno obremenjevanje in naglo demografsko rast ter z njo povezano krizo patriarhalne družine. Stalno izseljevanje majhnih posestnikov in najemnikov je potemtakem bilo rezultat družbene in gospodarske imobilnosti, ne pa pronicanja vplivov modernih družbeno-gospodarskih razvojnih tendenc. Do trajne emigracije kot posledice krize, pogojene od razvoja, pa je prišlo samo na področjih največjih veleposestev, kjer je s kapitalističnim preustrojem v smislu uvajanja intenzivnega kmetovanja bila izločena odvečna dninarska delovna sila. V teh socialno-ekonomskih razmerah, ki so se v 80-ih letih še dodatno poslabšale zaradi vsesplošne italijanske agrarne krize, je bilo med prebivalstvom vedno več odziva na povpraševanje po delovni sili v južnoameriških državah in na prigravarjanja izseljenjskih agentov.⁶

Na gorskem in predgorskem področju so bile razmere drugačne. Nekateri gorati predeli Furlanije in Veneta so vsaj že od poznega srednjega veka poznali socialno in gospodarsko krizo. Zemljiška razdrobljenost je bila na tem območju zaradi načina dedovanja, ki je predvideval razdelitev zemlje med vsemi moškimi potomci, še mnogo bolj poudarjena. Osnovne družbeno-gospodarske enote so bile mononuklearne družine, ki jim nizka agrarna proizvodnja kot posledica nerodovitnosti gorskega sveta in zaostalih načinov obdelovanja ni zadoščala niti za prehrabene potrebe. Preživljanja niso uspele zagotoviti niti živinoreja niti

⁵ Ibidem, str. 50 in 27.

⁶ Značilnosti družbeno-gospodarskega sistema v nižinskem Venetu in elemente, ki so pogojevali izseljevanje iz tega območja, analizira A. Lazzarini, *ibidem*, str. 77–229, na podlagi bogatega sodasnega kvantitativnega in kvalitativnega gradiva ter številnih kasnejših razprav.

prodaja lesa, kot tudi ne druge tradicionalne dopolnilne dejavnosti, v prvi vrsti domača lesna in tkalska obrt ter mala tekstilna industrija.⁷ Tako so prebivalci nekaterih gorskih in predgorskih predelov zelo zgodaj začeli iskati zaslužka v sezonskem delu izven domačega okolja in se je s tem izseljevanje pridružilo dejavnikom gorskega gospodarstva. Številna zapisa pričevanja nam kažejo na znatno razširjenost začasnega izseljevanja iz Karnije v bližnje kraje, pa tudi v tujino že v 16. in v naslednjih stoletjih.⁸ Ta emigracija je postajala vedno pomembnejša v teku 18. in predvsem v prvi polovici 19. stoletja, ko so domače dopolnilne dejavnosti nazadovale, podlegajoč konkurenci industrijske proizvodnje; v drugi polovici 19. stoletja pa je prerasla v množičen pojav. V tej fazi se je sezonsko izseljevanje tipološko bistveno spremenilo. Staro izseljevanje je bilo v svoji osnovi vezano na domače dejavnosti, ki so nujno predpostavljale občasno odsotnost od doma, t.j. na gozdarstvo in pastirstvo. Ti dve dejavnosti sta namreč zahtevali sezonske selitve v planine oz. gozdove ter v doline in nižino, kjer je živina prezimovala in kjer so les shranjevali in ga prodajali. Geografska mobilnost torej ni bila tuja gorskemu človeku, ki se je zato ob potrebi in priliki z lahkoto usmeril še v druge oblike sezonskega izseljevanja, predvsem v popotniško trgovanje. Izseljenci iz Karnije so se sprva dolgo časa ukvarjali predvsem s prodajo domačega lanenega in volnenega blaga, kot tudi že izdelanih oblek. Prodajali so še druge domače obrtniške izdelke, sčasoma pa se je vedno bolj večalo število trgovcev, ki so zgolj preprodajali nakupljeno blago. Hkrati se je razvila vrsta značilnih popotniških poklicev, kot so bili brusaštvo, kleparstvo, steklarstvo, kotlarstvo, razširjeno pa je bilo tudi popraviljanje dežnikov, pohišta in druge hišne opreme, izdelovanje in prodajanje slaščic ter sladoledov in slikanje svetih podob.⁹

Novo sezonsko izseljevanje je prodrlo dlje v evropski kontinent in se navezalo na industrializacijo, razmah politike velikih javnih gradenj in sploh večanje mestnih središč v teku 19. stoletja predvsem v Avstro-Ogrski in Nemčiji.¹⁰ Do pravega preobrata v tem smislu je vsekakor prišlo v zadnjih dvajsetih letih stoletja, ko je izseljevanje tudi doseglo najbolj množične razsežnosti. Še do konca 80-ih let so namreč med furlanskimi izseljenci prednjačili tisti, ki so bili zaposleni v kmetijstvu, saj je njihov delež znašal leta 1889 več kot 61%. V naslednjem desetletju pa je močno narasel delež izseljencev, ki so se zaposlovali pri gradnji železnic, cest, mostov, kanalizacij ter javnih in stanovanjskih poslopij. Tako je leta 1900 bilo med sezonskimi furlanskimi izseljenci skoraj 86% zidarjev, kamnosekov, težakov in drugih nekvalificiranih delavcev, ki so delali zlasti v opekarnah, medtem ko jih je bilo zaposlenih v kmetijstvu in pastirstvu manj kot 8%. Preostali so se ukvarjali predvsem s popotniškim trgovanjem in raznimi obrtniški poklici.¹¹ Ena od bistvenih razlik med starim in novim sezonskim izseljevanjem pa je bila ta, da se je slednje v skladu z delovnimi pogoji novih izseljenskih dejavnosti odvijalo od začetka pomladi do polovice jeseni.¹²

Te spremembe so odražale nov položaj, v katerem se je furlansko gorsko območje znašlo v 19. stoletju. Medtem ko je staro sezonsko izseljevanje bilo del lokalne predkapitalistične ekonomije, ki je bila strogo odvisna od ožjega okolja in zanj značilnih naravnih dejavnikov, se je v teku 19. stoletja gorsko gospodarstvo vključilo v veliko širši ekonomski prostor in se je s tem izseljevanje navezalo na mnogo obsežnejše delovno tržišče, pogojeno od kapitalističnega razvoja. Staro izseljevanje je bilo torej predvsem vezano na tradicionalne ekpulzivne dejavnike, novo pa je kljub poostitvi le teh bilo pretežno odvisno od atraktivnih mehanizmov.¹³

⁷ O izvoru in značilnostih kriznih družbeno-gospodarskih razmer gorskega Veneta piše podrobneje A. Lazzarini, *ibidem*, str. 231–242, posebej o razširjenosti mononuklearne družine v gorskem svetu pa na str. 179.

⁸ O zgodnji fazi izseljevanja iz Karnije poročajo Jacopo Valvasone di Maniago v delu *Descrizione della Cargna nel Friuli* (1565), Fabio Quintiliano Ermacora v delu *De antiquitatibus Carneae* (1598), Pietro Sagredo v svojem namestniškem poročilu senatu Beneške republike (1621) in Nicolò Grassi v delu *Notizie storiche della provincia della Cargna* (1782). Odlomke tu navedenih avtorjev oz. še nekatere druge vire za to obdobje povzemata G. Cosattini, op. cit., str. 12–16, in B. M. Pagani, op. cit., str. 19–21.

⁹ B. M. Pagani, op. cit., str. 20–21; A. Lazzarini, op. cit., str. 242–244.

¹⁰ Za podrobnejšo statistiko o geografski usmerjenosti furlanskega izseljevanja v novi fazi glej G. Cosattini, op. cit., str. 41–43 in statistično prilogo dela B. M. Pagani, op. cit.

¹¹ G. Cosattini, op. cit., str. 47–52; B. M. Pagani, op. cit., str. 26–29.

¹² Za statistični prikaz spremembe sezone izseljevanja glej G. Cosattini, op. cit., str. 26–29. O spremenjenih značilnostih sezonskega izseljevanja v njegovi novi fazi glej tudi A. Lazzarini, op. cit., str. 245–246 in B. M. Pagani, op. cit., str. 22–24.

¹³ Ta kriterij za razlikovanje med vzroki starega in novega sezonskega izseljevanja iz Furlanije je postavil leta 1904 furlanski geograf Olinto Marinelli, ki je prve označil kot geografske, druge pa kot ekonomske dejavnike. O. Marinelli, *Dell'emigrazione temporanea sotto l'aspetto geografico con speciale riguardo ai paesi montani, Udine, 1904*. Z Marinellijevimi tezo se v osnovi strinjajo tudi današnji proučevalci te problematike, čeprav označujejo njegovo formulacijo problema vzročnosti stare in nove emigracije za ne dovolj ustrezno. Samoumevno je namreč, da je bilo tudi staro izseljevanje pogojeno od ekonomskih razmer. Po drugi

Navedene spremembe v položaju furlanskih izseljencev so bistveno preoblikovale tudi ustroj domače družbeno-gospodarske stvarnosti. S tem da so moški izostajali od doma dlje kot prej in ne več v zimskem letnem času, je vodilna vloga v družini in v domačem gospodarstvu pripadla ženam. S stalnim ponavljanjem moške sezone selitve se je ta nova družinska ureditev ustalila in je ženska ohranjala te odgovornosti tudi v času moževe prisotnosti doma.¹⁴ Proti koncu stoletja so se začele vedno pogosteje podajati v emigracijo tudi ženske. Ukvarjale so se s tradicionalnimi izseljenskimi poklici, predvsem s popotniškim trgovanjem; zaposlovale so se kot tovarniške in kmetijske delavke zlasti v severni Italiji, a tudi v tujini; veliko je bilo služkinj. Vedno več pa se jih je odzivalo na povpraševanje po težaki delovni sili po gradbiščih in predvsem v opekarah. Pri tem so bile močno izkoriščane, podobno kot otroška delovna sila, ki je na začetku tega stoletja predstavljala okrog 8% furlanskih izseljencev.

Razlike v delovnih pogojih in sploh v socialno-ekonomskem položaju so obstajale tudi v okviru samega moškega sezonskega izseljenskega delavstva. Medtem ko so bili na gradbiščih zaposleni predvsem kvalificirani delavci, so opekarne v veliki meri zaposlovale preprostejšo delovno silo. Tem razlikam je v večji ali manjši meri odgovarjal tudi različen geografski izvor delavcev, saj so zidarski mojstri in drugi gradbeni delavci izhajali v veliki večini iz gorskega področja, medtem ko so opekarne pritegovale zlasti izseljence iz furlanske nižine. Predvsem med gradbenimi delavci so mnogi postali delovodje, nekateri pa so ustanovili tudi lastna podjetja in si pridobivali ugled z izvajanjem posebno zahtevnih gradbenih del. Nasprotno pa so bili navadni delavci v opekarah kot tudi izseljenci iz nižine, zaposleni na gradbiščih, v podrejenem socialnem položaju. Poklicna neizobraženost in potreba po čim boljšem izkoriščanju zaposlitvenih možnosti v izseljenski sezoni sta jih vodili v prilagajanje slabšim delovnim pogojem in nižjim mezdam, kar je tudi pogojevalo zaničevalen in odklonilen odnos domačih delavcev in sindikalnih organizacij do njih.¹⁵

Spremembe, ki so se pojavile v novi fazi sezonske emigracije, se niso omejevale le na nove poklice, ampak so delno preoblikovale tudi značilnosti tradicionalnih izseljenskih dejavnosti. Tudi popotniški poklici so prešli z zimske na poletno sezono, v mnogih slučajih pa so sploh izgubljali sezonski značaj, ker so se trgovci in razni popotniški obrtniki podajali na daljše poti. Odsotnost od doma je trajala lahko tudi po več let in v nekaterih primerih so se izseljenci trajno naselili v tujini, v krajih, ki so postali nova izhodišča njihovih popotniških dejavnosti.

Množično furlansko sezonsko izseljevanje od 80-ih let 19. stoletja do prve svetovne vojne je imelo zlasti na gorskem področju ugoden vpliv na socialni in ekonomski položaj prebivalstva. Dohodki od dela v izseljenstvu so omogočali poleg golega prežitka močno izboljšanje življenjskega standarda v primerjavi s preteklostjo. S prihranki izseljencev so si družine izboljšale stanovanjske pogoje in povečale imetje. Lahko se torej sklepa, da je v tem obdobju sezonsko izseljevanje zagotovilo gorskemu svetu zmerno blagostanje. Imelo pa je po drugi strani tudi bolj ali manj negativne učinke, od katerih so bili eni vidni že tedaj, drugi pa so prišli do izraza šele v kasnejših obdobjih. Večanje pomena izseljevanja kot gospodarskega dejav-

strani pa je gospodarski razvoj, ki je pritegoval množične tokove furlanskih izseljencev v srednjeevropski prostor, hkrati vplival na socialno-ekonomske pogoje v izvornem okolju in krepil njihovo ekspanzivno moč. V tem smislu se navajajo npr. posledice razvoja prometnih povezav, izguba možnosti za denarno ekonomijo na podlagi domačih proizvodnih dejavnosti in pomanjkanje novih pogojev za akumulacijo kapitala. Prim.: A. Lazzarini, op. cit., str. 260–261; Francesco Micelli, *Emigrazione friulana (1815–1915)*. Liberali e geografi, socialisti e cattolici a confronto, v: *Qualestoria*, 1982, X/3, str. 7–9.

¹⁴ A. Lazzarini, op. cit., str. 257; G. Cosattini, op. cit., str. 97.

¹⁵ Za izseljensko statistiko po spolu in po starosti od 1888 do 1902 oz. od 1897 do 1902 glej G. Cosattini, op. cit., str. 36–41; za obdobje od 1869 do druge svetovne vojne glej statistično prilogo B. M. Pagani, op. cit. O delovnih pogojih in življenjskih razmerah izseljencev glej G. Cosattini, op. cit., str. 52–74; A. Lazzarini, op. cit., str. 246–247; B. M. Pagani, op. cit., str. 69–90; F. Micelli, »L'emigrazione temporanea del Friuli« di G. Cosattini, v: G. Cosattini, op. cit., str. XIX–XXII. O tej problematiki glej tudi številne članke pokrajinskega delavskega inšpektorja Giovannija Picottija v časopisu *La Patria del Friuli* iz Vidma leta 1909. O delu in dosežkih furlanskih izseljencev v tujini glej predvsem knjigi Alessandro Vigevani, *Friulani fuori di casa in Croazia e in Slavonia*, Udine, 1950, in Lodovico Zanini, *Friuli migrante (druga izdaja)*, Udine, 1964. V slednjem delu je tudi poglavje, posebej posebej gradbenim delom furlanskih izseljencev na Slovenskem.

¹⁶ O ugodnih učinkih ter o

¹⁴ A. Lazzarini, op. cit., str. 257; G. Cosattini, op. cit., str. 97.

¹⁵ Za izseljensko statistiko po spolu in po starosti od 1888 do 1902 oz. od 1897 do 1902 glej G. Cosattini, op. cit., str. 36–41; za obdobje od 1869 do druge svetovne vojne glej statistično prilogo B. M. Pagani, op. cit. O delovnih pogojih in življenjskih razmerah izseljencev glej G. Cosattini, op. cit., str. 52–74; A. Lazzarini, op. cit., str. 246–247; B. M. Pagani, op. cit., str. 69–90; F. Micelli, »L'emigrazione temporanea del Friuli« di G. Cosattini, v: G. Cosattini, op. cit., str. XIX–XXII. O tej problematiki glej tudi številne članke pokrajinskega delavskega inšpektorja Giovannija Picottija v časopisu *La Patria del Friuli* iz Vidma leta 1909. O delu in dosežkih furlanskih izseljencev v tujini glej predvsem knjigi Alessandro Vigevani, *Friulani fuori di casa in Croazia e in Slavonia*, Udine, 1950, in Lodovico Zanini, *Friuli migrante (druga izdaja)*, Udine, 1964. V slednjem delu je tudi poglavje, posebej posebej gradbenim delom furlanskih izseljencev na Slovenskem.

nika je zaviralo razvoj produktivnih dejavnosti v samem gorskem okolju. Prisluzeni denar je bil sicer vložen v imetje, vendar ne v produktivne namene. Ob pridobivanju dohodkov iz izseljevanja je tudi pojemale skrb za ohranjanje celovitosti posesti kot trdne podlage za družinsko gospodarstvo in se je tako večala razparceliranost med sorodstvom. Po drugi strani je gorsko agrarno gospodarstvo trpelo zaradi pomanjkanja najbolj sposobne delovne sile, saj so se mu posvečali le ženske, otroci in ostareli ljudje. Blagostanje je tudi pripomoglo k večji razpoložljivosti prostega časa in s tem k širjenju razvad med moškimi člani družine, ko so bili ti prisotni doma.¹⁶

Politični vodilni razred so od problematike množičnega sezonskega izseljevanja iz Furlanije sprva zanimali le njegovi pozitivni oziroma negativni vplivi na domače razmere. Katoliški krogi so predvsem poudarjali negativne moralne posledice v smislu propada kmečke moralne integritete gorskega sveta zaradi okuženosti z miselnostjo industrijske družbe, ki je majala tudi tradicionalni vpliv cerkve na prebivalstvo. Liberalno-konservativni tabor se je bal stika izseljencev z delavskimi in socialističnimi idejami ter presajanja delavskega uporništvu na domača tla. Nasprotno so socialistični voditelji videli v stiku izseljencev s temi nazori ugodno priložnost za njihovo širjenje. Vsekakor je izseljevanje razen za katoličane, ki so ga edini do neke mere odklanjali, naletelo na splošno odobravanje kot ventil za reševanje ekonomskih, socialnih in nenazadnje tudi političnih problemov izseljencev ter države same. Izseljevanje je bilo v bistvu smatrano kot nekaj nujnega in ne kot bolezen, izvirajoča iz socialnoekonomske degradacije nekega območja. To načelo je tudi vodilo krščanske socialce in socialiste, ko so na začetku tega stoletja prevzeli iniciativo za izboljšanje življenjskih in delovnih pogojev izseljencev. Njihov cilj je bil pravno zaščititi izseljence in povečati njihovo delovno izobrazbo, ki je bila podlaga za njihovo enakopravno vključevanje v delovno tržišče, ne pa ustvarjati možnosti za njihovo zaposlovanje v domačem okolju.¹⁷

* *

Beneška Slovenija spada v celoti v okvir gorskega in predgorskega področja Videmske pokrajine in njena emigracija je bila kot ostalo izseljenstvo iz gorske Furlanije do prve svetovne vojne pretežno sezonska. Obenem so v samih njenih mejah zaobjeti tako v kvantitativnem kot v tipološkem pogledu skrajni primeri sezonskega izseljevanja. Pri tem izstopajo Rezija in Nadiške doline. Iz že navedenih poročil pričevalcev o furlanskem sezonskem izseljenstvu od 16. stoletja dalje, kot tudi številnih drugih arhivskih dokumentov, je namreč razvidno, da so se že takrat poleg Karnijcev v znatnem številu izseljevali tudi Rezijani. Tako je na primer za leto 1562 izpričanih 60 rezijanskih izseljencev. Dokumenti iz 17. stoletja pa nam govorijo o pravi koloniji Rezijanov v Pragi. Sploh so se v tistem času rezijanski izseljenci radi usmerjali v avstrijske dežele in predvsem na Češko ter Moravsko. Podobno kot karnijski izseljenci so tudi ti zostajali od doma v zimskih mesecih in se vračali ob času pomembnejših kmetijskih del. V tujini so se ukvarjali s popotniškim trgovanjem, vendar so se od Karnijcev razlikovali po tem, da so pretežno preprodajali nakupljeno blago, zlasti železino, in le v manjši meri domače obrtniške izdelke.¹⁸

Kot furlansko sezonsko izseljevanje nasploh, je tudi tisto iz Rezijske doseglo svoj največji razmah v času od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Statistični prikaz izseljevanja iz

¹⁶ O ugodnih učinkih ter o negativnih posledicah izseljevanja v izvornem okolju glej B. M. Pagani, op. cit., str. 55–58 in 110–116; A. Lazzarini, op. cit., str. 271–272; F. Micelli, »L'emigrazione temporanea del Friuli« di G. Cosattini, op. cit., str. XVII–XVIII; G. Cosattini, op. cit., str. 87–100. Cosattini prinaša podrobnejše podatke o denarnih pošiljkah izseljencev v domači kraj, o vlaganju izseljenskih prihrankov doma, pa tudi v tujini, kjer je ta denar služil predvsem za širjenje furlanskega podjetništva na tujem in posredno pospeševal emigracijo. Hkrati piše o neugodnih učinkih izseljevanja na moralno in telesno stanje izseljencev ter o prestopništvu med njimi.

¹⁷ Odnosu politike do izseljenskega vprašanja in pobudam v prid izboljšanju izseljenskega položaja posveča svojo pozornost F. Micelli v razpravi *Emigrazione friulana (1815–1915)* . . . , op. cit., str. 5–38, in »L'emigrazione temporanea del Friuli« di G. Cosattini, op. cit., str. XII–XXVIII. Pogled katoliške cerkve na to problematiko nakazuje Giovanni Miccoli, *Clero friulano ed emigrazione. Note preliminari*, v: *Qualestoria*, X/3, 1982, str. 71–82. Socialistične vidike in vlogo delavskega gibanja med izseljenci obravnava Marco Puppin, *Movimento operaio ed emigrazione in Carnia e Canal del Ferro dai primi del '900 alla Resistenza*, v: *Qualestoria*, X/3, 1982, str. 83–119. O ustanovah za zaščito furlanskih izseljencev glej B. M. Pagani, op. cit., str. 101–104.

¹⁸ Več o zgodnjem izseljevanju iz Rezijske piše Gaetano Perusini, *Rezijanski izseljenci v 16. stoletju, Slovenski etnograf*, I/1948, str. 57–65. Perusinijev prispevek obsega tudi besedila nekaterih dokumentov, v katerih se omenjajo rezijanski izseljenci. Na pričevanja o zgodnjem izseljenstvu iz Rezijske se navezuje tudi Luciana Morassi, *Aspetti dell'emigrazione temporanea in Val di Resia*, v: *Qualestoria*, X/3, 1982, str. 39–42, ki med drugim opozarja na povezanost geografske mobilnosti Rezijanov tudi s tiho-

Rezije, ki ga je sestavila Luciana Morassi na osnovi podatkov o izseljenskih poklicih, kaže, da je znašal povprečni delež teh dejavnosti glede na celotno poklicno strukturo Rezije za obdobje 1820–1920 75,2%. Leta 1820 so emigrantski poklici predstavljali 57,2% vseh rezijanskih poklicev. V naslednjih desetletjih je ta delež hitro naraščal in od leta 1890 do 1920 stalno znašal več kot 80% vseh dejavnosti rezijanskega prebivalstva. Zgodovinski višek pa je vsekakor bil dosežen leta 1890, ko so izseljenski poklici dosegli 81,9% delež.

Popotniško trgovanje, ki je bilo sploh najznačilnejša dejavnost zgodnjih furlanskih sezonskih izseljencev, je imelo v Reziji še v poznejših časih zelo pomembno vlogo, tako da je še leta 1920 bilo najbolj razširjen poklic med rezijanskim prebivalstvom. Glede na celotno poklicno strukturo Rezije je predstavljalo največji delež v letih 1850 in 1860 z 68,8% oziroma 68,6%. Vse do takrat se je s tem poklicem ukvarjalo 9/10 rezijanskih izseljencev. Nato je delež popotniških trgovcev postopoma upadel in leta 1920 znašal 1/3 izseljenskih dejavnosti. Drugi najvažnejši izseljenski poklic je bilo zidarstvo, ki je sicer izpričano že za leto 1820, a se je razmahnilo predvsem po letu 1880. Od tega leta, ko je predstavljalo 6,1% vseh rezijanskih dejavnosti, je do leta 1920 njegov delež narasel na 24,2%, to pa je pomenilo 3/10 vseh izseljenskih poklicev. Tretji najvažnejši izseljenski poklic je bilo brusarstvo. Tudi to je doseglo največji razmah v obdobju med leti 1880 in 1920, ko je njegov delež narasel od 2,9% na 19,6% vseh rezijanskih poklicev. Leta 1920 so brusarji predstavljali skoraj 1/4 vseh rezijanskih izseljencev. Ostali, manj pomembni izseljenski poklici tega obdobja so bili kotlarstvo, preprodajanje rabljenega blaga, steklarstvo in v mnogo manjšem obsegu ter le občasno livarstvo in opekarstvo.

Med neemigrantskimi poklici, ki so navedeni v statistiki L. Morassi, vzbujajo največjo pozornost kmetje, katerih delež je v omenjenem obdobju upadel z 29,8% na 3,8%. Ta dinamika na prvi pogled sovпада z nasprotno težnjo zidarskega poklica, vendar razmerja med tema dvema težnjama ne gre jemati avtomatično, čeprav so bili zelo pogosti primeri kmetov, ki so prehajali v zidarski poklic. Problem opažanja močnega upadanja deleža kmetijskih dejavnosti treba namreč delno tolmačiti tudi kot statistični problem, upoštevajoč sočasni splošni demografski razvoj Rezije.

Poklicna struktura rezijanskih izseljencev vsebuje zelo poudarjene notranje razlike, ki sovpadajo z delitvijo doline na štiri naselja. V Solbici in na Bili je bilo izseljenstvo bolj razširjeno, saj je bil povprečni delež izseljenskih poklicev v obdobju od leta 1820 do 1920 81,3% oziroma 77,9%. V obeh vaseh beležimo postopno naraščanje deleža izseljenskih poklicev od leta 1820 vse do 1880 oziroma 1910, ko je presegel 90%. V Osojanah in v Njivi, kjer je bil povprečni delež izseljenskih dejavnosti 70,6% oziroma 74%, pa so te dosegle višek leta 1850 in 1860 z 78,8% oziroma 82,6%. V Solbici so do začetka tega stoletja prevladovali trgovci, vendar je njihov delež po doseženem višku leta 1870 z več kot 8/10 vseh izseljenskih poklicev do leta 1920 upadel na manj kot 2/10. Vzporedno se je zlasti po letu 1870 znatno večal delež brusarjev, ki so leta 1920 predstavljali več kot 6/10 emigrantov. Tudi v Osojanah je delež trgovcev v upoštevanem obdobju doživel občutne spremembe, vendar je bil vseskozi ta poklic najbolj razširjen. Njihov delež je dosegel višek leta 1850, ko so predstavljali več kot 8/10 izseljencev, do leta 1920 pa se je zmanjšal na 5/10. Ostali izseljenski poklici pa so bili za razliko od drugih vasi enakomerneje razporejeni. Za trgovski poklic je v letih 1820–1920 tudi na Bili in v Njivi bila značilna podobna dinamika kot v Solbici in v Osojanah. Zanimivo pa je, da so trgovci do leta 1860 oziroma 1880 predstavljali skoraj celoto vseh emigrantov. Za ta dva kraja je vsekakor značilno predvsem naraščanje števila zidarjev od srede 19. stoletja dalje. Na Bili so leta 1870 zidarji predstavljali nekaj več kot 1/10 izseljencev, leta 1920 pa več kot 7/10. V Njivi pa je njihov delež od leta 1890, ko je znašal 1/10, narasel do leta 1920 na 5/10. Ostali izseljenski poklici so bili v teh dveh krajih zelo skromno zastopani, le delež brusarjev je v Njivi znašal po letu 1890 približno 1/10 emigrantov.¹⁹

Kot je razvidno iz statističnega prikaza, je v stoletju pred prvo svetovno vojno doživela poklicna struktura rezijanskega prebivalstva vidne spremembe, vendar se je ta razvoj le delno ujemal s težnjami v ostalem furlanskem gorskem svetu. V Reziji so se namreč ob prodoru zidarskega poklica še dalje močno razvijale tudi tradicionalne izseljenske dejavnosti, predvsem

¹⁹ L. Morassi, op. cit., str. 48–50. Svoj statistični pregled je L. Morassi osnovala na župnijskih in občinskih matičnih knjigah, upoštevajoč le moško poročeno prebivalstvo.

trgovski in brusaški poklic, tako da je ostala Rezija v tem oziru neke vrste otok v okviru furlanskega gorskega izseljevanja. Nekateri avtorji nakazujejo možnost povezav med tem specifičnim značajem rezijanskega izseljenstva in narodnostnimi značilnostmi prebivalstva doline.²⁰ Dejstvo pa je, da je Rezija tudi v širšem družbenogospodarskem in sploh v antropološkem smislu neke vrste otok in gre zato tolmačiti tudi rezijansko izseljenstvo v okviru spleta vseh teh značilnosti.²¹

Trgovska dejavnost rezijanskih izseljencev je tudi v stoletju pred prvo svetovno vojno v dobri meri ohranjala popotniški značaj. Večina trgovcev je vsaj na začetku svoje blago prodajale ali hiše do hiše, s časom pa so vedno bolj obiskovali krajevne trge in tudi odpirali trgovine ali večja trgovska podjetja. Način in območje trgovanja sta bila odvisna od vrste prodajnega blaga. Trgovci s tekstilom in raznovrstnim drobnim blagom (npr. z milom, keramiko in drugimi hišnimi potrebščinami, s svetimi podobami . . .) so bili prisotni predvsem na podeželju, kjer je bila pomanjkljiva oskrba s takimi predmeti. Trgovci s sadjem in zelenjavo pa so se usmerili zlasti v mesta. Trgovine in trgovska podjetja so odpirali v glavnih središčih Avstro-Ogrske, kot npr. v Trstu, na Reki, na Dunaju, v Gradcu, Pragi, Bratislavi. Večkrat so se tudi naselili v podeželskih središčih. Poudariti pa velja, da so kljub dolgi odsotnosti in vključevanju v novo okolje vsaj do prve svetovne vojne večinoma ohranjali stalno bivališče v domači dolini.

Brusaštvo je bilo, kot trgovanje od vrat do vrat, najbolj izrazita popotniška izseljenska dejavnost. Rezijanski brusarji so delovali po celi Avstro-Ogrski, segli pa so tudi v balkanske države in celo v Rusijo. Čim daljša je bila njihova pot, tem dlje so izostajali od doma, tako da so se včasih vračali tudi po več letih. Poleg svoje ožje brusaške obrti so se ukvarjali še s popraviljanjem orodja in hišne opreme nasploh. Brusaško orodje se je sčasoma izpopolnjevalo in vplivalo na razvoj poklica. Dejavnost brusarjev se je razvijala tudi v podjetniški smeri z večjim vlaganjem v surovine in predvsem preko dopolnjevanja rokodelskega poklica s preprodajanjem rezilnega orodja. V nekaterih primerih so se brusarji ustalili v mestnih središčih ter odprli brusarje delavnice in prodajalne rezil. Vendar je bilo nasploh brusaštvo tudi v primerjavi s trgovanjem dosti bolj odvisno od stalnega premikanja in so zaradi tega brusarji imeli mnogo manj možnosti za integracijo v določenem prostoru. Morda je tudi zaradi tega brusaški poklic zadobil izrazit etnični pečat in so ga ljudje povezovali s pojmom Rezijana. Poleg tega je bil rezijanski brusar predvsem na podeželju priljubljen kot posredovalec novic in s tem povezovalac s širšim svetom.

Če je pri doslej obravnavanih poklicih prvotna sezonska emigracija prehajala v trajnejše izseljevanje, je pri zidarskem poklicu odsotnost od doma ostajala tesno vezana na vremenske razmere in torej na letne čase. Sezonsko izseljevanje so pogojevale tudi delovne pogodbe gradbenih podjetij, saj je zidarsko delo v nasprotju z ostalimi rezijanskimi izseljenskimi dejavnostmi predpostavljalo odvisno delovno razmerje. V času do prve svetovne vojne so se rezijanski zidarji usmerjali zlasti v mestna središča Avstro-Ogrske, kjer so se zaposlovali tudi pri italijanskih tvrdkah. S svojimi zidarji se je tako Rezija vključevala v nove težnje furlanskega gorskega izseljevanja.²²

Kot med drugimi furlanskimi izseljenci so tudi med Rezijani bodisi poklici bodisi večja ali manjša podjetnost posameznikov pripomogli k notranji socialni diferenciaciji. Lastniki uvoznno-izvoznih podjetij s sadjem in zelenjavo, kot so bile na primer družine Di Lenardo, Di Battista, Chinese, Folladori, so se gospodarsko krepko dvignili nad vsemi ostalimi. Sploh pa je mogoče trditi, da so rezijanski izseljenci izstopali po doseženem blagostanju, in to tudi v primerjavi z emigracijo iz ostale gorske Furlanije. Zasluge za to gre nedvomno iskati v njihovi

²⁰ B. M. Pagani, op. cit., str. 73–74.

²¹ Aleksej Kalc, Etnična problematika kot stičišče med disciplinami na poti v interdisciplinarno raziskovanje: primer izseljevanja iz doline Režije, v: *Razprave in gradivo*, 23, 1990, str. 132–135. Strokovna in poljudna literatura o dolini Režije je izredno bogata. Vpogled v raznoliko rezijansko stvarnost in njene posebnosti nudijo: Pavle Merku, Problemi di onomastica regionale: i cognomi in Val Resia, v: *Metodi e ricerche*, II/1, 1981, str. 63–68; P. Merku, Enkratnost Režije, v: *Jezik in slovstvo*, 4, 1985/86, str. 101–107; Giovanni M. Rotta, Brevi note storiocografiche sulla Val Resia (Udine), v: *Archivio per l'Antropologia e la Etnologia*, 1987, 117, str. 79–87; G. M. Rotta, La distribuzione dei cognomi nella Valle di Resia (Udine) (XVIII–XIX sec.), v: *Metodi e ricerche*, VII/2, 1988, str. 43–70; G. M. Rotta, La stagionalità dei matrimoni nella Valle di Resia (Udine) (XVIII e XIX), v: *Quaderni di Scienze Antropologiche*, 13, 1987, str. 110–145; L. Morassi – G. Panjek, Strategie familiari in Val di Resia (Sec. XIX), v: *Economia e Storia*, V/4, 1984, str. 439–456; Aldo Madotto, La Val Resia ed i suoi abitanti, Mariano del Friuli, 1982; Milko Matičetov, Resia – bibliografia ragionata 1927–1979, Udine, 1981; Ivan Trinko, Beneška Slovenija – Hajdimo v Režijo!, Celje, 1980; Mladinski raziskovalni tabor »Režija 89«, NŠK-SLORI, Trst, 1990.

²² Mladinski raziskovalni tabor »Režija 89«, op. cit., poročilo zgodovinske skupine, str. 18–25.

podjetnosti, iznajdljivosti in težnji k gojenju samostojnih gospodarskih dejavnosti. Te se kažejo v sami poklicni strukturi, odražajo pa se tudi v stalnem izpopolnjevanju poklicev in njihovem prilagajanju tržnim razmeram. To miselnost rezijanskih izseljencev poudarjajo pričevalci iz časa največjega razmaha rezijanske emigracije, kot znani beneško-slovenski duhovnik in kulturni voditelj Ivan Trinko, zaznavna pa je še danes, čeprav se izraža v spremenjenih okoliščinah in drugih oblikah.²³

Tudi izseljenci iz Nadiških dolin so se tradicionalno ukvarjali s popotniškim trgovanjem, tako imenovanim »guziranjem« (iz nemščine hausieren), kateremu se je kasneje pridružilo zaposlovanje v gradbeništvu ter opekarnah. V nasprotju z Rezijo pa je bilo sezonsko izseljevanje iz Nadiških dolin med številčno najskromnejšimi v okviru Furlanije. Od leta 1876 do 1903 je iz okrožja Špeter Slovenov odhajalo na sezonsko delo povprečno 440 izseljencev na leto. V primerjavi s povprečnim številom prebivalstva v obdobju 1881–1901 je to predstavljalo 2,97%. Iz leta v leto je bilo število izseljencev precej nihajoče in brez dolgoročno opredeljivega razvoja z zaznavnimi rastočimi ali upadajočimi težnjami. Razloge za tako neenakomerno dinamiko je na podlagi razpoložljivih podatkov težko doumeti, verjetno pa jo gre do neke mere tolmačiti tudi kot statističen problem, upoštevajoč, da so se iz obmejnih področij številni emigranti izseljevali brez vednosti oblasti in so zato verjetno izpadli iz uradne statistike. Najnižjo stopnjo v tem dvajsetletju je sezonsko izseljevanje doseglo leta 1889 s 282 odhodi oziroma 1,77% prebivalstva, najvišjo pa leta 1899 s 698 odhodi oziroma 4,23% prebivalstva. Razpoložljiva statistika o sezonskem izseljevanju, ki se konča z letom 1903, vsekakor kaže bodisi v absolutnem bodisi v relativnem smislu višek sezonskega izseljevanja ravno v tem letu, ko je iz Nadiških dolin odšlo 735 sezonskih izseljencev oziroma 4,42% prebivalstva. V doslej obravnavanem obdobju je sezonska emigracija predstavljala po večini preko 90%, včasih pa tudi celoto vsega izseljevanja iz Nadiških dolin. Izjemo je predstavljalo leto 1884, ko se je za stalno odselilo 185 oseb oziroma 41% vseh stalnih izseljencev tega obdobja. Nekoliko večje je bilo stalno izseljevanje še v letih 1877, 1886–1888 in 1903, ko je zajelo skupno 174 oseb oziroma 32,7% vseh stalnih izseljencev upoštevanega obdobja. Od leta 1905 do 1909 nam v primerjavi s prejšnjim časom statistike kažejo splošno okrepitev izseljevanja iz Nadiških dolin, pri čemer je bil višek dosežen leta 1907 s 1035 odhodi. Povprečno pa je v tem obdobju odšlo 824 oseb na leto ali 4,75% prebivalstva. Verjetno je šlo pri tem še vedno večinoma za sezonske izseljence, čeprav je treba upoštevati, da nekateri avtorji opozarjajo na precejšnjo prisotnost izseljencev iz okrožja Špeter Slovenov med furlanskimi emigranti v Severni Ameriki na začetku 20. stoletja.²⁴

Na tem mestu gre omeniti še svojevrsten primer stalne izselitve nekaterih Beneških Slovencev iz Dreke in Sv. Lenarta, ki so na začetku 80-ih let 19. stoletja osnovali svojo kmetijsko naselbino v okolici Vladikavkaza (sedanjega Ordžonikidze) ob severnem vzhodju Kavkaza. Začetnik naselbine je bil Matej Rutar, ki je od mladih let dolgo krošnjaril sprva na slovenskem ozemlju in nato drugod po Avstro-Ogrski, dokler ni došel v Rusijo in se nekaj časa kasneje ustalil v tem kraju ter sem privabil še druge rojake.²⁵

Iz zgoraj navedenih statističnih podatkov je jasno razvidno, da je bilo izseljevanje iz Nadiških dolin v celoti razmeroma maloštevilno. Njegova neizrazitost je že zelo zgodaj pritegnila pozornost proučevalcev emigrantske problematike. Geografi, ki so bili do začetka tega stoletja glavni izvedenci za furlansko izseljensko problematiko, so v skladu s takratno antropogeografsko usmerjenostjo svoje stroke iskali glavne razloge za ta pojav v miselnosti nadiških prebivalcev kot odrazu njihove etnične pripadnosti. Tej teoriji, katere protislovnost dokazuje že primer Rezije, pa so že takrat mnogi oporekali in ob etničnih ter kulturnih dejavnikih za

²³ I. Trinko, op. cit., str. 84–86.

²⁴ B. M. Pagani, op. cit., statistična priloga, str. 205–359, in glede stalnega izseljevanja iz Furlanije v Severno Ameriko str. 85. Za izseljevanje iz Nadiških dolin do prve svetovne vojne glej Fotoalbum izseljencev iz Benečije – Fotoalbum degli emigranti della Benecia, Fotografiski krožek Rečan, Trst, 1986, str. 18–53. Luigi Ridolffi beleži v svoji knjigi I friulani nell'America del Nord, Udine, 1921, izseljence iz Beneške Slovenije na primer v Clevelandu, Detroitu, Chicagu, drugod v Illinoisu, v državah Indiana, Washington in tudi v Kanadi.

²⁵ O tej naselbini so poročale na podlagi neposrednih stikov z njenimi člani sledeče publikacije: Ljudevit Stiasny, Slovenska naselbina pri Vladikavkazu na Ruskem, v: Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1901, Celovec, str. 44–50; Ivan Knific, Med slovenskimi izseljenci v Vladikavkazu, v: Dom in svet, XXV/2, 1912, str. 47–52 in XXV/3, str. 95–102; L. Stiasny, V slovensko naselbino pri Vladikavkazu, v: Razori, III/7, 1934–1935, str. 207–209 in III/8, str. 254–256; Riccardo Ruttar, Benečani po svetu. Družina Ruttar v Rusiji, v: »Dom«, Drenchia (Udine), od XV/4 do XV/6 (1981) in od XV/11 (1981) do XVI/4 (1982). Več fotografiskih posnetkov iz te naselbine pa je zbranih v Fotoalbum . . . , op. cit., str. 25–33.

skromno izseljevanje iz Nadiških dolin iskali predvsem socialno-ekonomske razloge. S to razlago soglašajo tudi današnji proučevalci furlanskega izseljenstva, ki opozarjajo na manj izrazite gorske značilnosti in večjo rodovitnost nadiškega teritorija, kot tudi na poseben način dedovanja, ki je tu ohranjal patriarhalno družino in s tem omejeval zemljiško razdrobljenost.²⁶

Izseljevanje iz Beneške Slovenije, kot nasploh iz Furlanije, je prekinila prva svetovna vojna. Po njej so se začeli emigrantski procesi iz teh krajev radikalno spreminjati. Po krajšem obdobju, v katerem so se izseljenski tokovi preusmerili predvsem proti Zahodni Evropi, zlasti v Belgijo, Francijo in Luksemburg, kot tudi v Južno Ameriko, se je furlansko izseljevanje in s tem tudi tisto iz Beneške Slovenije prilagodilo fašistični migracijski politiki, ki je omejevala izseljevanje v inozemstvo in hkrati pospeševala notranje selitve. Tako so se tudi Beneški Slovenci usmerili predvsem v notranjost Italije ter v njene afriške kolonije, v času pred drugo svetovno vojno pa tudi v Nemčijo, s katero je Italija gojila prijateljske odnose in v tem okviru sodelovanje tudi na področju zaposlitvene politike. V tem času je furlanska emigracija vse bolj izgubljala sezonski značaj in prehajala v stalno, s tem pa se je tudi začel proces izpraznjenja gorskih področij.²⁷

Primer emigracije iz Rezije spada zaradi raznolikosti izseljenske poklicne strukture med tiste, ki bolje odražajo te spremembe. Te so manj občutili zidarski in drugi gradbeniški poklici, pri katerih je šlo predvsem za geografske spremembe delovnega tržišča, veliko bolj pa so prišle do izraza pri tradicionalnih rezijanskih izseljenskih dejavnostih. Med trgovci se je vedno bolj uveljavila kapitalistična miselnost. Trgovska podjetja v mestnih središčih so dalje širila svojo dejavnost ter se finančno krepila, krošnjarji pa so poleg izpopolnjevanja blagovne ponudbe vlagali v modernizacijo prevoznih sredstev in s tem v rednejšo prisotnost na podeželskem tržišču, ki so ga oskrbovali. Velja pa tudi poudariti, da se mnogi krošnjarji sedaj niso podajali prek italijanskih meja, medtem ko so velika podjetja tudi po politični preureditvi Evrope ostajala v centrih bivše Avstroogrske, kjer so že imela svoje stalno tržišče. Znatno pa je nastanek novih držav v Evropi oviral nekdanje tradicionalne poti rezijanskih brusačev, ki so se zato sedaj usmerjali v italijanska mesta in večja naselja. Tu so spričo razpoložljivosti širokega kroga odjemalcev opustili popotniški način dela in se mnogo bolj kot v preteklosti usmerjali v odpiranje delavnic in prodajaln. Prava novost medvojnega obdobja pa je bil tako v Reziji kot v ostali Beneški Sloveniji in sploh v celi Furlaniji množičen porast izseljevanja deklet, ki so se kot služkinje zaposlovale pri premožnih družinah v italijanskih mestnih središčih.²⁸

V skladu z nakazanimi geografskimi in značajskimi spremembami je v medvojnem obdobju zlasti gorska furlanska emigracija in z njo tista iz Beneške Slovenije začela prehajati iz začasnega v stalno izseljevanje. To se na primer jasno odraža v demografski dinamiki Rezije. Medtem ko je rezidenčno prebivalstvo doline v času od leta 1871 do 1911 znašalo v povprečju 4121 oseb in ravno v zadnjem letu s 4671 osebami doseglo zgodovinski višek, je za tem do leta 1936 upadlo na 2994 oseb, torej za 45%. Po ponovnem porastu prebivalstva, beleženem v prvem povojnem ljudskem štetju leta 1951 (3350 oseb), se je demografska kriza nadaljevala in imela svoj višek v desetletju 1961–1971, ko je rezidenčno prebivalstvo upadlo za 36,2%. Njegovo število je vsekakor naprej pojemale do leta 1981, tako da je v tridesetih letih nazadovalo od 3350 na 1520 oseb oziroma za 54,6%. Na podlagi primerjanja podatkov o rezidenčnem in prisotnem prebivalstvu v desetletjih po drugi svetovni vojni je mogoče domnevati, da se je v 50-ih letih ob odlivu prebivalstva delno ponovno okrepilo tudi začasno izseljevanje, medtem ko je v 60-ih letih še bolj prevladala stalna emigracija in je razvoj v naslednjem desetletju privedel skoraj do izničenja začasne.²⁹

Težnja k trajnemu zapuščanju domačih krajev, ki jo nakazujejo zgoraj navedeni podatki, se ujema s splošno tendenco izpraznjenja furlanskih gorskih področij. Njihov celotni demografski razvoj je sicer dosegel višek leta 1921, takrat pa se je začelo upadanje prebivalstva, ki

²⁶ Več o tem glej v: F. Micelli, *Emigrazione friulana* . . . , op. cit., str. 30–36; A. Lazzarini, op. cit., str. 78; B. M. Pagani, op. cit., str. 83, 106–107.

²⁷ B. M. Pagani, op. cit., str. 161–178; Fotoalbum . . . , op. cit., str. 55–91.

²⁸ Mladinski raziskovalni tabor »Rezija 89«, op. cit., str. 19–24; Majda Kodrič, *Iz Rezije v Rim. Življenjska zgodba izseljenke varuške*, v: *Jadranski koledar 1991*, Trst, 1990, str. 99–102; o ženskem izseljevanju iz Nadiških dolin v času med obema vojnama glej Fotoalbum . . . , op. cit., str. 157–171; ta pojav v Furlaniji omenjata B. M. Pagani, op. cit., str. 173, in Lorenzon D. – Mattioni P., *L'emigrazione in Friuli*, op. cit., str. 38–40 in 62–63.

²⁹ P. Stranj, *Demografsko gibanje v Furlaniji – Julijski krajini*, v: *Jadranski koledar 1983*, Trst, 1982, str. 133; Mladinski raziskovalni tabor »Rezija 89«, op. cit., str. 28.

se je posebej zaostriilo v obdobju 1951–1981, ko je bil zabeležen 38-odstotni padec.³⁰ Rezija, ki je že prej bila med najbolj izrazitimi področji začasnega izseljevanja, je vsekakor beležila tudi sedaj daleč nadpovprečni delež stalne emigracije. Na prva mesta med furlanskimi izseljenskimi področji pa se v tem obdobju uvrščajo tudi Nadiške doline. To predstavlja pravo novost, upoštevajoč, da so v preteklosti veljale za posebnost prav zaradi razmeroma neizrazitega izseljenskega pojava iz teh krajev. V okrožju Špetera Slovenov, točneje v občinah Dreka, Grmek, Podbonesec, Sv. Lenart, Špeter Slovenov, Sovodnje in Srednje, je prebivalstvo po višku leta 1921 s 17.640 osebami že do leta 1936 doživelo prvi občutni padec, in sicer za 12,7%. Leta 1951 je bil zabeležen porast, od tedanjih 16.195 oseb pa je do leta 1984 število prebivalcev upadlo na 7669, to je za 52,6%. Do najobčutnejšega padca je prišlo v letih 1961–1971, ko se je število prebivalstva znižalo za 32,5%, in sicer od 14.293 na 9649.³¹

Taki dramatični izseljenski procesi se uokvirjajo v pospešeno spreminjanje širših družbenih in gospodarskih razmer s preustrojem zaposlitvenih možnosti na italijanskem in na širšem evropskem delovnem tržišču ter s hkratnim uveljavljanjem novih standardov življenja. Gorska področja, katerih gospodarstvo je ravno zaradi izseljevanja že prej doživljalo involucijo krajevnih produktivnih procesov, so za tem hitrim razvojem še bolj zaostajala in zato doživljala stopnjevanje emigracije. Furlanija se je razmeroma pozno vključila v proces ekonomske rasti, ki ga je Italija začela doživljati v petdesetih letih, in je zato tudi v povojnem obdobju beležila znatno izseljevanje, tako v notranjost kot v tujino. Izrazite razsežnosti pa je to imelo na gorskem področju, tudi ob postopnem zgoščevanju prebivalstva v samih deželnih središčih, kjer se je razvijala industrijska dejavnost. Večinoma pa so emigrantski tokovi zapuščali Furlanijo in se usmerjali v italijanska gospodarska središča, predvsem pa v tujino. Pri tem so prednjačile Belgija, Francija, Luksemburg, Švica in Zahodna Nemčija, od prekoceanskih držav pa Argentina, Venezuela, Brazilija, Urugvaj, Kanada in Avstralija.³²

Kar se tiče poklicne strukture izseljencev iz Beneške Slovenije, so v tem času opazne nekatere spremembe. Med Rezijani sta se še do neke mere ohranili tradicionalni dejavnosti trgovine in brusaštva, ki sta nadaljevali razvojno pot, začrtano že po prvi svetovni vojni. Tradicija popotništva pa ni povsem izginila, saj je, prilagojena sodobnim razmeram, prisotna še danes. V vsem povojnem času so se izseljenci iz Beneške Slovenije še dalje v veliki meri zaposlovali tudi v gradbeništvu. Poleg tega pa je opaziti porast zaposlovanja v rudarstvu, v raznih industrijah in v gostinstvu. Ta dva sektorja sta privabljala tudi vse večje število žensk, kar je sovpadalo s splošnim porastom ženskega izseljevanja. V zadnjih dvajsetih letih je prišlo pri zaposlovanju Beneških Slovencev v tujini do dodatnih sprememb, ki so sovpadale z izvažanjem italijanske tehnologije in nudenjem specializiranih delovnih uslug na Bližnjem Vzhodu ter v vzhodnoevropskih državah.³³

Kot še drugod po Italiji je tudi v Furlaniji v tem obdobju podobno in še bolj kot v času fašizma izmedeno bilo deležno pozitivnih vladnih posegov kot sredstvo ekonomske politike za izhod iz stopnjujočih se kriznih razmer. Občuten porast emigracije iz Nadiških dolin pa gre pripisovati po mnenju nekaterih izvedencev še dodatnim dejavnikom. Ekonomsko involucijo, ki je toliko pospešila izseljevanje, naj bi italijanska vlada načrtno vzpodbudila v zadnjih tridesetih letih. Ker so v Nadiških dolinah značilnosti gorskega ambienta veliko manj poudarjene kot v ostalem predalpskem in alpskem svetu Furlanije, bi se njihovo področje lahko v celoti agrarno izkoriščalo. Kljub temu je bilo vključeno v deželni urbanistični načrt kot izrecno gozdno-pastirsko območje. S tem naj bi bil zavrt ekonomski razvoj tega teritorija. Dodatno omejitvev ekonomskih pogojev predstavlja vojaško-strateški pomen obmejnega pasu, kjer je do 5% ozemlja namenjena gošpodaški služnostim.

Tako naj bi vladni gospodarski načrti, ki jim je do neke mere uspelo vzpodbuditi gospodarsko prenavo gorskih področij, imeli v primeru Nadiških dolin povsem nasproten učinek v

³⁰ Giorgio Valussi, La popolazione nel decennio 1971–'81, v: Enciclopedia monografica del Friuli – Venezia Giulia, Aggiornamenti 3 (1978–1986), Udine, 1987, str. 110.

³¹ P. Stranj, Demografsko gibanje v Furlaniji – Julijski krajini, op. cit., str. 133; Ferruccio Clavara – Riccardo Ruttar, Sloveni ed emigrazione. Il caso delle Valli del Natisono, Cividale del Friuli, 1985, str. 112.

³² G. Valussi, La popolazione della regione, v: Enciclopedia monografica del Friuli – Venezia Giulia, Udine, 1971, str. 773–775; Fotoalbum . . . , op. cit., str. 93–132.

³³ Fotoalbum . . . , op. cit., str. 93–154, 158; Mladinski raziskovalni tabor »Rezija 89«, op. cit., str. 22–23; Albert Rejec, Rezija – domače skrbi, v: Jadranski koledar 1965, Trst, 1964, str. 201; A. Rejec, Nasledki emigracije v Beneški Sloveniji v šestdesetih letih tega stoletja, v: Jadranski koledar 1968, Trst, 1967, str. 95–96.

druženogospodarskem in s tem tudi narodnostnem pogledu.³⁴ Potemtakem je bil namen načrtov za poitalijančevanje Beneške Slovenije, ki jih je vlada odprto vodila od priključitve tega področja italijanskemu ozemlju leta 1866 vse do padca fašizma, paradoksalno dosežen ravno v času razcveta italijanske demokracije. Ob lokalnem nadaljnjem ustvarjanju protislovenskega pritiska naj bi namreč ravno prikazana politika prizadejala prebivalstvu Nadiških dolin usodni udarec s tem, da mu je izpodkopala možnosti ohranitve in razvoja.

Vendar je ravno močna pospešitev izseljevanja sprožila reakcijo na družbeno-gospodarsko propadanje Beneške Slovenije in hkrati okrepila v ljudeh zavest o etnični identiteti tega teritorija. V tem smislu je postala važen dejavnik Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije – Julijske krajine, tako z ohranjanjem stikov med izseljenskimi skupnostmi in izvornim okoljem, kot tudi s prizadevanjem za zaustavitev izseljevanja in za vsesplošni razvoj tega območja.³⁵ Hkrati ne moremo iti mimo vpliva, ki so ga imeli na socialno-ekonomske razmere tega področja potres iz leta 1976 in programi popotresne obnove. V korelaciji s temi okoliščinami je prišlo do sprememb tudi v izseljenski problematiki bodisi glede dinamike izseljenskih tokov, bodisi v smislu prenavljanja odnosov med izseljenci in njihovimi izvornimi skupnostmi.

Kot izhaja iz celotne vsebine prispevka, je izseljenstvo iz Beneške Slovenije večplasten, raznolik in vsekakor svojevrsten pojav, ki bi ga bilo treba podrobneje in temeljiteje poglobljati, upoštevajoč bodisi njegov slovenski narodnostni izvor bodisi njegovo regionalno pripadnost, tako iz socio-ekonomskega kot iz upravno-političnega vidika. Nenezadnje je treba izseljenstvo Beneških Slovencev, še posebno v obdobju po drugi svetovni vojni, ki ga označuje prizadevanje za enotno uveljavljanje Slovencev v Italiji, upoštevati v kontekstu vsesplošne manjšinske problematike.*

³⁴ Za podrobnejšo analizo tega problema glej F. Clavora – R. Ruttar, *Sloveni ed emigrazione*, op. cit., str. 71–133 in istih avtorjev *La comunità senza nome. La Slavia alle soglie del 2000, Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije – Julijske krajine – Unione Emigranti Sloveni del Friuli – Venezia Giulia, Premariarco, 1990*, str. 47–79.

³⁵ Ferruccio Clavora, Renzo Matteligi, Riccardo Ruttar, *L'Unione Emigranti Sloveni al servizio della propria comunità, Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije – Julijske krajine – Unione Emigranti Sloveni del Friuli – Venezia Giulia, Cedad-Civildale del Friuli, 1988*.

* Prispevek je bil pripravljen za XXV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti leta 1989 in tam prebran. V objavo je bil oddan pred objavo razprave M. Komaca na isto tematiko (ZČ 45/1991, št. 4, str. 639–649). Avtorja tako nista upoštevala dragocenih podatkov, ki jih Komac prinaša v drugem delu svojega prispevka.

Riassunto

L'EMIGRAZIONE DALLA SLAVIA VENETA NEL CONTESTO DELL'EMIGRAZIONE FRIULANA CON PARTICOLARE RIGUARDO AL PERIODO DAGLI INIZI DEL 19. SECOLO ALLA PRIMA GUERRA MONDIALE

Aleksej Kalc – Majda Kodrič

Il contributo tratta dell'emigrazione dalla Slavia Veneta, l'estremità occidentale del territorio etnico sloveno, che per ragioni storiche e amministrative ma anche geografiche ed economiche si trova tradizionalmente legata all'area triveneta e più specificamente a quella friulana. Di conseguenza anche la sua emigrazione si colloca nel peculiare contesto migratorio dell'Italia nord-orientale, che vide durante il secolo scorso una vera e propria esplosione di emigrazione stagionale e temporanea, affiancata da un più modesto esodo permanente. Si trattò di due tipi di fenomeno ben distinti, corrispondenti in larga misura alla suddivisione geomorfologica e alle diverse realtà socioeconomiche del territorio. L'emigrazione temporanea e più prettamente stagionale ebbe la sua massima diffusione nella fascia alpina, allargandosi con il tempo anche a parte della pianura, mentre quella permanente, pur presente anche nelle zone montuose, fu un fenomeno caratteristico dell'area pianeggiante. La stretta fascia prealpina, fungente da raccordo tra le due principali regioni geomorfologiche, conobbe invece in misura più o meno equa la coesistenza delle due forme migratorie.

L'emigrazione temporanea, presente in alcune zone della montagna friulana sin dal 16. secolo, era un'emigrazione continentale, quasi esclusivamente individuale e prevalentemente maschile. Essa si affermò come fattore economico capace di sopperire alle insufficienti risorse della montagna, assicurando alla popolazione uno stato di relativo benessere. Durante la prima fase, detta della »vecchia emigrazione« e conclusasi nella prima metà del 19. secolo, era legata al commercio ambulante e a mestieri girovaghi quali il vetraio, il calderaio, lo stagnino, l'arrotino ecc. La »nuova emigrazione«, subentrata nel periodo successivo e sfociata in un fenomeno di massa, era invece rappresentata in larga misura da lavoratori dell'edilizia, soprattutto muratori, manovali e fornai. Essa non era più mossa soltanto dai fattori espulsivi nei territori d'origine ma anche dai meccanismi attrattivi del mercato del lavoro in un periodo di espansione urbana e di grandi opere pubbliche. La »nuova emigrazione« temporanea, che a differenza della »vecchia«, prevalentemente invernale e a più corto raggio, si svolgeva da primavera a fine autunno, aveva come destinazione tutta l'area dell'Europa centrale e orientale. L'emigrazione permanente invece, manifestatasi per lo più a partire dagli anni settanta del 19. secolo per raggiungere i valori più considerevoli alla fine degli anni ottanta, era transoceanica (diretta soprattutto in America del Sud), familiare e legata a attività agricole. Essa fu dovuta più all'arretratezza dei mezzi di produzione, incapaci di adeguarsi alle nuove esigenze del mercato capitalistico, che non all'esuberanza di manodopera a seguito di una crisi di sviluppo. Pertanto fu spesso l'estremo tentativo nella ricerca di rimedi ad una situazione economica oramai insostenibile.

La Slavia Veneta, alla stregua della maggior parte della montagna friulana, conobbe fino alla prima guerra mondiale soprattutto l'emigrazione temporanea. Il fenomeno migratorio registrò comunque in quest'area situazioni quantitative e tipologiche particolari. La Valle di Resia, oltre che tra le più antiche (si hanno infatti notizie su emigranti resiani sin dal 16. secolo), fu anche tra le zone più colpite dall'emigrazione temporanea, la quale, accanto al crescente impiego nell'edilizia, restò legata più che altrove anche alle attività commerciali ed ai mestieri tradizionali (p.es. l'arrotino, lo stagnino, ecc). Nelle Valli del Natisone invece si ebbero tassi emigratori tra i più bassi del Friuli, il che, destando già all'epoca la curiosità degli studiosi del fenomeno migratorio, fu attribuito, sottovalutando le cause socio-economiche, a modelli antropologici »tipici« dell'etnia slava.

Nel periodo tra le due guerre mondiali, di fronte al nuovo assetto geopolitico europeo, l'emigrazione temporanea della Slavia Veneta, come del resto quella friulana e veneta in genere, abbandonò in parte le tradizionali mete, indirizzandosi verso altre aree geografiche, soprattutto entro il territorio italiano. Ma un cambiamento più profondo si verificò dopo la seconda guerra mondiale, quando la montagna fu investita da un forte esodo permanente, diretto verso l'estero nonché verso i centri abitati e le zone industriali della pianura. Questo fenomeno colpì l'intera Slavia Veneta e in particolar modo proprio le Valli del Natisone e la Val di Resia, che tra gli anni cinquanta e gli anni ottanta persero metà della popolazione, divenendo tra le zone demograficamente più disastrose della regione. La responsabilità di questo svuotamento ricade secondo alcuni recenti studi sugli stessi interventi statali atti al recupero e all'integrazione della montagna nel sistema socio-economico del paese, che nella Slavia Veneta, tramite una pianificazione economica volutamente inadeguata, invece di contenere l'esodo finirono per incrementarlo.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo sedemnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SLO-65001 Nova Gorica.

SLOVENSKA MATICA, SLO-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 214-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah tudi:

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1/1971 – 640 SLT

Iz vsebine: Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič (1853–1901), V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Minašnik – Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše, A. Stefančič – Kratak pregled zdravstvenega nadzora živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2/1974 – 640 SLT

Iz vsebine: V. Murko – Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 3/1975 – 640 SLT

Iz vsebine: D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J. M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4/1979 – 640 SLT

Iz vsebine: J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, F. Adamič – Stoletnica rojstva profesorja dr. Frana Jesenka

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5–6/1981 – 650 SLT

Iz vsebine: F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slovenski zdravnik v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7/1983 – 650 SLT

Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Moravca, S. Grande, V. Gjurina, Š. Barbariča in M. Kambiča

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 8/1985 – 650 SLT

Iz vsebine: A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devidé – Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Petrl – Dr. Štefan Kočevar, delavec za slovensko narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj, J. Zadravec – Fragmenti iz ljudske medicine v severovzhodni Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 9/1987 – 750 SLT

Iz vsebine: S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi na Slovenskem, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 10/1989 – 840 SLT

Iz vsebine: J. Strnad – Ernst Mach kot fizik, V. Ribarič – Albin Belar (1864–1939) in začetki slovenske seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije na Slovenskem, L. Bezljaj-Krevel, Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 11/1991 – 1715 SLT

P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomoedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti na Slovenskem, B. Ozvald – Ljubljčan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, S. Sitar – Slovensko letalsko pionirstvo, J. J. Ferber – Opis živorebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem

Janko Pleterski

DEJAVNOST DR. IVANA ŠUŠTERŠIČA V ŠVICI V LETIH 1917–1918

Prvič v Švici

Šele dve desetletji po dogodku je Ernest Krulej leta 1936 objavil zanimivo epizodo iz medvojnega političnega delovanja dr. Ivana Šušteršiča. Krulej je kot političen emigrant med prvo svetovno vojno bival v Ženevi, delal v organih srbske vlade in predsedoval slovenskemu društvu »Janez Krek«. V začetku leta 1917 so jugoslovanski emigranti izvedeli, da se Šušteršič mudi v Švici »na katoliškem kongresu« in Krulej je dobil nalogo, s pristankom prof. dr. Lazarja Markoviča, delegata vlade Kraljevine Srbije, in dr. Anteja Trumbića, predsednika Jugoslovanskega odbora, da poskusi priti z njim v stik. Po značilnih skrivnih ovinkih, skrivnih pred avstrijsko obveščevalno službo, je Šušteršič privolil na srečanje in določil kraj in čas sestanka. Krulej ne navaja datuma, pove pa, da je sestanek bil v hotelu »Bellevue«, a ne, v katerem kraju. Verjetno v Bernu, morda tudi v Rigiju. Kruleja sta pričakala Šušteršič in njegova soproga. »Pogovor se je razpletal«, piše Krulej, »in ko sem jaz zatrdil, da mi odločno vztrajamo na izvenavstrijski rešitvi jugoslovanskega vprašanja in da se ne bojimo nobenih sredstev za dosego lastne državnosti, me je nenadno prekinila gospa z vzklikom: ‚Ravno tako kot naši mladi doma!‘ Dr. Šušteršič jo je kratko ošvignil z očmi, nakar je takoj vstala in se poslovila . . . Po njenem odhodu sem dr. Šušteršiču razložil namen svojega obiska. Povedal sem, od koga sem pooblaščen za ta razgovor in da je pravzaprav njegova dolžnost, da služi kot Slovenec naši skupni jugoslovanski misli. On pa je bil še vedno prepričan o zmagi centralnih sil. In najbrž je zato tudi odklonil mojo ponudbo. Preden pa sva se poslovila, je še stopil pred mene, me prijel za obe rami, mi gledal v oči in mi tiho dejal: ‚Gospod Krulej, sporočite gospodom, v katerih imenu ste prišli k meni: zame še ni prišel čas, da se pridružim vašemu naziranju, ker je tako sedaj potrebno. Ko pa ta čas pride, bom prvi na vaši strani.‘« Krulej je imel vtis, da je njegova izjava odkritosrčna.¹

Šušteršič tega stika ne omenja, četudi bi se bil lahko nanj sklical, ko je pozneje, že v Jugoslaviji, opravičeval svoje postopke med vojno. To ne zmanjšuje verodostojnosti Krulejevega spomina, ki je gotovo tudi natančen. Edini, ki je še omenil Šušteršičev obisk v Švici na podlagi njegovega pripovedovanja, je njegov somišljenik, dekan Matija Škerbec. A to je storil šele v letu 1957, ko je tudi sam bil v politični emigraciji.

Škerbec o stvari menda nikoli ni govoril s Šušteršičem samim, pač je slišal od dr. Evgena Lampeta, kaj je Šušteršič povedal njemu po vrnitvi iz Švice. To, da je Šušteršič v Švici bil večkrat, ostaja v tem spominjanju neopaženo. Škerbec pojasnjuje, da je kongres v Švici bil v zvezi s papeževim prizadevanjem, da se sklene mir. Njegov spomin se nanaša samo na potovanje v Švico februarja 1917. »Med slovenskimi parlamentarci je bil dr. Šušteršič edini povabljen tja, kar je seveda dalo netiva ljubosumju,« piše Škerbec in dodaja: »V Švici je imel dr. Šušteršič politične razgovore zlasti s francoskimi politikmi.« Vrnil pa se je z zelo dobrimi vtisi. »Francoski politiki so mu zatrjevali, da želi Francija ohraniti in še bolj okrepiti podonavsko monarhijo, ki naj bi, reorganizirana v federacijo svobodnih narodov, postala dovolj močan protiutež proti Nemčiji. Pred dr. Lampetom se je Šušteršič izrazil tedaj: ‚Jugoslovansko vprašanje je postalo mednarodno in se bo rešilo v okviru podonavske federacije.‘«² Škerbec je informacijo, dobljeno od E. Lampeta, objavil po spominu šele 39 let pozneje!

Kakšen je bil tisti kongres v Švici in kakšen njegov pravi namen, na to vprašanje že v 1917. letu ni bilo lahko odgovoriti. V aktih avstroogrškega zunanjega ministrstva se omenja,

¹ Ernest Krulej, Vse za Jugoslavijo. V: Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije, ur. E. Turk idr., Ljubljana, 1936, 207–208.

² Matija Škerbec, Pregled novodobnega katoliškega gibanja, II. Cleveland, 1957, 61.

da je pravi iniciator nemški katoliški poslanec in prvak Zentrums Mathias Erzberger.³ On sam je zamisel in izpeljavo v svojih spominih opisal dokaj kratko in očitno brez posebnega zadoščenja s storjenim.

»Zelo živahno sem se zanimal za ‚Internacionalno katoliško unijo‘. Toda napačna je trditev, da bi to bila moja ustanova.« S prvo pobudo zanjo je prišel k najuglednejšim švicarskim katolikom nek imeniten katoliški voditelj iz Italije, pojasnjuje še vedno nekoliko skrivnostni Erzberger. V Švici so stvar podprli, ker so v njej videli sredstvo za dosego trajnega svetovnega miru. Na prošnjo Švicarjev je Erzberger prevzel vabljenje udeležencev iz Avstrije, Ogrske, Čehov, Poljakov, Litvanec in Holandcev za prvi kongres, ki bi se naj sestal februarja 1917. Vabljenje Italijanov, Špancev in Francozov so imeli v rokah Švicarji sami. Holandci so udeležbo odrekli, Španci niso mogli priti zaradi potovalnih težav. Prvi kongres (imenovan »Katoliško-politično-socialni svetovni kongres«) se je sestal v Zürichu februarja 1917 in potekel zelo zadovoljivo, piše Erzberger. Sprejel je vdanostno adresso na papeža in spočel akcijo za lajšanje usode vojnih ujetnikov in civilnih internirancev. Nemškemu vojnemu vodstvu pa so »Internacionalno katoliško unijo« (IKU) zatožili kot škodljivo nemškim interesom in Erzberger jo je moral zagovarjati v posebni spomenici. Novembra 1917 je bilo razposlano vabilo za drugi kongres, ki je takole označilo njegov namen: »Stik med političnimi in socialnimi voditelji katolikov vseh dežel in vplivanje na mirovna pogajanja v smislu splošnih krščanskih in katoliških interesov, zvesto sodelovanje pri obnovi svetovnega in družbenega reda.« K temu še »ugotovitev določenih enotnih političnih, socialnih in gospodarskih smernic, a brez omejevanja akcijske svobode katolikov posameznih držav.« Ustanovljeni so bili organi IKU: generalno tajništvo v Zürichu, petčlanski poslovodni odbor, sestavljen iz Švicarjev, in centralni komite, sestavljen iz predstavnikov vseh dežel. Konec januarja 1918 se je sestal drugi kongres z lepo udeležbo predstavnikov dežel: Danske, Nemčije, Litve, Avstro-Ogrske, Bosne (!), Liechtensteina, Rusije (?), Čehov in Švice. Kongres je pozdravil mirovno noto papeža Benedikta XV. z dne 1. avgusta 1917 in terjal za Sveti sedež (državno) svobodo in neodvisnost in pravico, da bo zastopan na mirovnih pogajanjih. Priporočil je tudi ustanovitev »sekcij za obnovo mednarodnega prava«. Po sklepu tega kongresa se je potem sestal spomladi 1918 v Luzernu še mednarodni kongres katoliških krščansko-socialnih organizacij delavcev in delavk.⁴ Že iz Erzbergerjevega spominskega prikaza je videti, da sta oba kongresa IKU bila zelo enostranska, da se ju niso udeležili predstavniki iz antantnih držav (1918 Rusija ni bila več član Antante) niti ne Španije. Predvsem pa ne iz Belgije, ki je bila nekak preizkusni kamen vsakršne tedanje evropske mirovne politike, tudi katoliške.

Prvi kongres IKU se je sestal v Zürichu 12. in 13. februarja 1917.⁵ Pobuda zanj očitno ni prišla iz kroga avstrijske vlade. Zunanjega ministra Czernina je o nameri obvestil vodilni politik nemškoavstrijske krščansko-socialne stranke, poslanec dr. Albert Geßmann, ki je s tem namenom prišel dne 30. januarja 1917 k njemu osebno, naslednjega dne pa mu poslal še pismo. Avstroogrsko zunanje ministrstvo je nemudoma vprašalo svoje poslanstvo v Berlinu in 7. februarja dobilo brzojavno informacijo grofa Larischa: Nemška vlada za nameravani kongres sicer ve, a ni obveščena o njegovih domnevnih stranskih namenih (pospeševanje mirovne akcije) in se do zadeve drži pasivno. Avstroogrsko zunanje ministrstvo je na nameravani kongres opozoril tudi vojaški obveščevalni urad (Kriegsüberwachungsamt – KÜA), ki je 30. januarja prestregel brzojavko iz Berlina, s katero je Erzberger sporočal češkemu klerikalnemu politiku M. Hrubanu v Olomouc, da je zaželena njegova navzočnost na kongresu kot zastopnika »katoliških Čehov« in da se naj za potni list in za potovanje poveže z Geßmannom.

Nič podobnega ni najti v zvezi z dr. Šušteršičem. V svojem pismu z dne 31. januarja 1917 je Geßmann sporočil zunanjemu ministru imena le »nemškoavstrijskih« udeležencev. Omenil pa je, da je nemški »Zentrum« mnenja, naj pridejo tudi katoliški parlamentarci slovanskih narodnosti in da zato dodatno predlaga dr. Mořica Hrubana in msgr. Jana Šrameka iz Brna.

³ Zanj gl. H. Lutz, Die deutschen Katholiken in und nach dem ersten Weltkrieg, Hochland 55, 1962/63, 193–216.

⁴ Mathias Erzberger, Erlebnisse im Weltkrieg, »Deutsche Verlags-Anstalt«, Stuttgart – Berlin, 1920, 17 in sl.

⁵ O kongresih IKU in o dejavnostih v zvezi z njimi obstaja dokumentacija v fondu Ministrstva za zunanje zadeve v avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, v Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA). Gre za Politische Abteilung des Ministeriums d. Aussern. Karton 709, Generalia IX/6, Diverse Angelegenheiten 1913–1918, »Katholisch – politisch – sozialer Welt – Congress« in Zürich, 1917 (–18)«, in pa Karton 86, Gesandtschaft Bern, Subfaszikel 32, »Internationale Katholische Union in Zürich« in Subfaszikel 34, »Südslawische Bewegung«. V nadaljnjem kratko: HHStA-MdA.

Geßmann piše še o Poljaki, ničesar pa o Slovencih. Šele pozneje je na aktu pripisanih nekaj imen, a od Slovencev edini Šušteršič. Nemškoavstrijski katoliški politiki so torej krog udeležencev razširili na Slovane šele na posebno pobudo Nemcev. Takšen potek izbora delegatov iz Avstroogrske pač izključuje možnost, da bi Šušteršič bil med načrtovalci kongresa v Zürichu. Sploh je bil namen kongresa nejasen. Ko je vršilec dolžnosti avstroogrskega poslanika v Bernu 18. februarja 1917 poročal o rezultatih kongresa, je posebej omenil, da si delegati še med potovanjem v Švico niso bili na jasnem, kaj se s kongresom namerava, in da so vedeli le to, da za prireditvijo stoji Erzberger. Šlo je za namerno skrivnostnost. Zakaj? Namere, pripomoči k akciji za mir, pobudnikom pač ne bi bilo treba skrivati. Tisto, česar niso mogli ali pa hoteli razkriti, je bila namera, da ne nastopajo zgolj kot predstavniki katoliških strank svojih držav, temveč, da tudi hočejo zagotoviti mednarodni mirovni akciji katoliških politikov osrednjo pravno in politično os, tj. meddržavnopravno sposobnost Vatikana. Meddržavnopravni položaj papeške države je bil nerešen, posebno znotraj Italije same. In že od časa vstopa Italije v vojno na strani Antante je bilo znano, da so antantne vlade Italiji v sicer tajnem londonskem paktu (26. april 1915) zagotovile, da Vatikanu ne bo dovoljena udeležba na mirovni konferenci po končani vojni. Kočljivost položaja Vatikana v mednarodni politiki v času svetovne vojne je narekovala pobudnikom kongresa veliko previdnost, saj niso vedeli, kakšen bo uspeh in učinek njihove akcije. Če bi se poskus za mednarodno organizacijo omejil le na centralne države in kvečjemu še na nekatere nevtralce, bi preveč neposredna povezava z Vatikanom utegnila državnemu položaju le-tega bolj škoditi kot koristiti. Erzbergerjev biograf Klaus Epstein je 1962 objavil podatek, da je Erzberger pobudo za IKU podvzel v zimi 1916–1917 po posvetu z nuncijem v Münchnu Frühwirtom. Epstein piše, da je glavni namen akcije bil zainteresirati svetovno javnost za rešitev rimskega vprašanja v prid papeža. Vatikan pa je v bojazni pred sitnostmi z italijansko vlado svetoval zmerne formulacije in to, da se IKU za javnost ukvarja z drugimi vprašanji, npr. s socialnim vprašanjem.⁶ Povsem skladen s takšno taktiko je bil način, kako je o züriškem kongresu IKU obvestil slovensko javnost Slovenec. Ta je 13. februarja 1917 sporočil, da se je v Zürichu sestal »mednarodni socialni kurz«!

Gotovo se Erzbergerju s prizadevanji za rešitev rimskega vprašanja ne bi tako mudilo, če ne bi prizadevanje za mir bilo tako pereče. Rešiti Nemčijo in z njo tudi celovito Avstroogrsko iz uničujočega vojnega vrtinca, preprečiti revolucionarno krizo in zagotoviti obnovo avtoritete starih oblastnih vrhov v posameznih državah in v mednarodnih odnosih, to je bil nagib, ki mu je bila potrebna za diplomacijo usposobljena, mednarodnopravno priznana papeška država.

Najdlje v prve začetke pobude za IKU je segel Geßmann v poročilu o prvem kongresu v Zürichu, ki ga je poslal zunanjemu ministru Czerninu 19. februarja 1917. Tudi on poroča le po pripovedovanju Erzbergerja in posameznih Švicarjev.⁷

Prva pobuda za skupno postopanje katolikov vojskujočih se držav je v letu 1915 prišla od italijanskega poslanca Migliolija. Ta je v pogovoru s švicarskimi katoliki izrazil mnenje, da bi se morali sestati katoliki vseh vojskujočih se držav in skleniti, da bodo v svojih parlamentih glasovali proti vojnim kreditom. Švicarji so zamisel odklonili z opozorilom, da bi se katoliške frakcije le težko mogle odločiti za kaj takega, tudi če se ne upošteva, da v Avstriji o kreditih ne glasujejo v parlamentu in da v vrsti vojskujočih se držav (Bolgarija, Turčija, Anglija) katoliki pomenijo samo majhen odstotek prebivalstva. Že jeseni 1915 so se Švicarji začeli pogovarjati z Erzbergerjem o mednarodnem sestanku katolikov. Stopili so tudi v stik s katoliki Španije in Holandije, ki so privolili k predlogu za snidenje. Katoliki v Franciji in Belgiji pa so zamisel nemudoma odklonili. Stiki z Irci so bili skrajno težavni. Obveščanje katolikov v državah četverne zveze je prevzel Erzberger.

Geßmannova verzija edina imenuje prvega pobudnika, italijanskega poslanca Migliolija. Verjetno je šlo pri njegovi pobudi za odsev položaja v še nevtralni Italiji pred 23. majem 1915, ko je odločitev parlamenta za vstop v vojno bila predmet ostrega političnega boja. Po vstopu Italije v vojno na strani Antante je bil stik z italijansko katoliško politiko očitno pretrgan. Okrepila pa se je tista stran zamisli o mednarodnem sodelovanju katoliških strank in gibanj, ki je hotela svojo mednarodno pravno oporo najti v delovanju Vatikana.

⁶ Klaus Epstein, Mathias Erzberger und das Dilemma der deutschen Demokratie, Berlin – Frankfurt a.M., 1962, 164.

⁷ HHSIA-Mda, Pismo dr. A. Geßmanna zunanjemu ministru, 19. februarja 1917, s prilogami.

O prvem kongresu v dneh 12. in 13. februarja 1917 v Zürichu, na katerem je nameravana katoliška internacionala končno dobila svoje ime – Mednarodna katoliška unija (Internationale katholische Union = IKU) – obstajajo tri poročila. Prvo, diplomatsko, je poslal vršilec dolžnosti avstroogrškega poslanika v Bernu Palfy dne 18. februarja. Drugo je že omenjeno pismo neposrednega udeleženca, ki ga je 19. februarja spisal na Dunaju dr. A. Geßmann. Palfyjevo poročilo se naslanja na opažanja konzulata v Zürichu in na informacije, ki jih je zaupno povedal nek »odličen parlamentarec iz (habsburške) monarhije«. Glede na različnost poudarkov in na suplementarnost podatkov lahko sklepamo, da Palfyjev informator ni bil Geßmann. Obe poročili dajeta skupaj splošno podobo kongresa in dogajanj krog njega.

Poimenski seznam udeležencev iz posameznih dežel daje Geßmann: Iz Nemčije M. Erzberger, v. Freyburg, dr. Porsch, dr. Spahn; iz »Pruske Poljske« v. Chapski, knez Drucki-Lubecki, v. Mankowski, grof. Zoltowski; iz Avstrije dr. O. Ender, J. Fink, dr. Hruban, v. Luk-Lukaszewicz, dr. H. Mataja, A. Rhomberg, prof. J. Šramek, dr. I. Šušteršič (sebe Geßmann ne navede!); iz Ogrske baron Böi-Orosdyi, dr. A. Ernzt, dr. A. Giesswein, C. Huszar, B. Turi, grof A. Zichy; iz »Kraljevine Poljske« grof Kwilecky, grof Ronikier; iz Švice G. Baumberger, prof. Beck, dr. E. Feigenwinter, dr. Th. Hollenstein, dr. Pestalozzi-Pfyffer, dr. Raber, dr. Seiler, dr. v. Streng, še en dr. v. Streng in A. Wirz. Udeleženci torej izključno iz območja Nemčije in Avstroogrške, od nevtralnih držav pa edinole iz Švice. Španci niso mogli priti, ker jim Francozi niso pustili čez mejo. Podobno tega (baje) Holandcem niso dovolili Nemci. Francozi so udeležbo že takoj odklonili, a vljudno, medtem ko so Belgijci odvrnili robato, da se z Nemci ne bodo nikoli usedli za konferenčno mizo! Z Irci ni bilo stika. Najbolj je prireditelje kongresa razočaralo dejstvo, da ni bilo nikogar iz Italije.

Palfy v svojem poročilu posebej ugotavlja, da še zdaleč ni šlo za kak svetovni kongres, kot so ga nekateri napovedovali. Tudi če bi prišli vsi pričakovani delegatje. Kljub temu pa je prireditev imela širši kot zgolj krajevni »kolorit«. Odsotnost predstavnikov iz Italije je onemogočila, da bi prišlo do kakega političnega zblizanja, ki bi šlo čer rob sicer poudarjeno nepolitičnega značaja kongresa. Tak značaj se je razločno uveljavil ob poskusu švicarskega predstavnika Pythona, da bi v svojem nagovoru načel vprašanje miru »v politični luči«. Nejevoljni obrazi vseh udeležencev, piše Palfy, so njegov poskus zatrli v kali.

Leto dni pozneje je v brošuri, izdani po drugem kongresu, omenjeno, da je prvi kongres sklenil, da se ne bo pečal s »teritorialnimi vprašanji«.⁸

Rezultati kongresa so sicer zelo mršavi, nekaj pa je vendarle bilo doseženega, piše Palfy. Ustanovili so osrednji urad v Zürichu, katerega naloga bi bila, da po vojni poveže stranke in omogoči izmenjavo njihovih kulturnih, socialno političnih in etičnih prizadevanj. Sprejeta je bila tudi adresa na papeža. »Da bi kongres zapustil za seboj kako vidno znamenje«, si je stvar razložil Palfy. Seveda je ta adresa bila prvenstven namen prireditve. Pri Palfyju je najti podatek, ki ga je Geßmann zamolčal. Pri sestavljanju adrese so namreč nekateri avstrijski delegati hoteli, da izpade beseda »suverenost« (papeške države), sklicujoč se na »občutljivost naših liberalnih krogov« in zaradi ozirov do Italije. Beseda je ostala v adresi na zahtevo delegatov iz Ogrske!

Tretje je poročilo samega poslanika von Gagerna (Nr. 24/ P.-A. z dne 17. februarja 1917). V njem je opisan incident ob poskusu Pythona, državnega svetnika iz kantona Fribourg – Freiburg, da bi načel politična vprašanja. Python »je izrazil željo«, piše Gagern, »da bi se Avstro-Ogrska razvila (razširila) na Balkan, da bi tako okrepljena monarhija lahko sprejela boj s pravoslavno Rusijo. Ta izvajanja gospoda Pythona v celoti ustrezajo razmišljanjem mnogih (nam) naklonjenih francosko-švicarskih katolikov, ki gledajo v Avstro-Ogrski katoliško silo par excellence, do Rusije pa čutijo odpor kot do dednega sovražnika katolicizma, spričo njene nasilniške pravoslavne propagande. Ta rusofobija katoliških Švicarjev nam pride zelo prav, ker nam je zaradi nje njihov tisk razmeroma dostopen.«⁹ Značilno je, da je Šušteršič obdržal trajen stik prav s tem izrazitim francoskošvicarskim avstrofilom in rusofobom.

Zadnji sočasni odmev zürškega kongresa v gradivu ministrstva za zunanje zadeve je poročilo njegovega predstavnika Ugrona iz Varšave. Povrnjeni udeleženci katoliškega kongresa v

⁸ Die zweite Konferenz der Internationalen katholischen Union in Zürich vom 29.–31. Januar 1918, 21.

⁹ HHStA-MdA, Gagern Nr. 24/P.-A., 17. februar 1917.

Zürichu, piše Ugron, so prinesli vtis, da je Sveti sedež, zlasti v poljskem vprašanju, »popolnoma pridobljen za Antanto«. ¹⁰ Tudi s tega vidika torej kongres v Zürichu ni bil ravno uspešen za vojno politiko centralnih držav. Pripomba poljskih delegatov iz nemškega protektorata vsekakor kaže, da je udeležba delegatov iz Nemčije in njihovo prizadevanje za vzpostavitev IKU, vendarle imela še en skrit smisel, namreč podpirati nemško vojno politiko.

O posebnih posvetovanjih nekaterih delegacij v Zürichu poroča Geßmann. Avstrijski in ogrski delegati so imeli 11. februarja 1917 zvečer pogovor z Erzbergerjem. Ta jim je šele pojasnil, kaj je namen kongresa: povezava katolikov različnih držav, zlasti za čas po vojni. Avstrijski in ogrski delegati pa so poudarili, da se mora v današnjem času katoliška konferenca kar najbolj odločno izreči za dosego miru. V nasprotju s to potrebo se švicarski osnutek adrese na papeža, s katerim jih je seznanil Erzberger, vprašanja miru le bežno dotika in še to v nekem stranskem stavku! Erzberger je pojasnil, da Švicarji menijo, da kot predstavniki nevtralne države ne morejo reči kaj več. Avstroogrski delegati so bili nasprotnega mnenja, da namreč Švicarji tu ne govore le kot državljani Švice, temveč predvsem kot katoliki. Vsak katolik pa se mora zavzemati za mir. Oni sami ne morejo biti pobudniki mirovne izjave, ker bi se to lahko ocenjevalo kot znamenje šibkosti centralnih držav, glede na to, da na kongresu ni delegatov iz antantnega tabora! Zato morajo ravno nevtralcu predlagati izjave za mir. Geßmann dodaja, da je to stališče avstrijskih in ogrskih delegatov biloupoštevano in da sta v tem smislu bila dodana dva stavka tretjemu odstavku švicarskega predloga adrese papežu. (»Celoten katoliški svet se zahvaljuje Vaši svetosti za venomer ponavljano prizadevanje za obnovo miru, za izpolnitev te najbolj vroče želje, kar jih navdaja narode zemeljske oble. Krščanstvo zida svoje staro upanje na blagoslovljeno delovanje Vaše svetosti za ta veliki, vzvišeni in resnično katoliški smoter in moli, da bi skorajšnji uspeh kronal to delovanje.«) Naslednjega dopoldneva, 12. februarja, so se sestali avstrijski in ogrski delegati sami zase. Zedinili so se, naj kongres sprejme, poleg adrese papežu, še poseben razglas katolikom vsega sveta, ki bo klical k delu za mir. Zamisel so sprožili potem še na posebnem posvetu z nemško delegacijo. Ta pa se je odločno uprla, češ da bi takšen razglas lahko vzbudil vtis o šibkosti centralnih držav, glede na okoliščino, da je Antanta v tako rezki obliki že zavrnila njihove mirovne ponudbe. To se je nanašalo na izmenjavo pogledov na pogoje za mir v javnih notah ene in druge strani, ki se je izvršila v januarju 1917 na pobudo predsednika ZDA Wilsona. ¹¹ K nemškemu stališču so se nagibali tudi ogrski delegati. Avstrijski delegati so bili sicer čisto drugačnega mnenja, poroča Geßmann, smatrali pa so, da tega vprašanja ni mogoče razmotrivati v navzočnosti nevtralnih delegatov. In presodili so, da Švicarji avstrijskega stališča ne bi sprejeli proti Nemcem ali morebiti tudi proti delegatom iz Ogrske. Zato so Avstrijci od te ideje odstopili.

Po vseh teh predhodnih razčiščevanjih se je začel pravi kongres. Najprej so sprejeli (že dopolnjeno) addresso na papeža. Nato so odobrili smernice, ki jih je predložil tajnik Baumberger, a ne da bi že kar začeli razpravo o gospodarskih in socialnih vprašanjih. To so prepustili komiteju, ki so ga izvolili pozneje. Takoj pa so na švicarsko pobudo obravnavali vprašanje vojnih ujetnikov in civilnih internirancev, pa tudi vprašanje mednarodne zaščite delavcev. Končno so izvolili komite z imenom IKU, ki so ga sestavili trije delegati iz Nemčije (Erzberger, Porsch, Spahn), trije iz Avstrije (Hruban, Mataja, Šušteršič), trije iz Ogrske (Ernszt, Giesswein, Zichy) in pet iz Švice (Dejeunaux, Noseda, Python, Streng in Wirz). Iz Poljske se je vključil le en delegat, in to začasno (Kowalski). Katolikom iz Nizozemske in Španije so ostala odprta po tri mesta, katolikom iz Bolgarije, Luksemburga in Turčije pa po dve. Komite je izvolil izvršilni odbor s sedežem v Zürichu. Vanj so določili vseh pet švicarskih članov, za predsednika Švicarja Wirza, za generalnega tajnika pa urednika dnevnika »Neue Zürcher Nachrichten« Baumbergerja. Izvršilni komite je dobil nalogo, da se poveže s katoliki vseh držav in da po možnosti doseže, da bi se včlanili v unijo. Ukvarja se naj tudi z vsemi sprotnimi stvarnimi vprašanji.

Kongres je o svojem delu sklenil objaviti le kratek komunike, addresso papežu pa priobčiti šele potem, ko bi Sveti sedež nanjo odgovoril, ali pa bi bila natisnjena v »Osservatore Romano«. ¹² Šlo je z ene strani za veliko obzirnost do vojne diplomacije centralnih držav, z

¹⁰ isti fond, Ugron, 8. marec 1917.

¹¹ Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana, 1965, 87. (Kratko: Prva odločitev.)

¹² HHStA-MdA, Geßmannovo poročilo.

druge pa do zunanje politike Svetega sedeža. Načrt dejavnosti IKU je bil več kot skromen in še o tem je bila zapovedana velika diskretnost. Upi na resničen mednarodni uspeh te akcije so bili po presoji zborovalcev v Zürichu zelo majhni in zato podviga niso hoteli obešati na prevelik zvon. Če je Geßmann v svojem poročilu Czerninu zatrdil, da je kongres imel »vznesen in naravnost veličasten potek«, je to storil najbrž bolj sebi v tolažbo in hrabritev.

O skrivnem stiku Šušteršiča z jugoslovansko emigracijo v gradivu zunanjega ministrstva ni sledu. In tako tudi ne moremo zanesljivo trditi, da ni imel tedaj ali pa kdaj pozneje zares stika tudi s kakimi Francozi, kot je to menda trdil dr. Evgen Lampetu. Verjetno to ni, glede na splošno odklonilno stališče francoskih katolikov do akcije centralnih držav prek IKU. Ugotovili pa smo, da je Šušteršič postal član osrednjega komiteja IKU in da je ohranil stik z njegovo aktivnostjo.

Avstrijski in ogrski udeleženci konference so poslali pozdrav cesarju Karlu in ta se je zahvalil vsakemu posebej. Razume se, da je Šušteršič cesarjev odgovor nemudoma objavil.¹³ Po tako izkazanem odobravanju konference z najvišjega mesta se je odločil tudi za osebno izjavo o njej.¹⁴ Najbrž gre njemu tudi pripisati tematski uvodnik v Slovincu o katoliški mirovni politiki.¹⁵

Poslanica IKU papežu je bila v Vatikanu odobrena in Slovenec jo je objavil konec marca, nekaj dni za tem pa še odgovor vatikanskega državnega tajnika Gasparrija. V tem odgovoru je Vatikan preciziral namen mirovne akcije. To je več kot le končanje sovražnosti. Gre tudi »za obnovitev razrušenega javnega in družabnega reda na temelju vere in pravičnosti«. To je zdaj že odmev na revolucijo v Rusiji. Revolucija je papeževo mirovno prizadevanje postavila v nov okvir, v okvir družbeno restavrativne politike.¹⁶ Značilno je, da na rusko demokratično revolucijo javno reagira zgolj z restavrativnim poudarkom, ne da bi omenila ali kako drugače zaznala tisto spremembo v mednarodnem položaju, ki je za katolike nastajal s padcem carizma kot glavne opore pravoslavja. Pri Slovencih je to nemudoma ugotovil Fran Grivec. V Šušteršičevi politiki ni zaznati, da bi upošteval to spremembo v evropski konstelaciji.

Po ruski februarjski revoluciji in po ameriški vojni napovedi se je pred nemško vlado postavilo vprašanje miru v dveh oblikah: kot mirovna resolucija nemškega državnega zbora in kot posredovanje papeža Benedikta XV.¹⁷ Prvo je sprejela večina v državnem zboru 19. julija 1917, drugo pa je naznanil pri nemškem državnem vrhu že 26. junija 1917 nuncij Pacelli, ko je izročil papeževo pisno ponudbo, da posreduje za mir. Nuncij je pri tem povedal, da je papež pripravljen posredovati za mirovne pogovore z zahodnimi državami le v primeru, če Nemčija vnaprej zagotovi neodvisnost Belgije. Papeževa mirovna ponudba ni bila dana proti volji Anglije. Četudi državni kancler Bethmann Hollweg ni izrecno zagotovil, da se Nemčija odreka Belgiji, je papeška diplomacija imela vtis, da je nemška vlada vendarle pripravljena tej zahtevi ustreči, in tako je prišlo do sklepa, da Vatikan sproži splošno mirovno akcijo. Benedikt XV. je 1. avgusta 1917 v noti, izročeni vojskujočim se državam, ponudil svoje posredovanje za mir na podlagi statusa quo, ne da bi s tem bil izključen kak »razumen kompromis« v mejnih vprašanjih. Poleg Belgije je šlo predvsem še za vprašanje Alzacije in Lotaringije, ki pa sta bili vojni cilj Francije, katerega je Anglija popolnoma podpirala. S strani Antante se tu ni moglo pričakovati popuščanja in to je omogočalo nemški vladi, da ne da svojega jamstva glede Belgije. V pismu 24. septembra 1917 je sporočila nunciju, da še ne more dati nobene določne izjave o Belgiji, hoče pa to storiti v ne preveč oddaljenem času. Nemška vlada je namreč upala, da bo v tajnih stikih medtem dobila od Anglije zagotovila glede Alzacije-Lotaringije. Tega ni doseгла in obmolnila je tudi o Belgiji. »Vlada Nemčije«, piše Erzberger, »je o Belgiji molčala tako dolgo, da ni imela več kaj reči, in s tem si je naprtila težko krivdo za podaljšanje vojne.« Dejansko je že 24. septembra 1917 nemški odgovor na papeževo noto pomenil »nagel konec papeževega mirovnega posredovanja, ki se je bilo začelo tako upapolno.« – Od antantnih

¹³ Slovenec, 23. 2. 1917, 44, Dnevne novice. Udeležniki zürške konference in cesar Karel.

¹⁴ Slovenec, 24. 2. 1917, 45, Dr. Šušteršič o zboru katoliških parlamentarcev v Zürichu.

¹⁵ Slovenec, 3. 3. 1917, 51, Katoliška vera, vojska in mir.

¹⁶ Slovenec, 31. 3. 1917, 74, Akcija Mednarodne Katoliške jednote za mir (poslanica papežu) in 2. 4. 1917, 75, Odgovor vat. državnega tajnika kardinala Gasparrija.

¹⁷ Karl Dietrich Erdmann, Friedensresolution und päpstliche Friedensvermittlung. V: Gebhardt, Handbuch der deutschen Geschichte, 9. Neubearbeitete Auflage, Hgg. von Herbert Grundmann, Bd. 4, 1. Teilband, »Union Verlag«, Stuttgart, 1973, 122–126.

držav Benedikt XV. sploh ni dobil uradnega odgovora na svojo mirovno noto.¹⁸ Ljubljanska izjava slovenskih strank 15. septembra 1917 v podporo papeževi mirovni akciji je bila torej dana v času, ko je upanje na njen uspeh bilo še odprto.

Šušteršič drugič v Švici

V zgodnji jeseni 1917, 5. oktobra, je zastopnik avstroogrškega zunanjega ministrstva pri vojaškem vrhovnem poveljstvu obvestil svoje ministrstvo, da je to poveljstvo načelno odobrilo potovanje dr. Ivana Šušteršiča v Švico, ki da tja potuje »kot delegat na konferenco ‚Internacionalne katoliške unije‘«. Ukazalo je poveljstvu armadne skupine Boroevića, naj mu izda potni list.¹⁹ Najbrž je šlo za udeležbo Šušteršiča na sestanku osrednjega komiteja IKU. O tem sestanku ni na voljo kakega poročila. Verjetno je stal v znamenju podpore papeževi mirovni noti. Šušteršič je še vedno potoval kot nesporni načelnik SLS. V tistih mesecih je najbrž večkrat pisal freiburškemu državnemu svetniku Pythonu. To in pa dejstvo, da že drugič potuje v Švico, je na Šušteršiča obrnilo posebno pozornost avstrijske obveščevalne službe, ki je nadzorovala gibanje jugoslovanske emigracije v Švici.

Konec leta, 27. decembra 1917, je avstrijski obveščevalni center v Lausanni sporočal avstrijskemu vojaškemu atašeju v Bernu, v kako živahnem pisnem stiku je Šušteršič s Pythonom, ki je »eden prvakov klerikalne stranke v Švici« in ki »zelo veliko da na Šušteršičeva poročila.« Obveščevalec pa že dodaja informacijo, da je ljubljanski škof Iglic (Jeglič) Šušteršiča »dezavuiral« in da je ta zdaj »vodja nove slovenske kmečke stranke«. Obveščevalni center ne dvomi o koristnosti Šušteršičevega stika s Pythonom, ki je »sicer zelo avstrofilski«. Pa vendar tudi Python ni brez napake! V pogovoru z univerzitetnim profesorjem za književnost na freiburški univerzi Nadlerjem je namreč Python spraševal, kakšen bi utegnil biti izid plebiscita na južnem Tirolskem o pripadnosti Avstriji ali Italiji! Štiri dni pozneje je center iz Lausanne svoje poročilo še dopolnil: Obnašanje dr. Šušteršiča vendarle ni tako razveseljivo! Zopet namreč namerava priti v Švico in njegovi pogovori s Pythonom imajo tudi učinek, za katerega on sam morda niti ne ve. V Freiburgu se namreč mudi profesor Brunhes s pariške Sorbonne, ki je kot klerikalec zelo intimen s Pythonom, a je sam eden t.i. Joffrejevih agentov! Kar bo Šušteršič povedal Pythonu, bo tako prišlo na uho Joffreja! Tudi francoski vojaški ataše se večkrat pojavlja v Freiburgu. Vse to ne pomeni očitka Šušteršiču, a treba bi ga bilo vsaj posvariti.²⁰

Pogosti Šušteršičevi prihodi v Švico so že vznemirjali avstrijske obveščevalce, četudi o njegovi lojalnosti niso dvomili. Iz njihovih domnev o zaupnosti Pythona s francoskim profesorjem Brunhesom bi mogli sklepati, da se je tukaj Šušteršiču morda res odpirala možnost konsultacije s francoskimi katoliki. Vprašanje pa je, ali so le-ti takrat res računali na ohranitev podonavske monarhije oz. na vzpostavitev podonavske federacije, kot naj bi po Lampetovem pripovedovanju od njih slišal Šušteršič.

Tretjič v Švici

V dneh 29. do 31. januarja 1918 se je v Zürichu sestal drugi kongres (konferenca) IKU. To je bil čas, ko se je z izjavami britanskega premierja Lloydja Georgea in predsednika ZDA Woodrowa Wilsona Avstroogrski zopet odprla možnost za separaten mir in za ohranitev integritete in ko so bili izgledi za nastanek jugoslovanske države po načrtih Jugoslovanskega odbora in vlade Srbije na najnižji točki. Predsednik srbske vlade Nikola Pašić poskuša v tej uri brezupa pridobiti od ZDA in drugih velikih zaveznikov za Srbijo vsaj dezaneksijo Bosne in Hercegovine od Avstroogrške in njuno priključitev Srbiji, prepuščajoč Slovence in Hrvate usodi. A hkrati je to čas, ko se na domačih slovenskih tleh vztrajno in pospešeno razvija deklaracijsko gibanje za državno samoodločbo. Prav v dneh kongresa IKU v Zürichu pošlje Jugoslovanski klub v dunajskem parlamentu, pod predsednikom dr. Antonom Korošcem, spomenico nemško – avstroogrsko – ruski mirovni konferenci v Brest Litovsku, v kateri terja za Slo-

¹⁸ Erzberger, o. c., 281–282, 287.

¹⁹ HHStA-MdA, Der Vertreter des k.u.k. Ministeriums des Äuszern beim, k.u.k. Armee-Oberkommando, Baden, 5. oktober 1917.

²⁰ Isti fond, Gesandtschaft Bern, Subfaszikl 34, Südslawische Bewegung, Emmental 27. 12. oz. 31. 12. 1917 iz Berna, Nr. 2663. in Nr. 2663/I. – General Joseph Joffre je bil vrhovni poveljnik antantnih vojska na zahodu.

vence, Hrvate in Srbe habsburške monarhije mednarodno priznanje pravice do samoodločbe za lastno državnost, zdaj že brez obvezne povezave z habsburško-lotarinško dinastijo (31. januar 1918).²¹

Zopet se je odprlo vprašanje, kdo naj se iz Avstroogrške udeleži kongresa IKU. Prvi se je na zunanjem ministrstvu pojavil s tem vprašanjem poslanec dr. Heinrich Mataja, ki je v vlogi organizatorja nasledil Geßmanna. Ta je namreč umrl prav kmalu po prvem kongresu IKU. Mataja je 28. decembra 1917 prinesel na zunanje ministrstvo seznam predvidenih udeležencev s prošnjo, da pogledajo, ali med njimi ni kake nezaželene osebe. Mataja oseb na seznamu še ni seznanil z namero, da bodo določeni za delegate. V skupini »Jugoslovani« najdemo na seznamu poleg Šušteršiča še dve imeni: Korošec in Vuković! Torej ime predsednika Jugoslovanskega kluba in njegovega člana iz Dalmacije. Pri slednjem je v oklepaju celo pripisano: »če bi bil zadržan, njegova gospa«. Takšna nenavadna rešitev je znamenje, da je Mataja zelo želel okrepiti jugoslovansko delegacijo. Celó s predsednikom Jugoslovanskega kluba, iz katerega se je bil Šušteršič pravkar izločil. Ali je bil predlog dan v dogovoru s Korošcem, tega ni mogoče razbrati. Iz internega zapiska referenta v zunanjem ministrstvu, datiranega s 1. februarjem 1918 in namenjenega zunanjemu ministru, je razbrati, da se je v izbiro delegatov vpletla v teku januarja celo cesarica Zita. Na njenem seznamu Korošca ni! Pač pa dr. Janko Brejc iz Celovca, msgr. Johann (pač Fran) Binicki iz Senja, dr. Franjo Milobar iz Zagreba, msgr. Anton Akšamović iz Djakova in Vancaš iz Sarajeva. Tudi Vukovića ni na cesaričinem seznamu. Že zdavnaj, do 3. januarja 1918, je zadevo načelno odločil zunanji minister sam: pustiti ven samo tiste, ki so se bili udeležili že prvega kongresa IKU! Med dejanskimi udeleženci drugega kongresa IKU pa vendar najdemo vrsto novih delegatov iz Avstroogrške, predvidenih na cesaričinem seznamu, celo Vancaša iz Sarajeva. A niti Brejca niti drugih Hrvatov. Le Šušteršiča.²² Iz spominskega zapiska Frana Biničkega iz leta 1922 je razbrati, da so njega in druge tedaj z Dunaja res vabili, naj se udeleže kongresa v Zürichu, a da je to odklonil s svojega narodnega stališča.²² Ker se ime dr. Korošca v cesaričinem seznamu ne ponovi, lahko domnevamo, da je že v teku januarja udeležbo odklonil ali pa so ga spričó protiaavstrijske radikalizacije Jugoslovanskega kluba organizatorji kar sami prečrtali. Omenjena radikalizacija se je razločno pokazala z manifestativno podporo, ki jo je Jugoslovanski klub dal protiaavstrijski »trikraljevski« (6. januarja) izjavi Češkega svaza. Zdaj bi si bilo že težko predstavljati, da bi Korošec sledil Šušteršiču v akciji krog IKU, saj bi tvegal, da ga Jugoslovanski klub desavuirá. Podobno velja tudi za primer Vukovića.

Poročila avstroogrskih diplomatov o drugem kongresu IKU so še bolj skopa in manj informativna kot o prvem. O napredku svojega podviga jim organizatorji niso bili pripravljani kaj dosti povedati. Verjetno, ker so sami bili razočarani nad pičlimi rezultati.

Vicekonzulat v Lausanni je poročal šele dva tedna po koncu zborovanja, 15. februarja 1918. Kot prvi podatek navaja, da sta na kongresu bila navzoča dva Francoza. Poznejša uradna poročila tega niso potrdila. »Poleg čisto katoliških interesov,« nadaljuje vicekonzul, »so govorili tudi o splošnih vprašanjih (mir, Belgija itn.). Pri tem je Erzberger zatrdil, da nemška vlada Belgije v nobeni obliki ne namerava anektirati. – V celem so se dogovorili za utrditev katoliške organizacije, posebno pa še glede miru.«

Dan pozneje, 16. februarja, je generalni konzul v Zürichu Maurig poročal v Bern poslaniku Musulinu: »Iz pogovora z urednikom Baumbergerjem (generalnim tajnikom IKU), sem dobil vtis, da je tokratni katoliški kongres obrodil zares le ‚moraličen‘ uspeh. Baumberger ni stvarno hotel ničesar dodati tistemu, kar je bilo sporočeno tisku.«²⁴

V sporočilu IKU za tisk je bilo rečeno, da se je kongresa udeležilo približno (!) 50 katoliških predstavnikov iz devetih držav, ki pa niso naštete. IKU je od svoje ustanovitve utrdila svoj položaj predvsem v nekaterih nevtralnih državah, ki prihajajo v poštev (!), v državah če-

²¹ Prva odločitev, 158–161. – Isti, Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja, Zgodovinski časopis, 43, 1989, 1, 59–64. – Isti, Istorija Jugoslavije do 1941, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izdaja, 6. knj., Zagreb, 1990, 259.

²² HHStA-MdA.

²³ Ignatus /Fran Binički/, Nepoznati borci za slobodu Hrvatske. V: Hrvatska duša. Almanah hrvatskih katoliških svečenika, II, 1923, 335. (»Kad su Habzburzima već bežali miševi iza rožnika, sjetili su se neki, da zovu i hrvatske dobrijane na državne troškove u Švicarsku, eda sa Šušteršičem Karlu lažljivome spase prestolje. Odgovorih pozivaču, da ne mogu doći ni na državne troškove. Preporučih prijatelja dra Šimraka, jer znađjah, da misli kao ja. Nu ne podje ni on ni ja.«)

²⁴ HHStA-MdA, Vicekonzulat Lausanne, Z. 31/pol., 15. februar 1918 in Generalni konzulat Zürich, 28/pol., 16. februar 1918.

tverne zveze in pa na Poljskem, v Ukrajini in v Litvi. V antantnih državah pa se ji »tu in tam svetlik«. Kongres je podprl papeževo mirovno noto in hkrati obžaloval, da prizadevanja svetega očeta vzbujajo vse bolj strasten odpor. Posebej je obžaloval ovire, ki se postavljajo Svetemu sedežu v meddržavnem občevarstvu. O tej problematiki je sprejel dve resoluciji in adresno na papeža. Kongres je podprl ustanavljanje mednarodnopравниh odborov v posameznih državah, ki naj delajo za ureditev mednarodnih vprašanj in za razširitev mednarodnega prava na krščanski podlagi. Posebne resolucije kongresa so bile namenjene socialnim vprašanjem delavstva, srednjega stanu in kmetov po končani vojni v smislu enciklike *De rerum novarum*. IKU namerava ustanoviti posebno podružnico v kraju bodoče mirovne konference in priložnosti vsem državam, naj svojim delegacijam na mirovni konferenci pridružijo tudi izvedence za katoliška cerkvena vprašanja. Vnovič so bili poudarjeni visoki cilji IKU: zbližanje katoliških ljudstev zemeljske oble v znamenju krščanske ljubezni, iskrena sprava med narodi, zagotovitev njihove boljše prihodnosti, predvsem pa čimprejšnji mir v smislu visokih papeževih namer.

Šušteršič je o züriškem kongresu objavil poročilo, ki je sicer ostajalo v okviru uradnega naznanila tisku, a je prireditev prikazalo kot »mirovni shod katoličanov iz centralnih in nevtralnih držav.«²⁵

V začetku maja je izšlo obsežno poročilo o II. kongresu (konferenci) IKU v posebni brošuri, ki pa ni bila za javnost. Razpečevali so jo po zaupnih poteh.²⁶ V njej je najti nekaj zanimivih nadrobnosti.

Švicarji so sicer opozarjali, da se v modernem času zelo očitno uveljavlja določen demokratski tok, vendar so tudi oni pristajali na »člaščenje konservativnih nazorov in državo ohranjajočih načel«, ki da so temeljni za IKU. Vendar je treba oboje uskladiti s katoliškega stališča. Posebna naloga IKU naj bo, da razreši vprašanje o skladnosti sloge in enotnosti katolikov vseh dežel z njihovo narodnostjo in njihovim patriotizmom.

Tokrat je izmed južnih Slovanov Avstroogrske bil poleg Šušteršiča navzoč še sarajevski župan Vancaš. Oba sta sodelovala v razpravi o stališču do papeževe mirovne note. V tej razpravi je prišlo do značilnega spraševanja, ali ni papež, ko je v svojem božičnem nagovoru omenil Palestino, pravzaprav že načel teritorialne probleme, ki se jim je IKU sicer tako skrbno izogibala. Diskutanti so si drug drugemu zagotavljali, da temu ni tako, kajti nagovor je, v razliko od note, le verska enunciacija in v njej papež govori le o svetih krajih, ne pa o palestinskem vprašanju. Diskutanti so zavrnilo željo, da bi v resoluciji omenili belgijsko vprašanje, sklicujoč se na to, da je že prvi kongres IKU sklenil, da se s teritorialnimi vprašanji ne bo pečal. V diskusiji je bila sicer izražena želja, »da bi se na belgijskem mostu doseglo združenje katolikov najrazličnejših dežel.« Toda tudi takšni formulaciji se je kongres izognil, vsekakor prilagojeno vojni diplomaciji Nemčije. Celo predlog, naj bi se kongres v znamenje podpore papeževi mirovni noti obrnil na škofo vseh predstavljenih držav, naj priredijo dan molitve za mir, je naletel na ugovor, da bi takšna manifestacija lahko vzbudila v antantnih državah nezaželen vtis in bi utegnila bolj služiti razcepu kot pa enotnosti med katoliki. Temu pomisleku se je pridružil tudi Šušteršič. V debati o mednarodnopravem položaju papeža je Baumberger opozoril na zadevno zagotovilo vlad Antante Italiji v londonskem paktu, kar je zdaj (po objavi tega dokumenta s strani sovjetske ruske vlade) dokazano. Kongres se ni odločil, da bi za Sveti sedež zahteval polno suverenost, češ da za kaj takega ni pravi trenutek. V adresi na papeža je govoril samo o njegovi svobodi in neodvisnosti, ki da jo zahtevajo interesi Cerkve in človeštva. V resoluciji v podporo papeževe mirovne note je med drugim kot podlaga za mir zaostroeno konservativno stališče. Mir je mogoč le, če zavrtnemo veliko zmoto, da »izvir vsake človeške oblasti ne prihaja od Boga, stvarnika in gospodarja sveta, marveč od svobodnega odločanja ljudi.« (»Die Bürgschaft . . . ist nur gegeben, wenn man den grossen Irrtum ablehnt, ‚den Ursprung jeder menschlichen Gewalt nicht von Gott, dem Schöpfer und Herrn der Welt, sondern von der freien Entschliessung der Menschen herzuleiten.‘) Stavek je treba navesti tudi v izvorniku, ker je Šušteršičevo glasilo v slovenskem prevodu njegov smisel popolnoma preobrnilo.²⁷

²⁵ Resnica, 16. februar 1918, 9.

²⁶ Die II. Konferenz der Internationalen katholischen Union in Zürich vom 29. – 31. januar 1918 (51 strani malega formata).

²⁷ Resnica, ista številka: »To pa jamči le tedaj za plodonosen uspeh, če se odpovemo veliki zmoti, da nobeno človeško nasilje ne izvira od Boga, Stvarnika in Gospoda sveta, ampak iz proste odločitve ljudi.«

Resolucija s takšnim stavkom ni samo zavrnila vsakršno revolucijo, temveč tudi temeljno demokratično načelo o ljudski suverenosti. S takšnimi političnimi poudarki si IKU v tistih časih pač ni mogla obetati kakega posebnega uspeha niti v lastnih državah, od koder je prihajala, kaj šele v širokem svetu.

Dejavnost IKU in sklepi drugega kongresa niso izrazili prav ničesar, kar bi se lahko tolmačilo kot zadržanost do vojne diplomacije Nemčije in njenih zaveznikov. Če je bilo res kaj razprav o belgijskem vprašanju, o tem v poročilu ni bilo sledu. Tudi struktura v IKU predstavljenih držav je le preveč zvesto odsevala rezultate nemškega prizadevanja za enostransko oblikovanje političnega zemljevida na vzhodu Evrope, med Nemčijo in sovjetsko Rusijo. To je bil pač glavni razlog, da v nadaljnjih mesecih IKU ni doživela nikakršnega uspeha, niti ni zapustila za seboj kake trajnejše sledi. Vatikanska politika ji je sicer dala določeno podporo, vendar od tega očitno ni bilo koristi niti za IKU, niti za pozicijo Vatikana samega v času mirovnih konferenc po vojni.

Četrtrič v Švici

Drugi kongres IKU je sklenil, da je treba končno nekaj storiti za definitivno organizacijo, predvsem ustanoviti pravi sekretariat. Dotlej se je menda vse dogajalo kot nekakšna zasebna marljivost generalnega tajnika, urednika Baumbergerja. Zdi se, da se stvari tudi po 31. januarju 1918 niso premaknile z mrtve točke. O tem priča poročilo, ki ga je 19. marca 1918 napisal generalni konzul v Zürichu za poslanika v Bernu. Kak dan poprej sta ga namreč obiskala državnozborska poslanca dr. Šušteršič in dr. Mataja. Prišla sta v Švico poiskat urednika Baumbergerja, »da bi končno prišli do ustanovitve tajništva katoliške unije«. Oba sta šla tudi v Bern na posvet z nekaterimi švicarskimi poslanci in časnikarji, seveda le s katoliškimi. Konzul takole govori o uspešnosti obeh emisarjev: »Če ne štejem aktiviranja tajništva, ki ga lahko kmalu pričakujemo, se zdi, da gospoda nista dosegla kakega bistvenega uspeha. V romanski Švici se kažejo odpori, ki bi se jih dalo le težko premostiti. Pa vendar se zdi, da so prišli tako daleč, da bo prek zahodne Švice spostavljena zveza s katoliškimi krogi v Franciji, z namenom, da bi v zanesljivi obliki dobili novice o tamkajšnjih razpoloženjih in prizadevanjih v pacifistični smeri. Deželni glavar Šušteršič se je podal 19. čez Buchs na Dunaj, dr. Mataja pa je potoval še v Chur . . . in se je šele v petek ali soboto vrnil na Dunaj.«

Tako je torej »uspešnost« IKU presodil generalni konzul Maurig na podlagi izjav Šušteršiča in dr. Mataje. Če nič drugega, iz njegovega poročila zanesljivo izvemo, da je Šušteršič v marcu 1918 še četrtrič potoval v Švico.²⁸

Zadnji akt v političnem arhivu zunanjega ministrstva na Dunaju v zvezi z IKU je dopis avstroogrškega poslanika v Bernu Musulina z dne 8. maja 1918. Poslanik pošilja 30 izvodov brošure o januarskem kongresu IKU in obenem sporoča o vsebini pisma, ki ga je Baumberger naslovil na kardinala Pifflo na Dunaju. To pismo zadeva namen ustanoviti pri bodoči mirovni konferenci posebno tajništvo IKU. Glede njegove narodnostne sestave je bilo sklenjeno, naj bo v njem tudi en Avstrijec »kot predstavnik glavne katoliške sile«. Najprimernejši bi bil dr. Ignaz Seipel in kardinal Piffel je naprošen, da ga za to pridobi.

Razume se, da bi dr. Seipel po tej zamisli predstavljal Avstroogrsko kot celoto. Prav v tistih dneh pa so se antantne vlade in pa vlada ZDA odločile, da je treba vojno usmeriti k dokončnemu vojaškemu obračunu z vsemi centralnimi državami, in da to za Avstroogrsko pomeni njeno razbitje. S tem so tudi vsi načrti IKU padli v vodo, potem ko se je že zdavnaj izkazalo, da za njimi ni nobene resne volje kogarkoli zunaj Nemčije in Avstrije in nekaterih Švicarjev.

V antantnih državah so IKU ves čas sprejemali kot le nemško maslo. Baumberger je na II. kongresu o tem poročal z besedami: »V začetku je bilo vse brezizgledno. Brž ko se je končal prvi kongres februarja lani, jè veliki tisk v Parizu, Londonu in Rimu spustil pravo točo napadov na IKU – v Parizu se je posebno izkazal »Bonnet Rouge« gospoda Caillauxa . . . Züriško konferenco so razvpili kot berlinsko spletko, IKU so mrcvarili kot brezvoljno orodje centralnih sil – tudi katoliški pariški »La Croix« in londonski »The Tablet« nista zaostajala,

²⁸ HHStA-MdA, Generalni konzulat v Zürichu, No. 84/pol., 19. marec 1918.

četudi z nekoliko milejšimi glasovi. Vladni tisk vseh treh omenjenih prestolnic je poskušal pritisniti na Sveti sedež, da bi odrekel priznanje IKU ali jo vsaj zamolčal . . . « Kot pomemben uspeh je Baumberger navedel, da je eden najuglednejših francoskih cerkvenih listov, »Les Nouvelles Religieuses« v Parizu, 1. marca 1917 vendarle natisnil vse resolucije, ki jih je sprejel prvi kongres IKU, četudi s pripombo, da to stori zaradi dokumentiranosti in da ima mnoge pridržke, zlasti zaradi dejstva, da so pri resolucijah sodelovali vplivni nemški politiki, posebno Erzberger. Prvi odgovor Vatikana na adresu IKU (datiran 2. marca 1917) je zato bil sprejet kot soglasje in podpora akciji.²⁹

Še z večjim zmagoslavjem je generalni tajnik IKU Baumberger objavil 4. maja 1918 v svojem dnevniku odgovor vatikanskega državnega tajnika kardinala Gasparrija drugemu kongresu IKU. Odgovor sicer ni bil hiter (datiran z 11. aprilom 1918 je prispel naslovniku še znatno pozneje), a bil je zelo določen. V njem Vatikan ni le izrecno in s poudarkom podprl akcijo IKU, marveč je tudi nenavadno razločno in z ostrimi besedami obsodil nasprotnike papeževe mirovne pobude, ki so bili izenačeni tudi z nasprotniki IKU. Imenoval jih je »nesrečne brate, podobne vročično blodnim bolnikom (simili a malati deliranti), ki zavračajo ljubečo in usmiljeno roko, ki jih hoče rešiti in ki z nehvaleznostjo poplačujejo ljubezen očeta.« Baumberger je v svoji vznichenosti nad takšnim odgovorom nemudoma naznanil zmagovit razvoj IKU, in to kar v svetovno katoliško zvezo.³⁰

In še petič v Švici

Iz dnevnega tiska je slovenska javnost 12. oktobra 1918 izvedela, da je bil Šušteršič ponovno v Švici in da se je od tam »te dni pripeljal na Dunaj«.³¹ Pojavila so se sumničenja, ali ni bil tam na željo vlade ali celo cesarja.³² Pozno ponoči 17. oktobra je uredništvo »Novic« dobilo od Šušteršiča kot deželnega glavarja Kranjske uradno izjavo. V njej najprej izreče svojo zvestobo majniški deklaraciji, se zavzame za takojšnje konstituiranje jugoslovanske države in napove, da bo novoustanovljeni narodni vladi rad izročil posle. V sklepnem odstavku pa zatrjuje: »V Švici sem se mudil zgolj po nalogu deželnega odbora, da izvedem njegove formalne sklepe v gospodarskem interesu kranjske dežele. Vse drugo so prazne kombinacije brez podlage.«³³

Da Šušteršič ni svojega bivanja v Švici v tistih kritičnih dneh izkoristil še za kak drug namen, je prav neverjetno. Znamenje, da je bil dejaven tudi politično, je članek z njegovim podpisom, ki ga je 8. oktobra 1918 objavil švicarski dnevnik »Neue Zürcher Zeitung« z naslovom »Wilsonov mir«. (Morda pa je šlo za »Neue Zürcher Nachrichten«, s katerega urednikom Baumbergerjem je bil dobro znan iz dejavnosti IKU? Podobnost imen obeh listov je prevelika, da ne bi moglo priti v uredništvo »Resnica« do zamenjave.) Članek se v čisto splošnih izrazih zavzema za to, da vse države formalno priznajo Wilsonova mirovna načela, glede na dejstvo, da se vojna bliža koncu in da bi nadaljnje vojskovanje ne imelo več nobenega smisla. Namesto starih mednarodnih pogodb in tajnih dogovorov naj se v mednarodnih odnošjih uveljavi zakonik zveze narodov. Noben mednarodni problem ni bil neposredno omenjen. Le posredno bi članek lahko pomenil, da Šušteršič poskuša ustvariti razpoloženje za razveljavitev londonskega pakta glede novih meja Italije nasproti Avstroogrski oz. Jugoslaviji, pač v smislu načela, da naj bo ta razmejitev etnična, kakor je to priporočala deveta izmed znanih 14 Wilsonovih točk iz januarja 1918. leta.

Ni dokaza, da bi bil Šušteršič sploh kdaj prišel v neposreden stik s francoskimi katoliškimi politikami. Niti ni nikjer sledu o tem, da bi oni imeli kak poseben načrt za rešitev jugoslovanskega vprašanja, še manj o tem, kaj bi bilo s Slovenci, kakor bi se dalo razumeti Škerbčev spominski zapis. Res je Šušteršič tik pred koncem njunega izhajanja pisal v »Resnici« in v »Novicah« o zamisli »Podunavskih Zedinjenih Držav«, a le kot o svoji lastni ideji, ne tudi koga drugega.

²⁹ Navedena brošura o II. kongresu IKU, 9 in 31.

³⁰ Der Papst und die internationale katholische Union, Neue Zürcher Nachrichten, 14. Jg. 4. maj 1918, Nr. 122.

³¹ Resnica, 12. oktober 1918, 43.

³² Novice, 15. oktober 1918, 89.

³³ Novice, 18. oktober 1918, 92.

Malo verjetno je, da ne bi povedal, da zamisel ni samo njegova lastna, če bi bil imel za to kako oporo. V članku postavlja ob Jugoslavijo, ki bi sama bila izolirana in izročena vplivu Italije kot edine velike sosednje države, alternativo njenega obstoja kot sestavnega dela podonavske federacije. »Nerazmerno ugodnejša je pozicija jugoslovanske države kot ena Podunavskih Zedinjenih Držav,« piše Šušteršič. »K tem Podunavskim Zedinjenim državam štejem vse tiste narodne države, ki se izcimijo iz sedanje habsburške monarhije.« Za to alternativo govori ekonomska povezanost in tradicija večstoletnega skupnega življenja. Jugoslavija naj se na podlagi suverenosti in neodvisnosti svobodno odloči za takšno skupnost držav, zraslih na tleh habsburške monarhije. Dinastično vprašanje ostaja odprto za poznejše reševanje. Iz cele dikcije je očitno, da Šušteršič misli na Jugoslavijo brez Srbije in Črne gore, kot sploh na podonavsko zvezo držav zgolj v mejah habsburške monarhije, četudi v »Novicah« dopušča tudi širši ali ožji teritorialni obseg P.Z.D.

Verjetno se na to zamisel kot tudi na njegova prejšnja prizadevanja v območju IKU nanaša tisto, kar je v letu 1922 Šušteršič zapisal v svoji znani opravičevalni brošuri. »Propagiral sem tedaj separaten mir in lansiral iz Švice, s pomočjo nevtralnih prijateljev, tozadevne projekte. (Govori torej o svojih lastnih idejah, ne o idejah koga drugega, npr. francoskih katolikov. Op. J.P.) Po teh projektih naj bi se Avstro-Ogrska, tj. cela monarhija, pod pritiskom antante federalizirala, spremenila v federacijo svobodnih narodov po švicarskem vzorcu. Argumentiral sem, da je to za antanto boljše kot razsul Avstrije, ker slednji privede sčasoma vendar le do ojačenja Nemčije. Federaliziranje monarhije pa spravi avstrijske Nemce in pa Madžare pod slovansko, antanti prijazno vodstvo.«³⁴ To pač ne bi bila federacija, ki bi se sestavila po svobodni odločitvi neodvisnih suverenih narodnih držav. Pa tudi slovanska večina v njej je bila vprašljiva, saj je bilo gotovo, da bi po zedinjenju Poljske Poljaki in morda tudi Ukrajinci iz nje bili iztrgani. Sploh pa sam pravi, da je vse delo bilo zaman.

IKU ne uradno ne neuradno nikoli ni bila prostor, kjer bi se sestavljali ali vsaj razpravljali kakšni načrti za mirovno ureditev Evrope. Udeležba dr. Ivana Šušteršiča pri njenem delu ali pa v njenem območju slovenski politiki ni prinesla nobenega vidnega rezultata.

³⁴ Resnica, 26. oktober 1918, 45 in Novice, 26. oktobra 1918, 99.

³⁵ Dr. Ivan Šušteršič, Moj odgovor (Ljubljana), 1922, Samozaložba, 49.

Zusammenfassung

DAS WIRKEN VON DR. IVAN ŠUŠTERŠIČ IN DER SCHWEIZ IN DEN JAHREN 1917–1918

Janko Pleterski

Zu Beginn des Jahres 1917 erfuhren die jugoslawischen Emigranten in der Schweiz von Dr. Ivan Šušteršičs Anwesenheit auf dem »katholischen Kongreß«, und sie versuchten, mit ihm Kontakt aufzunehmen. Auf geheimen Umwegen willigte Šušteršič in ein Treffen ein. Überzeugt vom Sieg der Mittelmächte lehnte er eine Zusammenarbeit ab. In seinen Aufzeichnungen erwähnt Šušteršič diese Kontaktaufnahme nicht. Es handelte sich um den Gründungskongreß der Internationalen Katholischen Union (IKU), der am 13. und 14. Februar 1917 in Zürich stattfand. Initiator war ein deutscher katholischer Abgeordneter, die führende Persönlichkeit des Zentrums Mathias Erzberger. In seinen Erinnerungen hat er Idee und Ausführung nur kurz beschrieben. In der vorliegenden Abhandlung werden die Tätigkeit der IKU und das Mitwirken von Šušteršič, der in diesem Zusammenhang gleich viermal in die Schweiz reiste, anhand des Materials im Österreichischen Staatsarchiv in Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politische Abteilung des Ministeriums des Äußern, rekonstruiert.

Im Herbst 1915 begannen die Schweizer Gespräche über ein internationales Katholikentreffen mit Erzberger zu führen. Sie nahmen auch Kontakt auf zu den Katholiken Spaniens und Hollands, die dem Vorschlag für ein Treffen zustimmten, während die Katholiken in Frankreich und Belgien die Idee entschieden ablehnten. Die Beziehungen zu den Iren waren äußerst schwierig. Die Berichterstattung für die Katholiken im Vierbund übernahm Erzberger. Über eine geheime Verbindung von Šušteršič mit der jugoslawischen Emigration gibt es im Material des erwähnten Ministeriums keine Spur. Es kann nicht mit Sicherheit behauptet werden, er hätte damals oder auch irgendwann

später keinen Kontakt zu irgendwelchen Franzosen aufgenommen. Doch ist das nicht wahrscheinlich. Šušteršič wurde Mitglied des Zentralkomitees der IKU und soll den Kontakt zu diesem auch später gehalten haben. Seine häufigen Reisen in die Schweiz beunruhigten die österreichischen Agenten, wenn sie auch seine Loyalität nicht anzweifeln. In den Tagen vom 29. bis zum 31. Januar 1918 traf man in Zürich zur zweiten Konferenz der IKU zusammen. Die Schweizer verwiesen auf dem Kongreß darauf, daß sich überall in der Welt eine demokratische Strömung geltend mache, doch einigten auch sie sich auf die »Respektierung der konservativen Anschauungen und der staatserhaltenden Grundsätze« als grundlegender Prinzipien der IKU.

Eine besondere Aufgabe der IKU sollte darin bestehen, die Frage des Einklangs von Eintracht und Einheitlichkeit der Katholiken aller Länder mit deren Nationalität und deren Patriotismus zu lösen. Den Wunsch, in der Resolution auch die belgische Frage zu berühren, lehnten die Diskutanten ab, unter Berufung auf einen schon beim ersten Kongreß der IKU gefaßten Beschluß, sich mit Territorialfragen nicht zu befassen. Sogar der Vorschlag, der Kongreß möge sich im Zeichen einer Unterstützung der päpstlichen Friedensnote an die Bischöfe aller dort vertretenen Staaten wenden, um die Abhaltung eines Friedensgebets anzuregen, stieß auf Ablehnung, mit der Begründung, eine solche Manifestation könnte bei den Entente-Staaten einen unerwünschten Eindruck verursachen und eher zu einer Spaltung als zur Einheit unter den Katholiken führen. Diesem Bedenken schloß sich auch Šušteršič an. Eine angenommene Resolution verwarf jegliche Revolution, aber auch den demokratischen Grundsatz der Volkssouverenität. Die Struktur der in der IKU vertretenen Staaten spiegelte die Ergebnisse des deutschen Strebens nach einer einseitig gestalteten Landkarte Europas wider.

In den darauffolgenden Monaten verzeichnete die IKU keinen Erfolg und hinterließ keine Spuren, die von Dauer gewesen wären. Von der vatikanischen Politik erhielt sie zwar eine gewisse Unterstützung, doch hatte diese keinen Nutzen, weder für die IKU noch für die Position des Vatikans zur Zeit der Friedenskonferenzen. In den Entente-Staaten wurde die IKU die ganze Zeit als etwas Unangenehmes, als etwas, was ihnen die Deutschen eingebrockt hätten, angesehen.

Aus der Presse erfuhr die slowenische Öffentlichkeit am 12. Oktober 1918, daß Šušteršič wiederholt in der Schweiz gewesen sei. Einer offiziellen Äußerung nach habe er dieses (fünfte) Mal dort nur im Auftrag des Landesausschusses gewelt, um dessen wirtschaftliche Beschlüsse in die Tat umzusetzen. Es liegt kein Beweis vor, Šušteršič hätte je in persönlichem Kontakt mit den französischen katholischen Politikern gestanden. Ebenso wenig gibt es Anzeichen davon, sie hätten einen besonderen Plan zur Lösung der jugoslawischen Frage gehabt. Šušteršič schrieb zwar kurz vor Kriegsende über die Idee der »Vereinigten Donaustaaten«, betrachtete dies jedoch nur als seine persönliche Ansicht. Die IKU war weder offiziell noch inoffiziell der Ort, wo irgendwelche Pläne zu einer friedlichen Ordnung Europas verfaßt oder mindestens erörtert worden wären. Die Teilnahme von Dr. Ivan Šušteršič an der Tätigkeit der IKU brachte der slowenischen Politik kein sichtbares Ergebnis.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1992 izhaja že njen 63. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SLO-62001 Maribor, Partizanska 5.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

SLO-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979, 188 strani. Instrukcija papeža Klemena VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczyja o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajini med Muro in Rabo v letih 1607–1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980, 231 strani. Maksimilijan Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981, 172 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; France M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v Ljubljanski škofiji; Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982, 257 strani. Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761–1784.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983, 331 strani. Jože Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; Ivan Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; Ivan Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984, 225 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Martin Jevnikar, Ivan Trinko 1902–1923; Vilko Novak, Ivanu Škafarju v spomin; Ivan Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592–1637.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985, 288 strani. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 8, 1986, 395 strani. Rajko Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987. Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1764.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 10, 1988, 254 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Primož Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 11, 1989. France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 12, 1990. Lavrič Ana, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632.

Acta Ecclesiastica, št. 13, 1991. Ivanka Tadina, Ignacij Knoblehar 1819–1858.

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pleterje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984, 250 strani.

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič – B. Natalija Palac, Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa kralja. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986, 256 strani.

Franc Rozman

PRAZNOVANJE PRVEGA MAJA 1918 NA SPODNJEM ŠTAJERSKEM

Praznovanja prvega maja imajo na spodnjem Štajerskem bogato tradicijo, saj so bila prva že v prvem letu praznovanja, torej 1890, odtlej pa jih lahko spremljamo z večjo ali manjšo intenziteto vseh petindvajset let do 1914.¹ Položaj na spodnjem Štajerskem je bil v zgodovini delavskega gibanja še posebej zanimiv zaradi mešane nacionalne sestave delavstva in pa zato, ker edino štajerska socialnodemokratska deželna organizacija ni pokrivala celotne kronovine, ampak je bila po dolgotrajnih sporih razmejena na mariborsko in celjsko okrožje.² Prvo je bilo organizacijsko podrejeno Gradcu, drugo pa Ljubljani.

Prvomajske proslave in shodi so tako imeli pečat te delitve. Zato so bili v mariborskem okrožju shodi mnogo bolj nemško obarvani, govorniki so bili v večini primerov nemško govoreči in so pogosto prihajali iz Gradca in celo z Dunaja (bili so to glavni funkcionarji graške deželne socialnodemokratske organizacije, pa deželno-in državnozborski poslanci), medtem ko so na področja do Celja hodili predvsem slovenski agitatorji iz Ljubljane ali Trsta, kjer je bil pač sedež stranke. Reči pa je vendar treba, da je v zadnjih letih monarhije vse bolj prihajalo do situacije, da so tudi v Mariboru govorili slovenski socialni demokrati skupaj z nemškimi, ali pa so bili nemški govori na kratko povzeti in predstavljeni tudi v slovenščini. Obratno se je dogajalo v Zidanem mostu, Trbovljah in še kje.

Zunanji potek prvomajskih shodov in sploh proslav je bil povsod po ustaljenem običaju: budnica, obhod z godbo, vozovi, kolesarji, shod z govornikom ali govorniki, veselica. Radi so delali tudi krajše izlete na bližnje gričke in se tam poveselili. Do mednarodnih sporov med delavci takorekoč ni prihajalo, mednarodna pripadnost je bila močno poudarjena. Pač pa je res, da so bile tako noša, kot tudi pesmi, ki so jih peli, in recitacije bolj ubrane v smeri tistega naroda, ki je bil glavni organizator.

Za Štajersko so ohranjena poročila državnega namestništva o prvem maju, ki jih drugod ni in ki so zelo zanimiva. Na njih tudi predvsem bazira ta članek.³

Pred kratkim sem v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu našel tudi še zbirno poročilo štajerskega državnega namestništva o praznovanju prvega maja leta 1915. To je bil prvi 1. maj v vojnem času, ko je bila država kljub nekaterim neuspehom še čvrsto prepričana v pravo smer svoje politike, ko je bilo kakršnokoli mirovno gibanje še označeno za državi nevarno in nasprotno ter so bila potemtakem vsa zborovanja, ki ne bi bila naravnana na vojno politiko vlade in države, še zelo nezaželjena. Zbiranje ljudi, še posebej delavcev, ki so nosili poleg kmetov levji delež vojnih strahot, je bilo potemtakem lahko nevarno in javnih shodov ob prvem maju oblasti niso dovolile. Nekaj prvomajskih prireditev leta 1915 pa je le bilo in naj jih omenim.

Glavni in uradni časnik avstrijske socialne demokracije Arbeiter Zeitung je že 11. aprila 1915 objavila, da je bil sklep strankinega vodstva in strokovne komisije, da se tega leta odpove prostemu dnevju in naj se prvomajske proslave omeje na večer 1. maja in morda še na nedeljo 2. maja. Prvomajskih značk tega leta niso izdelali. Izšla pa je prvomajska brošura dunajske centrale, v kateri pa je vojna cenzura zaplenila naslednje članke: Karl Renner: Der Mai in Blut und Tränen, Adelheide Popp: Maigedanken der Frauen in Wir armen Toten, Robert Danneberg: Die Zukunft der Arbeiterbewegung in Ein Wort unserer Feinde in Nikolaj Rjasanoff: Die alte Internationale für den Volksfrieden, tako da je bilo treba brošuri dodati druge

¹ Franc Rozman, *The First Celebration of May 1st in Slovenia*, v: *The Memory of May Day*, Venezia 1989, str. 415–423.

² Franc Rozman, *Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve*. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 3, str. 291–297.

³ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Statthaltereie Präs. E-91-1056/1918 Maifeier 1918. Vse navedbe, če ni drugače povedano, so iz tega konvoluta.

tekste. Notranje ministrstvo pa se je odločilo, da prvomajskih zborovanj in sprevodov ne sme biti, pač pa da ni principielnih pomislekov, da ne bi prišlo do prvomajskih praznovanj v društvi »in Anbetracht des korrekten Verhaltens der Sozialdemokratie gegenüber der Kriegsergebnissen.«⁴

Na podlagi že omenjenega zbirnega poročila štajerskega državnega namestništva lahko ugotovimo, da je od 65.478 zaposlenih na ozemlju dežele Štajerske leta 1915 dobilo dovoljenje za praznovanje ali pa ni prišlo na delo brez dovoljenja komaj 1,52% delavcev. Podrobneje rečeno, pomeni to 999 delavcev, od tega 958 ves dan in 19 pol dneva, in to z dovoljenjem delodajalcev, brez dovoljenja pa 21 ves dan in 1 pol dneva.

Nobeden teh delavcev ni bil na področju slovenske Štajerske, 750 jih je bilo v Knittelfeldu, 208 v Leobnu in 31 v Gradcu. Spodnja Štajerska je po teh podatkih zaposlovala 11.483 delavcev in na tem področju ob prvem maju ni bil nikjer moten red in mir. Celjsko okrajno glavarstvo je prepovedalo dva shoda: javni shod v Štorah, ki ga je prijavil Jožef Poč, in v Hrastniku, katerega sklicatelj je bil Jože Zaletel. Shoda sta bila napovedana kot socialno demokratična, prepovedana pa sta bila z utemeljitvijo, da bi bila lahko motena javni red in mir. Pač pa je bil zvečer 1. maja društveni shod socialnodemokratskega društva Maribor-okolica, ki se ga je udeležilo okrog 40 ljudi. Shod je bil v društvenih prostorih v Bergstrasse, govorniki pa so bili državnozborni poslanec Josef Pongratz, tajnik društva Adolf Topf in delavec Suppanz. Pongratz je govoril o pomenu 1. maja in o potrebi po krepitvi socialnodemokratske organizacije, nič pa ni rekel proti avstrijski vojski, česar se je notranje ministrstvo menda najbolj balo, saj so morali okrajni glavarji obvezno odgovoriti na to vprašanje. Po uri in pol je mariborski shod mirno zaključil svoj program.⁵ Da je prišel v Maribor državnozborni poslanec Pongratz, seveda govori o tem, da je bil Maribor pomembno delavsko in socialnodemokratsko središče.

V revirjih je bil prepovedan tudi shod v Zagorju, ki naj bi bil 1. maja popoldne v dvorani R. Mihelčiča, kjer so bili takšni shodi že večkrat.⁶ Iz kratke notice ni jasno, zakaj je bil prepovedan, zdi se pa, da je bil nespretno prijavljen, saj ne bi bil na prostem, pač pa bi kot društveni shod pravzaprav moral biti dovoljen. V slovenskem delavskem časopisju drugih poročil o kakšnih shodih, tudi za ostale slovenske dežele, ni. Pač pa je Delavec prvega maja priobčil obširen uvodnik, v katerem je med drugim rečeno: »Tudi letošnji prvi maj je rdeč, toda ta rdeča barva ni rdeča barva naših cvetk, marveč je kri, ki so jo povzročili nasprotniki miru, sovražniki, ki hočejo svoje nasprotnike uničiti gospodarsko . . . Letos je delavstvo praznovanje prostovoljno opustilo, opustilo je tudi demonstracijske obhode, zaradi sedanjih vojnih razmer . . . Letošnje praznovanje bo torej mirno in tiho. Spominjali se bomo krvavih bojov, ki divjajo sedaj po vsem svetu in krivic, zaradi katerih so nastali ti boji, v nadi, da se čim prej in čim ugodneje za človeštvo končajo.«⁷ Že v naslednji številki je Delavec tudi skušal ugovarjati vsem tistim, ki so govorili, da je socialna demokracija sokriva, če že ne najbolj kriva za izbruh vojne, ker so socialnodemokratske stranke glasovale za vojne kredite. Izbruh vojne pa naj bi tudi pomenil konec druge internacionale in veliko krizo evropske socialne demokracije. Članek je med drugim zapisal: ». . . Nikakor ni povzročitelj sedanje vojne ne posamezna narodnost, ne posamezna državna enota, marveč edino le razvoj gospodarskih razmer, kateremu se posamezne enote niso mogle več upirati. Sedanja vojna je torej nekaj velikega in zgodovinski gospodarski proces. Trditev, da socialna demokracija tega svojega prepričanja ni povedala, je neresnična . . . Glede narodnosti ima socialna demokracija povsem jasne pojme. Socialna demokracija ne taji narodne individualnosti, jo upošteva za svojo narodnost, pa tudi za druge narode. Narodna individualnost je nekaj, kar se ne da utajiti, toda vsaka narodna enota mora imeti dovolj življenjske energije, da se uveljavi, da uveljavi svoj obstoj in procvit. Za individualni razvoj posameznih narodnostnih entit je potrebno v sedanjih razmerah, ko odločuje gospodarska moč, tudi gospodarsko ozadje. V vsakem drugem slučaju je narodnost lep poetičen naslov, ki pristojna diletantom.«⁸

⁴ StLAG, Statth. Präs. E-91-2137/1915

⁵ Prav tam.

⁶ Delavec, št. 25, 1. maja 1915.

⁷ Prav tam.

⁸ Delavec, št. 26, 8. maja 1915.

To pa je tudi vse, kar se je prvega maja 1915 dogajalo pri nas. Še bolj turobno je bilo leta 1916, ko je edina sled v delavskem časopisju poziv z naslovom »Sodruzi in sodružice! 26 let smo praznovali naš praznik 1. maj, solidarno z vsem zavednim delavstvom, posvečujoč ta dan veliki misli osvoboditve človeštva . . . Zopet se je približal 1. maj, v času, ko je delavstvo v hudi stiski. Še nikdar niso bile majske delavske misli tako polne vročega hrepenenja po uresničenju. Hudo je! Kljub temu pa ne smemo pozabiti na majske slavnosti in na njen pomen. Prejšnja leta smo pozivali delavstvo naj ta dan počiva, naj gre namesto v delavnice na zborovališča, naj na manifestacijskih obhodih dokumentira svojo voljo. Letos v naših krajih ne smemo in ne moremo ponoviti tega poziva. Letos apeliramo le na delavstvo, naj se spominja velikega pomena majske slavnosti, naj premišljuje ob majskih listih poprejšnjih let, in naj ta dan posveti razmišljanju teženj in ciljev socialnodemokratske misli.«⁹ Drugega nič. Šele leta 1917 se je prvi maj spet začel slaviti. V letu 1916 in 1917 pa zbirnega poročila štajerskemu državnemu namestništvu ni bilo.

Nekaj več kot pol leta pred koncem avstroogrške monarhije je socialna demokracija še zadnjič v sklopu cesarstva praznovala prvi maj. Še zadnjič je štajersko državno namestništvo na podlagi že utečenih obrazcev po okrajnih glavarstvih in mestih s samostojnim statutom zbiralo podatke o številu zaposlenih po industrijskih obratih in številu tistih, ki so smeli z dovoljenjem delodajalcev ali brez njega ves dan ali pol dneva izostati z dela na svoj, delavski praznik. Kot da so mislili, da bo monarhija še naprej obstojala. Po podatkih okrajnih glavarjev ali županov mest s samostojnim statutom je imela vsa kronovina Štajerska leta 1918 82.741 zaposlenih delavcev, od teh je kar 70,99% ali 58.743 delavcev smelo praznovati, oz. so dobili dela prost dan. Od tega največ z dovoljenjem delodajalcev, in to ves dan. Takšnih je bilo 43.893, samo 2070 pa je dobilo prosto pol dneva. Mnogo več kot v mirnem času je bilo tudi takšnih, ki jih za 1. maj ni bilo na delo brez dovoljenja delodajalcev. Sicer je bilo le 34 takih, ki niso delali pol dneva, zato pa jih ves dan ni prišlo na šiht kar 12.746, največ med njimi v okrajnih glavarstvih Leoben (8441) in Knittelfeld (2862). Na spodnjem štajerskem ni bilo niti enega takšnega primera.

Nas predvsem zanima spodnja Štajerska. Podpisani je prikazal praznovanja prvega maja že pred dobrim desetletjem, vendar le do začetka prve svetovne vojne.¹⁰ Kolikor mi je znano, podobnega pregleda za celotno Štajersko še ni, in bi ga bilo vredno napraviti. Praznovanja prvega maja leta 1918 so bila podobna kot pred prvo svetovno vojno. To pomeni, da so v delavskih centrih z dosti delavci in sorazmerno razvito industrijo delodajalci v precejšnji meri dajali dela prost dan, drugače pa je bilo v pretežno agrarnih, industrijsko slabo razvitih predelih, kjer je bilo zaradi takšnega družbenega stanja tudi delavsko gibanje tradicionalno slabo razvito. Tam je bil odstotek tistih, ki so smeli izostati z dela, bistveno nižji, zaradi možnih posledic pa tudi niso upali delavci samovoljno, brez dovoljenja delodajalcev, izostati z dela. Čeprav ta statistika za gospodarskega in socialnega zgodovinarja ni povsem zadovoljiva, saj ni razvidno, kdo vse so vštet v rubriko zaposleni, zaradi fluktuacije pa tudi kažejo stanje zaposlenosti le v dneh okrog 1. maja, pa je ob pomanjkanju drugih virov vendarle zanimiv dokument.

Na spodnjem štajerskem je v letu 1918 dobilo za prvi maj dela prost dan največje število zaposlenih v okrajnem glavarstvu Celje-okolica, kjer so bili industrijski obrati tudi najštevilnejši in največji. Od 8327 zaposlenih je dobilo prost dan 6173 zaposlenih ali 74,13%. Procentualno še višje odstotke sicer beležimo še za Ptuj (mesto s samostojnim statutom) in okrajno glavarstvo Brežice, kjer pa je šlo za majhno število v industriji zaposlenih, v prvem primeru le za 45 in v drugem za 165. Visok odstotek je bil tudi v mestu Maribor, kjer je dobilo prosto 1807 ali 92,66% od 1950 zaposlenih, med njimi 301 delavec pol dneva, kar je bil edini takšen primer na spodnjem štajerskem. Povsod drugje so delodajalci dali bodisi ves dan prosto bodisi sploh nič. Na nekaterih upravnih področjih kot so Ljutomer, Mozirje, Ptuj-okolica in Konjice zaposleni nikjer niso dobili prosto. Za mesto Celje v poročilu sploh ni podatka. V okrajnem glavarstvu Slovenjgradec je dobilo prost dan 960 ali 55,52% od 1729 zaposlenih, v Maribor-okolica pa 1558 ali 33,90% od 4005 zaposlenih. V zadnjem primeru gre za računsko napako v

⁹ Delavec, št. 77, 29. aprila 1916.

¹⁰ Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem štajerskem, Ljubljana 1979, str. 239–272.

splošnem seštevku, kajti v podrobnejšem poročilu je zapisano, da je dobilo ves dan prosto tudi 1358 ali 97,00% od 1400 zaposlenih v tovarni umetnih gnojil v Rušah. Potemtakem je odstotek za okrajno glavarstvo 67,80% ali 2716 od 4005 zaposlenih. Splošna karakteristika o praznovanjih na spodnjem Štajerskem iz zornega kota policije je bila: »Die Arbeiter zeigen mit wenigen Ausnahmen für den 1. Mai ein geringes Interesse und beteiligt sich nur ein verschwindendes Prozentsatz bei einer Maifeier.« To sodbo lahko vzamemo z določenim pridržkom, kajti že pred vojno so uradi omalovažujoče pisali o prvomajskih praznovanjih, ponekod pa so leta 1918 le bili množično obiskani prvomajski shodi, npr. v Trbovljah in Mariboru, o čemer bomo še podrobneje pisali.

Velika večina tistih delavcev, ki so v okrajnem glavarstvu Celje-okolica dobili prost dan, je bila v rudniških in drugih obratih v Trbovljah in Hrastniku. Tako je v rudniku Trbovlje dobilo prosto 4519 delavcev od 4583 zaposlenih, v tamkajšnji cementarni pa 71 od 73 zaposlenih, v Hrastniku pa v rudniku rjavega premoga 930 od 957 rudarjev, v kemični tovarni 90 od 112, in v steklarni 190 od 206. Sicer je bil v tem okrajnem glavarstvu dela prost dan le še za 350 od 450 rudarjev v Zabukovici in pa v železolivarni J. Lorber v Žalcu, kjer je to veljalo za vseh 23 zaposlenih. Med večjimi obrati pa so delali v tovarni emaljirane posode Westen v Celju s 520 zaposlenimi, v tamkajšnji Cinkarni s 410, v tekstilni tovarni na Polzeli z 253, pa v železarni Štore z 236, v predilnici Prebold z 153 in v cementarni Zidani most s 136 zaposlenimi. Med manjšimi obrati pa je delalo vseh 62 delavcev v kemični tovarni v Celju, 38 zaposlenih v Majdičevem parnem mlinu v Celju, 48 v Sonnenbergovem obratu keramike v Zabukovici, 52 v podobnem Schutzovem obratu v Ravnah, in pa 15 v tovarni meril na Polzeli. V tem poročilu ni podatkov o kakšnih delavskih shodih, toda iz delavskega časopisa je razvidno, da je nekaj shodov le bilo, celo dobro obiskanih. Tako sta bila shoda v Zidanem mostu 27. aprila in 1. maja 1918. Na prvem je govoril Josip Petejan, tedaj eden vodilnih slovenskih socialnih demokratov in urednik strankinega glasila Naprej, ki je govoril o pomenu in zgodovini prvomajskih praznovanj in se zavzemal za mir.¹¹ Na drugem shodu je bil govornik Ignac Sittar, glavni strokovni organizator na tem področju, o isti temi. Zborovalcev je bilo baje dosti, čeprav število ni navedeno, igrala je kot običajno delavska godba in shod se je zaključil z veselico.¹² Shoda sta bila tudi v bližnjih Radečah in Vrhovem, oba že 28. aprila¹³ in na obeh je govoril Melhior Čobal, tudi dolgoletni delavski voditelj, ki je vseskozi ostal v Trbovljah in v visoki starosti nad osemdeset let 1943 zaradi nemške okupacije napravil samomor. Največja shoda pa sta bila na sam prvi maj v Trbovljah, kjer se je zbralo okrog 5000 ljudi, tako veliko, kot še nikoli dotlej. Spet je govoril Josip Petejan in zavrnil očitke, da je bila socialna demokracija kriva za vojno, ter poudaril, da do izbruha sovražnosti nikjer niso socialni demokrati dali niti vinarja za vojsko. Tu je bila zelo slovesna povorka, več godb in veselica dolgo v noč.¹⁴ Seveda tudi tukaj niso pozabili nastopiti proti vojni in za čimprejšnji mir. Podobno je bilo istega dne v Hrastniku, kjer je spet o isti temi govoril Petejan. Tudi tukaj naj bi se zbralo več ljudi kot kdajkoli dotlej in opazno je bilo tudi število kmetov.¹⁵

Štajerskemu državnemu namestništvu je 6. maja 1918 poročal mariborski župan, »dass in den ganz kleinen Betrieben den ganzen Tag gearbeitet wurde. Der 1. Mai hatte keinen Anlass zu einer polizeilichen Einschreiten.« Prosto pa so imeli vsi zaposleni (1353) v delavnicah Južne železnice in v kurilnici (113), ter 40 od 90 zaposlenih v Scherbaumovem parnem mlinu. Pol dneva prosto pa je dobilo vseh 81 v stavbni družbi, 52 v pivovarni, 3 v mizarski delavnici in 165 v usnjarski delavnici. Za prva tri podjetja ni mogoče ugotoviti, katera so bila, ker je bilo več podjetij te branže s podobnim številom delavcev. Delati pa je moralo vseh 93 v trgovini z življenjskimi potrebščinami.

V mestu Ptuj »wurde Maifeier nicht abgehalten«, ves dan pa je imelo prosto vseh 45 delavcev železniških delavnic. Celjski župan pa je lakonično poročal: »In Cilli war kein Maifeier« in niti ni predložil seznama zaposlenih, edini na vsem Štajerskem. Tudi socialdemokratski list Naprej je pisal, da v nasprotju z drugimi kraji v Celju ni bilo nobenega prvomaj-

¹¹ Naprej, št. 94, 25. aprila 1918, tudi št. 96, 27. aprila 1918.

¹² Naprej, št. 98, 30. aprila 1918.

¹³ Naprej, št. 99, 2. maj 1918.

¹⁴ Naprej, št. 100, 3. maj 1918.

¹⁵ Prav tam.

skega praznovanja, in je krivdo valil na odvisnost delavstva od nemških militantnih meščanov ter zahteval, da se delavsko gibanje spet postavi na noge.¹⁶

Popolnejše poročilo je 7. maja 1918 poslal okrajni glavar iz Slovenjgradca in ugotovil, »dass nur beim k.k. Bergbau Wöllan und zwar mit Bewilligung der Werksleitung am 1. Mai nicht gearbeitet wurde. Tagsüber zechten die Bergarbeiter herum, wobei es auch zu Raufereien untereinander kam«, je še nekoliko posmehljivo zapisal in nadaljeval: »am Abend wurde anlässlich einer solchen auch der Bergknapp Michael Blagotinschek, welcher mit anderen Arbeitern in Streit geraten ist, erstochen. Die verspätete Berichterstattung wolle damit entschuldigt werden, dass der Gefertigte bis zum 6. abends auf Pflerdeklassifikation war und die Gendarmerierelation von Wöllan infolge verspätete Postzustellung erst heute erlangte.« Iz poročila izhaja, da je bilo v velenjskem rudniku zaposlenih 960 rudarjev in prav vsi so dobili dela prost dan. Zato pa v vseh drugih industrijskih obratih ne. Med večjimi takšnimi so bili tovarna usnja Woschnagg v Šoštanju z 280 zaposlenimi; Spodnje-štajerska lesna industrija v Mislinji z 210, železarna von Erber v Muti s 100 delavci; prav toliko jih je imela tudi tovarna umetnih gnojil Agraria v Šoštanju. Manjši obrati so bili še usnjarna Potočnik v Slovenjgradcu s 30 zaposlenimi, Köllnerjev obrat izdelovanja kos v Verheh s 27, in pa cementarna Stoinscheg z 10 delavci ter usnjarna Wrentschur v Radljah (Marenberg) z 12 zaposlenimi.

Tudi v okrajnem glavarstvu Brežice ni bilo posebno živahno. V Winklerjevi kopitarni v Sevnici in Steinbergovi parni žagi delavci niso dobili prostega dne, v prvem obratu jih je bilo 90, v drugem pa 67 zaposlenih, pač pa vseh 165 v rudniku rjavega premoga v Brestanici. Poročilo z dne 8. maja 1918 je bilo tudi tukaj kratko: »Im Bézirke hat keine Maifeier stattgefunden. Besondere Wahrnehmungen wurden nicht gemacht.« Časniška poročila pa vendar poročajo o nekaj shodih ob prvem maju. Tako je bil v Brestanici shod že 28. aprila in na njem je govoril Josip Petejan o pomenu prvega maja. Burno odobravanje pa je žel s tistim delom govora, v katerem se je zavzemal za mir ter govoril o pomenu majniške deklaracije,¹⁷ s katero se je začelo gibanje za združitev južnoslovanskih narodov v monarhiji, kar je potem privedlo do odcepitve Slovencev in Hrvatov, kar pa v začetku maja 1918 ni bilo še mogoče misliti. Poročevalec v Napreju je še zapisal, da je bila udeležba velika in da so Petejanu ploskali tudi tisti, ki so pred leti hodili razbijat socialnodemokratska zborovanja, pri čemer je mislil na pripadnike katoliškonarodne stranke.¹⁸

Med industrijsko pasivnimi predeli je bil politični okraj Ptuj, ki je imel vsega 48 zaposlenih v industriji, in sicer parni žagi v Rogoznici (9) in opekarno v istem kraju (39), riedtem ko je še druga opekarna prenehala obratovati. Poročilo govori, da »ist der erste Mai völlig ruhig verlaufen und so wurden keine besonderen Wahrnehmungen gemacht.« Za Mozirje je poročilo ugotavljalo, da »Arbeiter beteiligten sich an keiner Maifeier«. Vseh zaposlenih je bilo 239, največ v čevljarski zadrugi Marna v Vrbovcu (150), kjer je bila tudi žaga s 150 zaposlenimi, v Rečici pa sta bili dve barvarni s 15 in 4 zaposlenimi. V Ljubiji pa je bilo še trideset zaposlenih pri Sanntaler Industrierwerke Kurka und Baldini.

Podoben položaj je bil v političnem okraju Konjice, ki je premogel 177 delavcev, največji obrat pa je bil premogovnik Hasenbichel v Stranich s 86 zaposlenimi, potem usnjarna v Konjicah z 71 zaposlenimi in pa kamnolom v Česlaku. Edino v Česlaku z 20 zaposlenimi sta dva delavca dobila ves dan prosto. Kakšnega zborovanja ali podobne prireditve pa ni bilo.

Med politično (v socialističnem smislu) najmanj osveščenimi predeli na spodnjem Štajerskem je bilo okrajno glavarstvo Ljutomer. V Radkersburger Städtische Ziegelwerke v Črešnjevcih in Borecih je bilo zaposlenih 87 ljudi, v Kreutzdorfer Elektrizitäts- und Dachziegelwerke v Ključarovcih 89, medtem ko je zdravilišče v Radencih zaposlovalo 164 ljudi. Tudi tukaj ni bilo nobenega praznovanja, nihče pa tudi ni dobil dela prostega dne. Več industrijskih obratov z dovolj bogato tradicijo delavskega gibanja je imel politični okraj Maribor-okolica. To velja zlasti za delavnice Južne železnice na Studencih, ki so 1918 zaposlovale 1354 delavcev, prosto pa je dobilo kar 1379 zaposlenih (očitno napaka). Vseh, sicer le 19 delavcev, je dobilo prosto tudi v tovarni kartona Ceršak. Med večjimi obrati je bila v tem okolišu tovarna umetnih

¹⁶ Naprej, št. 101, 4. maj 1918.

¹⁷ Naprej, št. 98, 30. aprila 1918.

¹⁸ Prav tam.

gnojil v Rušah, ki je zaposlovala 1400 delavcev in 1358 je dobilo ves dan prosto. To je bil že omenjeni obrat, ki ga v skupnem seštevku niso upoštevali, in to iz neznanega razloga, najbrž pa je šlo za računsko napako. Vsi drugi obrati pa delavcem praznovanja niso dovolili. Nekateri med njimi so bili kar veliki: tako je Verlegung der Drauwalder Reichsstrasse zaposlovala 476 vojnih ujetnikov, 54 internirancev in 49 stražnikov, skupaj 579 ljudi. Seveda je razumljivo, da tem osebam ni bilo dovoljeno praznovati prvi maj. V elektrarni Fala je bilo zaposlenih 320 ljudi, v tovarni lončevine Pragersko pa 100. Vsi ostali obrati so bili manjši: Tovarna špirta Rače je imela 22 zaposlenih, enako obrat za impregniranje lesa Spodnje Hoče, tovarna klobas Wögerer v Rušah 18, enaka tovarnica Welleja v istem kraju 9, tovarna kos in srpov v Lovrencu na Pohorju 80, tamkajšnja žaga 25, premogovnik Foglar v Hrastovcu 44, kovačija Pogačnik v Rušah pa 12. Tudi za politični okraj Maribor-okolica velja, da ni bilo zborovanj. Z gotovostjo lahko rečemo le, da je bila na praznovanju v Mariboru, na katerem je govoril Johann Resel, gotovo precej delavcev iz železniških delavnic, ki so se v mestu že po tradiciji udeleževali socialnodemokratskih prireditev.

V Mariboru je bil 1. maj 1918 velik shod, ki ga je sklicala mariborska socialnodemokratska organizacija. V tem shodu je ohranjeno obsežno policijsko poročilo, ki ga je mariborskemu županu poslal okrajni komisar Terglav.

»Der Vereinsobmann Wilhelm Močnik eröffnete um 3 Uhr n. die Versammlung, begrüßte die erschienenen Teilnehmer und übergab sodann den Vorsitz an seinen Stellvertreter Johann Petelin-scheg (ki je bil v letih vojne predsednik društva železničarjev – op. a.)« Die Tagesordnung lautet: Achtstundentag, Verbrüderung der Arbeiter aller Länder, Friede. Der Arbeitergesangsverein sang das Lied »Der erste Mai«. Hierauf erteilte der Vorsitzende dem Hauptredner Reichsratsabgeordneten Johann Resel aus Graz das Wort. Der Redner begann, dass die Arbeiterschaft Österreichs den 1. Mai seit dem Jahr 1890 feiere. In den ersten Kriegsjahren habe sie wegen des herrschenden Absolutismus auf diese Feier verzichten müssen. Leider habe sich die von einem Jahre vorhandene Hoffnung auf den Frieden durch die russische Revolution im Zeichen der allgemeinen Verständigung der Völker ohne Entschädigungen und Eroberungen bisher nicht erfüllt und habe vielmehr in anderen Staaten der Imperialismus wieder die Oberhand gewonnen, wodurch die bestandenen Friedensaussichten wieder in den Hintergrund getreten seien. Unser Glaube ist, dass ein Gewaltfriede, der auf der Gegenseite Erbitterung erzeuge, nicht einer wirkliche Friede sei, den wir so dringend brauchen, um die Schäden des Krieges heilen zu können. Der bisher im Osten erlangte Frieden lässt uns nicht froh werden, weil wir wissen, dass er in Russland Unzufriedenheit und Erbitterung gegen uns erzeugt hat, weiters erfüllen sich die auf ihn als einen Verhandlungsfrieden gesetzten Erwartungen nicht, so dass wir mit diesem Frieden getäuscht worden sind. Wir haben unsere Friedensliebe stets demonstriert und tun dies jetzt um so mehr, weil wir den Krieg nicht mehr aushalten können. Für den ehemaligen Minister Graf Czernin hatten wir anfangs viel Sympathien, weil er als erster den Frieden proklamierte und allgemeine Abrüstung vorschlug. Aber die weitere Haltung, seine Reden und Handlungen haben sehr enttäuscht und, wie man sieht, nur dazu beigetragen, den Krieg zu verlängern. Sein Abgang in Verbindung mit der bekannten Kaiserbriefaffaire hatte im bürgerlichen deutschnationalen Lager natürlich helle Empörung hervorgerufen, die aber, wie wir glauben, nicht lange andauern wird. Wir erklären, dass wir die Politik der Deutschbürgerlichen nicht mitzumachen gesonnen sind, ebenso aber auch nicht jene der slawischen Deklarationspolitiker. Wir sind überhaupt gegen jede nationale Politik, sondern für die Freiheit der Nationen, und die ist nur in einem demokratischen Staate denkbar, daher verlangen wir einen österreichischen demokratischen Staat. Hauptsächlich wünschen wir nun eine gesunde volkswirtschaftliche Entwicklung, denn dies ist erste Erfordernis eines Staates. Nach einem Appell an die Einigkeit der Arbeiterschaft beantragte Resel die Annahme folgender Resolution: »Zur Feier des ersten Mai versammelt, erneuern wir die Forderung nach dem 8 Stundentag. In Folge dauernder Unterernährung können wir die allzu lange Arbeitszeit nicht ohne schwere Schädigung unserer Gesundheit ertragen. Die lange Arbeitszeit ist auch wirtschaftlich sinnlos geworden, da unsere Kräfte nicht mehr ausreichen, die Arbeitsdauer intensiv auszunützen. Die Forderung nach kürzerer Arbeitszeit ist daher dringender denn je. Als besonders dringend betrachten wir die Einführung des Achtstundentages in den ununterbrochenen Betrieben.

Im Kampfe gegen die kapitalistische Ausbeutung müssen wir uns eng verbunden mit den Proletarier aller Länder. Der Krieg, den der kapitalistische Imperialismus über die Welt verfügt hat, kann das Gefühl der internationalen Solidarität der Arbeiterklasse nicht ertönen. Am Weltfeiertag der Arbeiterklasse entbieten wir über die Schützengraben hinüber den Arbeitern und Arbeiterinnen aller Nationen unseren brüderlichen Gruss und geloben mit ihnen zu arbeiten am Wiederaufbau der Internationale. -Neuerlich erheben wir unsere Stimme dafür, dass der völkermordende Krieg endlich beendet werde durch einen allgemeinen Frieden ohne offene oder verhüllte Eroberungen.

rungen, ohne Kriegsentschädigungen in welcher Form immer, auf der Grundlage des Selbstbestimmungsrechts der Völker. Wir protestieren dagegen, dass diese Grundsätze, die allen einen dauernden Frieden zu begründen und die Freiheit der Völker zu sichern vermögen, bei den Friedensschlüssen im Osten verletzt worden sind. Wir fordern, dass der Krieg im Süden und im Westen beendet werde durch einen Frieden der Verständigung und Versöhnung. Wir fordern die Vereinigung aller Völker zu dauerndem Friedensbunde innerhalb dessen alle Streitigkeiten nicht durch Gewalt, sondern durch das Recht entschieden werden sollen. – Die steiermärkische Arbeiterschaft verurteilt zugleich die besonders in der letzten Zeit von den Nationalisten beider das Land bewohnenden Nationen eingeleitete nationale Hetze. Ebenso verurteilt sie entschieden jede Spekulation, die sich dahin richtet, durch Verlängerung des Krieges nationalistische Vorteile zu erreichen. Die Resolution wurde einstimmig mit Beifall angenommen. Der Vorsitzende forderte die Anwesenden auf, einig zu sein, im Sinne der Resolution zu wirken und sich an der nationalen Hetzereien nicht zu beteiligen.

Nach Absingung des Arbeiterliedes durch den Gesangverein dankte der Vorsitzende für die so zahlreiche Beteiligung und schloss die Versammlung mit der Aufforderung, ruhig auseinanderzugehen. Es waren gegen 800 Teilnehmer erschienen (Po časopisnih poročilih več kot 2000, op. aut.). Die Rede des Abgeordneten Resel wurde stets von lebhaften Beifallzischenrufen begleitet. Es kam jedoch zu keiner Ruhestörung und hatte sich ein Anlass zu einem Einschreiten nicht geboten.¹⁹

Poročilo smo podrobneje navedli, ker je za leto 1918 edino podrobnejše policijsko poročilo iz Štajerske in plastično prikazuje podobne druge shode, ki so bili v časopisju navedeni le z imenom govornika in naslovom tematike in včasih tudi z oceno števila prisotnih, ki pa se je podobno kot v tem primeru ponavadi razlikovala in bila zaokrožena navzgor, kot so predstavniki oblasti radi zaokroževali navzdol.

Ob koncu lahko sumiramo, da je prvi maj leta 1918 minil v precejšnji podobnosti s praznovanji pred vojno. Govorniki so bili spet vodilni predstavniki socialne demokracije, prvomajski govori so bili, tako kot vseskozi, ubrani na aktualno politično problematiko in so bili tudi uglašeni na smernice strankine centrale. Shodov in proslav je bilo sicer manj kot včasih, kar pa je glede na vojne razmere razumljivo. Bili pa so v vseh pomembnejših delavskih centrih.²⁰ Za značilno bi lahko označili dejstvo, da leta 1918 južno od Celja ni bilo več govornikov v nemškem jeziku, severneje pa ne več v slovenskem. To je razlika, kajti pred letom 1914 se je vendarle večkrat dogajalo, da so bili govorniki dvojezični ali pa je bil govor glavnega govorca kratko predstavljen v drugem jeziku. Podrobnejših podatkov je sicer premalo, da bi lahko z gotovostjo posploševali, vendar so indici, da so na slovenskih shodih govorili tudi o majniški deklaraciji in narodnem gibanju, čeprav ga je slovenska socialnodemokratska stranka uradno še zavračala, vsaj njen starinski del. Vse bolj protinemško razpoloženje pa je nasprotno nemško govoreče socialne demokrate na spodnjem Štajerskem gotovo skrbelo, zato so tudi tako pozivali k pomirjenju med narodi in se bali posledic, ki so se potem konec leta tudi uresničile.

¹⁹ Slovenec, št. 101, 3. maja 1918.

²⁰ Izčrpeje glej v razpravi, citirani v opombi 10.

Zusammenfassung

DER MAIFEIERTAG IN DER UNTERSTEIERMARKE 1918

Franc Rozman

Im Jahre 1918 wurde der Erste Mai zum letztenmal im ungarisch-österreichischen Rahmen begangen und an der Feier beteiligten sich, ähnlich wie in den 25 Jahren vor dem Ersten Weltkrieg, auch die Arbeiter der Untersteiermark. Auch dieser Maifeiertag verging ähnlich wie die früheren. Redner waren die führenden Vertreter der Sozialdemokratie, die Reden befaßten sich mit aktueller politischer Problematik. Es gab weniger Aufmärsche und Feiern als in den Vorkriegsjahren, doch fanden sie in allen wichtigeren Ortschaften statt. Erwähnenswert ist, daß es südlich von Celje keine Redner in deutscher Sprache mehr gab, nördlich davon jedoch keine in slowenischer Sprache. Auf einigen Zusammenkünften wurde auch über die Mai-Deklaration und die Nationalbewegung

gesprochen, obwohl das die sozialdemokratische Führung damals noch abgelehnt hatte. An der Feier konnten sich die Arbeiter beteiligen, die einen arbeitsfreien Tag bekamen; der Prozentsatz war anähernd so hoch wie in der Vorkriegszeit, in den entwickelteren Industriezweigen (Bergbau, Eisenbahn) und in größeren Arbeiterzentren (Kohlenreviere, Maribor) zeigten sich die Arbeitgeber eher zur Erlaubnis bereit. Der Verfasser stellt auch die Feierlichkeiten im Jahre 1915 dar. Wegen des Kriegszustands gab es zwar keine Genehmigung zu einem öffentlichem Aufmarsch, dafür fand die Feier mit Vorträgen im Rahmen der Vereinstätigkeit in den Vereinsräumen statt.

SLOVENSKA MATICA, SLO-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 214-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglobitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwitrovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospostva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM V 16. STOLETJU

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitijeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

Igor Grdina

PRISPEVKI K ZGODOVINI SLAVISTIKE NA UNIVERZI V LJUBLJANI 1919–1930

Načelna zamejitev: pričujoča razprava ni poskus celovite zgodovine ljubljanske univerzitetne slavistike, temveč samo prispevek k nji in jo je potrebno brati v sopolstvitvi s prispevkom prof. Nahtigala v zborniku ob deseti obletnici ustanovitve univerze v Ljubljani ter z zapisi v zborniku ob njeni petdesetletnici.*

I

Verjetno ni znanosti, katere razvoju bi Slovenci prispevali tako velik, v mnogočem celo odličen delež kakor jezikoslovju.¹ Franc Miklošič (1813–1891) je v 19. stoletju povzdignil slavistične študije na komaj danes docela razberljive ravni, tako z vidika ozkih specializiranih študij kot širših razgledov, od vprašanj primerjalnega jezikoslovja do splošnih kulturnozgodovinskih problemov. Generacijo prej je bil Jernej Kopitar (1780–1844) v pionirskih letih sodobne slavistične znanosti »vest slavistike«, kakor pravi Vasmer, ali z oznako sodobnika, Jakoba Grimma: prvi med tedanjimi slavisti. Še generacijo nazaj je Žiga Popovič (1705–1774) zelo mnogo prispeval nemškemu jezikoslovju, kakor še mnogokateri znanosti v začetkih njenega novodobnega razvoja. Vse do Hermana iz Karintije nazaj se vleče dolga vrsta slovenskih ljudi, ki so Evropo bogatili na področju klasičnih jezikov, tako po humanističnih kot srednjeveških zgledih. V dneh Miklošiča je slovenska jezikoslovna vna (ob verski) segla s Friderikom Irenejem Baragom na zahod do severnoameriških Indijancev in z Davorinom Trstenjakom – resda v toku divje misli – ter z resnim delom Karla Glaserja na vzhod do Indije. Sledili so Miklošičevi dediči, Gregor Krek (1840–1905), Vatroslav Oblak (1864–1896), čigar odkritja je spričo njegove zgodnje smrti mogel prav izkoristiti njegov hrvaški soimenjak in učitelj Vatroslav Jagić, Karel Štrekelj (1859–1912) in še zlasti Matija Murko (1861–1951), ki je s svojimi specialističnimi in širokimi razvidi opravil za vedo o slovanskih literaturah podobno delo kot Miklošič za jezikoslovje. Nato so prišli Rajko Nahtigal (1877–1958), Ivan Prijatelj (1875–1937), France Kidrič (1880–1950) in Ivan Grafenauer (1880–1964), katerih delo, začeto okoli prehoda devetnajstega stoletja v dvajseto, je že imelo svoje središče na domačih tleh in je tako predstavljalo primerno strokovno osnovo novoustanovljenega akademskega središča slavističnih študijev v Ljubljani. Do konca prve svetovne vojne se s svojimi znanstvenimi podvigi omenjenim pridružila še prodorna jezikoslovca primerjalca, Fran Ramovš (1890–1952), ki se je nato posvetil predvsem slovenističnim problemom, in Karel Oštir (1888–1973), ki mu je primerjalno jezikoslovje ostalo življenjska znanstvena disciplina.

Ob koncu prve svetovne vojne, ko se je volja slovenskega naroda po univerzitetni ustanovi na domačih tleh začela udejanjati, so bile vrhunske slovenske slavistične moči razporejene takole: Matija Murko je bil kot najuglednejši in najprijaznejši med vsemi redni univerzitetni profesor v Leipzigu; Nahtigal je bil redni profesor univerze v Gradcu, kjer je bil tudi Ramovš privatni docent, a predviden v zadnjem letu habsburške monarhije za rednega profesorja univerze v Černovicah;² Prijatelj in Kidrič sta bila kustosa dvorne knjižnice na Dunaju, medtem ko je Grafenauer kot gimnazijski profesor služboval v Ljubljani. V delu Vseučiliške

* Poudarek smo dali primarnim virom, ki jih navedeni prispevki niso upoštevali in se hranijo v Arhivu Slovenije ter v arhivu ljubljanske univerze. Ob tej priliki naj bo dovoljena velika zahvala gospema Emi Umekovi in Ani Benedetičevi, ki sta ob drugih prizadevnih delavcih obeh arhivov avtorju razprave še posebej pomembno pomagali.

¹ Psihološke in kulturnocivilizacijske mehanizme takšnega stanja dobro uvideva Dunajsko pismo II – 4 Josipa Stritarja (J. Stritar, Izbrano delo, Ljubljana 1969, 351–360). Tudi nenavadno veliko število nacionalnih literarnih zgodovinarjev pri Slovencih v času, ko se tudi v Srednji Evropi pišejo zlasti nacionalne politične zgodovine (2. pol. XIX., začetek XX. stol.) ima svoje razloge: slovenska literarna zgodovina je slovenskemu narodu pomenila močan povezovalen dejavnik, ki mu ga politična po tedanji šegi ni mogla, točneje: ni znala dati.

² Arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Frana Ramovša, Curriculum vitae z dne 28. decembra 1918.

komisije, ki se je na pobudo dr. Rostoharja zbrala pod predsedstvom dr. Danila Majarona in postala ustanova pri Narodni in pozneje Deželni vladi SHS v Ljubljani, skrbeča za stvar slovenske univerze, je bil od slavistov najbolj izpostavljen dr. Ramovš, ki je bil tudi njen tajnik. Od vsega začetka je komisija računala na Nahtigala in Ramovša, ki se naj po Rostoharjevem predlogu na drugi seji (10. decembra 1918) takoj nastavita na zagrebški univerzi.³ Ta naj bi bila matica ljubljanske; nekaj časa se je celo mislilo na ustanovitev slovenskega univerzitetnega provizorija v hrvaškem glavnem mestu, ki naj bi od slavističnih študij obsegal katedri za slovensko folologijo (Nahtigal) in slovenski jezik (Ramovš), kakor se je glasilo sklep četrte seje Vseučiliške komisije 23. decembra 1918.⁴ To bi bila pridobitev tudi za hrvaško dotodanjno Franc Jožefovo univerzo, ki nobenega teh dveh predmetov ni poznala. Toda vsaj 7. aprila 1919 je postalo jasno, da zagrebška univerza (zlasti filozofska in medicinska fakulteta) ne bo hotela odigrati vloge, ki jo je že sprejela: nenadoma ni več bila za to, da se pri nji ustanove slovenske vzporedne katedre, ki bi predstavljale osnove poznejših ljubljanskih. Metod Mikuž utemeljeno sodi, da je bilo to dogajanje težko brez zveze s preložitvijo reševanja vprašanja ljubljanske univerze na čas po koncu mirovne konference, kakor je 1. aprila 1919 sporočil s sotočja Save in Donave prosvetni minister Ljuba Davidović.⁵ Hkrati je bila preklicana obljuba za 1.400.000 kron kredita za potrebe ustanovitve univerze v Ljubljani. Mračno vlogo pri vsej zadevi je igral tudi vpliven krog nekaterih slovenskih liberalcev, jugoslovanskih unitaristov, demokratov, ki so bili hudi sovražniki slovenske univerze. Vodil jih je minister Kramer.

Dr. Majaron je tedaj bliskovito ukrepal: 5. aprila je interveniral pri podpredsedniku ministrskega sveta in prvaku SLS dr. Korošču. Verjetno je po tem najmočnejša slovenska stranka – tako preko Korošča kot preko prosvetnega ministra v Ljubljani, poverjenika za uk in bogočastje dr. Verstovška, vnetega bojvnika za stvar slovenske univerze – pritisnila na ministra Davidoviča, ki je kot star srbijanski demokrat in razumen mož očitno bolj upošteval mnenje realnih politikov z oporo med slovenskim narodom kot pa svojih strankarskih tovarišev, ki so bili sicer glasni, a med svojimi ljudmi osamljeni. Tako se je že 25. maja 1919 v Ljubljani mudil vodja splošnega odseka Davidovičevega ministrstva Petković in skupaj s tajnikom Vseučiliške komisije dr. Ramovšem v Narodni kavarni sestavil predlog zakona o ljubljanski univerzi.⁶ Da ne bi po nepotrebnem izgubljali časa s pripravo aktov za ljubljansko visokošolsko ustanovo, je Davidović 26. junija 1919 v smislu Ramovš-Petkovičevega predloga svetoval predstavnikom slovenskih strank v Začasnem narodnem predstavništvu, da se za ljubljansko univerzo začasno določi veljavnost uredb o delovanju beograjske, nakar se bodo v miru in brez naglice izdelala posebna določila za Ljubljano.⁷ Že drugega julija je ministrski svet Kraljestva SHS pod predsedstvom dr. Korošča sprejel predlog prosvetnega ministra glede zakona o ljubljanski univerzi (na seji je bil vpadljivo odsoten dr. Kramer, proti Davidovičevemu predlogu pa je glasoval pristaš JDS, minister za narodno zdravje dr. Krulj).⁸ Veliko vlogo SLS v tem dogajanju simbolizira Koroščevo predsednikovanje na odločilni vladni seji, zatem pa tudi dejstvo, da je bil predlagatelj zakona o ljubljanski univerzi na 51. seji Zčasnega narodnega predstavništva (9. julija 1919) klerikalni poslanec Sušnik. SLS je že 30. maja izjavila, da bo glasovala – skupaj s celim Jugoslovanskim klubom – za proračun tudi zato, ker je v njem postavka 1.320.000 kron za ljubljansko univerzo.⁹ Torej je ta bila pogoj SLS za podporo vladi, niti slučajno pa ni bilo takšnega razumevanja pri JDS, še najmanj pri njenem slovenskem krilu, medtem ko je JSDS bila v tem vprašanju blizu valovne dolžine SLS.

Besedilo zakona, ki je stopil v veljavo 23. julija 1919, nato proglašča in objavlja »vsem in vsakomur«, da je Začasno narodno predstavništvo, sklicano v prestolno mesto Beograd, na svoji 56. redni seji 17. julija sklenilo, da se v Ljubljani ustanovi univerza Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki ima pet fakultet (teološko, pravoslovno, filozofsko, tehnično in nepopolno medicinsko); da se vse fakultete otvorijo začetkom študijskega leta 1919/20 in da se bo

³ Metod Mikuž, Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919–1945, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969, 56. Mapa, ki jo navaja Mikuž za ta podatek, mi v univerzitetnem arhivu žal ni bila dosegljiva.

⁴ M. Mikuž, n. d., 57, 58.

⁵ M. Mikuž, n. d., 60, 61.

⁶ M. Mikuž, n. d., 62, 63.

⁷ M. Mikuž, n. d., 62.

⁸ M. Mikuž, isto.

⁹ M. Mikuž, n. d., 61.

ustanova, dokler se ne izdela zanjo poseben zakon, povsem upravljala po zakonu in uredbah o Vseučilišču Kraljestva SHS v Beogradu. Pozneje ni bilo prave politične volje, da bi se izdelale posebne uredbe za ljubljansko univerzo, kajti prevladala je centralistična misel o enem in enotnem zakonu za vse tri akademske skupnosti v kraljestvu, ki pa je bil izdan šele 28. junija 1930, že v dneh Aleksandrove samovlade.

Provizorična rešitev v desetletju 1919–1930 sama na sebi ljubljanski univerzi ni prehudo vezala rok, saj zakon z dne 23. julija 1919 govori le o upravljanju po zakonu in uredbah beograjske univerze, torej le o povsem tehnični strani zadev, ne o drugem; dosti bolj usodna je bila nerazveseljiva praksa nekaterih miselno silno preprostih političnih veljakov, ki so jim bili univerzitetni študiji drobiž v kupčijah zelo razgibanega javnega življenja Kraljevine SHS. Zlasti nevarna sta bila slovenski univerzi Srb B. Maksimović (»Kundak«)¹⁰ leta 1929 in še prej hrupni hrvaški vodja Radić, ki je za ministrski fotelj v Pašičevi vladi prodal prej in pozneje tako kričavo oznanjane ideje o enakopravnosti vseh treh državnih narodov. K sreči njegovo samosilništvo v prosvetnem ministrstvu ni trajalo dolgo in tedaj zgovorni hrvaški »Stipica« ni mogel narediti preveč škode s svojim eksperimentiranjem v šolstvu. Vendar niso bili nič manj nevarni tudi nekateri drugi ministri, med slovenskimi zlasti že imenovani liberalni Kramer. Zato ni čudno, da se je ljubljanska univerza preko svojega desetega rektorja, slovitega elektrotehnika in znamenitega šahista dr. Milana Vidmarja ob eni najhujših groženj svojemu življenju odločila za morebiti nekoliko gambitno, a vendarle zmagovito potezo: zatekla se je pod zaščito samega kralja Aleksandra I., čigar še regentski podpis je nosil njen ustanovni zakon, in postala 28. junija 1929 zase in za svet Alma Mater Alexandrina.¹¹ Bil pa je ljubljanski akademski skupnosti vseskozi naklonjen tudi v Beogradu vplivni dr. Anton Korošec,¹² pri čemer verjetno ne gre zanemarjati njegovih tesnih zvez z dr. Izidorjem Cankarjem, sprva uglednim politikom SLS, pozneje pa predvsem prodornim umetnostnim zgodovinarjem. Toda ta podpora je bila še posebej v tridesetih letih vse bolj dvorezna, saj so se ob nedvomnih pozitivnih premikih (gradnja NUK, tretji letnik medicine, višji krediti) začele kazati nekatere nerazveseljive tendence, ko so posamezni ekstremni možje v črnem univerzi vse uspešnejše vsiljevali svoje z akademsko svobodo in humanističnim izročilom tovrstnih ustanov nezdržljive zamisli.¹³

II

Sedaj se moramo razgledati po aktih, ki so urejali delovanje beograjske in potemtakem tudi ljubljanske univerze. Najvažnejši tozadevni dokument je bil srbski Zakon o univerzi z dne 27. februarja 1905.¹⁴ Veljal je z nekaterimi dopolnitvami vse do že omenjanega 28. junija 1930. 9. februarja 1921 je regent Aleksander sicer še predpisal uredbo o spremembi zakona iz leta 1905, ki se je bomo, ko bo čas za to, dotaknili, vendar spremembe, ki jih je predpisovala, v najvažnejšem (preimenovanje dotedanjega univerzitetnega sveta v univerzitetno veče in ustanovitev drugače sestavljenega novega univerzitetnega sveta ter razdelitev pristojnosti med tema dvema organoma) v Ljubljani niso zaživele.

Poleg zakona o univerzi je najpomembnejša Splošna (Obča) uredba o univerzi, ki jo je kralj Peter podpisal 1. oktobra 1905. Življenje na filozofski fakulteti, ki nas seveda osrednje zanima, je podrobneje urejala še Uredba o filozofski fakulteti z dne 1. februarja 1906. Ti trije dokumenti so dajali pravne okvire tudi študiju in organizaciji slavistike v Ljubljani. Ker je bila v tedanji ureditvi poudarjena univerza kot celota, ne pa posamezne fakultete ali celo oddelki, je za razumevanje kateregakoli dela akademskega življenja neogibno potrebno pritegniti v

¹⁰ Milan Vidmar, Spomini, drugi del, Maribor 1964, 75.

¹¹ M. Vidmar, n. d., 75 in sledeče.

¹² M. Vidmar, n. d., 84.

¹³ M. Mikuš, n. d., 84 in sledeče.

¹⁴ Vsi naši citati iz Zakona o univerzi (1905), Splošne uredbe o univerzi (1905) in Uredbe o filozofski fakulteti (1906) so navedeni po tipkopisu teh dokumentov v zapešičini red. prof. dr. Gojmirja Gregorja Kreka (Arhiv Slovenije, Priv. A. LXIX), in to iz razlogov, ki so v razpravi nevedeni. Od tam tudi povzemamo določbe imenovanih treh aktov, kakor tudi navedbe t. i. beograjske uredbe z dne 9. februarja 1921. Moramo pa pristaviti še tole: V 85. številki Službenih novin Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca je poleti 1919 izšla tudi uredba, ki jo je 23. julija tega leta (torej na dan podpisa Zakona o vseučilišču Kraljevstva SHS v Ljubljani) podpisal regent Aleksander in ki se je nanašala na potrditev zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o beograjski univerzi z dne 27. februarja 1905. Tipkopis Zakona o univerzi dr. Gojmirja Gregorja Kreka nosi glede tega poveden zaznamek: Uradni list 142, 5/IX. 1919, kar se more nanašati zgolj na Uradni list Deželne vlade v Ljubljani. Zakon je tedaj na mestu rečenem mogel iziti le v zvezi z urejevanjem ljubljanske univerze. Ta objava bi že utegnila upoštevat spremembe prvotnega zakona na dan 23. julija 1919, kakor tudi one iz leta 1911.

uvid vse omenjene akte, ki se morebiti zde na prvi pogled precej oddaljeni od v naslovu naznačene problematike.

Srbski zakon o univerzi (1905) opredeljuje to ustanovo kot »najvišje samoupravno (to tedaj pomeni popolno nevplivnost višjih oblasti na nižje v zadevah, za katere je uzakonjena samouprava) telo za višjo strokovno izobrazbo in za pospeševanje znanosti« (člen 1). Vrhovno nadzorstvo nad njo pripada ministru prosvete in cerkvenih zadev, vzdržuje pa se po državnem proračunu in z dohodki ustanov ter daril. Od svojega imetja ne plačuje nikakršnih javnih davkov, sicer pa je univerza kot celota pravna oseba. V upravnem pogledu pripadajo univerzi vse njene učne moči, slušatelji, uradniki in sluge.

Univerza naj bi imela pet fakultet: bogoslovno, filozofsko, pravno, medicinsko in tehnično. Toda tu že nastane prva razlika med beograjsko in ljubljansko ustanovo: medtem ko je v Beogradu pravoslavno bogoslovje ustanovljeno kot samostojna »Duhovska akademija« (s posebnim zakonom in uredbami), je ljubljanska katoliška teologija povsem vtelesena v organizacijo univerze (čemur je v debati v Začasnem narodnem predstavnštvu zlasti oporekal socialdemokrat dr. Lončar, češ da bogoslovje ne sodi na moderno univerzitetno ustanovo, vendar zavoljo tega kot razumen človek ni bil proti ljubljanski univerzi, saj mu je še kako šlo za slovensko visoko šolstvo). Veliko je tudi pomenila tehnična fakulteta, ki je avstrijski tip univerze ni poznal.

Univerzitetne oblasti so po zakonu iz leta 1905 naslednje: rektor, dekani fakultet, univerzitetni svet (vsi redni profesorji), univerzitetna uprava (rektor in dekani), fakultetni sveti in univerzitetno sodišče.

Rektorja voli konec vsakega šolskega leta univerzitetni svet iz vrst onih svojih članov, ki služijo univerzi najmanj pet let kot redni profesorji. Ob začetkih beograjske univerze se šteje v to dobo tudi profesura na dotedanji Veliki šoli, v Ljubljani pa – smiselna vzporednica –, načeloma, profesure na drugih univerzah. Rektor upravlja univerzo, jo predstavlja v javnosti ter skrbi za red in administracijo na nji. Konec vsakega šolskega leta je dolžan podati ministru prosvete poročilo o delovanju in stanju univerze. V primeru bolezni ali odsotnosti zastopa rektorja prorektor, ki je prejšnji rektor (ob ustanovitvi univerze pa izvoljen). Prorektorja zamenjuje v primeru potrebe po službenih letih najstarejši dekan. Če se tekom šolskega leta rektorjevo mesto izprazni, je potrebno izvoliti naslednika najpozneje v petnajstih dneh.

Dekana si voli vsaka fakulteta sama iz vrst svojih rednih profesorjev konec vsakega šolskega leta. Nadomestuje ga prodekan (prejšnji dekan, prvič pa izvoljenec) in tega po službenih letih najstarejši profesor fakultete. Dekani upravljajo posle vsak svoje fakultete in skrbre predvsem za pouk in izpite.

Univerzitetnemu svetu predseduje rektor. Poslovodja je voljen za eno leto iz vrst članov organa. V delokrog univerzitetnega sveta (dalje US) spadajo: 1. volitev rektorja, 2. sprejemanje ali zavračanje z utemeljitvijo – po javnem glasovanju – profesorjev, ki so jih izvolili fakultetni sveti, 3. volitev treh članov univerzitetnega sodišča iz vrst rednih profesorjev univerze za dobo enega leta, 4. predpisovanje disciplinskega reda za slušatelje ter pravil za podelitev državnih podpor siromašnim, a pridnim študentom, 5. poslušanje letnih poročil dekanov o posameznih fakultetah in po potrebi posvetovanje o vprašanjih, ki se ob tej priložnosti pojavijo, 6. posvetovanje o vprašanjih, ki zadevajo celo univerzo in ki jih predloži ali rektor, ali univerzitetna uprava, ali minister prosvete. US more sklepati samo, če je na njegovi seji prisotna več kot polovica celotnega števila članov. Za polnomočno odločitev je potrebna večina prisotnih.

Univerzitetno upravo (dalje UU) sestavljajo rektor kot predsednik in dekani vseh fakultet. Organ ima sledeče naloge: 1. razporeja vsote, ki pripadajo univerzi po letnem državnem proračunu (od 1. I. do 31. XII. v proračunskem letu) in tudi vse ostale dohodke (volila ipd.), 2. vodi obveznosti in fonde univerze ter pazi na celotno univerzitetno premoženje, 3. odloča o podelitvi državnih in drugih podpor slušateljem, 4. skrbi za zgradbe in prostore, ki so potrebni za pouk in razne zavode, 5. voli in predlaga ministru prosvete v nastavitve pisarniško osebje, 6. skrbi za to, da morejo predavati na univerzi tudi osebe, ki niso iz vrst učnih moči ustanove, če tako odloči fakultetni svet. UU sklicuje rektor, lahko pa se sestane tudi na zahtevo dveh ali več članov. Odloki UU so veljavni, če jih odobri večina celotnega števila članov.

Fakultetni svet sestavljajo vsi profesorji (redni in izredni) ter stalni docentje fakultete. Predseduje mu dekan, poslovodja pa je po službeni dobi najmlajši profesor. Naloge fakultetnih svetov so: 1. sestavljanje programa in razporeda predavanj za vsak semester, 2. skrb za popolnitev izpraznjenih stolic in, če je potreba, za zameno bolnih ali odsotnih profesorjev, 3. predlaganje ministru prosvete spajanje ali delitev stolic, zamenjave enih stolic z drugimi, otvoritev novih stolic in (v sporazumu s prizadeto fakulteto) premestitev stolic z ene na drugo fakulteto, 4. volitev ter predlaganje (z utemeljitvijo) ministru prosvete rednih in izrednih profesorjev ter drugih učnih moči, 5. odločanje o prijavi članov akademije znanosti ter drugih strokovnjakov izven proforskega zbora, ki bi želeli imeti brezplačno izredna predavanja, 6. odločanje o prijavi profesorjev, ki bi želeli imeti izven svojih rednih predavanj, oz. izven svojega predmeta še druga predavanja, 7. odločanje in motiviranje predlogov, da se za znanost zaslužnim osebam (le-tem!) s strani univerze podeli naslov častnih doktorjev, 8. odločanje o vračunanju semestrov slušateljem in izrednim slušateljem, 9. odločanje o razporedu izpitov in o sestavi izpitnih komisij, 10. podajanje mnenj ministru prosvete o dopustih nad mesecem dni, ki bi jih učitelji s kakršnimikoli razlogi zaprosili.

Seje fakultetnega sveta (dalje FS) sklicuje dekan, sejo pa je treba sklicati tudi na zahtevo dveh ali več profesorjev fakultete. Odločitve sveta veljajo, če so odobreni z večino glasov celotnega števila članov. Pri volitvi rednih profesorjev izredni nimajo pravice glasovanja. Stalni docentje sodelujejo v delu FS, toda pri odločanju nimajo pravice glasovanja.

Konec vsakega šolskega leta poda dekan v US poročilo o delovanju in stanju fakultete.

Pisarniške posle univerze vrši sekretar, ki mora imeti fakultetno izobrazbo in čigar položaj je enakovreden položaju sekretarja v ministrstvu prosvete. V pomoč mu je ustrezno število pisarjev v rangi istovrstnih uradnikov tega ministrstva ter potrebni prepisovalci. Vse uradništvo univerze nastavlja na predlog univerzitetnih organov minister prosvete.

Učne moči univerze so: redni profesorji, izredni profesorji, stalni in začasni docentje, honorarni profesorji in učitelji, pri čemer morejo profesorji imeti tudi asistente.

Za rednega profesorja more biti poklican priznan znanstvenik ali po objavljenem natečaju izvoljen tisti, ki je razen z doktorsko diplomom tudi s svojimi znanstvenimi deli dokazal, da je samostojno in uspešno deloval v stroki.

Za izrednega profesorja more biti poklican ali po objavljenem natečaju izvoljen tisti, ki premore poleg doktorskega izpita tudi samostojna znanstvena dela, vendar fakulteta še ni prepričana, da so le-ta zadostno priporočila za rednega profesorja.

Le na tehnični fakulteti more doktorsko diplomom nadomestiti spričevalo diplomskih izpitov, znanstvena dela pa samostojna strokovna dela.

Izpraznjena stolica se zasede z izvolitvijo priznanega znanstvenika ali strokovnjaka, v primeru potrebe z natečajem, ki ga razpiše rektorat po odločitvi FS.¹⁵ Za rednega ali izrednega profesorja je izvoljen tisti, ki je v FS dobil absolutno večino glasov celotnega števila rednih (za izrednega tudi izrednih) profesorjev, če je volitev nato sprejeta tudi v US. Tako izbrana oseba se predloži ministru prosvete v potrditev.

Za docente¹⁶ se morejo postaviti po fakultetnem izboru osebe, ki imajo spričevalo o doktorski skušnji in za katere FS sodi, da lahko delajo v kakšni stroki ali veji znanosti. Imajo status in plačo srednješolskih profesorjev. Po petih letih se potrdijo ponovni volitvi. Če niso

¹⁵ Člen 55 Splošne uredbe o univerzi predpisuje sledeča pravila natečaja: FS odloči, ali se stolica zasede s pozivom ali natečajem. V prvem primeru je potrebno poročilo o kandidatu, ki naj se pokliče na izpraznjeno mesto. Po prečitaniu tega poročila in zadostni debati FS glasuje. Če FS takoj ali po podanem predlogu odkloni nastavitve s pozivom, se stolica zasede z natečajem. O tem se obvesti rektor, ki v srbskih (v Ljubljani analogno slovenskih) časnikih objavi natečaj. V objavi mora označiti predmet, za katerega se išče profesor, ter rok prijave. Ta ne sme biti krajši od šestih tednov, računajoč od dne prvega oglasa v časopisu. Natečaj mora biti tekom roka objavljen najmanj trikrat in sicer tako, da čas od ene do druge objave ni krajši od treh in ne daljši od osmih dni. Vsebinsko oglasa določa FS z ozirom na gornje odredbe. — Kandidati izročijo ali pošljejo rektorju prijave z oznako, da se javljajo za redne ali izredne profesorje. FS določa iz vrst svojih rednih ali izrednih profesorjev dva referenta. Poročilo referentov mora biti pisno in mora vsebovati predlog, da se kandidat sprejme ali odkloni. Ko se poročilo na seji FS prebere, se prične debata, za njo pa sledi glasovanje, ki se lahko (člen 56) ponovi samo enkrat, če prvič ni potrebne večine za nobenega prijavljenih kandidatov. Če izvoljeni kandidat nato v treh mesecih ni potrjen v US, mora ta organ povleči nove poteze, da se zasede izpraznjena stolica.

¹⁶ Člen 18. Zakona o univerzi je bil spremenjen leta 1919 (lastnoročna Krekova opomba se sklicuje na 5/IX. 1919), ko je določal sledeče: Za docente so lahko postavljena po fakultetnem izboru osebe, ki imajo spričevalo o diplomski skušnji (prej: doktorsko diplomom, le na tehniški fakulteti zadostuje spričevalo diplomskega izpita) in pri katerih je FS prepričan, da lahko delajo v kakšni znanosti ali veji znanosti na visokošolskem nivoju.

izvoljeni, se stavijo ministru prosvete na razpolaganje. Splošna uredba o univerzi določa, da se docentje volijo samo po natečaju.

Pomožno osebje, asistente, kustose, prosektorje, preparatorje itd. voli FS na predlog pristojnega profesorja. Asistentje, ki so prestali doktorsko skušnjo, imajo plačo in status srednješolskih suplentov. Tudi oni se volijo vsakih pet let. Tisti, ki so prestali še profesorsko ali kakšno drugo državno skušnjo, imajo položaj in plačo enakovredno srednješolskim profesorjem. Ostalo osebje ima plačo, kakor jo odredi UU.

Redna predavanja na univerzi imajo profesorji, docentje, honorarni profesorji¹⁷ in učitelji,¹⁸ izredno pa morejo brezplačno predavati člani akademije znanosti ali drugi, ki jim je to s strani FS odobreno.

Temeljna plača rednega profesorja na univerzi je 6000 dinarjev na leto za dobo prvih desetih let postavne službe, 7500 din od enajstega do všteti dvajsetega leta in 9000 din od dvajsetega do štiridesetega leta.

Plača izrednega profesorja je 3283,80 dinarjev na leto, in po vsakem petem letu službe povišek v znesku 757,80 din od višine 7072,80 din. Stalni docentje imajo temeljno plačo 2400 din na leto. Po vsakem petem letu službe dobe povišek v znesku 500 din do višine plače 6000 dinarjev.

Redni in izredni profesorji ter stalni docentje morejo biti po štiridesetih letih službe upokojeni s polno plačo. Rektor ima letno doklado 1200 dinarjev, dekani pa po 600 din.¹⁹ Redni in izredni profesorji, ki imajo manj kot deset let službe, morejo biti odpuščeni samo na predlog ali s privolitvijo US. Tisti pa, ki imajo več kot deset službenih let za seboj, morejo biti samo upokojeni, vendar le v primeru: 1. svojega lastnega privoljenja, 2. predloga ali dovoljenja US, 3. dovršitve štiridesetega službenega leta ali starosti petinšestdesetega leta življenja, 4. oslabitve do stopnje, ko ne morejo več redno izvrševati svojih dolžnosti, kar more ugotoviti le komisjski zdravniški pregled.²⁰ V nobenem primeru ne more biti redni ali izredni profesor premeščen v kako drugo službo brez svojega privoljenja.

Postavne učne moči dobijo, če se upokojijo po desetih letih službe, 40% svoje letne plače kot pokojnino, za vsako naslednje službeno leto pa še 2%. Splošna univerzitetna uredba v svojem 69. členu izrecno določa, da v nobenem primeru ne more biti kak profesor odpuščen ali upokojen zaradi svojih znanstvenih ali političnih nazorov. Tedaj je znanost pač še bila svobodna in ukvarjanje z njo ter poučevanje ravno tako, saj Zakon o univerzi zelo jasno pravi v svojem 33. členu: »Pouk na univerzi je svoboden. Učne moči so svobodne pri razlaganju svoje vede.«

Za redne slušatelje univerze se morejo sprejeti le tisti dijaki, ki imajo spričevalo o položenem zrelostnem izpitu na srednji šoli, kar splošna univerzitetna uredba natančneje opredeljuje kot položen zrelostni izpit na gimnazijah ali realkah. V nobenem primeru se spričevalo zrelostnega izpita ne more nadomestiti s kakšnim drugim dokazilom, izvzemši na bogoslovni fakulteti. Po letu 1920 so bili iz te določbe izvzeti častniki in invalidi iz vojn 1912–1918, ki so obiskovali nižji tečaj vojaške akademije v Beogradu.

¹⁷ Honorarni profesorji se po členu 59. splošne univerzitetne uredbe volijo za dobo treh let. Člen 19. Zakona o univerzi, ki ga v nadaljevanju ponavlja tudi že navedeni člen Splošne uredbe o univerzi, pa pravi, da se honorarni profesorji, ki morejo biti le priznani znanstveniki izven univerze, volijo v FS, če bi se stolica ne mogla zasedati z rednimi ali izrednimi profesorji ali stalnimi docenti.

¹⁸ Tu so mišljeni predvsem predavatelji živih tujih jezikov, ki se nastavljajo na predlog FS, morajo pa imeti najmanj kvalifikacije višjih učiteljev srednjih šol (čl. 20 Zakona o univerzi).

¹⁹ Določila o finančnih zadevah so v zakonu spričo prve svetovne vojne in njenih finančnih pretresov razumljivo nekoliko zastarela.

²⁰ Člen 66. Splošne uredbe o univerzi govori o tem, kako se sestavi tročlanska zdravniška komisija: Prvega zdravnika izbere prizadeta učna moč sama (ali rodbina, če prizadeti ne more), drugega minister prosvete, tretjega pa volita oba izbrana zdravnika. Če profesor ali njegova rodbina nočeta izbrati zdravnika, to opravi rektor univerze. – Zanimiv je tudi 69. člen splošne univerzitetne uredbe, ki govori o tem, kako more US predložiti ali na zahtevo ministra prosvete dovoliti, da se kak profesor odpusti ali upokoji samo tedaj, kadar je s svojim nemoralnim in nedostojnim življenjem storil kaj absolutno nemogočega, da bi še naprej mogel vršiti dolžnost učne moči in vzgojitelja univerzitetne mladine. Člen 71. omenjenega akta govori o tem, da brez neogibno potrebne preiskave v US, za katere izvršitev so določeni trije člani organa kot preiskovalna komisija z značajem komisije za preiskovanje uradniških disciplinskih prestopkov, ne more biti sklepanja o odpustu ali upokojitvi. Člen 72. nadalje določa, da se tudi ne more sklepati, preden US ne sklepa o poročilu komisije in ne debatira o njem. Pred sodbo je treba upoštevati še obrambo prizadetega profesorja, za katero mu je dan določen rok. Pred potekom le-tega o zadevi ni mogoče izdati nikakršnega sklepa. Po členu 73. ima prizadeti profesor pravico do polovične plače, če je po dovoljenju US začasno odvezan dolžnosti v času preiskave. V primeru, da pozneje ni odpuščen, se mu izplača tudi druga polovica.

Za izredne slušatelje morejo biti po odobritvi FS sprejeti tudi tisti dijaki, ki nimajo pogojev za reden vpis, nimajo pa pravice do polaganja izpitov rednih študentov. Slušatelji, ki so prej študirali na tujih univerzah, se morejo sprejeti, če imajo spričevalo o položenem zrelostnem izpitu, FS pa odloči, ali se jim prizna kak semester. Revni in pridni redni slušatelji morejo dobiti državno podporo. Pravila zanjo predpisuje minister prosvete na predlog US. Slušatelji so se dolžni ravnati po disciplinskem redu, ki ga predpiše US in potrdi minister prosvete. Slušatelji sami izbirajo predmete, ki jih hočejo poslušati.

Za ureditev pomožnih znanstvenih zavodov, kabinetov, laboratorijev, seminarjev itd. skrbe fakultete; za vzdrževanje vseh teh ustanov in za ekskurzije pa se v državnem proračunu vsako leto nameni potrebna vsota.

Splošna univerzitetna uredba podrobneje opredeljuje določila zakona, zlasti glede upravnega ustroja in reda znotraj univerze, načina delovanja z zakonom predpisanih univerzitetnih organov, dolžnosti profesorjev (da začno predavati v roku, ki ga določi fakulteta; da imajo vsaj šest učnih ur na teden, pri čemer se dve uri vaj štejeta za eno uro predavanj; da prihajajo na sestanke univerzitetnih organov; da konec šolskega leta podajo poročilo o svojih predavanjih; da upravljajo kabinete, knjižnice in drugo, kar jim je zaupal FS), še posebej obširno pa govori o slušateljih. Status univerzitetnega slušatelja se pridobi z vpisom v glavno knjigo univerze. Slušatelj mora zapisati na začetku vsakega semestra v svojo vpisnico (indeks) predmete, ki jih bo poslušal. To overi fakultetni sekretar s svojim podpisom in dekanovim pečatom. Pri vpisovanju je potrebno paziti na to, da slušatelj dosega predpisani minimum ur (na filozofski fakulteti 12 na teden) in da v času osmih semestrov (na medicini desetih) vpiše vsa po uredbi svoje fakultete potrebna predavanja ter vaje.

Univerzitetni slušatelji morajo redno hoditi k vsem vpisanim predavanjem in vajam. To potrjujejo na koncu semestra predmetni profesorji s svojimi podpisi v slušateljevi vpisnici. Predavanja, ki nimajo takega podpisa, se štejejo za nevpisana. Ko so predmetni profesorji overili vpisana predavanja in vaje, se le-ta prepisejo na spremni list in oddajo obenem z vpisnico v potrditev dekanu fakultete. Dekan s svojim podpisom overi semester kot veljaven, če je pravilno vpisanih in podpisanih s fakultetno uredbo predpisano število ur, sicer dostavi kratko pripombo in anulira semester. Potrjeni spremni list, v katerem se poleg vpisa zadevnega semestra navedejo tudi vsi potrebni osebni podatki, se preda rektoratu univerze in po njem se vpisani semester slušatelju zaznamuje v za to odrejeno knjigo.

Glavni vpis je od 25. do 30. septembra, predavanja pa od 16. oktobra do 31. januarja in od 1. marca do 15. junija. Skušnje so določena za dni od 1. do 15. oktobra, od 1. do 15. februarja in od 16. do 30. junija. Pouk v zimskem semestru je torej trajal od 25. septembra do 15. februarja, v letnem semestru pa od 1. marca do 30. junija.²¹

Tako splošna univerzitetna uredba, medtem ko je US ljubljanske univerze 10. oktobra 1919 predpisal sledeče postopke glede študijskih zadev: Redni slušatelji, ki prvič vstopajo v ljubljansko univerzitetno skupnost, se morajo predstaviti dekanu fakultete, na katero se hočejo inskribirati. Predlože mu spričevalo o opravljenem zrelostnem izpitu, tisti pa, ki so prej bili na kakšni drugi univerzi, tamkaj izstavljeno odhodno spričevalo. Če so izpolnjeni vsi pogoji za inskripcijo, potrdi dekan provizorični sprejemni list (tiskovine kupi slušatelj pri hišniku in jih samostojno izpolni). Slušatelj nato izpolni osebni izkaz in vpiše v indeks vsa predavanja, ki jih želi poslušati, in vse vaje, ki se jih želi udeleževati. Za vsako predavanje in vajo je potrebno izpolniti še posebno belo zglasnico. Ko je to izpolnil, gre v univerzitetno pisarno, ki ga na podlagi provizoričnega sprejemnega lista in osebnega izkaza, indeksa ter zglasnic vpiše v matrike. V pisarni se odvzame osebni izkaz, slušatelj pa prejme dijaško izkaznico ter plača 4 krone (1 poznejši jugoslovanski dinar) vpisninske pristojbine. Za izredne slušatelje velja isto, le da nimajo indeksa, ampak zgolj zglasnilno polo in rdečkaste zglasnice; tudi ne morejo biti imatrikulirani. V primeru odhoda na drugo univerzo mora slušatelj oddati dijaško izkaznico in si priskrbeti odhodno spričevalo. Ostala določila, pod katerimi je podpisan prvi ljubljanski rektor Plemelj, se v večji ali manjši meri ujemajo s formulacijami v splošni univerzitetni uredbi.²²

²¹ V Ljubljani so datumi nekoliko drugačni, kakor je videti iz seznamov predavanj na Univerzi Kraljestva SHS v Ljubljani.

²² Glej *Catalogus lectionum universitatis Labacensis, semestre aestivum 1920.*

Za šolske disciplinske prestopke – te določa šolski disciplinski red²³ – odgovarjajo slušatelji pred univerzitetnimi oblastmi, ki so za to pristojne (rektor in univerzitetno sodišče). Pred temi oblastmi odgovarjajo slušatelji tudi za običajne prestopke po tretjem oddelku kazenskega zakonika, če univerza v takem primeru zahteva od policijskih oblasti, da se razglase za nepristojne. Če bi policijske oblasti prekoračile to določbo, je univerza dolžna preko ministra prosvete poročati ministru za notranje zadeve.

Rektor ima pravico kaznovanja slušateljev po zaslišanju z opominom ali ukorom. Njegova odločitev je veljavna brezprizivno. V vseh drugih primerih je edino pristojno univerzitetno sodišče. Če je kazen višja od enega semestra, se more slušatelj v roku 15 dni od obvestila o kaznovanju pritožiti ministru prosvete, ki pa ukrepa ne more znižati na manj od izgube enega semestra. Slušatelji, kaznovani zaradi šolskih disciplinskih izgredev, ne morejo biti pomiloščeni.

Univerzitetno sodišče se sestane na poziv rektorja, ki predloži obtožbo proti obdolženemu ali obdolženim slušateljem s točno označbo prestopka in z dokazi. Predsednik univerzitetnega sodišča je njegov po letih službe najstarejši član. Odkol univerzitetnega sodišča, ki mora vsebovati kratko razlago rektorjevih obtožb, preiskavo, motivacijo in sklep, podpisujejo vsi trije člani sodišča in sekretar univerze kot poslovodja. Rektor nabije razglas o odloku univerzitetnega sodišča na šolsko tablo. Šele nato se kazen more izvršiti.

Z namenom napredka v znanosti, književnosti in umetnosti imajo slušatelji pravico do organiziranja svobodnih diskusij o vseh vprašanih v tem obsegu; tudi z namenom vzajemnega materialnega podpiranja in telesnega razvijanja se je mogoče združevati povsem svobodno. V prvotni obliki srbske uredbe iz leta 1905 je bilo zapisano še, da pripada svoboda organiziranja univerzitetnih slušateljev tudi namenu širjenja in negovanja srbske misli, vendar za Ljubljano to ni veljalo, kar je razvidno iz prečrtanja tega dela besedila dokumenta v tipkopisu, ki ga je uporabljal za svoje vodenje univerze v Ljubljani njen tretji rektor, pravnik (in skladatelj), red. prof. dr. Gojmir Gregor Krek. Ta tipkopis z lastnoročnimi pripombami in tekočimi dopolnitvami, ki ga hranijo v Arhivu Slovenije (Priv. A. LXIX), je še posebej dragocen zato, ker zanj vemo, da se je resnično uporabljal (ter tudi, kako se je tolmačil, prilagajal od beograjskih določb na ljubljanske) za urejanje življenja na slovenski univerzi.

Pravila vsake študentske organizacije mora odobriti US, kateremu morajo biti predložena s podpisom vsaj desetih slušateljev. Organizacije, ki jih US ne potrdi, rektor začasno sistira. Pred vsakim sestankom že potrjene organizacije je njen predsednik ali član odbora dolžan sporočiti rektorju dnevni red. Rektor in učne moči imajo pravico sodelovanja pri sejah študentskih organizacij. Toda prepovedati more sejo le rektor ali dekan, če bi se na njej prekoračil dnevni red ali naloge organizacije. Samo s posebno pismeno odobritvijo rektorja se more vršiti sestanek kakšne študentske organizacije v prostorih, ki pripadajo univerzi. To pa le tedaj, kadar cilj zbora ni nasproten univerzi in njeni disciplinski naredbi.

Na javnih zborovanjih izven šole se morajo študentje držati predpisov disciplinskega reda slušateljev univerze. Političnih listov ni mogoče razglašati za organe študentskih organizacij.

Splošna univerzitetna uredba govori še o tem, da so predavanja na univerzi javna, toda učna moč ima pravico, odstraniti s svoje ure osebe, ki ne pripadajo univerzi, če sodi, da bi moglo predavanje nanje škodljivo vplivati. Red, v katerem hočejo slušatelji poslušati predavanja po posameznih semestrih, je popolnoma svoboden. Pravico polaganja doktorskega

²³ Disciplinarna naredba je bila odobrena 6. aprila leta 1906 (št. 3591), v slovenščini pa objavljena v prvem seznamu predavanj ljubljanske univerze (Catalogus lectionum universitatis Labacensis, semestre aestivum 1920). Tam stoji, da so disciplinski prestopki: »a) ako se slušatelji neuljudno vedejo proti univerzitetnim oblastem in uradnikom, svojim učiteljem in tovarišem; b) ako se lahko ali težko pregreše proti šolskemu redu, kakor je popisan v Obči Uredbi Univerze in v posebnih fakultetnih uredbah. Sem spadajo pregreške proti naredbam: o obiskovanju predavanj in obnašanju pri predavanjih, o popravljanju indeksa, o polaganju izpitov, o ustanavljanju dijaških organizacij, o zborovanju in sestankih, o izdajanju listov in časopisov itd.; c) ako delajo nered in se nedostojno obnašajo v šoli in izven šole.« Rektor ima pravico do kaznovanja lahkih pregreškov proti šolskemu redu, določenem s Splošno uredbo o univerzi in fakultetnimi uredbami, medtem ko je univerzitetno sodišče (organ se v Ljubljani uradno imenuje univerzitetno razsodišče) pristojno: »a) za navadne prestopke, ki se kaznujejo po 3. oddelku kazenskega zakonika na podlagi paragrafa 322. kazenskega zakonika in paragrafa 27. policijske uredbe (člen 84. Obče Uredbe); b) za težke pogreške proti dobremu obnašanju v šoli in izven šole in proti šolskemu redu, kakor ga predpisujejo Obča Uredba Univerze in posebne fakultetne uredbe; c) za nemoralne in brezčastne čine.« – Kazni za slušatelje so: opomin, ukor, razveljavitev enega semestra, izguba pravice do inskripcije in polaganja izpitov največ za dobo dveh semestrov, izključitev z univerze največ za dobo dveh let, izključitev z univerze za vedno. Če stori kaznivo dejanje slušatelj, ki je že dovršil študije (vpisal vse semestre) in je pripravljen za diplomski izpit, se more kaznovati z izgubo pravice do polaganja izpitov (za šest mesecev, leto dni ali za vedno).

in diplomskega izpita imajo samo redni slušatelji filozofske, juridične in tehnične fakultete. Slušatelji medicinske fakultete imajo pravico samo do doktorskega izpita.

Ogledati si moramo še Uredbo filozofske fakultete z dne 1. februarja 1906. Takoj je treba poudariti, da takratno pojmovanje filozofske fakultete presega današnje, saj obsega tako humanistične kot eksaktne discipline, prve zbrane okoli študijev filozofije, jezikov, zgodovine, druge pa okoli matematike, fizike, kemije, zoologije in botanike. Naloga filozofske fakultete je bila: 1. da preučuje znanost in da izobražuje njene strokovne delavce, 2. da izoblikuje učne sile za svoje stroke.

Uredba je navajala 28 znanstvenih disciplin, ki se bodo poučevale na beograjski filozofski fakulteti, poleg njih pa še 8 lektoratov modernih jezikov, od zahodnoevropskih do orientalnih, ter 17 seminarjev in znanstvenih zavodov. Ljubljanska filozofska fakulteta v svojih začetkih vsekakor ni zmogla toliko disciplin.

Vse učne moči so konec vsakega semestra dolžne obvestiti dekana, o čem bodo predavale prihodnji semester ter kakšne vaje bodo imele. Na podlagi tega potem FS določi razpored, ki se objavi v univerzitetnem programu predavanj. Docenti, ki nimajo samostojne ali cele stolice, odrede predavanja v sporazumu s predmetnimi profesorji, in če teh ni, s svetom filozofske fakultete. Učne moči morajo urediti svoja predavanja in vaje tako, da sistematično obdelajo vso predmetno snov najdlje v štirih letih. Študentom, ki pridejo s tujih univerz ali z drugih fakultet, se more, če imajo spričevalo o opravljenem zrelostnem izpitu, po sklepu FS priznati kak prejšnji semester, v nobenem primeru pa ne več kot 6 semestrov. Kot izredni slušatelji filozofske fakultete se morejo vpisati osebe, ki so dovršile kakšno strokovno srednjo šolo ali najmanj 6 razredov srednje šole. Izredni slušatelji nimajo pravice do diplomskih in doktorskih izpitol; tudi ne morejo dobivati štipendij, lahko pa so sprejeti v seminarje in na institute, če je zanje dovolj prostora. O njihovem šolanju lahko izda rektorat – na njihovo zahtevo – potrdilo, ki se ozira na potrjene semestre v vpisnici, o delu in uspehu pa posamezne učne moči na podlagi poprejšnjega izpraševanja. Tistim izrednim slušateljem, ki kasneje izpolnijo pogoje za redne študente, se semestri izrednega študija ne morejo zaračunati kot semestri rednega, ki jih je na filozofski fakulteti seveda osem. Izredni slušatelji lahko vpisujejo tudi manj kot dvanajst ur predavanj in vaj na teden, kar je sicer minimum obveznosti rednih študentov.

Izpiti na filozofski fakulteti so diplomski in doktorski. Obe vrsti izpitol imata značaj strokovnih izpitol. V Ljubljani je bilo mogoče polagati diplomski izpit s slovenistično-slavistično vsebino – po sklepu seje FS Filozofske fakultete Univerze Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani 28. decembra 1919 – v sledečih skupinah (s pripombo: do sestave novega organizacijskega statuta, veljavnega za celo kraljestvo in dokler se ne reformira pouk na srednjih šolah):

Zaporedna številka predmetne skupine	Glavni predmet (A in B)	Stranski predmet (C)
II	latinščina in en živ jezik	–
III	slovenščina s srbohrvaščino, oz. sh. s sln. in en moderni jezik (romanski ali germ.)	–
V	zgodovina in slovenščina s srbohrvaščino, oz. sh. s sln.	geografija
XV	filozofija in en živ jezik	en živ jezik, ki ni učni jezik

Skupine so bile v Ljubljani drugačne kot v Beogradu, kar je razumljivo že spričo različnosti tradicije, učnih jezikov, hkrati pa tudi možnosti ene oziroma druge ustanove. Razlika je bila tudi v tem, da sta se v Ljubljani polagala poleg diplomskega izpita še splošna izpita iz učnega jezika²⁴ in filozofije ter pedagogike, medtem ko v Beogradu, kakor je videti iz Uredbe

²⁴ Obični izpit iz učnega jezika vsebuje ključno nalogo, ki traja največ dve uri in polurni ustni izpit. Če kandidat piše ključno nalogo za odlično (10), se more ustni izpit na predlog predmetnega profesorja (poleg njega je v komisiji tega izpita še en profesor) opustiti.

o filozofski fakulteti, samo iz (teoretične) filozofije. V Ljubljani je veljala tudi določba, ki je za Beograd Uredba o filozofski fakulteti leta 1906 ni predpisala, da se morajo kandidati, ki so absolvirali realko in si izbrali filološko-historične skupine, izkazati še s spričevalom iz prestanega dodatnega praktičnega izpita latinskega jezika.

Izpraševanje kandidatov pri diplomskem izpitu se vrši glede na celotno snov zadevne skupine, brez ozirov na dovršenost predavanj.

Po prijavi na diplomski izpit²⁵ odredi FS filozofske fakultete za vsako znanstveno skupino izpitni odbor, ki ga sestavlja najmanj 5 članov,²⁶ predvsem profesorjev, ki dotične predmete predavajo. Predsednik je po stopnji najvišji član odbora.

Datum izpita določa izpitni odbor.²⁷ Diplomski izpiti iz predmetnih skupin pod A in B (glavni predmet) so pisni in ustni, splošni (očitno pa tudi za stranski predmet – pod C) so samo ustni. Javni so samo ustni izpiti.

Vsak kandidat polaga dva pisna izpita, po enega za predmet pod A in B. Pisni izpiti sestojijo iz naloge, ki jo pred začetkom vsakega takega izpita predlaga profesor predmeta in jo sprejme izpitni odbor. Pisni izpiti se vrše posebej pod nadzorstvom enega člana izpitnega odbora. Izpit traja najdlje štiri ure in se polaga brez pomožne literature, z izjemo tam, kjer jo odbor dovoli, oz. jo šteje za koristno. Pri realnih predmetih mora biti pisni del izpita združen s praktičnim delom. Na en dan se vrši le en pisni izpit. Če je za isto skupino prijavljenih več kandidatov, morejo vsi delati isto nalogo, izvzemši izpite s praktikom, kjer mora vsak kandidat imeti posebno nalogo. Kandidat, ki bi pri pisnem izpitu uporabljal skrivne beležke ali dela, tuje koncepte ali nasvete, se takoj odstrani od izpita. V tem primeru se more javiti k izpitu šele po letu dni. Če goljufa tudi tedaj, izgubi vsakršno pravico do kakršnegakoli nadaljnega izpita.

Po dovršenem pisnem izpitu zbere nadzorni član odbora čistopise in koncepte kandidata ter jih pod pečatom naslovi na dotičnega predmetnega profesorja, ki nalogo skupaj s še enim za to določenim članom izpitnega odbora oceni. Predmetni profesor in za ocenjevanje pisnega izpita določeni član odbora podata izpitnemu odboru poročilo o pisnem izpitu. Odbor na podlagi tega oceni izpit s številko od ena do deset. Kandidat položi pisni izpit, če je vsota ocen za A in B predmet najmanj dvanajst. Če dobi kandidat pri enem predmetu oceno štiri ali manj, se ga izključi od nadaljnega izpita, ne glede na še tako visoko oceno pri drugem predmetu. Šele na podlagi pozitivno opravljenega pisnega izpita je kandidat pripuščen k ustnemu.

Ustni izpit polaga kandidat istočasno iz vseh predmetov svoje skupine. Ta izpit traja najmanj dve uri, eno uro za glavni predmet pod A, po pol ure pa za predmet pod B in za stranski predmet pod C. Če kandidat iz kakršnegakoli razloga prekine ali pisni ali ustni izpit, mora kasneje polagati cel izpit. Če ne položi ustnega izpita, mora v poznejšem roku opravljati tako pisni kot ustni izpit. Po dovršenem ustnem izpitu iz predmetov pod A, B in C predlože predmetni profesorji za vsak predmet obrazložene ocene, o katerih – vsaki posebej – sklepa izpitni odbor. Ocenjuje se s številkami od 1 do 10. Kandidat položi ustni izpit, če znaša vsota

²⁵ V Ljubljani mora kandidat – določba Reda za državni diplomski izpit na filozofski fakulteti v Ljubljani (dosegljiv v: *Catalogus lectionum universitatis Labacensis, semestre hibernum 1920/21*) – predložiti: zrelostno spričevalo srednje šole, vpisnico (indeks), ki dokazuje pravico do polaganja diplomskega izpita (8 polnovejavnih semestrov), curriculum vitae, kjer se posebej očitno potek univerzitetnih študij, od kakšne izpitne komisije že dobljena spričevala o aprobaciji ali reprobaciji, morebitna spričevala o položenih kolokvijih in o frekvenci semestrskih ali praktičnih vaj, spričevalo o morebitnem prestanem filozofsko-pedagoškem izpitu.

²⁶ V Ljubljani zadostujejo že trije člani. Tudi so roki nekoliko drugačni kot v Beogradu: po prvih petnajst dni meseca junija, septembra in januarja. Prijaviti se je nanje treba dekanu fakultete do 1. junija, 1. septembra in 31. decembra.

²⁷ V Ljubljani ima izpitni odbor tudi dolžnost določanja domačih nalog kandidatom. Domače naloge naj obsegajo posebne predmete izpita v takšni meri, da more kandidat dokazati, kako je sposoben znanstveno obdelati svojo temo. Kandidati z latinščino kot glavnim predmetom morajo domačo nalogo spisati v latinskem jeziku. Za vsak glavni predmet se zahteva ena domača naloga. Če je z dvema glavnima predmetoma zvezan en stranski predmet, iz slednjega ni domače naloge. Če sta z enim glavnim predmetom zvezana dva stranska predmeta, izdelata kandidata nalogo samo iz enega – poljubnega – teh dveh. V takem slučaju polaga kandidat pisni del diplomskega izpita iz glavnega predmeta in tistega stranskega, iz katerega ni predložil domače naloge. Za izdelavo domačih nalog se dá kandidatu šest mesecev časa; rok se more na njegovo prošnjo podaljšati, a največ za šest mesecev. Vse domače naloge mora kandidat predložiti izpitnemu odboru istočasno. Vsak kandidat mora na prvi strani domače naloge s svojo častno besedo zamantiti, da jo je izdelal sam. Če bi izpitni odbor ugotovil neresničnost te izjave, zavrne kandidata od polaganja izpita za eno leto, v ponovljenem primeru pa za vedno. Kot domačo nalogo k diplomskemu izpitu je moč predložiti znanstveno razpravo (doktorsko disertacijo, večjo seminarско ali inštitutsko nalogo). Izpitni odbor jo more po lastnem preudarku sprejeti ali zavrniti ter določiti domačo nalogo kandidatu, če razprava ne zadovoljuje. Šele po pozitivni oceni (6 ali več) domače naloge je mogoče pristopiti k polaganju pisnega dela diplomskega izpita. Če je domača naloga ocenjena negativno, se mora izdelati nova. Veljavnost pozitivno ocenjene domače naloge preneha po enem letu.

iz vseh treh predmetov najmanj 18. Če pri enem predmetu dobi oceno 4 ali manj, se zavrne, ne glede na še tako visoke ocene drugod.²⁸

Izpitni odbor za splošni izpit iz filozofije sestavljata predmetni profesor in še en profesor, ki ga določi FS za predsednika izpitnega odbora. Ta tudi določa razpored izpitov po skupinah kandidatov. Izpit traja najmanj pol ure, ocene so od ena do deset; najnižja pozitivna ocena je šest.

O izpiti vsakega kandidata vodi izpitni odbor poseben zapisnik, kjer se poleg imena in razporeda pisnih in ustnih izpitov z vprašanji in nalogami vpiše tudi ocena, ali od katerega dela izpita se je kandidat odjavil ali bil odvrnjen. Predsednik izpitnega odbora sporoči kandidatu rezultat, ko so zapisnik podpisali vsi člani odbora. Po dovršenem izpitu izroči predsednik zapisnik s pisnimi kandidatovimi deli sekretariatu univerze za uradno uporabo. Če je kandidat diplomski izpit položil, prejme od rektorata fakultetno diplomu, v kateri se imenujejo predmeti, iz katerih je kandidat položil strokovni in splošni izpit s posebno označbo uspeha (v številkah) pri pisnem in ustnem delu strokovnega ter pri splošnem izpitu. Diplomsko podpišeata rektor univerze in dekan fakultete.

Doktorski izpit morejo polagati samo tisti kandidati, ki so predložili diplomu diplomskega izpita iz katerekoli skupine predmetov na filozofski fakulteti in prinesli samostojno izdelano izvirno znanstveno delo ali razpravo s področja, za katerega so položili diplomski izpit.²⁹ Tiskana dela se morejo sprejeti kot doktorske razprave v roku leta dni po objavi. V prijavi za doktorski izpit mora vsak kandidat s svojo častno besedo zjamčiti, da je razpravo izdelal sam. Če se kdaj kasneje izkaže, da je ta izjava neresnična, se doktorat razveljavi. Po prijavi z življenjepisom, diplomu diplomskega izpita in doktorsko razpravo FS določi odbor, ki ga poleg dekana sestavljajo še štirje člani,³⁰ katerih predmeti so v zvezi z vprašanji, o katerih razpravlja doktorska teza. Na podlagi pisnih referatov najmanj dveh od odbora izbranih članov le-ta sklepa, ali se razprava sprejme ali ne. Če odbor razpravo sprejme, določi dan ustnega izpita. Vsak član odbora sprašuje kandidata o vprašanih, ki so v neposredni zvezi z vprašanji v tezi. Namen tega izpraševanja je, da se nedvoumno ugotovi in dokaže, kako je kandidat tezo izdelal sam. Tudi se mora dokazati, da kandidat obvlada metode, vire, rezultate in literaturo tiste znanstvene skupine, v katero teza spada.

Izpit za doseg doktorskega naslova traja najmanj dve uri za vsakega kandidata in se ocenjuje skupno z razpravo s številkami od ena do deset. Pozitivna je ocena šest. Diploma se pod nadzorstvom dekana natisne v enem izvodu (format 50 × 70 cm) na stroške kandidata.

²⁸ Po ljubljanskem izpitnem redu mora biti ocena vsake klavzurne naloge pozitivna, 6 ali več, da se kandidat pripusti k ustnemu delu diplomskega izpita. Študijsko navodilo za diplomski izpit na filozofski fakulteti (dosegljivo v *Catalogus lectionum universitatis Labacensis, semestre hibernum 1920/21*) predpisuje tudi snov, ki se zahteva za posamezne izpite. Za slovenščino s srbohrvaščino (oz. srbohrvaščino s slovenščino) se terja: »V glavnih obrisih znanje praslovanske gramatike in razmerja slovanščine do drugih indoevropskih jezikov. Temeljito znanje staro-cerkvenoslovanskega jezika, historična gramatika slovenskega in srbsko-hrvatskega jezika. Zgodovina postanka staro-cerkvenoslovanske, prevajanje in tolmačenje staro-cerkvenoslovanskih tekstov. Kandidat mora dokazati, da je znan s starejšimi slovanskimi in srbskohrvatskimi teksti in mora poznati glasoslovni in morfološki razvoj od najstarejših spomenikov do knjižnega jezika in sedanjih narečij. Znanje obče fonetike, slovenskega akcenta. Debloslovje. Skladnja. V glavnih obrisih znanje slovanskih starožitnosti. Temeljito znanje zgodovine naseljevanja južnih Slovanov. Poznanje glavne strokovne literature. Literarna zgodovina slovenska in srbsko-hrvatska od prvih početkov do sedanje dobe.«

Za obči izpit iz filozofije in pedagogike se terja sledeče: »Pri tem izpitu mora kandidat pokazati, da si je pridobil ono filozofsko-pedagoško izobrazbo, ki je vsakemu učitelju neobhodno potrebna. Izpit se zato nanaša na glavne pojme in temeljne vzgojenske nauke, njihovo teoretično podlago v psihologiji in logiki. Obris zgodovine pedagogike višjega šolstva od XVI. stoletja dalje. K temu izpitu se more kandidat prijaviti po dovršenem V. semestru. V pisni prijavi na dekanat mora s prilogami (kolo-kolovjska, seminarska izpričevala) izkazati, s kakšnimi študijami si je pridobil zahtevano filozofsko-pedagoško izobrazbo. O uspehu izpita more dekanat izstaviti posebno izpričevalo, ako to kandidat zahteva, drugače pa se uspeh označi v fakultetni diplomu o položnem celotnem diplomskem izpitu. Če kandidat tega izpita ne bi dostal, ga more ponoviti šele po preteku enega semestra.«

Obči izpit iz učnega jezika pa zahteva naslednje: »Pri pismenem izpitu mora kandidat dokazati, da zna rabiti učni jezik v gramatično in stilistično pravilni obliki. Pri ustnem izpitu mora izkazati znanje najzavnejših gramatičnih pojavov, pravilni izgovor in poznavanje glavnih književnih dob in literarnih del, predvsem novejšega časa.«

²⁹ V Ljubljani se mora prijavi priložiti kratek opis življenja in študij (*curriculum vitae*), izkaz, ki potrjuje, da ima kandidat osem veljavnih semestrov (absolutorij) in da je šest semestrov poslušal glavni predmet svojega doktorskega izpita ter izvirno disertacijo, pisano v slovenskem ali srbskohrvatskem jeziku. V disertaciji mora biti natančno označena vsa znanstvena literatura, ki jo je kandidat uporabljal. Doktorski izpit je izjemoma mogoče polagati že tekom vpisanega osmega semestra, če to dovoli fakultetni svet. Za slavistične doktorske kandidate prihajata v poštev v Ljubljani dve predmetni skupini doktorskih izpitov, 10. in 11.: v prvi je bil glavni predmet slovanska filologija, stranski pa en slovanski jezik z literaturo ali primerjalno indoevropsko jezikoslovje ali fonetika, drugi pa je bil glavni predmet slovanski jezik s srbohrvaščino (oz. srbskohrvatski jezik s slovenščino), stranski pa slovanska filologija ali indoevropsko primerjalno jezikoslovje ali en drug slovanski jezik z literaturo ali slovanske starožitnosti ali en germanski ali romanski jezik z literaturo ali grški ali latinski jezik ali južnoslovanska zgodovina ali geografija ali fonetika. Kot mogoč stranski predmet pa morejo slavistične studije nastopati tudi v skupinah 1. (filozofija kot glavni predmet), 2. (pedagogika), 12. (prim. ide. jezikoslovje), 14. (splošna zgodovina ali starega ali srednjega in novega veka), 15. (južnoslovanska zgodovina), 16. (umetnostna zgodovina) in 17. (arheologija za epigrafiko) skupini.

³⁰ V Ljubljani poleg dekana še trije člani.

Jezik tiska je v Beogradu srbski, v Ljubljani pa ne, analogno, slovenski, temveč latinski! Očena se v diplomu ne vpiše,³¹ se pa lahko na kandidatovo zahtevo izda potrdilo s podpisom dekana o tem, kako je izpit položen. Doktorsko diplomu podpišeta rektor in dekan filozofske fakultete. Kandidatu se izstavi potem, ko prinese 200 primerkov teze, tiskane v formatu srednje oktave tako, kot je bila predložena fakulteti.³² Doktorski izpit se more polagati le trikrat – tretjič le po odobritvi FS filozofske fakultete.

III

Ljubljanska filozofska fakulteta je v začetku, s kraljevim ukazom 31. avgusta 1919, dobila štiri redne profesorje: matematika Josipa Plemlja, rednega profesorja na univerzi v Černovicah v Bukovini, jezikoslovca slavista Rajka Nahtigala, rednega profesorja na univerzi v Gradcu, literarnega zgodovinarja dr. Ivana Prijatelja, nekdanjega kustosa Dvorne knjižnice na Dunaju, in še enega jezikoslovca slavista, Franca Ramovša, privatnega docenta v Gradcu. Kar trije od štirih profesorjev matičarjev na filozofski fakulteti v Ljubljani so torej pripadali za Slovence temeljni humanistični stroki, slavistično-slovenističnim jezikoslovnim in literarno-zgodovinskim študijam.

Vsi trije slavistični matičarji so imeli kar od začetka pomembne funkcije v univerzitetni samoupravi: Nahtigal je bil prvi dekan filozofske fakultete, Prijatelj prodekan, Ramovš pa poslovodja US. V naslednjem študijskem letu (1920/21) sta Nahtigal in Prijatelj mesti zamenjala. Od leta 1922/23 do 1930/31 je bil Ivan Prijatelj član univerzitetnega razsodišča. 27. avgusta 1920 je bil za rednega profesorja imenovan še Franc Kidrič, privatni docent dunajske univerze, ki je bil nato v študijskem letu 1923/24 peti rektor ljubljanske univerze, v naslednjem pa prorektor. V desetletju 1919–1930 je Franc Ramovš opravljal funkcijo dekana v študijskem letu 1926/27 in v naslednjem prodekana, Rajko Nahtigal pa je bil v letu 1927/28 deveti ljubljanski rektor in v naslednjem prorektor. 5. februarja 1921 je slavistiko v Ljubljani okreplil kot izredni profesor še Aleksander Stojicevič (1879–1952), prej profesor tretje beograjske gimnazije, ki je 15. julija 1925 postal redni profesor in bil v študijskem letu 1928/29 dekan, v naslednjem pa prodekan.

Sedaj moremo pregledati še strokovno plat življenja ljubljanske akademske slavistike v njenem prvem desetletju. 21. decembra 1918 je pisal Ramovš Nahtigalu v Gradec pismo, ki ga moremo imeti za tloris zasnove stroke: »Včeraj sta bila v Ljubljani Kidrič in Prijatelj . . . Govorili smo obširno o organizaciji slavističnega pouka na vseučilišču in ker smo bili vsi trije istega mnenja, mi je prišlo na misel, da bi bilo velike važnosti, ako bi Vi, kot poklican faktor in reprezentant, napisali o tem nekako spomenico, ki bi jo poslali na vseučiliško komisijo, v roke dr. Danila Majarona. Oba sta to mojo misel pozdravila . . . Menili smo se danes takole: neobhodno so potrebne štiri glavne stolice, in sicer: 1. stolica za splošno slovansko filologijo (slovnicaški del); imetnik bi bili Vi; 2. stolica za splošno slovansko fil. (literatura) – Prijatelj; 3. stolica za slovenski jezik – jaz; 4. stolica za slovensko literaturo – Kidrič . . . Imamo računati le še z enim, resnim konkurentom, čegar habilitacija v Zagrebu je že v teku, namreč z Grafenauerjem contra Kidrič. Za vaše mnenje vem, vendar je položaj tak, da ne moremo preko Grafenauerja. Kidrič je radi tega že danes rekel, da mora pač že računati s tem, da gre vseučilišče mimo njega. Meni bi ga bilo močno žal, in zato študiram in študiram, da bi našel kak modus, ki bi vstregel obema . . . Mislim namreč, da bi tudi dve stolici za slov. literaturo v Ljubljani, lahko eksistirali . . . Prvi dve imenovani stolici naj dajeta splošno podlago: tako prva (Vaša): starocerkvenoslov. jezik in literaturo, primerjajoče slovansko jezikoslovje, slovanska fonetika, medsebojno razmerje raznih starih tekstov, sorodnost slov. jezikov, slovanske starožitnosti itd. Druga (Prijatelj): zgodovina (kulturna) slovanskih narodov. Tretja (jaz): historija slov. jezika; slov. dialektologija; slovanska fonetika; izdajanje starih tekstov. Seminar tretje bi prevzel tudi naloge, zbirati gradivo za slov. histor. slovnico in dialektol.

³¹ Ocene, ki se v Ljubljani navedejo tudi v diplomu (a brez številke), so: suma cum laude (10), magna cum laude (9, 8), cum laude (7), rite (6). Velikost ljubljanske doktorske diplome je 51 ½ × 41 ½ cm.

³² V Ljubljani prvotno niso spoštovali te določbe, saj je dr. Rajko Nahtigal tožil še pozneje, ko so leta 1925 uvedli predpis o le 100 univerzi dolžnostno oddanih izvodih, da je to naredilo »doktorat za zelo luksuriozno in revežu naravnost nedosegljivo stvar«. Toda vseskozi je skozi ljubljanske določbe razvidna težnja po zaostrih zakonskih določb v zadevah študija; očitna je težnja novoustanovljene univerze, da se dokaže s kakovostjo, ne pa s količino diplomantov.

karto. Četrta (Kidrič – Grafenauer): kulturnoestetska zgodovina slov. slovstva. Zdi se mi važno, da bi nekatera slov. protestantska unika, ki so nam od rok (v Nemčiji), npr. Trubarjevi sv. Pavla listovi; Tulščak etc. izdali, kar bi tudi prevzel seminar. Za vse štiri panoge bi bil en seminar s pododdelki, dovolj veliko čitalnico s priročno knjižnico.«³³

Takšna Ramovš-Prijatelj-Kidričeva zasnova se je pozneje tudi udeležila le z manjšo spremembo, da sta si Prijatelj in Kidrič razdelila delovno področje po času – Prijatelj novejše, Kidrič starejše slovensko in slovansko slovstvo –, ne pa po prostoru (Prijatelj slovanski, Kidrič slovenski literarni in sploh kulturni svet). Izpadel pa je Grafenauer, ki je tako postal tragična žrtev ozkosti ljubljanskih razmer in razmerij (predaval je le v zimskem semestru 1920/21, a še to kot privatni docent zagrebske univerze). Prvotni načrt pa je doživel razširitev v smislu poučevanja jezika in literatur srbskega in hrvaškega govornega območja, za kar je bil v Ljubljani nastavljen po posredovanju Aleksandra Belića (prek Ramovša) Stojićević, čeprav sta se za to mesto zanimala nedvomno uglednejša strokovnjaka, Milan Rešetar, Jagićev zet ter naslednik na Dunaju, in Vodnik-Drechsler iz Zagreba. Za najuglednejšega slovenskega slavista tistih dni, Matija Murka, v Ljubljani prostora ni bilo, niti ni nihče mislil nanj, zato pa so računali z njim v Zagrebu, vendar je profesor iz Leipziga raje odšel v nedvomno prvo slavistično središče tedanjega časa, v Prago.³⁴ Nekoliko se je v Ljubljani tudi mislilo na poseben lektorat (sodobnega) slovenskega jezika, ki bi ga pri Ramovševi stolici vodil dr. Anton Breznik, vendar je ideja zamrla, ko je Breznik svoj prvotni pristanek na to mesto preklical.

Kar zadeva znanstveno usmeritev prvih akademskih učiteljev slavistike v Ljubljani, je reči, da je bil Nahtigal morebiti zadnji žlahtni poganjek klasičnega slovanskega jezikoslovja, kakršnega je v nedosegljivi veličini poseblejal Miklošič z glavnima poudarkoma na stari cerkveni slovanščini in primerjalnem jezikoslovju. Ramovš je bil, oprt na mladogramatike, po pristopu k znanstvenim problemom že modernejši. Kidrič je bil tipičen predstavnik pozitivizma v literarni vedi; moramo reči, da precej togega in sterilnega – ravno iz tega naslova je bil njegov uvid v marsičem precej ozko zamejen (glede na Grafenauerja), čeprav mu izrednih zaslug za preučevanje starejšega slovenskega slovstva nikakor ni mogoče odrehati. Tudi ni bil brez posluha za tedaj dokaj novo usmeritev v stroko primerjalne književnosti, kateri je namenil posebna predavanja že v drugi polovici dvajsetih let. Ivan Prijatelj je kot umetnik v znanosti, kakor ga označuje Boris Paternu,³⁵ pozitivizem vsekakor presegal v smeri občutljivejših dognanj, žal pa je ostal v Ljubljani v nekakšni »gluhi lozi« (deloma tudi zavoljo političnih spletk, ker kot »vzoren značajnik«, kakor ga označuje Ivan Hribar,³⁶ nikoli ni odstopil od znamenite Avtonomistične izjave), skoraj brez učencev (izjemi sta do neke mere le Anton Ocvirk in Anton Slodnjak). Kidrič je bil dosegljiv vsakršnemu miselnemu nivoju, medtem ko Prijatelj ne; poleg tega si je Kidrič priboril prestižna predavanja o Prešernu (dasi je komaj kaj znal povedati o njegovi literaturi). O Stojićeviću znanstveni usmeritvi najbolj govori dejstvo, da se je zanj zelo zavzemal Aleksandar Belić, največji srbski jezikoslovec, primerljiv z našim Ramovšem.

Tedenska obremenitev predavateljev je znašala v desetletju 1919–1930 nekako šest do sedem ur – načeloma dva predmeta po dve do tri ure in dve uri seminarja.³⁷ Do vključno letnega semestra 1921 je bil zlasti močno obremenjen Ramovš, ki je bil edini predavatelj primerjalnega indoevropskega jezikoslovja (ob polni zaposlenosti na slavistiki); šele v letnem semestru 1922 je univerza pridobila posebnega predavatelja za to stolico, docenta Karla Oštirja.

Os Nahtigalovih predavanj je predstavljalo primerjalno slovansko jezikoslovje, tako na glasoslovni kot oblikoslovni, besedotvorni in skladenjski ravni, čemur so se pridruževala

³³ Pisma profesorja Ramovša (prof. Nahtigalu), Slavistična revija VIII, Ljubljana 1955, citirano pismo 239–241. Tudi 9. seja Vseučiliške komisije 8. marca 1919 je bila pomembna za pot od zasnove do predložitve načrta slavističnih študijev v Ljubljani. Na tej seji so ustanovili podkomisije za posamezne fakultete. Ramovš je nato izdelal predlog razvrstitve 33 stolic filozofske fakultete, od katerih bi bile štiri slavistične (po nam že znani Ramovš–Prijatelj–Kidričevi misli iz decembra 1918). Podkomisija za filozofsko fakulteto se je prvič sestala že 10. marca 1919. Na 10. seji Vseučiliške komisije 15. marca 1919 pa so že bili sprejeti predlogi za prve ljubljanske profesorje, na filozofski fakulteti bi to bili Plemelj, Nahtigal in Ramovš.

³⁴ Matija Murko, Spomini, Ljubljana 1951, 172, 173.

³⁵ B. Paternu, Umetnik v znanosti, Ljudska pravica 25. VII. 1954, 6.

³⁶ Sožalno sporočilo Ivana Hribarja rektorju ljubljanske univerze ob smrti prof. Prijatelja (z dne 24. maja 1937 – arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Ivana Prijatelja).

³⁷ Glej sezname predavanj na Univerzi Kraljevine SHS v Ljubljani od leta 1920 do 1930. Iz njih izvira naše vedenje o snovi, ki so jo posamezni profesorji obravnavali na predavanjih in v seminarjih; v nadaljnjem besedilu navajani podatki o zadevnem so z mesta rečenega.

predavanja iz slovanskega narečjeslovja, ruskega jezika, starocerkvenoslovanščine in glagolske paleografije, govoril pa je Nahtigal v desetletju 1919–1930 tudi o svojem velikem predhodniku Miklošiču. V seminarju so se brali in razlagali različni starocerkvenoslovanški teksti, tako glagolski (Glagolita Clozianus, Sinajski psalter) kot cirilski (Codex Supraliensis), a tudi zahodnoslovanški spomeniki. Nahtigal je v seminarju obravnaval tudi aktualna dela s svojega področja. Od vključno leta 1923/24 naprej je predaval starocerkvenoslovanški jezik – največ o njegovi hrvaškoglagolski redakciji in pismenosti – tudi za teološko fakulteto, načeloma dve uri tedensko.

Ramovš je začel s historično slovnico slovenskega jezika (glasoslovje in nato oblikoslovje), nakar se je posvečal še slovenskemu vokalizmu, konzonantizmu, akcentu, splošni fonetiki in posebej intenzivno dialektologiji. V seminarju je obravnaval Brižinske spomenike, tekste iz katoliške (Svetokriški, Hipolit, Rogerij, Basar) in protestantske (Trubar) dobe, moderna slovenska narečna besedila in slovenski književni jezik. Razen Ramovša, ki si je v svojih zgoščenih predavanjih (v slogu Kratke zgodovine slovenskega jezika) pomagal s komaj katerim spominskim listkom, so drugi profesorji ljubljanske slavistike svoja predavanja brali.³⁸

Ivan Prijatelj je predaval v slovenističnem delu zgodovino slovenske literature od staroslovencev do nastopa moderne, ki je kot svoje sodobnice že ni več štel za predmet svojih literarnohistoričnih izvajanj, in posebej še zgodovino slovenske literarne kritike, v slavističnem delu pa preglede novejših ruske (od realizma štiridesetletnikov dalje), češke in poljske književnosti. Večji del njegovih slovenističnih predavanj je doživel objavo pod naslovom Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895, največ pod uredništvom Antona Ocvirka ter z zelo problematičnimi pripombami Dušana Kermaunerja (Ljubljana, 1955–1985). Prijateljevi seminarji so podaljševali in poglobljali problematiko predavanja.

Kidrič je začel s slovanskimi literaturami 18. stoletja, nadaljeval s predavanji o literarni in kulturni zgodovini slovenske literature (ki jih je v letnem semestru 1922 nato preimenoval v zgodovino jugoslovanške (sic!) reformacije, s slovenskim in slovanskim razsvetljenstvom ter nato prešel na poglavja iz primerjalne književnosti (a še znotraj študija slavistike), ki so zadevala evropske okvire slovanskih literatur v prvi polovici 19. stoletja. Obravnaval je še razvoj prešernoslovja, v seminarjskih okvirih pa je komentiral Prešernove pesmi in korespondenco ter poglobljal snov predavanj. Kidričevo suhoparno branje je bilo s stališča poslušalstva izrazito problematično.

Stojičević je obravnaval slovnico srbskega in hrvaškega (tedaj se je temu reklo srbohrvaškega) jezika v treh delih (I – fonetika, II – oblikoslovje, III – skladnja), v literarnozgodovinskem delu svojih predavanj pa je govoril o literaturah srbskega in hrvaškega jezikovnega področja v 19., pozneje v 18. stoletju, o narodni poeziji, srbski in hrvaški srednjeveški književnosti in o dalmatinski literaturi od XV. do XVIII. stoletja. Na njegovih seminarjih je tekla beseda o Njegoševem Gorskem vencu, narodni poeziji, starih tekstih, Maruličevi Juditi, dalmatinski ljubezenski poeziji, Daničićevih spisih, interpretirali pa so se tudi srbski in hrvaški narečni teksti, zlasti čakavski, ob tem, da so se prediskutirala novejša znanstvena dela o srbskem in hrvaškem jeziku.

V letnem semestru 1922 sta bila v Ljubljani odprta dva lektorata slovanskih jezikov, ki ju je bilo mogoče vpisati le izven obveznih 12 tedenskih ur predavanj na filozofski fakulteti: ruski, ki ga je vodil dr. Nikolaj Preobraženski in češki z dr. Václavom Burianom. Že v letnem semestru 1920 je vodil prof. Nahtigal dva tečaja ruščine po dve uri tedensko. Tako Preobraženski kot Burian sta kot rojena govorca zadevnih jezikov in prvovrstna strokovnjaka opravila izredno veliko delo pri seznanjanju Slovencev ne le z jezikom, temveč tudi z literaturo in širšo kulturo svojih narodov.

Ustvarjanje novega univerzitetnega središča v Ljubljani je bil velik podvig generacije Rajka Nahtigala, Ivana Prijatelja, Franca Kidriča in Frana Ramovša, ki se je v mnogočem žrtvovala spričo ozkosti okolja in razmer v osrednjem slovenskem mestu – to pač ni imelo vedno pravega posluha za subtilnosti najvišjega znanstvenega življenja.³⁹ V Prijateljevem pri-

³⁸ Ustno pričevanje visokošolskega predavatelja Janeza Zora piscu teh vrstic na dan 18. maja 1989 (nanaša pa se seveda na zadnja leta predavanj obravnavanih).

³⁹ O zanimivih težavah govori že zapisnik XVII. redne seje Vseučiliške komisije v Ljubljani (dne 31. julija 1919), ko se v debati k posameznim točkam »povdarja posebno dejstvo, ki je za dalj časa nevzdržno, da namreč v državo ni mogoče dobiti nobe-

meru je prišlo celo do prave tragedije.⁴⁰ A tudi drugi so preživljali težke udarce: Nahtigal, ki je začel univerzitetno kariero kot »Vaše preblagorodje«, je bil upokojen kot »tovariš« s polpismeno odločbo Sveta za prosveto in kulturo LR Slovenije (z dne 31. 1. 1953, Pers. št. 447/1).⁴¹ Ramovš, znanec italijanskega, nemškega francoskega, španskega, holandskega in vseh slovanskih jezikov (vsaj za znanstveno uporabo), ki se je posvečal tudi študiju amerikanistike in indonezijščine in bil tajnik in predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, se je moral v življenjepisu (na dan 13. februarja 1950) hvaliti z »železničarsko-delavskim« poreklom in s tem, da ima v tujini le strokovne zveze.⁴² Aleksander Stojčević, ki je študiral v Beogradu, Leipzigu (pri Leskienu, Hirtu, Wundtu, Brugmannu, Sieversu in Windischu!) in doktoriral v Fribourgu, je svoj življenjepiš z dne 3. marca 1951 pretresljivo končal takole: »Kljub temu, da sem živel in študiral v tujini, nimam nikakih zvez z osebami v inozemstvu,«⁴³ kar je tedaj očitno bila vrlina celo za znanstvenika!. Tudi pred vojno je Stojčevićeva človeška pokončnost pomenila oporo ljubljanski univerzi: ni bil nikak velesrbski emisar pri nas, kakor si je mnogokdo želel; tudi se je večkrat podpisal po slovensko in se slovenščine vsaj pasivno že kmalu po prihodu v Slovenijo priučil; njegovemu »mirnemu značaju«⁴⁴ so bile povsem tuje politične akrobacije kakega Kidriča, ki je najprej podpisal Avtonomistično izjavo, nato pa že 19. aprila 1924 v Jutru bombastično razlagal, kako so na Univerzi Kraljestva SHS v Ljubljani »docela jugoslovanski«, ker vsak profesor predava »v svojem narečju«, Slovenec pač slovensko, Hrvat hrvaško, Srb srbsko . . .

Slovensko akademsko središče v Ljubljani se je v svojih začetkih moralo boriti z drugod v Evropi komaj razumljivimi pritlehnostmi; slavistika, in slovenistika še posebej, kot temeljna nacionalna veda poleg zgodovine (in deloma geografije), je bila zelo na prepihu v dneh, ko so nas slabi politiki za Jugoslavijo preslepili, in za skledo leče prodali belgrajskim kapitalistom, kakor je slikovito zapisal dr. Novačan.⁴⁵ Slovenski narod je bil tedaj ponižan na stopnjo plemen in je smel biti le časnik (precej lokalnega značaja); Slovincu se je le malo bolje godilo . . . Toda univerza na slovenskih tleh se je obdržala in postala določeno jamstvo zlasti za razvoj nacionalnih strok, katerih napredek je bil prej prepuščen izključno skrbi in pobudi posameznikov ter zasebnih združenj. Zatorej pomeni za slavistične študije Slovencev njena ustanovitev pomemben mejnik, ki je bil nekako do leta 1930 utrjen, pa čeprav se na nji ni izšolal še nihče, ki bi v znanosti svoje sodobnosti pomenil kaj z Miklošičem, Murkom ali Ramovšem primerljivo.

nih znanstvenih knjig in časopisov, s čimer so vezane roke vsakemu znanstvenemu delovanju. Pri govoru o načinu, kako bi se tej nevdržni situaciji napravilo konec, so se gg. govorniki zedinili in pritrdili predlogu dr. Dolenca, da naj predsednik komisije opozori na to dejstvo vse tri klube v Narodnem predstavništvu, ki naj odpomoč energično zahtevajo.« (Arhiv Slovenije, Priv. A. LXIX – Gojmir Gregor Krek). Tedaj se je tudi opozorilo na pereč problem stanovanj za akademske učitelje v Ljubljani; odpomoč so sklenili iskati pri poverjenstvu za socialno skrbstvo ljubljanske vlade.

⁴⁰ Arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Rajka Nahtigala. Nahtigal je tudi bil zastopnik Vseučiliške komisije v »Upravni komisiji tehniško-visokošolskih fondov v Ljubljani«, kamor ga je izvolila XVII. redna seja Vseučiliške komisije (zapisnik v Arhivu Slovenije, glej opombo 39!). Kar zadeva profesorjev priimek, podaja zanimivo informacijo Nahtigalov tretjeosebni lastni življenjepiš, Curriculum vitae z dne 17. decembra 1919 (Arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Rajka Nahtigala): »Ime je po tradiciji v rodbini, kakor je omenil že v curriculum vitae o priliki poziva na graško vseučilišče, prevedeno iz slovenskega, pa bi mu bila sedaj v domovini dana možnost to zopet premeniti. To je hotel sicer storiti že zdavnaj pred dosego doktorata, ali mu je odsvetoval njegov učitelj dvorni svetnik prof. dr. V. Jagić, opozarjaje ga na slučaje znanstvenih psevdonimov, kakor npr. Daničić = Popović ter na specifične razmere na avstrijskih vseučiliščih.«

⁴¹ Do neke mere podobno usodo nerazumevanja je doživel tudi Izidor Cankar, vendar se je s pomočjo dr. Korošca rešil v diplomacijo – toda v njegovem primeru je igral veliko vlogo tudi izstop iz duhovništva.

⁴² Arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Frana Ramovša.

⁴³ Arhiv ljubljanske univerze, mapa osebnih zadev dr. Aleksandra Stojčevića.

⁴⁴ Lastni življenjepiš z dne 3. marca 1951 (glej opombo 43).

⁴⁵ Naša Vas, 25. številka. letnik II, Celje, 4. maj 1922, 1.

Zusammenfassung

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DER SLAWISTIK AN DER UNIVERSITÄT LJUBLJANA 1919–1930

Igor Grdina

Im Dezember 1918 arbeiteten Ramovš, Prijatelj und Kidrič eine fachliche Konzeption des Studiums der Slawistik aus; in der »Universitätskommission«, die seit dem Herbst 1918 die Gründung der Universität vorbereitete, hatte von den Slawisten Ramovš (als Sekretär der Kommission) die wichtigste Rolle inne. Von ihm stammt auch der Textvorschlag für das Gesetz über die Universität in Ljubljana, verfaßt zusammen mit dem Vorstand des Ministeriums für das Schulwesen Petkovič. Das Gesetz wurde am 23. Juli 1919 vom Regent gebilligt und sah vor, daß die Universität Ljubljana nach dem Gesetz und den Verordnungen, die für die Belgrader Universität galten, verwaltet werden sollte (Universitätsgesetz von 1905, Allgemeine Verordnung über die Universität aus dem Jahr 1905, besondere Verordnung für die philosophische Fakultät aus dem Jahr 1906). Diese Dokumente behielten bis 1930 ihre Gültigkeit, wo ein einheitliches Gesetz für alle Universitäten im Königreich eingeführt wurde.

Im Leben der Universität Ljubljana spielten die Slawisten eine große Rolle. Drei von den ersten vier ordentlichen Professoren der Philosophischen Fakultät waren Slawisten: Rajko Nahtigal (1877–1958), vorem ordentlicher Professor der Universität Graz, Ivan Prijatelj (1875–1937), früher Kustos der Hofbibliothek in Wien, und Fran Ramovš (1890–1952), vormals Privatdozent in Graz. R. Nahtigal war ein Vertreter der klassischen slawischen Sprachwissenschaft mit den Schwerpunktgebieten vergleichende Sprachwissenschaft und Altkirchenslawisch. Ivan Prijatelj, ein »Künstler innerhalb der Wissenschaft«, ist ein Begriff für die slowenische Literaturwissenschaft und ein grundlegender Erforscher der slowenischen Literatur in der Zeit von 1848–1895, worüber er an der Universität (neben den neueren slawischen Literaturen) auch Vorlesungen hielt. Fran Ramovš war nach dem Franc Miklošič der bedeutendste slowenische Sprachwissenschaftler und ging von den Anschauungen der »Junggrammatiker« aus; sein Tätigkeitsbereich konzentrierte sich, nach Anfängen in der vergleichenden indoeuropäischen Sprachwissenschaft auf die Erforschung der slowenischen Sprache (historische Grammatik, Dialektologie, moderne Hochsprache). 1920 trat France Kidrič (1880–1950) in die Fakultät ein und übernahm die Vorlesungen aus der älteren slowenischen Literatur; davor war er Kustos in der Hofbibliothek in Wien und Privatdozent an der dortigen Universität gewesen. Kidrič war ein charakteristischer Vertreter des Positivismus in der slowenischen Literaturwissenschaft. Vorlesungen zu serbischen und kroatischen Sprache und Literatur hielt von 1921 an Aleksander Stojčević (1879–1952), der in Freiburg (Schweiz) promoviert hatte. Kidrič war der 5. (1923/24), Nahtigal der 9. (1929/3) Rektor der Universität Ljubljana. Dekane der Philosophischen Fakultät bis zum Jahr 1929/30 waren: Nahtigal (1919/20), Prijatelj (1920/21), Ramovš (1926/27) und Stojčević (1928/29).

ZAPISI

Janez Šumrada

KANDLERJEV »CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO«
IN KOSOVO »GRADIVO ZA ZGODOVINO SLOVENCEV«*

V času, ko je izšla druga, glede na prvotno bistveno razširjena izdaja Kandlerjevega Codice Diplomatico Istriano¹, so bile razmere v zgodovinopisju na slovenskih tleh precej klavrnne: prevladovalo je romantično gledanje na zgodovino, pokrajinski zgodovinski koncepti, značilna je bila velika nekritičnost, ki je prišla do izraza tudi v leta 1850 napisani in več kot polduro desetletje zatem objavljeni prvi »sintezi« zgodovine Slovencev, Trdinovi »Zgodovini slovenskega naroda«². Slovenska koncepcija zgodovinskega razvoja, tista, ki pojmuje Slovence kot narodno celoto in pri tem presega historično razdeljenost ozemlja, na katerem so naseljeni, prvi pa jo je postavil Anton Tomaž Linhart ob koncu 18. stoletja³, je bila povsem izrinjena v pozabo. V prvi polovici 19. stoletja so nastali v slovenskih historičnih pokrajinah muzeji kot zemetki znanstvenih središč (v Ljubljani leta 1821) in so se pojavila znanstvena društva, ki so izdajala tudi posebne zgodovinske časopise (na Kranjskem nemške Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain od 1846. naprej), a niso veliko vplivala na konstituiranje zgodovinopisja kot znanstvene discipline. Prav te institucije so se namreč zavzemale za koncept deželnih (tujejezičnih) zgodovinopisij, med njihovimi sodelavci pa so prevladovali ljubiteljski zanesenjaki, ki niso imeli potrebne izobrazbe za kritično zgodovinsko raziskovanje⁴. So pa sodružniki kranjskih Mittheilungen, kar je vidno iz njihovih prispevkov, poznali in uporabljali poleg drugih tudi zgodovinska dela tržaškega sodobnika Pietra Kandlerja. Kranjsko Zgodovinsko društvo je Kandlerja izvolilo za svojega častnega člana, Kandler pa je društvu pošiljal v dar svoje publikacije. Eno od njih, Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste, je na seji Zgodovinskega društva za Kranjsko 9. aprila 1863 obširno predstavil društveni tajnik in urednik Mittheilungen, kranjski nemški zgodovinar August Dimitz⁵.

Od tega časa so naši zgodovinarji Kandlerjeva dela vseskozi uporabljali. Pri pripravi svojega še pokrajinsko zasnovanega in ne zadosti kritičnega zbornika listin in registrov za vojvodino Kranjsko med leti 777 in 1269 ter pri »Arhivu za domoznanstvo« je po Kandlerjevem CDI posegal amaterski zgodovinar Franc Šumi (Franz Schumi), ki je tudi popravil dve Kandlerjevi napaki pri datiranju⁶,

* Besedilo je slovenski prevod referata z naslovom »Gradivo za zgodovino Slovencev (Le Fonti per la storia degli Sloveni) di Franc Kos e il Codice di Pietro Kandler«, ki ga je avtor prebral na mednarodnem simpoziju »Il Codice Diplomatico Istriano e le fonti per la storia di Trieste e dell'Istria: dalla divulgazione a stampa alla banca dati« (Rovinj, 9. maj 1989). V italijanskem izvirniku doslej še ni bilo objavljeno.

¹ **Pietro Kandler** je objavil prvo izdajo *Codice Diplomatico Istriano* (naprej: CDI) v letih 1851–52 kot prilogo svojemu časniku *L'Istria*. Obsegala je vsega 154 listin. Popolni primerki druge izdaje (Trst 1862–65) – ti so glede na način nastajanja edicije precej redki – vsebujejo 1551 dokumentov za čas od leta 50 n.št. do srede drugega desetletja 16. stoletja. Prim. o tem razpravo **Danilo Klen**, *Stodvadeset godina Kandlerovog Diplomatičkog zbornika Istre*. Što dalje s njim?, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 28/1986, str. 203–219. – Da so lahko tisti dokumenti, ki jih upoštevata obe izdaji, v drugi izdaji popravljeni in brez največjih tiskarskih pomot iz prve izdaje, sem se zavedel ob primerjanju Kandlerjeve objave fragmentov piranskega statuta iz leta 1274 v prilogi k *L'Istria* (7/1852, št. 12, 20. 3. 1852) z njegovo dokončno objavo v CDI. Gl. **Miroslav Pahor** – **Janez Šumrada**, *Statut piranskega komunoda od 13. do 17. stoletja*, Ljubljana 1987, I, str. LXXXVI. – V prispevku uporabim fotomehanično reprodukcijo druge izdaje CDI, ki so jo oskrbeli **Fulvio Colombo**, **Renzo Arcon** in **Tito Ubaldini**, izdal pa Lloyd Adriatico v Trstu leta 1986. V tej ediciji so strani paginirane, dokumenti pa oštevilčeni, kar bistveno olajšuje uporabo dela.

² **Janez Trdina**, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana 1866. – O stanju zgodovinopisja na slovenskih tleh v 19. stoletju povzemam razpravo **Bogo Grafenauer**, *Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja*, *Zgodovinski časopis* 35/1981, str. 15–27, in *Pomen dela Franca Kosa za razvoj slovenskega zgodovinopisja*, ki je spremna beseda k delu: **Franz Kos**, *Izbrano delo*, Ljubljana 1982, str. 337–358.

³ O pomenu Linharta za razvoj slovenskega zgodovinopisja prim. **Anton Linhart**, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*, I in 2, Ljubljana 1981, s spremnimi besedami F. Zwitertjerja, B. Grafenauerja in J. Šašla ter tam navedeno literaturo.

⁴ Več o tem v delih **B. Grafenauerja**, navedenih v op. 2.

⁵ **August Dimitz**, *Ueber Dr. Kandler's Schriften*, MHVK 18/1863, str. 23–24. – Ali je prišel kot Kandlerjevo darilo Zgodovinskemu društvu v Ljubljano tudi izvod druge izdaje CDI, ki ga hrani knjižnica Narodnega muzeja, nisem ugotavljal.

⁶ **Franz Schumi**, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, I. Band (777–1200), Laibach 1882/3; II. Band (1200–1269), Laibach 1884 u. 1887. Nanj in na Franca Kosa je v zvezi s CDI opozoril že D. Klen, kot v op. 1, str. 215. Poleg pripomb k datiranju listine 1040, 12. maj (Schumi, I, št. 30, str. 37–39; Franc Kos je mnenja, da je listina najbrž ponaredek, kar obširno utemeljuje, prim. Gradivo 3, št. 110, str. 75–76) in listine 1061, 17. avgust (Schumi I, št. 37, str. 47–48; Kandler jo je datiral v leto 1060, F. Kos pa je sprejel Šumijevo datacijo, gl. Gradivo 3, št. 216, str. 132) je Šumi v tem delu uporabil CDI še desetkrat, in sicer: I. del, št. 32, str. 42–44, 1040 15. september (Kos ima listino za nepristno, Gradivo 3, št. 112, str. 77–78); št. 60, str. 68–70, c. 1093 (Kandlerjeva datacija: 1060; Kos: Med letom 1065 in 1070, Gradivo 3, št. 246, str. 148–149); št. 66, str. 71–73, 1102 3. oktober Čedad (Gradivo 4, št. 4, str. 2); št. 67, str. 73–75, 1102 17. november Oglej (Gradivo 4, št. 5, str. 2–4); št. 161, str. 142–143, 1194 15. november Poreč (Gradivo 4, št. 862a, str. 437); II. del, št. 1, str. 1, c. 1200(?) (F. Kos datira: okoli leta 1180, Gradivo 4, št. 637, str. 323); št. 2, str. 1, 1200 7. oktober Čedad (Gradivo 4, št. 920, str. 467–468); št. 6, str. 4–5, 1202 31. januar Cerkev sv. Kvirina pri Krmnu (Gradivo 5, št. 13, str. 9–11 popravljata datacijo: 1202 27. januar); št. 140, str. 106–107, 1247 7. april Trst; št. 334, str. 260–261, 1264 13. julij Novo Milje.

v večji meri pa šele prva generacija slovenskih poklicnih zgodovinarjev, ki je pričela delovati okrog leta 1880. Ti zgodovinarji so se vrnili k slovenski konceptiji zgodovinskega razvoja in začeli graditi njegovo podobo na virih in njihovem kritičnem pretresu, svoje izsledke pa so objavljali tudi v materinem jeziku, tako v splošnih slovenskih časopisih in revijah kot tudi v nastajajoči strokovni periodiki. Z njimi se je slovensko zgodovinopisje konstituiralo kot znanost.

Najpomembnejši med pripadniki prve generacije slovenskih znanstvenih zgodovinarjev je bil Franc Kos (1853–1924), profesor na učiteljskišči v Gorici in krajšo dobo (1888–1890) v Kopru, ne le z razpravami, ki so pomenile prelom v poznavanju starejše slovenske zgodovine⁷, ampak še zlasti s svojim življenjskim delom, za domačo srednjeveško zgodovino še danes temeljnim in doslej nepresezanim⁸ *Gradivom za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, ki je izšlo v petih zvezkih med leti 1902 in 1928 ter obsega skupaj 3174 regestov virov za obdobje od leta 501 do 1246⁹.

Kosov princip je bil, da je črpal vire raje iz novejših in zanesljivejših del – med temi je dajal, kot pravi sam, »prednost pred vsemi« objavam v zbirki Monumenta Germaniae historica – je pa uporabljal tudi starejša in celo izrazito stara dela, dostikrat slaba in polna napak¹⁰. *Gradivo*, povezano z istrsko zgodovino, je zajemal med drugim iz Migneja, Mansija, Jafféja in Potthasta, Muratorija, Cappellettija, Ughellija, Zbirke Acta oz. Regesta imperii, Romaninove zgodovine Benetk, Rubesa, od tržaško-istrskih avtorjev pa npr. iz Carlijevih Antichità Italiche, zgodovine Trsta izpod peres Mainatija, Cameronija in Ireneja della Croce. Uporabljal je tudi reviji Archeografo Triestino ter Atti e Memorie, od tedaj novejših avtorjev pa Joppija, Marsicha, Mortejanija, Minotta, Lenela, Benussija in druge. Naš prispevek namerava pokazati, kako je Kos pri sestavljanju *Gradiva* uporabljal Kandlerjev Codice in na katere probleme je kot izrazito kritično usmerjen zgodovinar pri tem naletel.

V celotnem *Gradivu* je uporabil Kos Kandlerjev CDI dvesto štirinajstkrat, kar predstavlja 6,75% vsega *Gradiva*¹¹ in kar 13,8% vseh v CDI objavljenih virov. Vendar pa je CDI v *Gradivu* največkrat prisoten le posredno, kar pomeni, da je Kos povzel vir po neki drugi objavi, CDI pa samo navedel med literaturo. Neposredno iz CDI so v *Gradivu* povzete le dobre štiri desetine dokumentov¹².

Prvi problem, s katerim se je Kos pri Kandlerju pogosto srečal, je **nepravilno datiranje dokumentov**. Kos je kar šestdesetkrat popravil datacije, ki jih je v CDI za posamezne vire postavil Kandler, kar pomeni, da je našel datacijske napake kar pri 28% v *Gradivu* upoštevanih virov iz CDI. Pogosto je šlo pri tem le za preciziranje Kandlerjeve datacije, saj je Kandlerju delalo težave datiranje po rimskem koledarju (mos Romanus), pogosto se je motil pri datumih, določenih z leti vladanja posameznih vladarjev, nenavadno se zdi dejstvo, da mu je znalo spodsrditi tudi pri datacijskem načinu, znanem kot mos Bononiensis. Med napakami je nekaj prav grobih: listino papeža Aleksandra III. iz leta 1179 pripisuje Kandler Aleksandru IV. in jo zato datira v leto 1255¹³. Drugi tip Kandlerjevih datacijskih napak nastopa pri *gradivu* iz časa od 6. do 8. stoletja, ki je izjemnega pomena za poznavanje naselitve naših slovanskih prednikov v vzhodno-alpski prostor. V teh virih datumov pogosto ni in jih je mogoče časovno opredeliti le s primerjalno analizo z drugimi sodasnimi viri. Pri takšnem delu se je Kos lahko trdno opiral na nekatere znanstveno brezhibne izdaje, zlasti tiste iz zbirke Monumenta Germaniae. Analizo datacijskih rešitev pri Kandlerju in Kosu sem pripravil v opombah k referatu¹⁴.

⁷ V *Archiv für Heimatkunde I*, Laibach 1882/3, je objavil Schumi dve listini iz CDI, in sicer: št. 48, str. 154–157, 1214 22. februar Oglej (*Gradivo* 5, št. 219, str. 118–119, 1214 22. februar) št. 49, str. 157–159, 1230 27. julij San Germano (Kos datira 1230 med 20. in 30. julijem San Germano – *Gradivo* 5, št. 521, str. 259).

⁸ Kosovo biografijo in bibliografijo glej v: **Franc Kos, Izbrano delo**, Ljubljana 1982, str. 360–365.

⁹ Naj ob tej priložnosti omenim, da tečejo že vrsto let priprave za izdajo diplomatarija za srednjeveško zgodovino Slovenec. V ta namen je nastala po zaslugi dr. **Boža Otorepa** pri Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani obsežna tipkopisna kartoteka srednjeveških listin. Poleg objav virov pri SAZU v seriji *Viri za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (doslej 13 zvezkov) je treba omeniti še dve zbirki virov iz preteklosti obeh največjih mest v Sloveniji, namreč **B. Otorepec** *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (1–12, 1956–1968) in **Jože Mlinarič**, *Gradivo za zgodovino Maribora* (doslej 16 zvezkov, 1975 –).

¹⁰ **Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku**. Prva knjiga (501–800), Ljubljana 1902, LXXX + 416 str., s 336 dokumenti; Druga knjiga (801–1000), Ljubljana 1906, LXXXIV + 516 str., s 540 dokumenti; Tretja knjiga (1001–1100), Ljubljana 1911, LXXVIII + 332 str., s 423 dokumenti; Četrta knjiga (1101–1200), Ljubljana 1915 (recte: 1920), CXVI + 648 str., s 969 dokumenti; Peta knjiga (1201–1246), Ljubljana 1928, str. LX + 588 str., s 906 dokumenti (uvod, kazala in seznam tiskarskih napak je sestavil Milko Kos). V nadaljevanju citiram: *Gradivo*.

¹¹ Predgovor h *Gradivu* 1, str. VII.

¹² V prvi knjigi *Gradiva* je uporabljen CDI osemindvajsetkrat (8,3%), v drugi trintridesetkrat (6,1%), v tretji sedemnajstkrat (4%), v četrti dvainšestdesetkrat (6,4%) ter v peti štiriinšestdesetkrat (8,2%).

¹³ Objave v CDI so bili Kosu za predlogo pri naslednjih regestih: *Gradivo* 2, št. 353 (CDI 1, št. 68), št. 391 (CDI 1, št. 72); *Gradivo* 3, št. 267 (CDI 1, št. 107); *Gradivo* 4 št. 51 (CDI 1, št. 120, 125), št. 87 (CDI 1, št. 128), št. 120 (CDI 1, št. 131), št. 124 (CDI 1, št. 132), št. 179 (CDI 1, št. 134), 208 (CDI 1, št. 135), št. 254 (CDI 1, št. 138), št. 303 (CDI 1, št. 141), št. 485 (CDI 1, št. 146), št. 539 (CDI 1, št. 150), št. 556 (CDI 1, št. 155), št. 587 (CDI 2, št. 190), št. 637 (CDI 2, št. 188), št. 665 (CDI 1, št. 170), št. 669 (CDI 1, št. 167), št. 676 (CDI 1, št. 171), št. 724 (CDI 1, št. 172), št. 728 (CDI 1, št. 173), št. 731 (CDI 1, št. 176), št. 764 (CDI 1, št. 177), št. 859 (CDI 1, št. 185), št. 862a (CDI 1, št. 186), št. 863 (CDI 1, št. 187), št. 920 (CDI 2, št. 189); *Gradivo* 5, št. 25 (CDI 2, št. 193), št. 53 (CDI 2, št. 196), št. 165 (CDI 2, št. 210), št. 167 (CDI 2, št. 209), št. 180 (CDI 2, št. 212), št. 231 (CDI 2, št. 216), št. 259 (CDI 2, št. 221), št. 322 (CDI 2, št. 225), št. 618 (CDI 2, št. 261), št. 636 (CDI 2, št. 263), št. 637 (CDI 2, št. 264), št. 690 (CDI 2, št. 270), št. 760 (CDI 1, št. 171), št. 807 (CDI 2, št. 275), št. 881 (CDI 2, št. 276).

¹⁴ Gl. opombo 14, točka 46.

¹⁵ Primeri, v katerih je Kos popravil Kandlerjevo datiranje:

Gradivo 1

- 1) št. 5, str. 4–5, 507–511 (CDI 1, št. 15, str. 42–43, ad a. 518–526; Kos popravil po MGH, gl. str. 4, op. 4).
- 2) št. 24, str. 16–17, Med 1. sept. 537 – 1. sept. 538 (CDI 1, št. 17, str. 48–51, ad a. 538; Kos popravil po MGH, gl. str. 16, op. 2).
- 3) št. 25, str. 17–18, Med 1. sept. 537 – 1. sept. 538 (CDI 1, št. 18, str. 52–53, ad a. 538; Kos ut s.).
- 4) št. 26, str. 18, Med 1. sept. 537 – 1. sept. 538 (CDI 1, št. 16, str. 44–47, ad a. 538; Kos ut s.).
- 5) št. 38, str. 32, 547(?) 21. februar (CDI 1, št. 21, str. 58–59, ad a. 547; Kos dvomi o letnici, op. 4).
- 6) št. 65, str. 59–60, 559 med 1. i. in 13. 4. (CDI 1, št. 23, str. 61, ad a. 555; Kos datira po Ewaldu, gl. str. 60, op. 1).
- 7) št. 201, str. 245–246, 723 1. december (CDI 1, št. 33, str. 75, ad a. 715; Kos datira iz vsebine listine, str. 245 op. 1, 2).
- 8) št. 202, str. 247, (723 1. december) (CDI 1, št. 34, str. 76, ad a. 717; Kos datira s primerjanjem vsebine, op. 1).
- 9) št. 203, str. 247–248, 725 1. marec (CDI 1, št. 35, str. 77, ad a. 726; Kos datira iz vsebine listine, glej konec).
- 10) št. 207, str. 251–2, 731 pred septembrom (CDI 1, št. 36, str. 78, ad a. 732; Kos datira iz vsebine listine, glej op. 2).
- 11) Gl. opombo 15, točka 4.
- 12) št. 211, str. 255–256, Med 731–733 (CDI 1, št. 38, str. 83, ad a. 734; Kos datira iz vsebine in po Jafféju, gl. str. 256, op. 1).
- 13) Gl. opombo 15, točka 5.
- 14) št. 241, str. 276–277, Med 768–772 (CDI 1, št. 42, str. 91–92, ad a. 768; Kos datira po Jafféju, gl. str. 276, op. 1).
- 15) št. 242, str. 277, Med 768–772 (CDI 1, št. 41, str. 90, ad a. 768; ut s.).
- 16) št. 243, str. 278, Med 768–772 (CDI 1, št. 43, str. 93, ad a. 769; ut s.).
- 17) št. 259, str. 292–293, Med 776–780 (CDI 1, št. 45, str. 95–96 ad a. 778; Kosov razlog, str. 292, op. 3).
- 18) št. 285, str. 318–319, 792 4. avgust Režno [= Regensburg] (CDI 1, št. 50, str. 106–107, ad a. 801; Kosova datacija, str. 319, op. 2).

Gradivo 2

- 19) št. 18, str. 16, Najbrž 803 avgust (CDI 1, št. 55, str. 127, ad a. 805; Kos datira po Sickelu, gl. str. 16, op. 1).
- 20) št. 23, str. 19–27, okoli 804 (CDI 1, št. 54, str. 111–126, ad a. 804; Kosovi razlogi, str. 19, op. 1).
- 21) št. 62, str. 57–58, pred letom 821 (CDI 1, št. 56, str. 128 ad a. 815; Kosovi razlogi, str. 57, op. 2).
- 22) št. 148, str. 118–119, 852 17. november Pavia (CDI 1, št. 60, str. 136–137, ad a. 853).
- 23) št. 151, str. 121–122, 854 30. oktober Pavia (CDI 1, št. 61, str. 138–141, ad a. 855).
- 24) Gl. opombo 15 točka 9 in točko 10, 11.
- 25) št. 440, str. 335, 972 8. januar Ravenna (CDI 1, št. 78, pag. 171, ad a. 973).
- 26) št. 457, str. 351–352, 977 16. april Ingelheim (CDI 1, št. 80, pag. 176, ad a. 976).
- 27) št. 498, str. 389, 991 8. september Pulj (CDI 1, št. 84, str. 183, ad a. 990).

Gradivo 3

- 28) št. 99, str. 68, 1037 17. avgust Oglej (CDI 1, št. 95, str. 202, ad a. 1038; popravlja datacijo predloge, op. 2).
- 29) št. 103, str. 70–71, 1039 30. december Režno [= Regensburg] (CDI 1, št. 96, str. 203–204, ad a. 1040).
- 30) Gl. opombo 15, točko 12, 13.
- 31) št. 216, str. 132, 1061 17. avgust Samostan sv. Mihaela (CDI 1, št. 103, str. 218, ad a. 1060).
- 32) št. 246, str. 148–149, med letom 1065 in 1070 (CDI 1, št. 101, str. 213–216, ad a. 1060; Kosovi razlogi, str. 148, op. 2, 3).
- 33) št. 349, str. 205–206, 1090 10. februar Trst (CDI 1, št. 112, str. 229, ad a. 1080; Kosovi razlogi, str. 206, op. 1).
- 34) št. 367, str. 214–215, najbrž leta 1085 (CDI 1, št. 116, str. 235–236, ad a. 1089; Kosovi razlogi, str. 214, op. 3).
- 35) št. 384, str. 223, med letom 1086 in 1121 (CDI 1, št. 111, str. 228, ad a. 108... [sic]; Kosova argumentacija, op. 2).

Gradivo 4

- 36) št. 32, str. 18–19, 1111(?) 7. avgust Trst (CDI 1, št. 129, str. 256, ad a. 1126; Kosovi razlogi, str. 19, op. 1).
- 37) št. 40, str. 22–23, (okoli leta 1113) (CDI 1, št. 115, str. 234, ad a. 1085; Kosovi razlogi, str. 23, op. 2).
- 38) št. 51, str. 28, 1116 11. marec Benetke (CDI 1, št. 120, str. 243, ad a. 1106; CDI 1, št. 125, str. 251, ad a. 1116; datacija listine je nesporno 1116).
- 39) št. 56, str. 29–31, (1118) 10. november (CDI 1, št. 116, str. 235–236, ad a. 1089; Kosovi razlogi, str. 31, op. 1).
- 40) št. 59, str. 32–33 (okoli leta 1120) (CDI 1, št. 127, str. 254, ad a. 1120; Kos datira previdneje po Šumiju, ki pa listine ni prevzel iz CDI).
- 41) št. 87, str. 51 (okoli leta 1125) (CDI 1, št. 128, str. 255, ad a. 1125; Kos je previdnejši, op. 5).
- 42) št. 117, str. 70–71, 1133 (CDI 1, št. 130, str. 257, ad a. 1133; Kos opozarja, da bi mogla veljati tudi datacija v leto 1132, str. 71, op. 1).
- 43) št. 289, str. 158–159, 1151 (po 11. juniju) Režno [= Regensburg] (CDI 1, št. 139, str. 274–275, ad a. 1151; Kos precizira datacijo, str. 158, op. 3).
- 44) št. 515, str. 261 (med 1170 in 1180) 28. oktober Frascati (CDI 1, št. 142, str. 279, ad a. 1152; Kosovi argumenti, op. 5).
- 45) št. 587, str. 300 (1177 24. julij – 10. september) Benetke (CDI 2, št. 190, str. 353–354, ad a. 1201; Kosovi razlogi, op. 1).
- 46) št. 621, str. 316, 1179 6. december Velletri (CDI 2, št. 300, str. 512, ad a. 1255, saj pripisuje listino papežu Aleksandru IV., izdal pa jo je Aleksander III.; Kos očitno datira po Jafféju).
- 47) št. 637, str. 323 (Okoli leta 1180) (CDI 2, št. 188, str. 350, ad a. 12... [sic]; Kosovi argumenti, op. 7).
- 48) št. 665, str. 340–341, 1183(?) 12. avgust Pazin (CDI 1, št. 170, str. 323, ad a. 1183; Kos opozarja, da kaže indikcija na leto 1179, str. 341, op. 1).
- 49) št. 669, str. 342 (okoli leta 1183) (CDI 1, št. 168, str. 317–318, ad a. 1183; ut s.).
- 50) št. 720, str. 364 (1186 ali 1187) 31. januar Verona (CDI 1, št. 174, str. 331, ad a. 1187; Kosovi razlogi, str. 363, op. 1).
- 51) št. 722, str. 365 (1186 ali 1187) 3. marec Verona (CDI 1, št. 175, str. 332–333, ad a. 1187; ut s.).
- 52) št. 772, str. 386, 1190 5. november Rosarium (CDI 1, št. 180, str. 339–340, ad a. 1191; Kosov razlog, op. 4).

Gradivo 5

- 53) št. 259, str. 141–142, 1216 23. september Koper (CDI 2, št. 221, str. 403, ad 8 september 1216).
- 54) št. 324, str. 171, 1220 6. december Tivoli (CDI 2, št. 267, str. 462–463, ad a. 1236; Kos datira po Regesta imperii, op. 214).
- 55) št. 354, str. 184, 1222 25. januar Poreč (CDI 2, št. 231, str. 414, ad 23 januar 1222).
- 56) št. 576, str. 278, 1232 20. september Anagni (CDI 2, št. 257, str. 449, ad a. 1233).
- 57) št. 598, str. 285–288, 1233 24. avgust Trst (CDI 2, št. 256, str. 446–448, ad 23 avgust 1233).
- 58) št. 600, str. 288–289, 1233 25. oktober Mokovo (CDI 2, št. 258, str. 450, ad 7 oktober 1233 – Kandler tako datira: die VII exeuntis octobris).
- 59) št. 614, str. 294, 1234 24. marec Lateran (CDI 2, št. 262, str. 454, ad a. 1235).
- 60) št. 651, str. 308, 1236 3. junij Teramo (CDI 2, št. 269, str. 465, ad 11 marec 1237).
- 61) št. 885, str. 418, 1246 21. junij Lyon (CDI 2, št. 277, str. 478, ad 19 junij 1246).

Pri **falsifikatih**¹⁵, objavljenih v CDI, je treba ločiti med tistimi, ki so jih ugotovili že zgodovinarji pred Kandlerjem (Ughelli, Rubeis), in onimi, ki so rezultat študija Benussija, Jakscha in drugih kritičnih zgodovinarjev iz dobe po Kandlerju. Franc Kos je v Gradivu te rezultate sprejel in tudi sam ugotovil med objavljenimi viri tri nesporne falsifikate¹⁶. Poglejmo pobliže enega od njih. Listino, datirano 949, 31. februar, Trst, je imel Kandler za pristno, le nekatera imena prič v njej naj bi bila ponarejena. Datiral jo je v leto 1236 – kot pravi – v čas tržaškega škofa Ivana. Kos obširno dokazuje, da leta 1236 v Trstu ni bilo nobenega škofa Ivana, ampak je bil tedaj tržaški škof Volrik (Ulrik). Kos tudi pove, da se listina, če bi bila res iz leta 1236, ne ujema z vsebino prave papeške listine, izdane v zvezi s tržaškim škofom 3. junija tistega leta. Tudi da je bil takrat v Trstu dekan Gregorij in ne »H. decanus« kot je navedeno v tej listini¹⁷. Za neko drugo listino je Kos obširno navedel argumente, zavoljo katerih je upravičeno sumil, da gre tudi v tem primeru za ponaredek¹⁸.

Kos je jasno opozoril na občasna Kandlerjeva **ponarejanja oz. mistifikacije** gradiva. Poglejmo nekaj primerov. V listini 547 (?), 21. februar, ki jo je izdal ravenski patriarh Maksimijan, sta navedena poleg drugih škofov tudi Germanus »*Bonomiensis*« ter Theodorus »*Brixiansis*«, kar je Kandler nalašč spremenil v »*Aemoniensis*« oziroma »*Petinensis*« in ju tako »preuredil« v »istrska« škofa v Novem gradu ter Pičenu¹⁹. Da si je mogel Kandler kakšen dokument tudi v celoti izmisliti, pričata dve listini, objavljeni v CDI pod letom 801, od katerih je ena kljub Rubeisovim sumom pristna in jo Kos datira 792, 4. avgust, Režno (= Regensburg), drugo, ki je skoraj do besede ponaredek prve, pa izdaja Kandler, kakor sam pravi, po Rubeisu, vendar le-ta takšne listine preprosto – ni objavil!²⁰

Veliko je pri Kandlerju tudi **napak v branju**. V Gradivu najdemo formulacije, da je Kandler objavil določeni vir »pomanjkljivo in deloma nerazumljivo«²¹ ali celo: »Kandlerjev ponatis je jako pomanjkljiv, tako da ni mogoče razumeti vsebine sodne razprave«²². Ko je primerjal objave v CDI z drugimi publiciranimi zbirkami virov, je opazil Kos tudi marsikatero drugo napako v branju. Tako se je Kandlerju moglo zgoditi, da je pri prepisovanju vira del besedila izpustil, ne da bi bil to opazil²³ ali pa je posamezne besede pisal drugače od drugih izdajateljev zbirk virov²⁴. Lep del napak je pri tem tiskarskih.

¹⁵ Kos navaja naslednje **falsifikate**, ki jih sicer objavlja CDI:

Gradivo 1

1) št. 30, str. 21–23, 543 24. marec (CDI 1, št. 20, str. 56–57, ad a. 543; Kos povzema Benussijeve dokaze, str. 21, op. 2).

2) št. 84, str. 93, 579 20. april (CDI 1, št. 25, str. 63, ad a. 579; Kos navaja, da je falsifikat dokazal že Rubeis, op. 2, kar dodatno utemeljuje še z lastnimi argumenti, op. 3).

3) št. 85, str. 94–99, 579 3. november Gradež (CDI 1, št. 26, str. 64–65, ad a. 579; falsifikat je dokazal že Rubeis, gl. str. 94, op. 1).

4) št. 209, str. 253–255, 731 okrog 1. november Rim (CDI 1, št. 37, str. 79–82, ad a. 732; Kosovi argumenti, str. 254, op. 3).

5) št. 226, str. 267–268, 754 najbrž april (CDI 1, št. 40, str. 88–89, ad a. 753; pristnost listine je dokazal Abel, pritegnili so mu tudi drugi avtorji, gl. str. 267, op. 1).

Gradivo 2

6) št. 16, str. 14–15, 803 4. avgust Rim (CDI 1, št. 52, str. 109, ad a. 803; falsifikat so dokazali Ughelli, Rubeis in Liruti – Kos, str. 14, op. 1).

7) št. 349, str. 271–272, 911 27. junij Pavia (CDI 1, št. 66, str. 149–150, ad a. 911; Kos sprejema o listini Dummerjevo mnenje, gl. str. 271, op. 4).

8) št. 395, str. 303, 948 8. avgust Pavia (CDI 1, št. 74, str. 164, ad a. 948; Kos je menil, da je bila listina ponarejena med leti 1313–1320 in da ji je služila za predlogo listina kralja Lotarja 948 8. avgust Pavia, ki jo objavlja CDI (1, št. 73, str. 163, ad a. 948) pa tudi Gradivo 2, št. 394, str. 302–303).

9) št. 397, str. 305–308, 949 31. februar Trst (CDI 2, št. 265, str. 457–460, ad a. 1236; Kandler ima listino za pristno, le nekatera imena prič naj bi bila ponarejena, nastala naj bi leta 1236 v času tržaškega škofa Ivana, kar Kos spodbija z vrsto argumentov, str. 308–309 op. 1, 2).

10) št. 417, str. 320, Med 963–984 (CDI 1, št. 75, str. 165, ad a. 956–961; ponaredek je dokazal že Rubeis, str. 320, op. 1).

11) št. 418, str. 321, 965(?) 20. januar Oglej (CDI 1, št. 77, str. 169–170, ad a. 966; Kos sprejema Benussijevo mnenje, op. 1).

Gradivo 3

12) št. 110, str. 75–76, 1040(?) 12. maj (CDI 1, št. 98, str. 207–208, ad a. 1040; Kos obširno razlaga svoj sum, str. 75, op. 1; o datumu gl. str. 76 op. 1).

13) št. 112, str. 77–78, 1040(?) 15. september (CDI 1, št. 99, str. 209–210, ad a. 1040; falsifikat dokazala Steindorff in Benussi, str. 77, op. 1).

14) št. 269, str. 164–165, 1072 6. maj Salzburg (CDI 1, št. 108, str. 223, ad a. 1072; listina je nastala med leti 1195 in 1203, kar je ugotovil Jaksch, str. 164, op. 3).

¹⁶ Gl. opombo 15, točke 4, 8 in 9.

¹⁷ Gl. opombo 15, točka 9.

¹⁸ Gl. opombo 15, točka 12.

¹⁹ Gradivo 1, št. 38, str. 32; Kandler je povzema iz Rubeisa in pri tem zapisal ime tržaškega škofa kot »Frugiferus«, Rubeis pa ima »Trugiferus«.

²⁰ Gradivo 1, št. 285, str. 318–319 z opombo 3 na str. 319. Gl. CDI 1, št. 49 in 50, str. 104–107, ad a. 801.

²¹ Gradivo 5, št. 9, str. 5–7, peti na str. 7.

²² Gradivo 5, št. 669, str. 317, 1237 10. april Trst, op. 329.

²³ Gradivo 4, št. 920, str. 467, 1200 7. oktober Čedad. – Kos dopolnjuje besedilo po Benussiju, op. 3.

²⁴ Nekaj primerov: Gradivo 2, št. 148, str. 118–119: ime opata Felmona je v CDI: »Telmo«; št. 397, str. 305–308 – Ireneo della Croce in Mainati bereta: »... de Goritia, tinctori ...«, Kandler pa: »... de Karintia, tinctori ...«; Gradivo 4, št. 40, str. 22–23 – namesto »Ponteda« bere Kandler: »Pontecia«; Gradivo 5, št. 253, str. 138, 1216 7. Trst – Marsich: »Domenico«, Kandler: »Inic.«; št. 258, str. 140–141, 1216 24. avgust Koper – Kandler: »Ambrosino ... Menabri, Americi ... Gympro ... potestatis ... Pellie ... Adelpri ... Caybe, Papotus« – Verci: »Ambrosio ... Menaboi, Ambrosii ... Gompo ... preconis ... Pekie ... Adelpri ... Causev, Pipoti«, št. 272, str. 147, 1217 9. julij Humin – drugi, ki objavljajo to listino, pišejo »de Condrumberch«, Kandler pa »de Dorimberch«.

Občasno si je Kos privoščil tudi kakšno opazko v zvezi s Kandlerjevo **metodologijo dela**. Posebej je npr. opozarjal, če Kandler vira ni objavil v celoti, ampak le deloma²⁵. V Gradivu so navedeni tudi primeri, ko je Kandler upošteval le enega od ohranjenih izvodov vira²⁶ oz. kadar je črpal za objavo iz prepisov in ne iz izvornikov²⁷.

Kar smo povedali, ni pravzaprav nič novega, saj so nas zgodovinarji, ki so v preteklih desetletjih pisali o problemih Kandlerjevega Codice Diplomatico Istriano – posebej mi je ostalo v spominu besedilo izpod peresa Marie Laure Iona, objavljeno sredi sedemdesetih let v zborniku Studi Kandleriani²⁸ – z vsemi temi pa tudi drugimi problemi temeljito seznanili. Želeli smo le pokazati, kako kritično je Codice sprejemal Franc Kos, najiminitnejši predstavnik slovenskega zgodovinskega pisarstva v zadnjih desetletjih 19. in v prvi četrtini 20. stoletja, in koliko ga je presegel, ne da bi bil pri tem spregledal temeljni in trajni pomen zgodovinskega dela Pietra Kandlerja. Pri povsem prenovljeni in dopolnjeni izdaji monumentalne edicije Codice Diplomatico Istriano, ki jo že vrsto let obetajo italijanski kolegi, mimo tehtnih dognanj Kosove kritike virov pač ne bo mogoče.

²⁵ *Gradivo 1*, št. 157, str. 198–199, 628 18. februar; *Gradivo 3*, št. 251, str. 150–151, 1067 5. marec Režno [= Regensburg].

²⁶ *Gradivo 2*, št. 380, str. 289–291, 932 14. januar Koper; št. 381, str. 291–293, 933 12. marec Rialto; *Gradivo 5*, št. 13, str. 9–11, 1202 27. januar Kormin [= Krmin].

²⁷ *Gradivo 5*, št. 486, str. 242–243, 1228 18. oktober.

²⁸ *Maria Laura Iona, il Codice Diplomatico Istriano. Reale problemi*, Studi Kandleriani, Trieste 1975, str. 121–143.

~ Riassunto

LE FONTI PER LA STORIA DEGLI SLOVENI DI FRANC KOS E IL CODICE DI PIETRO KANDLER

Janez Šumrada

Il testo presente è la traduzione slovena della comunicazione in italiano dallo stesso titolo con la quale l'autore ha partecipato al colloquio internazionale »Il Codice Diplomatico Istriano e le fonti per la storia di Trieste e dell'Istria: dalla divulgazione a stampa alla banca dati« (Rovinj/Rovigno, 9 maggio 1989) e che finora rimase inedita.

Nell'introduzione, l'autore espone sommariamente lo stato dell'istoriografia slovena prima e dopo il periodo del Kandler descrivendo in parte anche come fu vista l'opera del Kandler da alcuni storici carniolici di orientazione tedesca. Negli anni ottanta dell'Ottocento ebbe l'inizio l'attività della prima generazione degli storici professionali sloveni tra i quali il più importante fu Franc Kos (1853–1924) con la sua opera monumentale »Gradivo za zgodovino Slovencev v Srednjem veku« (Le fonti per la storia degli sloveni nel medioevo), 1–5, Ljubljana 1902–1928. Siccome per poter realizzare una nuova edizione moderna e riveduta del Codice del Kandler prevista già da molto tempo risultava necessario svolgere molti lavori preliminari per stabilire fra l'altro il rapporto tra il Codice e le pubblicazioni posteriori delle fonti medievali di questo territorio geografico, questa comunicazione stabilisce il rapporto critico del Kos verso il Codice tale quale appare nella sua critica. Con l'aiuto delle critiche contemporanee delle fonti e delle ricerche personali, Kos fu in grado di segnalare molti errori e imperfezioni nella datazione dei documenti, dei falsificati che Kandler considerava come originali, così come dei frequenti errori di lettura. Kos non ha potuto ignorare alcune falsificazioni delle fonti e delle mistificazioni volute e fatte dal Kandler criticando spesso anche il metodo di lavoro del Kandler senza sottovalutare però il significato fondamentale e duratura dell'opera storiografica del Kandler.

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 214-190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije **po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.**

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla):

Slovenska matica 1864–1964 (zbornik razprav in člankov)

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864–1964

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964–1983

Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)

Vojeslav Molè: Iz knjige spominov

Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom

Francè Koblar: Moj obračun

Franc Petek – Janko Pleterski: Spomini koroškega politika

Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940–1980

Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja

Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)

Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)

Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)

Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)

Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946–1949)

Anton Novačan: Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945 (uredil Bruno Hartman)

Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta

Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (uredil, spremno besedo in opombe napisal Janko Prunk)

Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih

Fran Šuklje: Iz mojih spominov I. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt (korespondenca z E. Kocbekom)

James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev (o Žužkovih iz Slivnega oz. Vižovelj pri Devinu)

Janez Strnad: Zgodbe iz fizike (o zgodovini velikih odkritij)

Niccolò Machiavelli: Politika in morala (prevedel in z opombami opremil Niko Košir; knjiga vsebuje tudi znamenito besedilo »Vladar«)

Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju

Ferdo Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem

Vasko Simoniti: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju

Dragotin Cvetko: Slovenska glasba v evropskem prostoru

Dnevnik cesarja Marka Avrelija

Platon: Poslednji dnevi Sokrata

Dušan Pirjevec: Estetska misel Franceta Veبرا

Anton Stres: Heglovo in Marxovo pojmovanje svobode

Izidor Cankar: Razvoj stila v starokrščanski dobi in zgodnjem srednjem veku

Izidor Cankar: Razvoj stila v visokem in poznem srednjem veku

Izidor Cankar: Razvoj stila v dobi renesanse

JUBILEJI

JOŽE ŽONTAR – ŠESTDESETLETNIK

Podobno kot se je nekdanj dedovala obrt in so ponekod po svetu prehajali iz roda v rod pravniški poklici, je pri Slovencih poklic zgodovinopisca (če vštejemo tudi literarno zgodovino in z zgodovino povezano geografijo) četrtič prešel od očeta na sina, ko si je sin kranjskega profesorja Josipa Žontarja izbral očetov poklic. Tudi to je znamenje kulturnega razvoja nekega naroda, posebno če se v nadaljnjih generacijah vključuje tudi ženska linija. Čeprav ne gre nasploh zanikati pomena, ki ga ima za razvoj osebnih sposobnosti domače gnezdo, v nobenem od teh primerov ni sin stal v očetovi senci, temveč je razvijal lastno, samostojno dejavnost.

Jože Žontar se je torej rodil v družini zgodovinarja 15. marca 1932 v Kranju, kjer je obiskoval gimnazijo in maturiral 1950. leta. Na tedanji Prirodoslovno-filozofski fakulteti v Ljubljani je leta 1955 diplomiral na enopredmetni skupini iz zgodovine. Kot študent je dvakrat prejel Prešernovo nagrado: za temi Rimska cesta od Ljubljane do Kranja, in Zemljiško gospostvo Brdo pri Kranju v drugi polovici 18. stoletja. Z drugo izmed teh tem je že nakazal dve svoji prihodnji usmeritvi: v prostorskem pogledu zanimanje za Gorenjsko, še bolj pa v časovnem pogledu: zadnje stoletje fevdalne dobe na Slovenskem.

Jubilant še pripada tisti generaciji slovenskih izobražencev, ki jim s štipendijami za tujino ni bilo poslano, tudi ne z delovnimi mesti, na katerih bi se izključno posvetili raziskavi po lastnih željah. Nastopil je torej službo (prevzel po poznejši dikciji »delo in naloge«) v arhivu, ki svoje ime po nepotrebnem spreminja z vsakokratno ustavo in ki mu bomo skratka rekli Arhiv Slovenije. Drugače povedano je izpopolnjeval v tem arhivu svoje znanje dobesedno z delom, ob delu in za delo, kar tedaj spričo ne preveč gibčnega sloga v tem zavodu najbrž ni bila najlažja naloga, Žontarjevemu razvoju pa je prej koristilo kot škodovalo. Obzorje si je odtlej naprej v arhivski stroki uspešno razširjal s številnimi krajšimi, toda zelo poučnimi potovanji na mednarodne sestanke in z deloma zelo temeljitimi obiski v tujih arhivih (zlasti bavarskih), hkrati pa je vendarle ostal raziskovalec in pisec zgodovine, čeprav je moral to delo opravljati tudi zunaj delovnih obveznosti. V arhivu Slovenije je že pokazal eno izmed svojih sposobnosti, ki so med zgodovinarji in posebej arhivarji precej redke, namreč menedžerske. Da je Arhiv Slovenije dobil moderen prizidek – prvo arhivsko novogradnjo v Sloveniji! – je, kar sem mogel dovolj od blizu opazovati, največ jubilarntova zasluga.

Po petnajstih letih dela v Arhivu Slovenije je 1971 oklevajoč, a končno vendarle sprejel moje nasledstvo kot direktor Mestnega arhiva Ljubljane, ki mu je tedanji podnaslov Zgodovinski arhiv kmalu spremenil v glavno ime. To je deloma ustrezalo nazivju, ki se je za te vrste zavodov splošno uveljavljalo po Jugoslaviji, deloma pa je bilo utemeljeno v tem, da je medtem zavod na podlagi zakonodaje iz 1964 in (za Slovenijo) iz 1966 že začel preraščati v regionalni arhiv za precejšen del nekdanje Kranjske, kar je vodstvo Arhiva Slovenije pred sprejemom teh zakonov v duhu – drugod v Jugoslaviji že zdavnaj premaganega – republiškega centralizma vztrajno preprečevalo. Spočetka poskusno in pogodbeno vključevanje neljubljanskih občin v Zgodovinski arhiv Ljubljane je dobilo pod Žontarjevim vodstvom stalne, institucionalne oblike. Spememba, ki je nedvorno učvrstila položaj zavoda in je marsikje zunaj redkih mest pomenila šele prve začetke sistematične skrbi za arhive, je bila zvezana z velikimi organizacijskimi napori in zamudnimi popotovanji od občine do občine. Perspektiva, da bo tega čedalje več, je meni olajšala slovo od sicer privlačne arhivske službe, mlajši Žontar pa je bil za to delo kot ustvarjen, ga je odlično izpeljal in slednjic arhivsko povezal kar 24 občin. Kdor to delo pozna, ga ve ceniti.

Zdi se, da je razmeroma samostojni položaj na čelu Zgodovinskega arhiva Ljubljane kljub obilici tekočih opravkov vendarle bolj kot prejšnje delovno mesto omogočal napredek dela na disertaciji z naslovom Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848. Z njo je jubilarnt leta 1977 na ljubljanski Filozofski fakulteti postal doktor zgodovinskih znanosti. Disertacija je v dveh pogledih izraz njegove znanstvene programske usmeritve: časovno zopet – kot že med študijem – v zadnje stoletje fevdalne dobe, vsebinsko pa na zgodovino upravnih in sodnih struktur. Prav v tej panogi je našel zvezo s svojo medtem že razvito usmeritvijo v arhivistiko.

Arhivistika se nam je rodila in razvila iz poklicne potrebe. Do srede našega stoletja je bila med tedaj še redkimi uporabniki arhivov (z nekaterimi profesorji vred) močno živa predstava o arhivih kot skrivnostnih, nekoliko zatohlih prostorih, ki v njihovi tihoti samo v črno haljo oblečeni, znanosti posvečeni arhivar kraljuje s črnimilnikom in škripajočim peresom. Arhivistiko pa so si v najboljšem primeru predstavljali nekako kot zgodovinsko pomožno vedo v smislu Ecole des Chartes ali Instituta za avstrijsko zgodovino. Pred nas so se postavljale popolnoma drugačne naloge: kako preprečiti uničevanje velikih količin arhivalij iz vseh časov, kaj početi z ogromnimi kupi raztreščenega, a vendarle rešenega gradiva, kako pripraviti pisarne do tega, da ne bi ravnale s spisi kot s smetmi

itd. Za ta namen je bilo treba izdelati pri nas popolnoma nove metodologije, primerne tudi za ravnanje z velikimi registraturami razmeroma recentnega nastanka. Ne da bi zanikali potrebo po klasičnih pristopih tam, kjer so primerni, smo arhivistiko usmerili tudi na gradivo iz nove in najnovejše dobe. Če sem se okrog 1955/56 v zvezi z arhivskimi organizacijami Jugoslavije začel v tej, dokaj novi smeri ukvarjati z arhivistiko kot teorijo in delovnim napotkom (ne le kot opis arhivov, kar je dotlej v Sloveniji veljalo za arhivistiko), mi je ta veda vendarle ostala eno izmed več zanimanj. Jože Žontar pa je nekako od 1960 naprej krepkeje stopil na to pot in je novo (in mednarodno že priznано) smer arhivistike postavil enakovredno ob stran svojemu zgodovinarskemu delu, čedalje bolj celo v prvo vrsto. Da je bil v Arhivu Slovenije od 1964 naprej vodja zunanje službe, ki je skrbel za ohranitev gradiva pred izročitvijo v arhivski zavod, je bilo za razvoj njegovega poznavanja praktičnih problemov gotovo ugodno, posebno ker se je seznanil z delovanjem registratur kot zibelk arhivskega gradiva.

Z domačimi in mednarodnimi izkušnjami, s študijem in organizacijskim talentom se je jubilat razvil v našega prvega poklicnega strokovnjaka za moderno arhivistiko, ki tej vedi posveča večino svojih naporov. To se je poznalo tudi na pedagoškem področju. Potem ko je bil v davnem 1950. letu (v starem, klasičnem in gotovo dobrem slogu) opravljen arhivski tečaj v Dubrovniku, ki se ga je udeležilo tudi nekaj slovenskih zgodovinarjev, rednega intenzivnega izobraževanja za arhivsko delo ni bilo. Med nam še najbolj znanim srbohrvaškim gradivom za arhivsko strokovno izobrazbo je imela pomembno mesto veda o hroščih, ki bi lahko napadli papir, kar je gotovo tudi eden izmed možnih problemov, vendar naj ga po potrebi rešujejo biologi. Šolanje je bilo treba preusmeriti v probleme, ki so se postavljali večini arhivskih delavcev. Tako so pri nas šolanje nadomeščali – večinoma v okviru društva – potekajoči krajši tečaji in posvetovanja, usmerjeni v praktične naloge, v te cikle predavanj pa se je čedalje bolj kot predavatelj vključeval Jože Žontar. Predavanja te vrste niso bile samo dobra šola za slušatelje, temveč tudi koristen izziv za predavatelje. Ko je Filozofska fakulteta v Ljubljani uvedla specializirane študijske smeri, med njimi arhivistiko, je bilo samo po sebi umevno, da je bil Jože Žontar 1979 izvoljen za docenta, leta 1985 za izrednega profesorja in 1990 za rednega profesorja arhivistike. Ta dela opravlja ob svoji redni zaposlitvi. V študijskem letu 1988/89 je po zgledu organizacije tega študija po svetu razširil predavanja predvsem na zgodovino struktur in pristojnosti javne uprave od 16. stoletja do najnovejših časov.

V organizacijsko-pravne probleme se je Žontar usmeril posebno ob pripravah že omenjene nove slovenske arhivske zakonodaje (1966), ob katerih sva po sprejemu zveznega zakona iz 1964 spočetka sodelovala. Pri teh pripravah je Žontar med drugim sam opravil večino zame najbolj neprijetnega dela – letanje in prepričevanje od Poncija do Pilata. Takšno delo mu je še pozneje ostalo: spričo kolektivnega odločanja (posebno po nastanku SiSov) je bilo treba do stabilizacije arhivskih struktur leta 1988 vedno znova prepričevati neštete soodločujoče, a hitro se menjajoče funkcionarje, da je treba za arhive končno sistemsko poskrbeti. V veliki meri je bil jubilat udeležen pri arhivski zakonodaji iz leta 1981, še posebno pa pri nastanku na njeni podlagi izdanih strokovnih podzakonskih predpisov. Ob vsej tej dejavnosti je vedno z eno nogo stal v arhivsko-upravni operativi. Ta pa je bila v Sloveniji dolgo časa organizirana v zelo neformalnih oblikah, največ v okviru društev arhivskih delavcev ali preprosto kot privesek tega ali onega arhiva, v katerem je bil nekdo naključno voljan opravljati taka dela. Razvrščanje vseh ali vsaj večine arhivov v področje kulture, povezano z njihovim pravnim položajem, podobnim gledališčem ali filmom (a v primeru s temi smešno revnim financiranjem!) je dolgo časa oviralo institucionalno ureditev njihove večstranske, predvsem znanstvene in tudi upravne dejavnosti. Šele Skupnost arhivov Slovenije je 1966 postala zakoniti okvir za bolj smotrnno vodenje slovenskih arhivov, pri njej pa je za operativne naloge – zopet predvsem iz dobre volje – skrbel Jože Žontar. Do nečesa podobnega, kot so po svetu generalne direkcije arhivov kot osrednji upravni organi za arhivsko službo, pa je bila pot še dolga. Ko smo pravkar (aprila 1992) prvič dobili tako službo, t.j. Službo za matične arhivske strokovne naloge, je postal kot svetovalec vlade (pri arhivu Republike Slovenije) njen vodja.

Slovenski arhivisti (sprva še arhivarji) smo začeli stopati v intenzivnejše zveze z jugoslovanskimi kolegi v začetku 50-ih let, v zvezi z mednarodnimi združenji pa sredi istega desetletja. Pri obojem smo veliko prispevali in oboje je dalo obilo pobud tudi za razvoj slovenske arhivistike. Čeprav se je delo koordiniralo le v okviru strokovnega združenja – ali pa prav zato, ker ni bilo hujših zveznih birokratskih cokol – se je raven arhivske službe presenetljivo hitro dvigala. Žontar se je kot mlad arhivar zelo hitro vključil v te povezave. V beograjskem Arhivistu kot sprva edinem strokovnem glasilu je kmalu začel sodelovati. Kar zadeva mednarodno sodelovanje, je objavil poročila o mednarodnih sestankih: okrogle mize v Londonu (1969), kongresu avstrijskih arhivarjev (1969), svetovni konferenci o genealoških dokumentih v Salt Lake Cityju (ZDA), ki je zanj tudi izdelal obsežen razmnožen referat (1969), okroglih mizah v Bonnu (1973) in Nairobiju (1978), kongresu v Bonnu (1984/85); v materialih mednarodnih sestankov pa so izšli njegovi diskusijski prispevki na okrogli mizi v Parizu (1965), kongresih v Madridu (1968), Moskvi (1972/74) in Bonnu (1984/86). (Navedene enojne letnice pomenijo čas, ko je izšel članek). Leta 1988 je Žontar, ki se je tudi sicer

vidno udeleževal mednarodnih aktivnosti, postal član komiteja za vprašanja šolstva iz arhivskih ved pri Mednarodnem arhivskem svetu.

Izmed jubilantovih objavljenih del je večina (70 bibliografskih enot) posvečena arhivistiki v ožjem pomenu besede, t.j. delu strokovnih služb. Poleg najine skupne knjige *Arhivistika* (1973), ki je bila namenjena delavcem v arhivih, je v tej skupini glavno delo učbenik, ki ga je napisal Žontar sam pod enakim naslovom (1984) in ki je bil namenjen srednjim šolam, ki naj bi ta predmet imele v svojem programu usmerjenega izobraževanja. Med obsežnejše in tehtnejše jubilantove razprave iz arhivske stroke prištevam zlasti tiste, ki obravnavajo arhivsko gradivo v komuni in okraju (1961) in novo arhivsko zakonodajo v Jugoslaviji (1966/67) – samo po sebi zelo nepregledno (ker po republikah različno), vendar ravno zato tedaj zelo aktualno snov, ki je klicala po urejenem prikazu. Isto temo je obdelal za pariško mednarodno revijo *Archivum* (1969). Novo slovensko zakonodajo o arhivih v sestavu varstva kulturne dediščine je obsežneje prikazal v reviji *Arhivi* (1981). Informativna pomena je zlasti članek *Archive in Jugoslawien* (1989). Jezikovna prednost, ki jo imamo Slovenci pred večjimi narodi (tudi slovanskimi), pa je v splošnem ne znamo izrabiti, prihaja do veljave v jedrnatem pregledu del o arhivski vedi v slovanskih jezikih, ki je pravkar izšel v reviji *Mednarodnega arhivskega sveta* (1991).

Deset nadaljnjih enot bi štel v arhivistiko v širšem pomenu besede, saj se po snovi precej prepletajo s sorodnimi strokami, zlasti z zgodovinopisjem (zgodovina arhivov in arhivske vede ipd.). Kot samostojni publikaciji štejeta sem najini skupni deli: *Arhivi* (1967) in *Arhivi v Sloveniji* (1970). Pri tem in drugem soavtorstvu je temeljna zamisel sad skupnega posveta, zbiranja gradiva v pretežni meri delo mojega soavtorja, iskanje formulacij pa bolj moja naloga, nakar se vse skupaj še pregnete. Moj delež v prvi knjižici je večji kot v drugi. Obe knjižici sta nastali iz potrebe, ki sem jo že nakazal: potisniti ljudem, ki naj bi brez najosnovnejšega znanja o stvari odločali o arhivski službi raznih stopenj, v roke privlačno, ilustriirano in lahko razumljivo splošno informacijo, ki naj bi popravila splošno porazno predstavo o kupu prahu. Imam vtis, da sta knjižici svoj namen vsaj v neki meri dosegli. Medtem ko je prva segala v zgodovinopisje predvsem s poudarjanjem znanstvene vrednosti arhivskega gradiva, je druga med drugim pomenila prvo zgodovino arhivov na Slovenskem. V zgodovino arhivov sega tudi nekaj zelo temeljitih Žontarjevih člankov: o deželnem arhivu v Ljubljani (1968), načrtih za državni arhiv prav tam (1969) in o delovanju nekaterih avstrijskih centralnih uradov v zvezi s kranjskimi arhivi (1988). – Prav tako pomeni neposredno zvezo med arhivistiko in zgodovino strukturni očrt po provenienci gradiva, kot ga je dal Žontar za dobo med obema vojnama (1970).

Tretjo skupino del, ki iz arhivistike še bolj prenašajo težišče na historično problematiko, sestavljajo dela o strukturi sodnih in upravnih organov. Sem šteje seveda v prvi vrsti (že omenjena, žal še neobjavljena) disertacija, poleg nje pa še kak ducat razprav, med katerimi naj omenim tiste, ki obravnavajo posebno sodišče za kmečke podložnike (1955), upravo in sodstvo in posebej občine na območju Kranja (1960, 1990), nastanek upravnih okrajev (1980) in občinski red za Kranjsko (1988). Glavno delo na tem področju pa je večjezični pregled priročnikov in zemljevidov o organizacijski strukturi nekdanjega notranjeavstrijskega sklopa dežel do 1918 (1988). Tu je Žontar opravil obsežno uredniško delo in napisal tudi dovršen del besedila. Knjiga je zelo dragocena informacija o strukturah uradov in nadaljnjih pripomočkih, ki jih je v tej zvezi moč s pridom uporabiti.

Druge panoge zgodovine so zastopane s šestnajstimi, v glavnem krajšimi prispevki, kot npr. v zvezi z Žigo Zoisom in Brdom (1954, 1956, 1971, 1980), Kranjem (1970, 1982, 1985), drugimi mesti itd. Čeprav je ta skupina manj homogena od drugih, se vendarle v splošnem drži tistega časovnega in geografskega okvira, ki ga je Žontar nakazal že ob začetku svojega pisanja: zadnje stoletje fevdalne dobe (ki ni pravim reformni in konservativni absolutizem) in Gorenjska.

Če k temu dodamo še sedem biografskih zapisov, smo najbrž v glavnem zajeli pet obsežnejše zastopanih področij Žontarjevega avtorskega dela, le da je treba ravno pri njem precej poudariti še uredniške dosežke. Težko je oceniti, katero izmed uredniških del stoji po pomenu takoj za pravkar omenjenim pregledom priročnikov in zemljevidov, zato naj bodo navedena po časovnem zaporedju: 900 let Kranja (1960), zvezno glasilo *Arhivist* (1962 s prekinitvijo do 1972), *Vodnik po arhivih Slovenije* (1965), *Arhivska tehnika* (1972), *Kronika* (1972, odgovorni urednik). Zlasti pri *Vodniku* in pri *Arhivski tehniki* je urednik tudi prispeval dele besedila. Za večino tega urednikovanja (ki ga je Žontar vedno jemal zelo resno in ni le posojal imena) stoji vztrajno in energično delo, ki sem ga v obliki urgenc kot soavtor vsaj deloma pasivno (a tudi z zadovoljstvom po opravljenem delu) doživel.

Jubilejni zapisi te vrste imajo pomen, če so – čeprav v zvezi z osebo – vsaj deloma tudi prispevek k zgodovini ene ali več znanstvenih panog. Tako je tudi mišljen gornji prispevek s svojimi ekskurzi v zgodovino arhivov in arhivistiko. Toda vrnimo se k osebi: Na področju zgodovinopisja spominja Jože po načinu dela nekoliko na svojega očeta: očiten smisel za zelo konkretne in številne neposredno iz virov vzete detalje, ki jih zna po potrebi tudi spraviti v dobro pregledno in uporabno

celoto, vse to brez abstrakcije ali ambicije po veliki sintezi in sociologiziranju, pa tudi brez kakršnekoli romantike. (Trajnost rezultatov je pri tem načinu nedvomno bolj zagotovljena.). Na Področju arhivov in arhivistike prihajajo do veljave druge, a ne povsem drugačne, ker prav tako konkretne, sposobnosti, po katerih je Jože – žal – redek, prereditelj pojav med slovenskimi zgodovinarji, namreč pragmatično-organizacijske. Ob koncu še opazka: arhivsko delo Jožeta Žontarja je bilo uspešno, ker svojih temeljev v zgodovinski znanosti ni nikoli pozabil ali zanemaril.

Sergij Vilfan

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. JOŽETA ŽONTARJA

Samostojne publikacije

- Arhivi. Od pisarne do zakladnice zgodovine.** Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1967, 56 str. (Skupaj s S. Vilfanom).
- Arhivi v Sloveniji.** Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1970, 64 str. (Skupaj s S. Vilfanom).
- Arhivistika.** Arhivsko društvo Slovenije, Arhivski priročniki, zv. 2, Ljubljana 1973, 170 str. (Skupaj s S. Vilfanom, lastni prispevki 31–47, 128–148, 168–170).
- Arhivistika.** Dopolna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1984, 170 str. (Ocene: Arhivi 8, 1985, 150; Der Archivar 35, 1985, 473; Archivmitteilungen 34, 1984, 218).

Razprave in članki

- Neznana pisma Žige Zoisa, Kronika 2, 1954, 188–191.
- Posebno sodišče za kmetске podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem. Zgodovinski časopis 9, 1955, 87–106.
- Upor podložnikov gospostva Brdo pri Kranju v letih 1781–1783. Kronika 4, 1956, 24–29.
- Novi škofjeloški mestni red iz leta 1747. Loški razgledi 5, 1958, 128–136.
- Kranjska. V: Enciklopedija Leksikografskog zavoda 4, Zagreb 1959, 401–402.
- Arhivi občinskih ljudskih odborov v LR Sloveniji. Arhivist 9, 1960, 1, 37–44.
- Razvoj uprave in sodstva na območju Kranja od srede 18. do srede 19. stoletja. V: 900 let Kranja, Kranj 1960, 200–214.
- Arhivska gradnja u komuni i srezu. Arhivist 10, 1961, 2, 82–101.
- Perspektive arhivske službe v Sloveniji. Naši razgledi 13, 1964, 371. (Skupaj z J. Mačkom in S. Vilfanom)
- Služba dokumentacije i arhivi. Arhivist 14, 1965, 1–2, 24–30.
- Deveta konferencija »Okroglog stola arhiva« u Londonu. Arhivist 14, 1965, 1–2, 125–129.
- Diskusija: Instruments de travail nouveaux. Actes des huitième et neuvième conférences internationales de la Table ronde des Archives, Paris 1965, 217.
- Splošni pregled razvoja in stanja arhivske službe v Sloveniji. V: Vodnik po arhivih Slovenije. Društvo arhivarjev Slovenije, Ljubljana 1965, 11–28. (Skupaj z J. Mačkom in S. Vilfanom)
- Novo arhivsko zakonodavstvo u Jugoslaviji. Arhivist 16–17, 1966–1967, 1–2, 58–76.
- Sluga Avguštín. V: Slovenski biografski leksikon 10, I. jublana 1967, 370–371.
- Deželni: arhiv v Ljubljani pred letom 1918. Kronika 16, 1968, 151–160.
- VI. Medjunarodni kongres arhiva u Madridu. Arhivist 18, 1968, 1–2, 77–80. (Skupaj z M. Miloševićem).
- Diskusija: The Typology of Classification systems. Actes du VIe Congrès international des Archives (Madrid, 3–7 septembre 19689). Archivum 18, 1968, 187.
- Načrti za ustanovitev državnega arhiva v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. Kronika 17, 1969, 24–27.
- The sources of genealogical research in the Yugoslavian archives. World conference on records and genealogical seminar. The genealogical society of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Salt Lake City, 5–8 August 1969, 31 str. (Razmnoženo)
- La Législation Archivistique – Yougoslavie. Archivum 19, 1969, 195–224.
- Stručna sprema i radna mesta u arhivima. Arhivist 19, 1969, 1, 16–20.
- Novi propisi u 1968. godini. Arhivist 19, 1969, 1, 74–75.
- Osmi kongres avstrijskih arhivarjev v Gradcu. Arhivist 19, 1969, 2, 57–58.
- Svetovna konferenca o dokumentih v Salt Lake City-ju. Arhivist 19, 1969, 2, 55–57.
- Novi zgradbi državnih arhivov v Trstu in Gorici. Arhivist 20, 1970, 1, 50–51.
- Sistemi prvobitnog sredjivanja u upravnim registraturama. Razvitak sistema: Slovenija. Arhivist 20, 1970, 2, 99–109, 141–144.
- Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja. Prispevek h gospodarski in družbeni zgodovini. V: Kranjski zbornik 1970, Kranj 1970, 298–314.
- Arhivski viri za zgodovino Slovencev med leti 1918 in 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, 1970, 259–284.
- Zois Žiga baron Edelstein, Žontar Josip. V: Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 629, 649.
- Rječnik arhivske terminologije Jugoslavije. Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1972, 77 str. (Skupaj z več sodelavci).
- Izveštaj o časopisu »Arhivist«. Arhivist 22, 1972, 1–2, 45–48.

- Arhivske zgradbe. V: Arhivska tehnika. Arhivsko društvo Slovenije, Arhivski priročniki, zv. 1, Ljubljana 1972, 39–111.
- Kmečki upori ob davčni in urbarialni regulaciji in njeni odpravi v letih 1789 in 1790. Kronika 21, 1973, 13–16.
- Trinaesta mednarodna konferenca »Okroglog stola arhiva« u Bonnu. Arhivist 23, 1973, 1–2, 179–183.
- 75 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana. V: Starejša ljubljanska industrija (razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana), Ljubljana 1973, 9–11.
- Arhivi v Sloveniji. V: Mala splošna enciklopedija 1, Ljubljana 1973, 79.
- Diskusija: Some questions about the Archives of architecture. Actes du VIIe Congrès international des Archives (Moscou, 21–25 août 1972). Archivum 24, 1974, 298–299.
- Arhivska gradnja u nastajanju i arhivi. V: Priručnik iz arhivistike, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1977, 45–62.
- Petindvajset let Kronike. Kronika 25, 1977, 77–80.
- Arhivistični problemi ob gradivu po osvoboditvi. V: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1978, 31–38.
- Nekatera vprašanja službe varstva pred prevzemom arhivskega gradiva v arhiv. V: Okrogla miza o problemih varstva arhivskega gradiva pred prevzemom v arhiv, Arhivsko društvo Slovenije in komisija za gradivo pred prevzemom v arhiv Skupnosti arhivov Slovenije, Maribor 1978, 4–13.
- O delu strokovne komisije za arhivistiko pri Področni raziskovalni skupnosti za humanistične in zgodovinske vede. Arhivi 1, 1987, 49–50.
- Boris Žitek, Arhivi 1, 1978, 85.
- XVIII Mednarodna konferenca »Okroglog stola arhiva« u Najrobiju. Arhivist 27, 1978, 1–2, 178–183.
- Sergij Vilfan, šestdesetletnik. Kronika 27, 1979, 65–67.
- »Oprostiti nepoučenemu občinstvu . . . « Od pisarne do zakladnice zgodovine (ob 80-letnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana). Naši razgledi 1979, 23 (14. 12. 1979), 674–675.
- Položaj in ustroj organizacije mesta Ptuj od srede 18. do srede 19. stoletja, 600 let ustavnine in upravne zgodovine mesta Ptuj, Ptuj 1979, 16–19.
- Domžalsko območje v prvi polovici 19. stoletja. V: Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, 95–102.
- Nekatera vprašanja organizacije državne uprave na Slovenskem od srede 18. stoletja do najnovejšega časa. Arhivi 2, 1979, 13–16.
- Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849. Zgodovinski časopis 34, 1980, 119–155.
- Perspektive nadaljnega razvoja arhivistike. V: Deveti kongres arhivskih radnika Jugoslavije. Referati i saopštenja, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Struga 27–29. IX. 1980, 37–45.
- Položaj podložnikov gospostva Brdo pri Kranju v drugi polovici 18. stoletja. V: Kranjski zbornik 1980, 144–162.
- Standardi za tehnička pitanja arhiva. Arhivi '79, Maribor 1980, 6 str.
- Perspektive arhiva kot udeleženca v varstvu kulturne dediščine, Arhivi 3, 1980, 41–45.
- Zbirni podatki o ustvarjalcih gradiva. V: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980, 39–50.
- Predpisi, ki urejajo arhivsko dejavnost. Arhivi IV, 1981, 5–36.
- Problemi zgodovine mest na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 s posebnim ozirom na Ljubljano. Kronika 29, 1981, 91–95.
- Varstvo arhivskega in dokumentarnega gradiva v Zakonu o naravni in kulturni dediščini s posebnim ozirom na organizacije združenega dela. Arhivi '81, Maribor 1981, 6–22.
- Arhivi v varovanju kulturne dediščine. V: O kulturi v Ljubljani, Ljubljanska kulturna skupnost, Ljubljana 1981, 18–19. (Skupaj z M. Drnovškom)
- Novejša dognanja o zgodovini Kranja in njegovega območja. V: Zgodovina mesta Kranja (ponatis), Kranj 1982, XXV–XXXVII.
- Urejanje in popisovanje arhivskega gradiva – temeljna vprašanja metodologije in postopka. Arhivi 5, 1982, 5–14.
- Pravilniki na osnovi Zakona o naravni in kulturni dediščini s posebnim ozirom na organizacije združenega dela. Arhivi '82, Maribor 1982, 10–18.
- Pravci sadašnjeg razvitka arhivskog zakonodavstva u SR Sloveniji. Arhivist 32, 1982, 1–2, 288–293.
- Stanje in problemi raziskav na področju arhivistike. Arhivi 6, 1983, 15–18.
- Ob osemdesetletnici dr. Vlada Valenčiča. Arhivi 6, 1983, 178–179.
- Ljubljana v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. V: Zgodovina Ljubljane (Prispevki za monografijo), Ljubljana 1984, 157–176.
- Priročnik za strokovno usposabljanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom. Uradni list SRS, Ljubljana 1984, 136 str. (Skupaj z več sodelavci, lastni prispevki 45–58, 88–94).
- Izobraževanje, poklici in delovna mesta v arhivih. Arhivi '84, Maribor 1984, 135–146.
10. mednarodni kongres arhivov (Bonn, 17. do 21. septembra 1984). Arhivist 34, 1984, 1–2, 226–234; Arhivi 8, 1985, 117–120.
- Kamniško območje od srede 18. do srede 19. stoletja. V: Kamnik 1229–1979, Kamnik 1985, 56–64.
- Prispevki k zgodovini Kranja med obema svetovnjima vojnoma. V: Kranjski zbornik 1985, 118–136.
- Težišče dela in strokovni problemi arhivov v Sloveniji. Arhivi 8, 1985, 86–90.
- Arhivska delatnost u Sloveniji i perspektive njenog daljnog razvitka. Arhivist 35, 1985, 1–2, 35–44.
- Pravne osnove zaštite arhivske gradje. Arhivist 36, 1986, 1–2, 45–51.
- Diskusija: Actes du 10e Congrès international des Archives (Bonn, 17–21 septembre 1984). Archivum 32, 1986, 98–99.
- Varstvo arhivskega gradiva društev. Zveza kulturnih organizacij Slovenije – Zveza kulturnih organizacij mesta Ljubljane – Zgodovinski arhiv

- Ljubljana, Ljubljana 1986, 72 str. (Skupaj z več sodelavci, lastni prispevek 15–20).
- Arhiv. Arhivistika. V: Enciklopedija Slovenije I, Ljubljana 1987, 112–119.
- Razvoj i problemi jugoslovenske arhivistike. Arhivist 37, 1987, 1–2, 134–141.
- 90 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Kronika 36, 1988, 108–117.
- Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja: 1747/48 do 1848, 1848 do 1918 (z več sodelavci). V: Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 15, Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste 1988, 31–63, 76–105, 119–153 (nemško, slovensko, italijansko).
- Občinski red za Kranjsko leta 1866. V: Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 8, Ljubljana 1988, 88–103.
- Delovanje Centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike in Arhivskega sveta ter arhivi na Kranjskem. Arhivi 11, 1988, 22–26.
- Pravilnik o strokovni obdelavi in izdelavi pripomočkov za raziskave arhivskega gradiva (Uradni list SRS, št. 11/89). Arhivi 11, 1988, 124–126.
- Gubernij. V: Enciklopedija Slovenije 3, Ljubljana 1989, 406.
- Ema Umek – šestdesetletnica. Zgodovinski časopis 43, 1989, 125–126.
- Zapiski ob dvojnem letniku Zgodovinskega časopisa, Zgodovinski časopis 10–11, 1956–1957 (spremna beseda ob ponatisu).
- Arhivi v Jugoslaviji. Arhivi 12, 1989, 7–16.
- Arhivsko izobraževanje v Jugoslaviji s posebnim oziranjem na Slovenijo. Arhivi 12, 1989, 16–18.
- Vodnik po fondih in zbirkah arhiva. Ob objavah vodnikov slovenskih arhivov v zadnjih desetih letih. Arhivi 12, 1989, 49–51.
- Pojasnila k nekaterim vprašanjem v zvezi s pravilnikom o sestavi in vodenju evidence arhivskega gradiva. Arhivi 12, 1989, 102–104.
- Arhivsko gradivo in njegovo varovanje (analiza Republiškega komiteja za kulturo). Arhivi 12, 1989, 60–61.
- Pomen dela dr. Segija Vilfana za razvoj arhivov in arhivistike v Jugoslaviji in Sloveniji. Ob sedemdesetem življenjskem jubileju. Arhivi 12, 1989, 110–112.
- Ema Umek – šestdesetletnica. Arhivi 12, 1989, 114–115.
- Archive in Jugoslawien. Scriptorium 40, Wien 1989, 408–431.
- Občine na kranjskem območju do leta 1941. V: Kranjski zbornik 1990, 204–215.
- Idrijski rudniški arhiv: V: Idrijski rudnik skozi stoletja. Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana in Mestnega muzeja v Idriji, Idrija – Ljubljana 1990, 7–11.
- Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja. Arhivi 13, 1990, 5–11.

- Šolanje za potrebe arhivov – Ob III. kolokviju komiteja Mednarodnega arhivskega sveta za poklicno izobraževanje. Arhivi 13, 1990, 125–127.
- Ilirsko kraljestvo, Jožefinske reforme. V: Enciklopedija Slovenije, 4, Ljubljana 1990, 111, 313–314.
- Politično in kulturno delovanje Antona Koblarja (1854–1928). V: Pod zvonom sv. Kancijana, Kranj 1991, 76–87.
- Josip Zontar. V: Slovenski biografski leksikon, 15. 15 zv., Ljubljana 1991, 1004–1007.
- Archival text-books and manuals in slavic languages, Janus, International Council on archives, 1991. 2, 59–64.
- Spolšni pregled ustvarjalcev arhivskega gradiva: Uprava, samoupravne interesne skupnosti. V: Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 11, Ljubljana 1992, 11–29.

Recenzije

- Uputstvo za racionalnu organizaciju arhivske službe u privrednim organizacijama, Zagreb 1968–1969. – Arhivist 19, 1969, 1, 87–88.
- Michel Duchein, Les bâtiments et équipements d'archives, Paris 1966. – Arhivist 19, 1969, 1, 96–97.
- Majda Smole, Graščina Šrajbarski turn – inventar in Graščina Ribnica – inventar, Ljubljana 1980. – Arhivi 4, 1981, 186–187.
- Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842–1944, Ljubljana 1983. – Arhivi 6, 1983, 163–164.
- Jovan Popović, Zbirka propisa iz arhivske delatnosti, Beograd 1987. – Arhivi 11, 1988, 110–112.

Uredništvo ali souredništvo

- Arhivist 1962 (zv. 2)–1964, 1968–1972 (glavni in odgovorni urednik).
- Kronika 1972–1978 (odgovorni urednik).
- 900 let Kranja, Kranj 1960. – Kranjski zborniki 1970–1985.
- Vodnik po arhivih Slovenije, Društvo arhivarjev Slovenije, Ljubljana 1965.
- Arhivska tehnika. Arhivsko društvo Slovenije, Arhivski priročniki zv. 1, Ljubljana 1972.
- Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 15, Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste 1988 (nemško, slovensko, italijansko) (Ocene: Zgodovinski časopis 43, 1989, 298–299. – Vestnik Inštituta za javno upravo 25, 1989, 273–274. Blätter für Heimatkunde 63, 1989, 62. – Arhivi 12, 1989, 92–94. – Rassegna degli Archivi di Stato, 49, 3, 595–599).

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

KATOLIŠKA OBNOVA IN PROTIREFORMACIJA V NOTRANJEAVSTRJSKIH DEŽELAH 1564–1628

Politika, vera in kultura dajejo deželam pečat

Ljubljana, 7. in 8. maj 1992

V Ljubljani je potekal 7. in 8. maja 1992 prvi del mednarodnega simpozija, ki se je zatem 9. 5. nadaljeval v italijanski Gorici ter 14. in 15. 5. v Celovcu, in je z delom zaključil 4. in 5. junija v Gradcu. Pod pokroviteljstvom rektorske konference Delovne skupnosti Alpe-Jadran so ga finančno omogočile avstrijske državne oblasti ter deželne, mestne, univerzitetne oz. cerkvene institucije dežel Goriške, Koroške, Štajerske in Tržaške, v Sloveniji pa Konferenca za Slovenijo Svetovnega slovenskega kongresa. Za koncept celotnega projekta je ob univerzitetnih profesorjih Maximilianu Liebmannu iz Gradca in Helmutu Rumplerju iz Celovca najzaslužnejši slovenski cerkveni zgodovinar France Martin Dolinar, ki je vodil tudi organizacijske priprave za izpeljavo ljubljanskega dela zasedanja.

Od petnajstih referatov, prebranih v Ljubljani, jih je dobra tretjina obravnavala širše politične, cerkvenopolitične in kulturološke teme, od katerih so nekatere pomembne za razumevanje in umestitev posameznih problemov slovenske historiografije. **Georg Heilingsetzer** je v referatu »Deželni knez in stanovi v habsburških deželah« orisal temeljno politično nasprotje časa reformacije, ki pripomore razumeti, zakaj sta vladar in plemstvo tudi po verski plati stala vsak na svojem bregu. Gre za vprašanje nastajanja sodobne »absolutistične« države, v kateri si stojita nasproti vladarjevo zavzemanje za čimvečjo centralizacijo oblasti ter vztrajanje stanov pri starih privilegijih in participaciji pri izvajanju oblasti (v habsburških dednih deželah posebej odobritev deželnih davkov, kar je pomembno orožje zoper kneza), oz. za pravico plemstva do upora zoper »nepravilnega vladarja« (česar pa plemiški pravni teoretiki niso bili pripravljene priznati kmetom v odnosu do njihovih zemljiških gospodov). Pri tem je značilna in do neke mere usodna številčna šibkost plemstva, saj je bilo v Gornji Avstriji leta 1608 le 27 gosposkih in 60 viteških družin, na Kranjskem pa po oceni avtorja za 16. stoletje približno sto, kar je predstavljalo le – pol odstotka celotnega prebivalstva. Zanimiva je ugotovitev, da je zmagovito izpeljavo protireformacije v Notranji Avstriji v marsičem omogočila prevlada luteranstva v plemiških vrstah, saj se luteranci niso aktivno upirali deželnemu knezu, povsem drugače od tistih, ki so bili ideološko blizu kalvinizmu.

Predavanje **Friedricha Edelmayerja** je pokazalo na primeru odnosov med Filipom II. Španskim in notranjeavstrijskim deželnim knezom, nadvojvodo Karlom, da je imela Notranja Avstrija majhen pomen za interese španskega imperija, da pa jih je mogel španski dvor vendarle zagotavljati s pomočjo denarja in daril nadvojvodi in njegovim svetovalcem, pa tudi prek notranjeavstrijskih plemičev v španski ali cesarjevi službi.

Klaus Jaitner je pokazal v preglednem prispevku poglobilne značilnosti papeške cerkvene politike v času med pontifikatoma Gregorja XIII. in Gregorja XV., namreč praktično izvajanje tridentinske koncilske usmeritve in njeno zmago. **Gernot Heiss** je govoril o pomenu in vlogi jezuitov v notranjeavstrijski protireformaciji. Ko je v sedemdesetih letih 16. stoletja nadvojvoda Karel botroval ustanovitvi jezuitskega kolegija v Gradcu, ga je poleg skrbi za pospeševanje katolicizma in izobraževanje duhovniškega naraščaja ter posvetne elite preveval tudi strah pred pomonom stanovske protestantske šole, kar je pomemben činitelj tudi pri ustanovitvi jezuitskih šol v Ljubljani, Celovcu in Judenburgu, kjer so poprej delovala močna protestantska prosvetna žarišča. Jezuiti so bili tudi sooblikovalci notranjeavstrijske verske politike, pri čemer so se njihovi interesi v največji meri prekrivali z vladarjevimi.

Odgovor na vprašanje, ki si ga je zastavil **Werner Drobesh**, o zastopanosti socialnih problemov v pridigah protireformacijskega časa (za izhodišče so mu bile zbirke pridig celovške jezuitske knjižnice), ni presentljiv: kljub družbeno angažirani dejavnosti številnih cerkvenih redov v praksi so pereča družbena vprašanja v pridigah zastopana le postransko. Bistvo protireformacijske pridige je razmejitev katoliškega nauka od luteranskega ter razlaga transcendentne vsebine katolicizma. O družbenih vprašanjih govorijo pridige na zelo posplošeni ravni; kot celotno tostransko življenje, so z njihovega zornega kota tudi socialni problemi drugorazredni.

V referatu »Osmanska nevarnost in njen vpliv na kulturo protireformacije v notranjeavstrijskih deželah« se je **Maximilian Grothaus** (sicer soavtor odmevne razstave in kataloga »Srečanje z Tutrovim na ptujskem gradu«) lotil preiskave »sociokulturnih in mentalitetnozgodovinskih posledic turških vojn v Srednji Evropi«. Posebej dragoceno je, da v dokajšnji meri na osnovi gradiva s slovenskega etničnega ozemlja in njegove neposredne sosesčine! Tipologija predstav o »dednih sovražnikih krščanstva« je v bistvu enostavna: na eni strani mentalitete, nastale pod vplivom tur-

ških roparskih vpadov, na drugi tiste, ki so povezane z islamom nasploh. Avtor analizira letake, pridige in druga besedila, votivne in druge podobe, freske, ljudske in cerkvene pesmi, in ugotavlja, da je med mentalitetami precej stereotipov, dosti pa jih je arhetipskih; nekateri arhetipi naj bi izvirali celo iz sedmega in osmega stoletja, v antiislamski polemiki v bizantinskem cesarstvu, ali pa iz dobe španske rekonkviste. Predstave o turškem sovražniku so bile sestavni del cerkvene in državne propagande protireformacijskega obdobja in so imele tudi povsem jasno družbeno funkcijo: zvezane so z akulturacijo nižjih plasti prebivalstva, izgradnjo absolutistične države in discipliniranjem družbe.

Za vrednotenje obdobja katoliške obnove in protireformacije v slovenskem zgodovinopisju so v marsičem še vedno odločilne stereotipne ocene nekaterih klasikov slovstvene zgodovine »o pretrganem toku razvoja slovenskega knjižnega jezika, ki je bil tako plodno zastavljen in uresničevan v 16. stoletju« in o tem, da daljše obdobje ni bilo slovenske knjižne produkcije. **Breda Pogorelec** se je v svoji razpravi, naslovljeni »Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v 17. stoletju«, v kateri je s sociolingvističnega zornega kota pretresla svoje dolgoletne lastne raziskave pa tudi rezultate drugih avtorjev (npr. pokojnega Jožeta Koruze), prva povsem jasno in nedvoumno distancirala od Kidričevih tez. Izhodiščna ji je **družbena vloga** slovenskega jezika v cerkvenem življenju: tako se je javna raba slovenščine v cerkvi razvijala že od samih začetkov krščanstva pri nas; predvsem je šlo za govorjeno besedo, ki je bila le redko zapisana in se je ohranjala predvsem z oralno tradicijo. Protestantizem, ki je zagovarjal uporabo živih »ljudskih« jezikov v bogoslužju na eni strani, na drugi pa pomen posameznikovega poglobljanja v Biblijo, izvor vseh verskih resnic, je zato po Pogorelčevi »prostor za slovenščino v javnosti pomenljivo odprl. Pretežno ustno komunikacijo v dosedanem katoliškem izročilu je dopolnila knjiga«. Slovenska protestantska cerkev je skrbela za izdajanje verskih knjig, v katerih so »načrtno in premišljeno oblikovali skupni slovenski knjižni jezik« ter za izobrazbo privilegiranih slojev prebivalstva, sklepali pa je moč, da je prišlo v dobi reformacije tudi do »zavestnega širjenja slovenskega jezika v javni rabi« in njenega utrjevanja ob nemščini in latinščini. Katoliška verska obnova je ponovno zožila prostor, ki ga je v javnosti zavzemala slovenščina, tako v izobraževanju kot v književnosti, »ni pa zaustavila javne rabe slovenskega jezika v cerkvenem življenju in tudi ni pretrgala s protestantskim izročilom. Do tega spoznanja nas navaja vse razpoložljivo ohranjeno besedilno gradivo iz 17. stoletja, prav tako pa tudi pričevanja o jezikovni rabi v javnosti in njenem obsegu. Na tej podlagi se pokaže, da kontinuiteta razvoja slovenskega knjižnega jezika v 17. stoletju s katoliško versko obnovo ni bila pretrgana«. Javna raba slovenščine se je v 17. stoletju celo funkcijsko razširila na nove zvrsti besedil (tudi široka javna in zasebna raba izven cerkve – prisežni obrazci, pričevanja pod prisego, oporoke, plemiška korespondenca in verzifikacija), nosilec katoliške prenovne škof Hren pa je skrbel za nadaljevanje protestantskega jezikovnega izročila z okrožnico o slovenskem razlaganju evangelijev in branj ter pridiganju ter z pripravo evangeliarja in pridobljenim dovoljenjem, da je moč uporabljati Dalmatino Biblijo.

Jože Pogačnik je analiziral slovensko literaturo v 17. stoletju in pokazal, da je mogoče nekatere tekste le na površinski ravni »povezati z ustreznimi baročnimi vzorci«, prave baročne književnosti pa pri nas ni. Produkcija je pod vplivom »heterogenih literarnih silnic«: od srednjeveških preostankov do ekstremnega barokiziranja in manirizma. V celoti je pri tem v službi ideologije katoliške obnove.

Dokaz o kulturni moči katoliške obnove je moč najti zlasti v oživitvi in zatem razcvetu likovne umetnosti na naših tleh, kar se je po obdobju stagnacije, ki jo je povzročil vzpon protestantizma, zgodilo za časa ljubljanskih škofov Tavčarja in zlasti Hrena, ki je »cerkveni umetnosti dodelil pomembno vlogo pri svojih pastoralnih načrtih«, to vlogo pa je uresničeval po premišljenem programu, ki ga **Ana Lavričeva** ni predstavila le v svojem referatu, temveč pred tem natančneje v monografiji *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti* (Ljubljana 1988). Hren je bil tudi temeljito glasbeno izobražen in je zahteval, da morajo biti glasbeno ustrezno podkovani tudi bodoči duhovniki. Navduševala ga je slovska nabožna ljudska pesem in je pripravil za izdajo danes žal pogrešano pesmarico (morebiti Kalobski rokopiš?), zavzemal se je tudi za obnovo in postavitve orgel (**Edo Škulj**, Škof Tomaž Hren in cerkvena glasba). Da je Hren dobro vedel, da morejo učinkovito cerkveno prenovno izpeljati le izobraženi in v duhu zvestobe rimski cerkvi vzgojeni duhovniki, je pokazal **F. M. Dolinar** v referatu »Problem vzgoje duhovnikov kot nosilcev cerkvene prenovne«, koder obravnava škofovo skrb za razvoj Marijanskega kolegija v Gornjem gradu in upravičeno poudari, da so bili »pravi nosilci katoliške prenovne na deželi . . . vsaj pri nas prvenstveno škofijski duhovniki,« čemur je v svojem predavanju »Ljubljanski škof Tomaž Hren in katoliška obnova« pritegnil tudi **Bogdan Kolar**, ki sicer pregledno opisuje Hrenovo cerkveno politiko: sinode in redne vizitacije, odnos do škofijske duhovščine in redov, pospeševanje bratovščin, pastoralna dejavnost (posvetitve, pridige, širjenje marijanskega kulta, načrt za zedinjenje s pravoslavnimi uskoki) in delo v reformacijskih komisijah. Hren je pri tem v marsičem poglobil in zaokrožil cerkveno politiko svojega predhodnika, škofa Janeza Tavčarja, kar je bilo moč ugotoviti ob poslušanju predavanja **Francija Petriča**. Za predmet svoje obravnave si je izbral **Vinko Rajšp** sicer že znan lokalnozgodovinski primer, kako je bila v zadnjih letih 16. stoletja izpel-

jana protireformacija v dolenski prafari Škocjan, koder je bil med 1585 in 1589 za predikanta Jurij Dalmatin, odvetniške pravice in pravico prezentacije župnika pa je imel mogočni protestant Krištof Turjaški, ki se je tako dolgo upiral odsloviti predikanta in umestiti katoliškega duhovnika, dokler ga ni k temu prisilila reformacijska komisija. **Luigi Tavano** je govoril o specifičnih vprašanjih katoliške preнове na Goriškem (marginalen vpliv reformacije, bipolarno romansko ter nemško-slovensko versko življenje, zamotani odnosi z oglejskim patriarhatom), zlasti v luči prihoda cerkvenih redov pretežno v Gorico od konca 16. stoletja dalje.

Ljubljanski del mednarodnega simpozija o protireformaciji in katoliški obnovi v Notranji Avstriji je uspel problematizirati nekatere pomembne slovenske historične stereotipe, tako klasično literarnozgodovinsko oceno celotnega obdobja in vlogo Tomaža Hrena v njem, kar se zdi njegov najpomembnejši dosežek. Po drugi strani je obravnaval tudi teme, ki so posredno zanimive za nekatera vprašanja slovenske zgodovine, in takšne – pri tem mislim na Grothausovo – ki bi utegnile z dobrim zgledom vplivati na preučevanje zgodnjebaročnih (in drugih!) mentalitet v naši historiografiji.

Janez Šumrada

MEDNARODNI SIMPOZIJ »DUNAJ IN SLOVENCİ«

Ljubljana, 18.–20. junij 1992

Dunaj, državna prestolnica večini Slovencev do leta 1918 – koroškim Slovincem pa še danes, mesto, ki je in še vedno privablja številne, da bi se izpopolnili v izobrazbi in uspeli v velikem svetu, je premalo prisotno v naši zavesti kot mesto, ki je odločilno vplivalo na razvoj slovenskega prostora v avstrijski dobi in na oblikovanje mnogih Slovencev, ki so bili na tak ali drugačen način povezani z njim. Marsikaj o njem in zlasti o Slovencih, ki so tam krajši ali daljši čas živeli, smo slišali na dvodnevem simpoziju (tretji dan je bil namenjen ogledu Ljubljane in okolice za goste z Dunaja). Potekal je v veliki magistratni dvorani, kjer so bile na sejah občinskega sveta od srede prejšnjega stoletja izrečene marsikatero pikre besede na njegov rovaš, bolje rečeno, na rovaš takratne dunajske politike. Idejo za znanstveno srečanje je dal koroški rojak, več kot trideset let tudi Dunajčan in od nedavnega tudi Ljublančan Feliks Bister, vodja ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju. Pri pripravah sta sodelovali Zveza zgodovinskih društev Slovenije, ki je oblikovala program simpozija (koordinator Darja Mihelič) in Slovenska izseljenska matica, ki je skrbela za tekoči potek srečanja (Nives Sulič). Omogočili pa so ga Avstrijsko ministrstvo za znanost na Dunaju, Ministrstvo za znanost in tehnologijo v Ljubljani, kulturni oddelek mesta Dunaj in mesto Ljubljana. Na začetku sta ga pozdravila ljubljanski župan Jože Strgar in predsednik Slovenske izseljenske matice Mirko Jurak, Feliks Bister pa je prebral pismo referenta za znanost mesta Dunaj Huberta Ehalta, ki se simpozija ni mogel udeležiti.

Največje število referatov in diskusijskih prispevkov je bilo v t. i. zgodovinskem sklopu, ki je zajel čas od 14. stoletja do današnjih dni, s poudarkom na devetnajstem in na prelomu v dvajseto stoletje do leta 1918; le en referat je segel v čas po tem letu. Klasični filolog **P. Simoniti** je govoril o kulturno-zgodovinskem vidiku pomena Dunaja za Slovence od 14. do 16. stoletja. Odločujoče za prihajanje Slovencev oziroma 'rojakov' (izraz, ki naj bi bil po mnenju referenta ustrežnejši za ljudi, ki so čutili le deželno pripadnost) na Dunaj, je bila ustanovitev univerze leta 1365, ki je omogočila pripadnikom nižjih slojev vzpon v družbi. Naše ljudi najdemo med študenti in profesorji, v visoki cerkveni hierarhiji, v diplomaciji (npr. Žigo Herbersteina, ki je Evropi odkril Rusijo), v kulturnih krogih (zlasti v dobi renesanse v 16. stoletju), med tiskarji itd. O Dunaju kot univerzitetnem središču za čas od ustanovitve univerze do konca 16. stoletja je referiral zgodovinar in arhivar **A. Ožinger**. Podrobno je opisal organiziranost Rudolfinuma in njegovo vlogo za slovenski prostor. Dijaki, ki so prihajali iz naših krajev, so morali imeti osnovno izobrazbo, kar kaže na močno mrežo verskih in mestnih šol. V obravnavanem obdobju so predstavljali 23,7% (!) vseh študentov na dunajski univerzi. Referent je govoril tudi o njihovih imenih in priimkih ter socialnem izvoru (večina je bila kmečkega stanu), o njihovem materialnem položaju (prošajenje študentov na poti domov ali na Dunaj ni bilo sramotno ali prepovedano), hkrati pa opozoril, da »nacionalnih« sporov med študenti na univerzi ni bilo in da so imeli na Dunaju stik z Evropo in svetom. **J. Prunk** je s svojim referatom segel že v konec 18. in v 19. stoletje. Označil ga je kot vzpodbudo za znanstveno raziskovanje s tezo, da je imel Dunaj velik vpliv na Slovence v obravnavanem času do leta 1918, ne samo kot univerzitetno središče, ampak je vplival tudi na razvoj slovenskega narodnega gibanja. Ocenil je, da je bil Dunaj za Slovence produktiven in pozitiven. Prek njega so se širile narodne preporodne ideje (zlasti Čehov), velik je bil njegov vpliv na slovenski narodni program (1848), v drugi polovici stoletja so se iz njega širile politične ideje itd. Referent je omenil pomen preorientacije slovenskega narodnega gibanja na prelomu v dvajseto stoletje k jugoslovanski opciji, ki so jo izvedli v dunajskem civilizacijskem krogu vzgojeni Slovenci.

Podrobneje o pomenu Dunaja za slovenski politični razvoj in o veljavi slovenske politike v cesarskem mestu je spregovoril koroški rojak, hkrati Dunajčan, **W. Lukan**. Ponovno je opozoril na pomen leta 1848, ko so Slovenci lahko izražali svoje politične in druge interese. Dunaj je bil tedaj središče slovenskega političnega dogajanja. Prelomna je bila uvedba decembrske ustave 1867, ki je dala osnove za razvoj Slovencev. To mesto je bilo tudi izhodišče mnogih političnih gibanj, ki so našle svoj odmev tudi pri nas in so bila bolj ali manj pod vplivom Dunaja (socialistično, katoliško politično gibanje itd.). Glede vloge slovenskih politikov na Dunaju in njihovega doprinosa slovenskemu narodu, tj. uveljavitev koristi zanj v državnem zboru, je referent orisal razpon od politike manjših zahtev do uveljavljanja pomena katoliških poslancev, tj. od Tomana do Korošca. O življenju slovenskih študentov v avstrijski prestolnici na prelomu v naše stoletje je referiral **P. Vodopivec**. Kar 2/3 Slovencev, ki so se odločili za visokošolski študij, je drgnilo klopi dunajskih fakultet. Njihovo število se je povzpelo od 600 (1900) do 920 (1913), med njimi najdemo tudi prve visokošolke (medicina). Študenti so bili del slovenske izobraženske kolonije v tem mestu, saj so mnogi tam delujoči pomagali mladim kot mentorji in meceni. Referent je govoril o njihovi razpetosti med domačijo in središčem cesarstva, o stroških bivanja, družabnem življenju, akademskih društvih (ki so zajela le manjši del študentov) itd. Mnogim je bil Dunaj na začetku okno v svet, ob zaključku študija pa že premajhen in ovirajoč. Na časopise in strokovna glasila kot pomembne vire za spoznavanje odnosa Slovenci : Dunaj sta opozorila **O. Janša-Zorn** in **V. Rajšp**. Prva je analizirala dunajski historični glasili *Archiv* in *Taschenbuch* za čas prve polovice 19. stoletja z ozirom na slovenske dežele in ljudi. Ugotovila je, da so bili oboji dobro zastopani v obeh glasilih, čeprav so bile razprave romantično obarvane s poudarkom na srednjem veku. To še nista bili pravi historični glasili, vendar večdisciplinarno zastavljeni, objavljali sta številne vire, čeprav s pomanjkanjem pravega kritičnega komentarja. **V. Rajšp** je zbral odmeve o slovenskem prostoru in o dogajanjih v njem ter o sodelovanju Slovencev pri osrednjih dunajskih glasilih *Vaterland* in *Neue Freie Presse* na prelomu v sedemdeseta leta 19. stoletja. Ugotovil je, da sta bili glasili pomemben informator o Slovincih doma in v tujini. V novejši čas je posegel **J. Stergar**, ki je nanizal nekaj tez o odnosu koroški Slovenci : Dunaj od leta 1918 do danes. Danes živi na Dunaju okoli 500 koroških Slovencev med 1000 Slovinci (v mestu) oz. 1500 (vključujoč tudi okolico). Opozoril je na nekatera manj poznana dejstva o delovanju rojakov iz Koroške na Dunaju v znanstvenem, kulturnem in političnem življenju, v mestu, kjer so se sprejemale marsikatero – za bivšo Jugoslavijo in Slovence – odločujoče zadeve, vključno z manjšinsko zakonodajo. Žal pa je odpadlo predavanje **K. Sturm-Schnabl** z naslovom *Slovenski Dunaj v preteklosti*.

Diskusijski prispevki so dopolnjevali nekatere trditve referentov – pravih polemičnih sočanj ni bilo – in izražali še dodatne vidike pogleda na Dunaj in Slovence v njem. **V. Melik** je razvil misel o treh Dunajih pred letom 1918: o cesarskem oz. vladnem Dunaju s svojo politiko, o mestu študentov in kulture, ki je omogočalo stik z Evropo, in o Dunaju, ki je bil sedež nemškega nacionalizma. **F. Bister** je bil za korak in bodočnost in sicer, da se na osnovi zgodovinske refleksije uperi pogled tudi v današnji in jutrišnji Dunaj in da se dajo impulzi za bodoče sodelovanje med Avstrijo (Dunajem) in Slovenijo (Ljubljano) – tudi na znanstvenem področju. Ne gre za vzpostavljanje stikov (referati so pokazali, da so bili ti stiki v zgodovini močni, zlasti v času pred letom 1918), ampak tudi za vzpodbude in pomoč Avstrijcem za poglobljanje študij o preteklosti in bodočnosti medsebojnih odnosov. Po mnenju **P. Vodopivca** je bilo več podob tega mesta, med njimi so eno ustvarjali Slovenci, ki so se tam izobrazili in ostali, ker jim je nudilo več možnosti za delo (zlasti naravoslovci). Opozoril je tudi na druge študijske centre, ki so vplivali na Slovence (npr. v Franciji). O nelepi podobi Dunaja v 16. stoletju je razmišljal **V. Simoniti**, zlasti v očeh deželnih stanov, ki jim niso bile povšeči njegove centralistične težnje (npr. o vojaških nastanitvah je odločal Dunaj itd.). **F. Gestrin** se je navezal na misli predhodnega diskutanta in poudaril, da je plemstvo šele razvijalo deželno zavest; vzrok nesoglasij pa je bilo nasprotovanje med protestantskim plemstvom in katoliškim vladarjem. Opozoril je tudi na slovenske študente na italijanskih univerzah in na vse tiste, ki so študirali, pa niso končali študija in so se porazgubili po raznih službah izven slovenskih dežel. **V. Melika** je zanimala primerjava med številom študentov na dunajski univerzi, npr. v 15. in 16. stoletju in v 19. stoletju. **A. Ožinger** je postavil tezo, da jih v 19. stoletju relativno ni bilo več kot v 16. stoletju. **P. Simoniti** se je dotaknil tudi razmerja med humanizmom in protestantizmom z mislijo, da so ljudje, ki so študirali in delali kariero, bili nekaj drugega od plemstva, ki se je zadovoljivo s prepričanjem, da jim znanje jezika zadostuje. **F. Kresal** je opozoril na gospodarski moment, tj. vlogo dunajskega kapitala in odnosa do gospodarstva v slovenskem prostoru, tako v avstrijski dobi kot tudi med obema svetovnima vojnama, **S. Granda** pa tudi na vlogo *Wiener Bank Vereina* v naših krajih. Slednji je omenil tudi številne uradnike, duhovnike, redovnike, advokate, profesorje itd. slovenskega rodu, ki so delali na Dunaju; mnogi med njimi so ostali v tem mestu zaradi ženitev in podobno. Ker so se v zvezi z Dunajem omenjali številni posamezniki, je na vlogo Antona Fistra (1848) opozoril **F. Rozman**.

Simpozij je bil zamišljen kot večdisciplinarno srečanje, zato so bili nanj povabljeni tudi nezgodovinarji in literarni ustvarjalci ter umetniki. Študentka etnologije **Polona Šega** je orisala vlogo

slovenskih kostanjarjev na Dunaju do današnjih dni. Prispevali so k t. i. dunajski folklori in so del slovenske ekonomske emigracije v tem mestu.

Umetnostnozgodovinski sklop je uvedel **E. Cevc** z razmišljanjem o vprašanju: kaj je Dunaj dal slovenski umetnosti in kaj Slovenci Dunaju do preloma v 20. stoletje. S Plečnikom in njegovim uresničevanjem t. i. teorije o oblačenju v stavbni umetnosti (osnova je enaka — spreminja se le forma), je na primeru Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani govoril **D. Prelovšek**. Plečnika je od mizarskega vajenca do arhitekta vzgojil ravno Dunaj. **M. Pozzetto**, ki se je označil za Ljubljanceva v diaspori, nam je približal svet Fabianija in kraške stavbne umetnosti. Referat **B. Podrecca** z naslovom *Izpoved in mednarodna vloga slovenskega doprinosna na področju dunajske arhitekture v 20. stoletju* je odpadel. V diskusiji (**I. Mislej**, **M. Pozzetto**) so bili izpostavljeni tudi nekateri drugi — na Dunaju izsolani — Slovenci, ki jih je zaneslo v širni svet (npr. arhitekt in urbanist Ivan Jager).

Dunaj in literarni ustvarjalci je bil naslednji sklop predavanj, kjer smo slišali prispevke **S. Frasa** o Cankarjevem življenju na Dunaju (referent je na začetku petdesetih let zbral vrsto pričevanj Cankarjevih sodobnikov na Dunaju), **F. Pibernika** o delovanju slovenskih literatov med leti 1941–45, ki so kljub vojni in nacističnemu pritisku v tem mestu našli zatočišče in možnosti za skromno ustvarjanje, **L. Detele** — več desetletij ustvarjajočega v tem mestu — o slovenski književnosti na Dunaju po letu 1945, ki ga je doživeto dopolnilo razmišljanje in poezija njegove žene **M. Merlak-Detela**. Pibernikov referat je z osebnimi dožitvi Dunaja med vojno dopolnil **F. Filipič**.

V zadnjem sklopu sta o glasbenem življenju spregovorila **B. Loparnik** in **T. Svete**. Prvi je razmišljal o vezeh in medsebojnih vplivih z mislijo, da so se redki ustvarjalci, ki so se izsolali na Dunaju, po končanem izobraževanju vrnili v domovino, mnogi izvajalci pa so našli nov dom v tem mestu. Slovensko glasbeno ustvarjanje pa ni našlo večjega odziva v tem glasbeno zelo dovzetnem mestu. Tomaž Svete, predstavnik mlade generacije Slovencev na Dunaju, je v svojem razmišljanju opozoril na ozkost našega prostora pri ustvarjalnem delu v primerjavi z možnostmi in posluhom velikega sveta. Del njegovega umetniškega ustvarjanja — *Slovenski requiem* — smo poslušali tudi ne tako številni poslušalci tega simpozija. Nedvomno bi moral vzbuditi večjo pozornost ljubljanske in tudi dunajske javnosti.

Simpozij **Dunaj in Slovenci** je bil prvi te vrste in je zato imel nekaj vrzeli v neenakomerni zastopanosti posameznih strok, ki jim je to vprašanje del raziskovalnega interesa. Po besedah D. Mihelič jim bodo naslednji simpoziji dali možnost večje zastopanosti. Večdisciplinarni značaj prvega srečanja je poslušalcem omogočil, da so spoznali nova dognanja in poglede na to mesto z raznih vidikov. Osební vtis po poslušanju vseh prispevkov je, da so le redki povedali kaj novega, še neznanega. Hitrost priprave simpozija od ideje do realizacije je vplivala na pristope referentov, ki so v glavnem posegli po svojem minulem delu. Resnici na ljubo pa moram poudariti, da smo poslušalci le dobili celovitejšo sliko o Dunaju in Slovencih, povezanih z njim. Zanimiv bi bil tudi pogled Dunaja na Slovence skozi oči avstrijskih strokovnjakov (Neslovencev) na obravnavano vprašanje. Soočanje obeh bi nam dalo dopolnjeno sliko o Dunaju, za katerega smo že na tem simpoziju slišali, da je imel dvojni značaj, kot mesto, ki je »dajalo« (o tem je bilo več besed), in mesto, ki je »jemalo« (o tem ni bilo veliko povedanega). Za to pa bodo še priložnosti na naslednjih srečanjih. Predsednik Slovenske izseljenske matice je obljubil objavo referatov in v želji, da povedano o tem mestu ne bi bilo dostopno samo slovenskega jezika večšemu bralcu, predlagam, da izide dvojezični zbornik, kajti ravno nemški Dunajčani bi izvedeli ogromno novih stvari o Slovencih in o njihovem soustvarjanju podobe tega mesta ob lepi modri Donavi. To pa bi bil tudi s slovenske strani nov korak v Evropo pri širjenju vedenja o majhnem, toda nekoč in danes s tem mestom tesno povezanem, narodu.

Marjan Drnovšek

ARHIVSKA PRAKSA IN ZGODOVINSKA RAZISKAVA

Dunaj, 16.–18. oktobra 1991

To je bil naslov in osrednja tema delovnega zborovanja srednjeevropskih univerzitetnih in visokošolskih arhivov, na katerega je bila povabljena tudi Arhivsko muzejska služba Univerze v Ljubljani. Organizator zborovanja je bil Arhiv dunajske univerze; prireditelj pa je podprlo Zvezno ministrstvo za znanost in raziskave v Avstriji. Zborovanje je potekalo v najstarejšem univerzitetnem posloppju »Alte Universität«, v katerem se danes nahaja Arhiv in muzej dunajske univerze ter stalna razstava. Zborovali smo v veliki dvorani, okrašeni s srednjeveškimi freskami, kjer so nekoč podeljevali prve doktorate znanosti.

Zborovanje je otvoril vodja Arhiva in muzeja dunajske univerze dr. Kurt Mühlberger in pozdravil vse prisotne predstavnike univerzitetnih arhivov in muzejev. Zborovanje oziroma vse prisotne je pozdravil rektor dunajske univerze in izrazil zadovoljstvo glede udeležbe predstavnikov evropskih univerz ter zaželel zborovanju čim več uspehov. Udeležence zborovanja je pozdravil tudi direktor (pri nas glavni tajnik) dunajske univerze. Prvi dan so nastopili referenti iz Gradca, iz Prage,

iz Brna, iz Bratislave in iz Krakova. Miroslav Kunštat je govoril o arhivu Karlove univerze v Pragi, David Krazs pa o arhivu Tehniške univerze v Pragi. Zdenka Frydkova iz Brna je prikazala Arhiv Masarykove univerze v Brnu, Julius Bartl pa Arhiv Univerze Komenskega v Bratislavi. Leszek Hajdukiewicz je seznanil zborovanje z zgodovino, s sedanjim stanjem in z glavnimi problemi Arhiva Univerze v Krakovu. Iz referatov je bilo razvidno, da je univerzitetni študij tehnike v Pragi, na Dunaju in tudi drugje ločen od drugih študijev; zato so referenti posebej obravnavali Tehniške univerze in posebej univerze v klasičnem smislu. Poleg tega pa obsegajo te univerze tudi manjše število fakultet, kar omogoča uspešnejše znanstveno raziskovalno delo.

Zvečer prvega dne smo v svečani dvorani Tehniške univerze na Dunaju poslušali referat o Tehniški univerzi, njenem bogatem arhivu in zlasti bogati zbirki načrtov starega mestnega jedra Dunaja. Po predavanju smo si ogledali njihov zgodovinski arhiv, kjer je bilo opazno, da mu posvečajo tako prostorsko kot kadrovsko izredno pozornost. Med gradivom, ki so ga izbrali in razstavili v posebnem prostoru pred depoji, so bile zlasti zanimive najstarejše univerzitetne matrice iz 16. in iz 17. stoletja. Po ogledu arhivalij in nekaterih zanimivih eksponatov nas je vse udeležence zborovanja sprejel rektor Tehniške univerze ter se pogovarjal s predstavnikom vsake univerze in se zanimal za njeno delo.

Drugi dan zborovanja je nastopilo dvajset referentov. Prvi je predstavil arhiv Univerze v Wrocławu. Druga je bila podpisana s temo *Nekateri specielni problemi arhivskega gradiva Univerze v Ljubljani*. Nato so štirje referenti predstavili arhiv Univerze v Budimpešti ter arhive veterine, medicine in ekonomske znanosti v Budimpešti. Predstavniki iz Soprona je predstavil arhiv Univerze za gozdarstvo in lesno industrijo v Sopronu. Sledili so referati o arhivih univerz v Innsbrucku, v Salzburgu in v Gradcu. Zanimiv je bil referat *Pregled zgodovine Akademije upodablajočih umetnosti na Dunaju in njihovega arhiva*. Vsebinsko so nekateri referati obravnavali problem, kako spodbuditi in strokovno čim bolj omogočiti uporabnost arhivov v raziskovalne namene; to se je odražalo tudi v diskusijah, ki so sledile referatom.

Posebna tema drugega dne je bila *Zgodovina univerz – zgodovina znanosti*. Zanimivi so bili referati najstarejše srednjeevropske univerze – Karlove univerze v Pragi (ust. leta 1348), ki sta jih posredovala Jan Havranek (*Novi prispevki k problematiki delitve Univerze v Pragi*) in Miroslav Kunštat (*Praška Teološka fakulteta po letu 1945*). Omeniti je tudi predavanje Wande Baczkowske z univerze v Krakovu – druge najstarejše univerze na zborovanju (ust. leta 1364) s temo *Preoblikovanje univerzitetne pisarne v Krakovu pod avstrijsko oblastjo v 19. stoletju in njen vpliv na zbirke univerzitetnega arhiva*. Kot tretja najstarejša univerza je bila dunajska univerza (ust. leta 1365);

Kurt Mühlberger je v referatu prikazal zbirke dunajskega univerzitetnega arhiva, njegovo zgodovino, naloge in načrte. Thomas Maisel pa nas je s svojim referatom popeljal skozi arhiv in muzej dunajske univerze. Zvečer drugega dne zborovanja smo bili udeleženci sprejeti pri rektorju dunajske univerze v glavnem univerzitetnem posloju. Tudi tu smo bili deležni izredne gostoljubnosti.

Zadnji dan zborovanja je bil na temo *Raziskava in objava virov*. Nastopili so referenti iz univerz v Gradcu, v Wrocławu, na Dunaju, v Olomucu, v Pragi in v Budimpešti. Med referati naj omenim: *Doktorati in habilitacije breslavske univerze iz let 1811–1945*, *Obdelava virov in priprava za objavo v arhivu dunajske univerze*, prikaz objave *Acta Facultatis Medicae Vindobonensis*. Miloš Kouril iz Olomuca je v svojem referatu najavil, da pripravlja katalog srednjeevropskih univerzitetnih matric in nam je v zvezi s tem razdelil posebne obrazce-vprašalnike. Michal Svatoš z Univerze v Pragi je imel referat o virih za socialnozgodovinsko raziskavo Univerze v Pragi. Thomas Maisel z Dunaja pa je predstavil socialnozgodovinski raziskovalni projekt o študentih dunajske univerze v poznem srednjem veku in v zgodnji novejši dobi. Pri obdelavi virov je bilo posebej poudarjeno sodelovanje srednjeevropskih univerz zlasti za novejša obdobja.

V svojem referatu sem nakazala nekatere specialne probleme arhivskega gradiva; med temi zlasti pogosto spreminjanje univerzitetne zakonodaje po letu 1945, ki je povzročilo ponavljajoče se razdruževanje pa zopetno združevanje fakultet; ob tem so posamezne institucije potegovale iz centralno urejenega arhiva svojo dokumentacijo, kar je povzročalo pogosto poškodovanje in razbijanje provenience gradiva ter samovoljno škartiranje zlasti zaradi prostorske stiske; posamezne fakultete so tako glede hranjenja gradiva vse bolj hodile svojo pot. Posledica tega je danes velika decentralizacija univerzitetnih institucij, ni več enotne evidence študentov, osebja in drugih zadev, ampak je vse razdrobljeno po fakultetah. Kot dragoceno dokumentarno gradivo so bile v referatu poudarjene centralne univerzitetne matrice, ki so ohranjene od leta 1919 do februarja 1961, ko so bile žal ukinjene, in ohranjeni osebni izkazi študentov. Tovrstnim dokumentom so tudi referenti drugih univerz posvečali na zborovanju posebno pozornost.

Želja in cilj organizatorjev dunajskega zborovanja je bil, okrepiti kontakte med univerzitetnimi in visokošolskimi arhivi v interesu zgodovine univerz in zgodovine znanosti in sicer z razpravami o problemih iz dnevene arhivske prakse kot tudi o zgodovinskih temah in o raziskovalnih načrtih ter dobiti pregled nad stanjem arhivov na univerzah in visokih šolah srednje Evrope.

OCENE IN POROČILA

Anja Dular, **Pragodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo. Šmarjeta II.** Die vorgeschichtlichen Nekropolen in der Umgebung von Vinji vrh oberhalb von Bela cerkev. Ljubljana : Narodni muzej, 1991. 196 strani (sl.) 26, tab. 88 (Katalogi in monografije. Catalogi et monographiae; 26)

Monografija o znamenitem dolenskem najdiščnem skupku, ki je v dosednji strokovni literaturi znano kot Šmarjeta, pomeni prijeten novum, ne le za arheologa, ampak tudi za zgodovinarja. Obravnava namreč dunajski fond izkopanin s tega najboljšejnega železnodobnega kompleksa pri nas, ki ima še to zanimivost, da se kontinuirano nadaljuje še v rimsko dobo in celo v čas velikega preseljevanja narodov. Predmeti izvirajo predvsem iz grobnih gomil in tudi iz ravnih grobov, izkopani pa so bili v zadnji četrtini 19. stoletja. Arheološko drobno gradivo hranijo v dveh dunajskih ustanovah, Prirodoslovnem muzeju (Naturhistorisches Museum) in na Inštitutu za pragodovino in zgodnjo zgodovino (Institut für Ur- und Frühgeschichte) Univerze na Dunaju.

Zaradi odisejate dela izkopanin iz nekaterih zasebnih zbirk so se podatki o podrobnejših lokacijah znotraj šmarješkega kompleksa nekoliko pomešali in porazgubili. Avtorica se je tako resnično izjemno potrudila, da je najprej zbrala podatke o vseh starih kopanjih iz pionirskih časov starinoslovja pri nas, jih nato uskladila s razmerami na obsežnem zemljišču in končno v obeh znanstvenih ustanovah izbrskala iz predalov vse ohranjene drobne najdbe. Delo je bilo resnično mamutske narave in se je lahko zadovoljivo uresničilo le z zagrizenim delom večje skupine naših strokovnih kolegov, ki so v prvi vrsti zaslužni za mukotrpno izrisavanje predmetov. Monografija Anje Dular je torej v prvi vrsti soliden arheološki katalog, zelo pregledno in natančno urejen, po zaslugi oblikovalca pa ponuden strokovnemu bralcu v izjemno mikavni obliki.

Po strogo znanstveni plati se delo navezuje na že opravljene kabinetne raziskave različnih arheoloških generacij po II. svetovni vojni, s tem da upošteva tudi nekatere najnovejše ugotovitve. Z novo knjigo o Šmarjeti oziroma Vinjem vrhu, kar je topografsko pravilneje, je ta osrednji dolenski najdiščni skupek dokončno obdelan, kar zadeva starejše najdbe. Zdaj, ko je vse gradivo predstavljeno strokovni pa tudi ljubiteljski javnosti, se šele zavemo izjemne civilizacijske vloge železnodobnih prebivalcev našega prostora. Podobno kot drugod pri nas tudi na šmarješkem arheološkem kompleksu izstopajo nekateri importi z italskega oziroma etruščanskega prostora, kar zgovorno opozarja na razvejane kulturne in trgovske stike med Italijo in Vzhodnimi Alpami že od 7. stoletja pred Kristusom naprej. Dobro bi bilo, če bi se prihodnja podobna arheološka kataloška dela zgedovala po odlični monografiji Anje Dular, ki ji resnično ne moremo ničesar očitati. Škoda, da se je nekaj tiskarskih napak vrnilo v integralni nemški prevod slovenskega besedila.

Davorin Vuga

ZOSIMOS, Neue Geschichte. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh. Durchgesehen und erläutert von Stefan Rebenich. Stuttgart, Hiersemann : 1990. 415 strani. (Bibliothek der griechischen Literatur; Band 31)

Knjiga obsega uvodno študijo s seznamom dosedanjih izdaj Zosima in z izbrano literaturo (str. 1–29), prevod celotnega dela (33–265) z dvema dodatkoma, poročilom patriarha Fotija (Bibl. cod. 98, 9. stol.) o Zosimu (31) in odlomkom iz Jordanesove zgodovine Gotov iz srede 6. stol. (Getica 152–160), ki se nanaša na Alarihovo zavzetje Rima 410 in na premike Zahodnih Gotov v Italiji do odhoda v Galijo (266–268), komentar k vsem prevedenim tekstom (269–401) ter imensko kazalo (402–415).

Uvodna študija predstavlja Zosima kot zgodovinarja, posebej njegovo delo, jezik, vire, svetovni nazor, pomen njegove zgodovine v pozni antiki in njen vpliv na kasnejša obdobja, ter prinaša obširen izbor literature o historiografiji in zgodovini pozne antike. Uvodoma naj izpostavimo nekaj bistvenih dejstev, ki predstavljajo temelj današnjega vedenja o Zosimu. Na podlagi aluzij na sodobnost je nastanek Zosimove zgodovine dokaj zanesljivo datiran v čas 498–518, v dobo cesarja Anastazija. Avtor je bil srednjega ali višjega družbenega porekla (morda pripadnik sloja kurialov?), izhajal je iz sirsokopalestinskega prostora, imel je juristično izobrazbo, poleg tega je dobro poznal historično, filozofsko in antikvarično literaturo v grškem jeziku. Fotij omenja, da je bil po poklicu oz. družbenem rangi »comes« in nekdanji »advocatus fisci«, kar označuje v tisti dobi visokega uradnika s pravniško izobrazbo in sodniško prakso. Njegovo edino poznano delo z naslovom »Historia néa« (novejša zgodovina) obsega prikaz rimske zgodovine od nastanka cesarstva (s kratkim uvodnim ekskurzom o starejši rimski in grški zgodovini, 1,1–5) pa do leta 410, ko se pred opisom zahodnogotskega zavzetja Rima pripoved nepredvidoma konča. Zosimov najvišji vzor je Polibij. Tako kot pri Polibiju usmerja tok zgodovine boginja Usoda (Týche), odločajo o razvoju dogodkov po Zosimu boginje usode (Moiré), gibanja zvezd oz. »božja previdnost« (theia prónoia); bistvena razlika od Polibija je ta, da prvi piše o vzponu Rima, Zosimos pa o njegovem zatonu in propadu; medtem ko prvi vidi pogoje za vzpon Rima v dobri državni ureditvi in zlasti spoštovanju bogov (6,56), je po Zosimu vzrok za zaton države rušenje dobre državne ureditve in zlasti opuščanje vere v bogove.

Prva knjiga sumarno prikazuje tristoletno obdobje principata, pri čemer je bolj podrobno predstavljeno 3. stoletje. Kakor je spričo obstoja cele vrste drugih virov Zosimova zgodovina za 1. in 2. stol. komajda uporabna, pa je za dobo od konca Herodianove zgodovine (238), zlasti pa za obdobje vrzeli v zbirki Historia Augusta (odslej HA) za leta 244–253 Zosim važen vir, ki nam mestoma bolj podrobno kot breviarja 4. stol. oziroma življenjepisi v HA prikazuje dogodke v sredini in drugi polovici 3. stol., za gotske vpade na Balkan in v Malo Azijo pa je skorajda edini vir (I, 31 ss.). Druga knjiga obsega (po veliki vrzeli dvajsetih let za dobo cesarja Dioklecijana) čas od odstopa Dioklecijana in nastopa Konstantina (305/6) do zmage Konstancija II. nad Magnencijem in padca cesarja Gala (354). V tem časovnem okviru je Zosimos najbolj podroben poganski zgodovinski pisec za večji del vlade Konstancija II., zlasti za dobo državljanske vojne med Konstancijem II. in Magnencijem (350–353; naslednje obdobje, ca. 353–378, precej bolj podrobno in v splošnem bolj zanesljivo opisuje Ammianus Marcellinus). Tretja knjiga kratko obravnava obdobje od imenovanja Julijana za cesarja na Zahodu 355 dalje, nato pa obširno kratkotrajno vladu Julijana (361–363) s podrobnim opisom perzijskega pohoda. Četrta knjiga zajema čas od nastopa Valentinijana in Valensa (364) do smrti cesarja Teodozija v začetku 395, peta knjiga od Teodozijeve smrti do Alarihovega prihoda pred Rim 409, fragmentarno ohranjena (ali namerno uničena ali pa morda nedokončana?) šesta knjiga pa obravnava dogodke v letih 409 in 410, tik do Alarihovega zavzetja Rima. Za čas od 378 dalje, ko se zaključí Ammianova zgodovina, je Zosimos najbolj izčrpen vir, za nekatere dogodke tudi edini. Izgubljeni deli Zosimove zgodovine so se nanašali na dvajsetletno dobo cesarja Dioklecijana (284/5–305) in na posamezne krajše izpade v tekstu (med 5,22–23 za dogodke na Vzhodu v letih 401/2; 5,26, kjer so izpuščeni dogodki na Zahodu v letih 398–404, zelo sumarno pa je prikazan čas 405–407) ter morda na večji del šeste knjige; ta namreč obsega le 13 poglavij, ostale knjige pa v povprečju 55.

Zosimovo zgodovino kvarijo številne pomanjkljivosti: napake v kronologiji, hudi spodrsrljaji v geografiji, zlasti zahodnega sveta (avtor na primer zamenjuje Germanijo in Galijo (3,9,1), mesto Carnuntum ob Donavi z mestom Carnutum – dan. Chartres v Galiji (2,10,4), Apenine in Alpe (4,45,4; 5,29,4), ime tipa ladje liburne izvaja od italskega mesta (5,20,3), medtem ko sta mu sirsko-palestinski in maloazijsko-balkanski prostor bolj poznana), premalo je strokovno usposobljen za pisanje vojaške zgodovine, njegova pripoved je mestoma nejasna, drugod je sosledično slabo povezana. Ob vrsti pomanjkljivosti mu ne moremo odreči nekaterih pozitivnih lastnosti, npr. razgledanost, dobro izobrazbo, sorazmerno jasn jezikovni izraz. V celoti gledano Zosim v zboru antičnih zgodovinarjev nima visoke cene. Kot izrazit kompilator je bil zelo odvisen od virov. Za večji del pripovedi, za obdobje 270–404 (I, 57,3–5,25) temelji njegova pripoved na zgodovini Evnapija iz Sard (ta je napisal 14 knjig Hypomnēmata historikā; fragmenti tega dela so sedaj dostopni tudi v dvojezični grško angleški komentirani izdaji: R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire I*, Liverpool 1981, 1–26, 97–106, II, 1983, 2–150), za zadnja tri leta 407/8–410 (5,27 do konca) pa temelji na Olimpiodoru iz Teb (v Egiptu) (njegovo delo *Historikoi lōgoi* v 22 knjigah za čas 407/8–425 je ohranjeno v fragmentih, ki jih prav tako objavlja in komentira Blockley, I, 27–47 in 107–112, II, 152–220). Vir za čas do ca. 270 (1,6–46) ostaja slej ko prej neznan. Veliko odvisnost Zosima od virov odraža dejstvo, da je zelo opazna vrzel (5,26/7) za dobo od 404 (konec Evnapija) do 407/8 (začetek Olimpiodora), da avtor pod vplivom virov spreminja svojo sodbo (negativni Evnapijevi oceni Stilihona in Alariha sledi kasneje pod vplivom Olimpiodora bistveno bolj pozitivna), prav tako pod vplivom slednjega posveča več pozornosti dogodkom na Zahodu, je bolj precizen v kronologiji in geografiji. Kot grški avtor, ki je živel in delal v azijskem prostoru, kaže večji interes za dogajanja na Vzhodu, ki jih v posameznih primerih zelo podrobno opisuje (na primer gotske vpade na Balkan in v Malo Azijo po sredini 3. stol., vzpon in padec Palmire, Julijanov pohod v Perzijo, premike Gotov na območju Trakije in Male Azije okrog leta 400), medtem ko so dogodki na Zahodu predstavljeni dosti bolj na kratko. Kot je bilo običajno, se drži periodizacije po cesarjih, le v posameznih primerih obravnava snov po konzulih in le izjemoma obdela neko temo ne oziraje se na omenjene časovne okvire (na primer uzurpacijo Konstantina III. v Britaniji, 6,2–5).

Zosimovo delo razodeva njegove nazore o družbi, državi, religiji in morali. Zosim piše zgodovino kot Rimljan, človek z rimsko državno zavestjo, ki podpira idejo cesarstva v tradicionalni obliki in graja tako pojav uzurpatorjev kakor tudi zanj nesprejemljive novosti posameznih cesarjev, na primer upravne, vojaške in finančne reforme cesarja Konstantina ali versko politiko cesarjev Konstantina in Teodozija. Avtor graja pokvarjenost državnega aparata in posebej dvora kot povzročitelje kriz 4. stoletja (z evnuhi, intrigami, vsakovrstnimi zvijačami in uboji), ceni senat in ne pripisuje nikakršne politične vloge ljudstvu. Do vzpona barbarov (v prvi vrsti Germanov) v rimski državi je zelo kritičen. Zanj so sprejemljivi le tisti barbari, ki so se povsem prilagodili rimskemu bistvu in so bili pripravljeni z orožjem nastopiti tudi proti svojim sonarodnjakom (na primer Got Fravitta, 5,20,1) oziroma so kljub pritisku krščanskih vladarjev vztrajali v poganstvu (na primer Generidus, 5,46,2 ss.). Svetovnonazorsko je Zosim pogan, njegovo nastrojenje je vseskozi konservativno, odraža pa se v veri v usodo (1,1,2), spoštovanju starih bogov in običajev, ki jih na nekaj mestih podrobno opisuje (na primer stoletne igre – *ludi saeculares* v 2,1–6; vloga kolegija pontifikov v Rimu, 4,36; prerokbe, proročišča in čudežna znamenja, 1,57–58; 2,36–37; 4,21,2), spoštuje tudi podobe bogov (2,31; 5,41,7) in je prepričan, da zadene pravična kazen tiste, ki jih oskrunijo (5,38,2 ss.). V odpadu od stare vere in širjenju krščanstva vidi glavni vzrok za zaton države. Avtor pravzaprav o krščanstvu, ki je v obravnavani dobi doživelo silovit razmah od preganjanj 3. in začetka 4. stol. do nastanka svetovne Cerkve v 4. stol., poroča zelo malo. Nič ne pove o Cerkvi in njenem nauku, osebnosti iz zgodovine Cerkve se omenjajo le izjemoma, če se njihovo delovanje nanaša na državno politiko (na primer slučaj Janeza Krizostoma, 5,23, z ostro obsodbo meništva). Posebej ostra je njegova sodba o obeh za krščanstvo najbolj zaslužnih cesarjih, Konstantinu in Teodoziju. Obsodba se nanaša na njun značaj, moralo, napake v politiki in zlasti na njuno zatiranje poganstva. Pri tem so očitki na račun Konstantina

(2,29–38: verolomnost, brezobzirnosti, zločinsko početje, vseskozi škodljive reforme, preziranje tradicije, zaničevanje stare religije) še dosti hujši kot na račun Teodozija (4,27 ss.: zapravljenost, lakomnost, lenoba, ukrepi proti poganskemu kultu). Avtor nasprotno zelo pozitivno ocenjuje cesarje, ki so imeli do krščanstva odklonilen odnos, na primer Decija (1,23) in zlasti Julijana Odpadnika; manj ugodna je njegova sodba o Valerijanu spričo poraza proti Perziji (1,36,2), medtem ko nam sodba o Dioklecijanu spričo že omenjene vrzeli ni poznana. Zosimova zgodovina, zadnja, ki posreduje poganski pogled na svet (prim. A. Demandt, *Der Fall Roms*, München 1984, 50 sl.), je v tem oziru idejni antipod krščanskih univerzalnih zgodovin pozne antike, na primer Orozijeve. V času svojega nastanka je Zosimova zgodovina predstavnik tistega sveta, ki je bil politično in duhovno v zatonu in ki je z ukinitvijo atenske akademije 529 doživel še zadnji fatalni udarec.

Zosimova zgodovina je v pričujoči publikaciji predstavljena v lepem in jasnem prevodu in z izčrpnim komentarjem. Iz celotne materije, ki je zelo obsežna, naj izpostavimo tista mesta, ki se nanašajo na zgodovino zahodnega Balkana, srednjega Podonavja, vzhodnih Alp in severnega Jadrana. Te dežele je avtor poznal le iz svojih virov, v njegovem času so poleg tega pripadale drugi državi tvorbi, državi Vzhodnih Gotov. Od dogodkov v tem prostoru, za katere je Zosim pomemben vir, v posameznih primerih celo najvažnejši, naj omenimo naslednje: državljanski vojni 284/5 (med Julijanom in Karinom, nato med Karinom in Dioklecijanom, 1,73; kljub skromnemu obsegu teksta nam Zosim o tem pove več kot breviarja 4. stol.), prvo vojno med Konstantinom in Licinijem 316 na prostoru od severovzhodne Italije prek južne Panonije do Trakije (2, 18–20; je glavni vir poleg Anon. Vales. 1,14–18), vojno med Magnencijem in Konstancijem II. za prevlado v Iliriku 351 (2,43–53, z omembo bitk pri Trojanah, Ptuj, Sisciji, Sirmiju in odločilnega spopada pri Mursi; za te dogodke je Zosim poglavitni vir), spopad med Teodozijem in Magenom Maksimom 388 (4,42–47), vojno med Teodozijem in Evgenijem 394 z bitko pri Frigidu (4,58–59), Alarihov prihod iz Epira na območje Emone in zatem Norika (5,29, z nadvse zanimivim poročilom o Emoni). Celo vrsto dogodkov v tem prostoru Zosim le kratko omenja in v teh primerih njegovo poročilo le dopolnjuje druge, pomembnejše vire. Ti dogodki so naslednji: pohod Maksimina Tračana 238 proti Italiji (1,15); uzurpacija Marina proti cesarju Filipu v Panoniji in Meziji 248/9 (1,20); nastop cesarja Decija in njegove vojne v Podonavju 249–251 (1,21–23); vojna med Ajmilijanom in Trebonijanom Galom 253 (1,28); vpadi barbarov v času Valerijana in Galiene (1,29,2; 1,30,2; 1,31,1); vojne cesarja Avrelijana v srednjem Podonavju (1,48–49); vojne cesarja Proba in uzurpacija Kara v Reciji in Noriku 282 (1,71); prodor cesarja Julijana iz Galije prek Recije in Norika proti Sirmiju 361 (3,10); dogodki v Panoniji po smrti cesarja Julijana ob nastopu Jovijana 364 (3,35); Valentinijanova aktivnost v srednjedonavskem prostoru do cesarjeve smrti 375 (4,16–17); dogodki ob nastopu Gracijana, prihod Hunov (4,19–20); vpad gotskega kralja Radagaisa (po Zosimu Rodogaisa) iz srednjega Podonavja v Italijo 405/6 (5,26).

Temeljiti in ažuren komentar je dobrodošel tudi zato, ker posreduje najnovejše stanje v strokovni literaturi. Komentar je stvaren, ne spušča se v diskusijo o podrobnostih, temveč le navaja glavno literaturo. Za poglobljen študij posameznih vprašanj ostaja temeljnega pomena francoska dvojezična komentirana izdaja, ki jo je v dveh desetletjih v zbirki »Les Belles Lettres« objavil ženevski profesor F. Paschoud (Zosime, *Histoire nouvelle*, I (knjiga 1–2, Paris 1971); II (knjigi 3 in 4, v 2 zvezkih, 1979), III (knjiga 5 in 6 z indeksi, v 2 zvezkih, 1986 in 1989)). Rebenichov komentar odraža velik vzpon poznoantičnih zgodovinskih študij v zadnjih desetletjih. V komentarju so upoštevana le dela velikih historiografij; študije, ki so »lokalne« z ozirom na jezik ali mesto izida, se upoštevajo le izjemoma. Izbor literature je seveda pri današnji historiografski produkciji težak, temelji na subjektivni oceni, poleg tega tudi v največjih raziskovalnih središčih niso dostopna vsa dela.

K poročilom Zosima o našem prostoru bi mogli navesti vrsto študij slovenskih avtorjev, ki pomenijo pomemben prispevek k poznavanju posameznih vprašanj in se v komentarju ne upoštevajo: na primer za dogodke 351 J. Šašel, *The Struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum*, *Živa antika* 21, 1971, 205–216; A. Jeločnik, *Emonska najdba Magnencijevih multiplih zlatnikov*, *Arheološki vestnik* 19, 1968, 201–220, v francoskem prevodu v *Revue numismatique* 1967, 209–235; za vlogo alpskih zaporov v letih 351, 388, 394 J. Šašel – P. Petru, *Claustra Alpium Iuliarum I*, *Ljubljana* 1971, z doslej najbolj popolno zbranimi viri za bitko pri Frigidu; za dogodke leta 388 tudi J. Klemenc, *Teodozijevo pohod proti Maximusu iz Siscije do Petovija*, *ZČ* 6/7, 1952–1953, 78–88; za premike Zahodnih Gotov v naših krajih 408 tudi B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, *Ljubljana* 1952, 398 ss. Posamezne premike vojska v 3. in 4. stol. osvetljujejo tudi zakladne najdbe, ki jih v sosledju historičnega razvoja obravnava P. Kos, *Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp* 300 pr. n. št. – 1000, *Ljubljana* 1986.

Tudi nekatera druga mesta v komentarju bi mogli dopolniti z novejšo literaturo. Navedli bomo nam poznana dela, tudi tista, ki so izšla po 1990 in razumljivo niso mogla biti upoštevana. K dogodkom v letu 238 (I, op. 39, str. 286) naj omenimo dve deli, ki prinašata analizo glavnih virov za ta čas, Herodijana in HA: M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu* in Herodijanu, *Ljubljana* 1986, 413 ss. in A. Lippold, *Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta*, *Antiquitas* 4/3, I, Bonn 1991, zlasti 543 ss. K galskim uzurpatorjem (I, op. 79, str. 291 sl.) gl. nazadnje tudi J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire* A.D. 260–274, *Historia Einzelschriften* 52, Stuttgart 1987, ki na str. 54–60 analizira tudi Zosimova poročila. Literaturo o Mitrovem kultu (I, op. 113, str. 295 sl.) bi mogli obogatiti z dobrim pregledom, ki ga je nazadnje pripravil M. Clauss, *Mithras. Kult und Mysterien*, München 1990. Cesar Dioklecijan je odstopil 1. maja 305 (in ne 1. marca, kot je v II op. 17, str. 302). K vprašanju datiranja prve vojne med Konstantinom in Licinijem (314 ali 316; gl. II, 42, str. 307) gl. tudi I. König (Hg.), *Origo Constantini*. Anon. *Valesianus*, Teil I, Trier 1987, 118 ss. (pledira za 314) in nazadnje Th. Grüne-

wald, Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung, *Historia Einzelschriften* 64, 1990, 108 ss., ki se nagiba k datiranju v leto 316. Literaturo o državljanskih vojnah 4. stol. na področju severnega Balkana in severne Italije bi mogli obogatiti z nekaj dobrimi prispevki (npr. Y. M. Duval, Aquilée sur la route des invasions (350–452), *Antichità Altoadriatiche* 9, 1976, 237–298, s podrobnimi analizami virov za dogodke v letih 351, 388, 394, 401/2 in 408). K imenovanju Jadranskega morja pri Zosimu, kjer se označuje, kot pri večini antičnih avtorjev, z oznako »Jonsko morje« (4,46,1; 47,1; 5,37,3) gl. M. Suić, *Dalmaticum mare*, Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru 29–30, 1983, 5–18 in M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990, s predstavitvijo drugih virov.

Od antičnih krajev na slovenskem ozemlju omenja Zosimus le tri: Atrans (v nenavadni obliki Adrana, 2,45,3) in Poetovio (2,46,1) kot prizorišči spopadov 351, ter Emono kot kraj, v bližini katerega se je 408 zadrževal Alarih z Zahodnimi Goti (5,29,1). H komentaru k V, op. 66, str. 376 naj opozorimo na napačno trditev, da se pri Zosimu Emona omenja zadnjič v antiki (zadnje omembe izhajajo iz zadnje četrtine 6. stol.) in na poglobitvo literaturo: J. Šašel, *Emona*, *RE Suppl.* 11, 1968, 540–578; isti, *K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi*, v delu: *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, 35–45. Zosimus ob priložnosti omembe Emone sporoča legendo o ustanovitvi mesta po Argonavtih. Ti naj bi po dolgotrajni plovi po Donavi (in pritokih) ustanovili mesto, ki naj bi spominjalo na njihov prihod; nato naj bi ladjo Argo prenesli 400 stadijev daleč do italske (po nekaterih rokopisih tesalske, kar je nesmiselno) obale. Taka naj bi bila vsebina sporočila, ki ga je posredoval pesnik Peisandros (iz Larande v Likaoniji v dobi Severa Aleksandra) v obsežnem epu (v 60 knjigah) z naslovom »*Heroikai Theogamiai*«. Opozorimo naj na dejstvo, da na podlagi istega vira (Olimpiodora iz Teb, ki je povzema Peisandra; odlomek objavlja Blockley II, 154, št. 5) omenja ustanovitev Emone po Argonavtih tudi Sozomenos, *Hist. eccl.* 1,6,5 (Patr. Graeca 67, 873A) z začetka 5. stol. in za njim bizantinski kronist Nikephoros Kallistos, *Hist. eccl.* 7,50 (Patr. Graeca 145, 1329 D) z začetka 9. stol. Verjetno je na pravi sledi F. Paschoud (Zosime III, 1, 212 ss.) z mnenjem, da so starejšo razlago o ustanovitvi Nauporta po Argonavtih (Plin. *hist. nat.* 3,128) kasnejši avtorji (Peisandros v prvi polovici 3. stol., dve stoletji kasneje Olimpiodor in Sozomen ter še kasneje Zosim) prirredili tako, da so kot argonavtsko naselbino označili dosti bolj poznano Emono.

Celoten vtis o knjigi je zelo dober. Predložena izdaja Zosima je mojstrsko opravljeno delo. Precizno napisana uvodna študija, lep prevod in kvaliteten komentar omogočajo odlično orientacijo vsakomur, ki želi spoznati tega zanimivega zgodovinarja. Rebenichov komentar sicer ne nadomešča Paschoudovega, ki je dosti izčrpnješi, pač pa ga je zlasti za knjige 1–4 treba uporabljati poleg Paschoudovega, ki je star okroglo 20 oz. 10 let. Ker prinaša knjiga rezultate vodilnih historiografij o pozni antiki, ne upošteva pa del v nacionalnih jezikih, je za posamične probleme iz regionalne zgodovine treba poseči tudi po drugih delih, ki se v komentaru ne navajajo. Nekaj takih del smo navedli za naš prostor. Nemško komentirano izdajo Zosima moremo označiti kot standardno delo o Zosimu in eno pomembnih del o poznoantični historiografiji.

Rajko Bratož

Adolf Lippold, **Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta**. Habelt, Bonn : 1991. XV + 740 strani. (Antiquitas: Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung, Serie 3, Kommentare: Band 1.)

Knjigo sestavljajo uvodni seznam okrajšav in literature (VIII–XV), splošni del (1–278), komentar k življenjepis cesarja Maksimina Tračana (odslej v. Max., 279–671) in dodatki (673–740). Slednji prinašajo dopolnila k uvodni študiji in komentaru (674–699) ter register citiranih virov, krajevni in osebnih imen ter tekstnih variant (700–740).

V splošnem delu z obsegom monografije Lippold najprej predstavi razvoj raziskovanja v. Max. v zbirki *Historia Augusta* (odslej HA, str. 9–22), obravnava vprašanje avtorja in njegovega časa (23–54), vire, ki jih je uporabljal (55–163), vpliv v. Max. na kasnejše poznoantične avtorje (164–177), odnos med v. Max. in cesarjem Maksiminom Tračanom, kakor je podoba tega cesarja razpoznavna na podlagi vseh virov (178–256) ter končno vprašanje odnosa med avtorjem v. Max. in avtorjem celotne HA (257–278). Zlasti zadnje poglavje študije, ki se nanaša na značaj celotne zbirke življenjepisov, se smiselno dopolnjuje z Lippoldovim geslom »*Historia Augusta*« v *Reallexikon für Antike und Christentum* 15, 1990, 687–723.

Moderno raziskovanje HA, zbirke 30 življenjepisov rimskih cesarjev od Hadrijana do nastopa Dioklecijana (117–284/5, s časovno vrzeljo 244–253 za dobo Filipa Arabca, Decija, Trebonijana Gala in Ajmilijana) se pričena s študijo, ki jo je pred dobrim stoletjem objavil Mommsenov učenec H. Dessau (*Hermes* 24, 1889, 337–392). V njej je postavil tezo, da HA ni delo 6 piscev iz dioklecijansko-konstantinskega obdobja, temveč delo enega samega avtorja s konca 4. stol. Odtlej se je v celi vrsti študij vedno znova postavljalo vprašanje avtorstva, časa in namena zbirke. Tem študijam so se posvečale največje avtoritete s področja raziskovanja rimske zgodovine, zlasti v Nemčiji, od medvojne dobe dalje tudi drugod. Lahko rečemo, da v 20. stol. noben vir za rimsko zgodovino ni bil toliko proučevan kot ravno HA in o nobenem drugem ni bilo izrečenih toliko različnih mnenj. Naj omenimo le glavne mejnike v raziskovanju. Th. Mommsen je 1890 zavrnil tezo Dessaua z mnenjem, da je HA delo enega avtorja iz časa okrog 330; zbirko naj bi v valentinijansko-teodozijanski dobi neznan izdajatelj predelal in ji dal končno podobo. H. Peter je 1892 na podlagi analize življenjepisov zlasti cesarjev 3. stol. prav tako zavrnil Dessaua in datiral zbirko v dobo Konstantina. O. Seeck je kot prvi 1890 poudaril prosenatsko tendenco zbirke, ki jo je datiral v čas okrog 410. E. Hohl, ki je v obdobju 1911–1958 posvetil HA celo vrsto študij in pripravil tekstnokritično izdajo, je zbirko datiral v čas cesarja Julijana ali malo kasneje, glede namena zbirke pa je

končno opozarjal pred prevelikim poudarjanjem njene politične in ideološke angažiranosti. A. v. Domaszewski je 1918 skušal dokazati nastanek zbirke v drugi polovici 6. stol. Anglež N. Baynes je 1926 zbirko datiral v čas cesarja Julijana (361–363), njen namen pa naj bi bil propaganden v smislu podpore poganski restavraciji tega cesarja. W. Hartke je 1940 zbirko datiral v zadnjo dobo vladе cesarja Teodozija. Njen avtor naj bi bil Nicomachus Flavianus iz Simahovega kroga poganskih senatorjev, namen zbirke pa naj bi bila predstavitev političnega programa poganske aristokracije ob koncu 4. stol. J. Straub je v vrsti študij od 1952 dalje delo datiral v prvo polovico 5. stol., njen namen pa opredelil kot pogansko zgodovinsko apologijo v smislu »Hist. adversus christianos«. Prelomnico v vsebinskem in organizacijskem oziru pomeni oblikovanje skupine vodilnih strokovnjakov, ki so se od l. 1962 vsakih nekaj let sestajali na kolokvijih v Bonnu (Bonner Historia Augusta Colloquia, doslej 11 zvezkov referatov in 7 monografij). Iz tega kroga, pa tudi od drugod, naj omenimo vrsto znanstvenikov, ki so v bonnskih publikacijah in v vrsti drugod objavljenih študij obravnavali HA z različnih zornih kotov in skušali dati odgovor na ključna vprašanja historične interpretacije, pa tudi vprašanja jezika, stila in literarnega profila: J. Straub, A. Alföldi, G. Alföldy, A. Lippold, F. Kolb, K. P. Johné, R. Syme, A. Chastagnol, T. D. Barnes, J. Schlumberger, B. Mouchová in drugi. Kot izvrstno pomagalo naj navedemo publikacijo: E. W. Merten, *Stellenbibliographie zur Historia Augusta 1–4, Antiquitas 4,2,1–4, Bonn 1985/87*.

Vprašanje HA so se posvečale predvsem vodilne historiografije z nemško na čelu, drugod dosti manj. Z zamudo se v tovrstne raziskave vključuje tudi slovensko zgodovino (tipkopišna disertacija J. Marolta: *Zgodovina naših krajev od leta 235 do 284 v luči Scriptorum historiae Augustae*, Ljubljana 1989, v kateri je predstavljen tudi historiat raziskav). V novejšem času se je oblikovalo prevladujoče oz. večinsko mnenje o HA: po tem naj bi zbirka nastala ob koncu 4. ali na začetku 5. stol.; absolutni terminus ante quem je leto 520, ko je prav v. Max. citiral Simah v svoji Rimski zgodovini; Simahov obsežen citat o izvoru Maksimina Tračana in njegovi karieri do dobe Severa Aleksandra je ohranjen v Jordanesovi Gotski zgodovini (Getica 83–88; reminiscenco o cesarjevem nenavadnem poreklu prinaša tudi Romana 281, gl. zlasti str. 164 ss.). Idejno ozadje zbirke naj bi bilo pogansko, rimsko in senatsko. Avtor zbirke naj bi bil antikvarično izobražen pogan iz senatu naklonjenih krogov (prim. Lippold, RAC 15. 690 ss.). Uvod o historiati raziskovanja HA je potreben, da bi mogli spoznati novosti Lippoldovih rešitev temeljnih vprašanj zbirke v celoti in posebej v. Max.

Vprašanje avtorstva v. Max. (po izročilu naj bi bil avtor Julius Capitolinus) je kot v primeru drugih življenjepisov težko rešljivo spriči dejstva, da o avtorju (oz. avtorjih) iz drugih virov (izven HA) ni nič znanega. Glede časa nastanka v. Max. je Lippold navedel vrsto prepričljivih argumentov za datiranje v konstantinsko dobo. Uvodni nagovor na cesarja Konstantina (Clementia tua, Constantine maxime . . . Pietas tua . . .) je formalno pravilen. Indikacije, ki naj bi kazale na kasnejši čas okrog leta 400 (povzemanje iz Avrelija Viktorja, Evtropija, Amijana Marcelina, Vegetija, Hieronima, Klavdijana itd.) so nezanesljive. Sorodnost določenih mest namreč ni nujno dokaz vpliva enega teksta na drugega. V našem primeru ni nujno, da bi avtor v. Max. (oz. HA) zajemal iz enega od teh piscev. Bolj je verjetno, da sta oba teksta temeljila na istem starejšem viru. Poleg tega tukaj ne gre za dobesedno citiranje, pač pa za navažanje po spominu oz. za prirejanje citatov. Zato domnevna odvisnost avtorja v. Max. (in HA) od navedenih avtorjev 2. polovice 4. stol. in začetka 5. stol. kot argument za datiranje zbirke v ta čas odpade. Izredno kompliciranega vprašanja navedb primarnih virov v v. Max. in HA vobče (ca. 130 »dokumentov«, kot na primer cesarska pisma, govori, senatski sklepi, zapisi o aklamacijah v senatu itd.) se ne da rešiti z enostavnim črtanjem teh »virov« kot zanesljivih falzifikatov (doslej je bil ocenjen kot avtentičen dokument po večinskem mnenju samo senatov sklep v vita Commodi 18,3 ss.), temveč je potrebno preverjanje od primera do primera. Po Lippoldovi analizi ni razlogov za datiranje nastanka teh »dokumentov« po letu 330. Prav tako ne bi kazale na čas okrog 400 tendence spisa. Idejno ozadje zbirke (prosenatsko in propogansko stališče, protibarbarska in protikrščanska nastojenost) daje le šibke osnove za ugotavljanje namena zbirke. Lippold je s subtilno analizo v. Max. prišel do nedvomno pravilnega zaključka, da se prosenatsko stališče ne kaže dosledno (spis vsebuje na več mestih kritiko senata), da je protibarbarska nastojenost avtorja prav tako nedosledna (pisec hvali nekatere lastnosti barbarov, zdi se, da zagovarja njihov obstoj v državi, če so le pod rimskim nadzorom in če imajo podrejeno vlogo, kar bolj ustreza razmeram v začetku 4. stol. kot na njegovem koncu) in da protikrščanska polemičnost ni zanesljiva (na primer v v. Max. 4,3). Na podlagi analize tendenc spisa ni razlogov za sklep, da so avtorjeva stališča odraz razmer ob koncu 4. stol. Ker je tekst versko malo angažiran, ni sprejemljiva sodba, da gre za »hist. adversus christianos«. HA nima izrazite politične tendence. To je literatura, pisana v prvi vrsti za zabavo. Tudi jezikovne značilnosti ne dokazujejo nastanka dela ob koncu 4. stol.

Vprašanje virov v v. Max. je zapleteno, vendar v celoti lažje rešljivo kot v večini drugih življenjepisov v zbirki. Temeljni vir, Herodijan, je za ta čas v celoti ohranjen. Težje je dati sodbo o avtorjih, od katerih ni ostalo za ta čas nič (na primer Deksip, ki se v v. Max. 32,2 in 33,2 navaja kot vir, ki pa je bil očitno »vgrajen« v kompozicijo življenjepisa šele naknadno; gl. 78 ss., ali Marius Maximus, od katerega ni nič ohranjeno) ali pa je njihova historičnost sporna (taka sta npr. večkrat imenovani Cordus za čas 192–238, in sicer povsem neznani Aelius Sabinus; gl. 84 ss., zlasti 90 op. 34). Podobnosti z avtorji kasnega 4. in začetka 5. stol. so preveč približne, da bi mogle kazati na zanesljivo odvisnost. Odvisnost od vira in način njegove uporabe se da »testirati« ob primerjavi s Herodijanom. Lippold je s ponovno primerjalno analizo Herodijana in v. Max. (pred njim je to vprašanje deloma obravnaval F. Kolb, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn 1972, 8–24, z deloma drugačnimi rezultati) prišel do zaključka: Razlike med Herodijanom in v. Max., celo mnoga vsebinska nasprotja (več verzij o istem dogodku), se dajo pojasniti s tem, da je avtor v. Max. poleg Herodijana uporabljal še druge vire iz 3. in začetka 4. stol., ki so se po poudarkih in vsebinskih podrobnostih razlikovali od grškega zgodovi-

narja s srede 3. stol. Sorodnosti in razlike med Herodijanom in v. Max. najbolj izstopajo pri opisu okoliščin uboja Severa Aleksandra, zlasti pa dogodkov 238 (Herodianus 7,4–8; v. Max. 13,5–26). Herodijan je gotovo glavni vir za opis obleganja Akvileje (v. Max. 21,6–23,7), vendar je pri opisu Maksiminovega pohoda v Italijo (21,1–5) ter dogodkov po Maksiminovi smrti (24–26) opaznih več bistvenih razlik, za zadnji del v. Max., ki se nanaša na Maks. Mlajšega (27–29) in na kasnejše dodatke (30–33) pa Herodijan sploh ni vir.

Pri opisu motivov za umor Severa Aleksandra (7,4–6), opisu prihoda v Emono (21,1 ss.) in konca Maksimina in njegovega sina (32,5) se je avtor v. Max. opiral na druge, očitno latinske vire, ki jih ponekod omenja (»plerique dicunt« 21,5; »historici« 32,5 »Latini scriptores« 33,2). O vprašanju odnosa med Herodijanom in v. Max. bomo še spregovorili kasneje ob opisu emonske epizode. Tudi pri obravnavi drugih virov je potrebna velika previdnost. Možne reminiscence ali približni citati iz klasikov (Cicerona, Vergilija, Livija, Plinija Starejšega, Tacita, Svetonija) so morda rezultat povzemanja iz različnih retorskih priložnikov in ne lastnega branja teh avtorjev. Podobnosti z Avrelijem Viktorjem in Evtropijem kažejo bolj na to, da sta pisca iz druge polovice 4. stol. črpala iz istega vira kot avtor v. Max., saj so ob podobnostih vpeljive tudi razlike. Tudi podobnosti z Vegetijem, ki je ob koncu 4. stol. napisal vojaški priručnik »*Epitoma rei militaris*«, in na katere je opozarjal zlasti A. Chastagnol, so preveč splošne narave (le v terminologiji), da bi kazale na dejansko medsebojno odvisnost. Isto velja za podobnosti s Hieronimom, ki so očitno odraz retorske izobrazbe obeh avtorjev. Podobnosti z Amijanom Marcelinom, Klavdijanom, Juvenalovimi sholijami in Apicijevo kuharsko knjigo so premalo zanesljive, da bi mogli na njihovi podlagi v. Max. datirati v čas okrog 400. Vsekakor pa je možen vpliv aretaloške literature 3. stol. s Herkulom kot glavnim junakom na avtorjev opis cesarjevih izjemnih telesnih sposobnosti. Kot stvarno verjetno podlago HA domneva Lippold cesarsko zgodovino iz dobe okrog leta 300, ki naj bi jo napisal po imenu neznan avtor (»*Ignotus*«). Ta naj bi služila kot vir tudi Evtropiju in Avreliju Viktorju in v njeni uporabi naj bi bilo jedro razlik od Herodijana. Kot možen vir inspiracije domneva Lippold še panegirično literaturo iz Maksiminove dobe, ki je prav tako kot »*Ignotus*« v celoti izgubljena. Vprašanje paralel in dublet v HA na primeru v. Max. (isti dogodek, upor Gordijanov v Afriki in izvolitev senatskih cesarjev Maksima in Balbina v Rimu opisujejo v. Max., v. Gordiani in v. Maximi et Balbini) problem kompozicije zbirke še dodatno zaplete. Študij dublet in paralelnih poročil razkriva delovno metodo pisca, ki je zelo svobodno in samovoljno kompiliral iz virov.

V nadaljevanju (178–256) je Lippold, izhajajoč iz v. Max., s pritegnitvijo vseh razpoložljivih virov prikazal Maksimina Tračana in njegovo dobo. Posebno pozornost je posvetil kronologiji Maksiminovega življenja in posebej vladanja (178 ss.), izvoru (vprašanju gosko-alanskega porekla, kot rojstni kraj se domneva območje mesta Nicopolis ad Istrum: 193–206, 674 ss., s prikazom etničnih, gospodarskih in družbenih razmer v spodnjedonavskem prostoru, zlasti pod vidikom stikov z Goti in Alani, od konca 2. do začetka 4. stol.), cesarjevi karieri pred prihodom na prestol (206–212), odnosu do senata (212–227), Maksiminovemu germanskemu pohodu (z nejasno kronologijo in še bolj nejasnim itinerarijem, 227–242), upor proti Maksiminu spomladi 238 v Afriki in nato v Rimu (242–248), odnosu do sina (248–251) in končno oznaki cesarja v v. Max. (251–256). Ta se spreminja od pozitivne za čas, ko je Maksimin kot oficir služil rimski državi (do 8,5) do izrazito negativne, ko je zavladal, in je njegova glavna značilnost »*crudelitas*« (8,5–26; ob omembi vojaških zmag je sporadično še pozitivno ocenjen). V sklepnem delu (27–33) je ocena bolj uravnotežena. V celoti gledano je Maksimin slab vladar z nekaterimi pozitivnimi lastnostmi. Mnoge Lippoldove ugotovitve so nove, pri celi vrsti vprašanj je avtor ob kritičnem soočenju z dosedanjimi tezami pokazal, kaj je zanesljivo, kaj samo verjetno, hipotetično ali zgrešeno.

Zadnje poglavje študije (257–278) prinaša avtorjeve poglede na čas in avtorstvo v. Max (in tudi HA; o tem gl. A. Lippold, RAC 15, 1990, 717–723). Maksiminov življenjepis naj bi bil napisan v dobi samostojne vlade Konstantina (324–337). Avtor je dobro poznal razmere ob koncu 3. in začetku 4. stol., ki jih je projiciral v svoj tekst. Delo je bilo skupaj z drugimi življenjepisi oblikovano v zbirko še pred 337 in nato rahlo predelano v začetku 5. stol. Avtor, ki je ustvarjal v tradiciji Svetonija, naj bi izhajal iz Rima ali vsaj tam živel in naj bi bil blizu senatskim krogom. Gotovo je bil privrženec rimske tradicionalne religije, sicer pa versko ne posebno angažiran. Sporočila z religiozno vsebino se nanašajo skoraj samo na cesarski kult, gradnje templjev in »omina«. Jezik in realije kažejo na antikvarčno izobraženega »gramatika«, ki je imel veliko veselje do anekdotičnega in nenavadnega. Avtorjev poglaviti namen je bil, zabavati bralca. Da bi to dosegel, je posegel tudi po cenenih sredstvih, kot so opisi pivskih in prehranjevalnih navad, opisi telesne moči in barbarske krutosti Maksimina ali lepote njegovega sina, dalje »omina« in anekdote. Le povsem na obrobju gre za propagiranje ali zagovor določenih idej. Delo je nastajalo malo časa, gotovo ni rezultat poglobljenega študija. Vprašanje, ali se je avtor res imenoval Capitolinus, je drugotnega pomena. Vse tendence v. Max. se uvrščajo med splošne tendence zbirke. Lippold analizira te tendence ob primeru analize lika vladarja, vloge senata, barbarov in religije. Pri vseh teh kategorijah je stališče vira vsekakor lažje uskladjivo z razmerami v času cesarja Konstantina okrog 330, kakor pa okrog 400. Rimska samozavest in sposobnost obvladovanja krize in barbarske nevarnosti so vsekakor prej odraz uspehov v dioklecijansko-konstantinski dobi, kakor pa skorajda katastrofalnega stanja v času Honorija. Primer odnosa dobrega vladarja Severa Aleksandra do religije (spoštovanje vseh bogov, toleriranje krščanstva) vsekakor bolj ustreza dobi Konstantina (pri katerem je opazen razvoj od tolerance kristjanov do odkritega favoriziranja, vendar je uradno šele od 321/2 opuščen sončni kult, in šele po 325 so bili sprejeti pomembnejši protipoganski zakoni). Po Lippoldovi analizi je HA produkt konstantinske dobe in v celoti odraža konstantinski kolorit. Življenjepisi cesarjev za dobo 117–244 temeljijo na avtorjih prve polovice 3. stol. (Marius Maximus, Cassius Dio, Herodianus) in so zaradi tega danes po pravici bolj cenjeni viri za ta čas kot so bili pred nekaj desetletji. Drugi del, za dobo 253–284/5, temelji na slabših virih (Dexippus, anonimna cesarska zgodovina

iz časa okrog 300). Anahronizmi, ki bi kazali na čas nastanka po 337, so izjemni. Vpliva literature 4. stol. na nastanek HA se ne da dokazati.

Rezultati Lippoldove študije temeljijo na minuciozni analizi enega, historično posebej zanimivega življenjepisa, ob vzporedni pritegnitvi vseh razpoložljivih virov. Rezultati te študije so vsekakor prepričljivi in bodo gotovo vplivali na sodbo o HA kot historičnem viru. HA se kaže kot boljši vir, kot se je domnevalo v preteklih desetletjih. Lippoldova analiza enega od tridesetih življenjepisov kaže na to, da je treba podatke HA po pravici jemati na znanje s skepsjo, vendar nikdar ne z apriornim zavračanjem. Napake, tudi absurdne, se dajo pojasniti z nediscipliniranim, hitrim pisanjem in kompiliranjem slabih virov. V luči teh raziskav tudi »dokumenti« v HA niso povsem neuporabni viri. Vprašanje njihove vrednosti je treba reševati sproti od primera do primera. Z datiranjem HA v konstantinsko dobo Lippold ni osamljen; tako datiranje so pred stotletjem zagovarjali Th. Mommsen (ki je domneval enega redaktorja in enega kasnejšega »diaskeuasta«). H. Peter (ki je vztrajal pri šestih tradicionalnih avtorjih), in G. De Sanctis (1896), v novejšem času pa se je k temu mnenju nagibal A. Momigliano (Studies in historiography, London 1966, 134–180). Lippoldovo študijo odlikuje poleg erudicije in pronicljivosti zelo jasen jezikovni izraz.

Osrednji del publikacije predstavlja komentar k v. Max. v obliki pojasnil k posameznim mestom (v celoti 608 pojasnil (K), nato še 4 dopolnila v dodatku (674 ss.) ter končno nekaj najnovejših navedb literature, 698 ss.). Pred vsakim poglavjem je analiza vsebine, dispozicija poglavja in navedba virov ter križnih referenc iz uvodne študije ter drugih sorodnih mest v komentarju. Komentar je po vsebini historičen, pa tudi filološki, saj avtor obravnava tudi slovnične, leksikalne in stilistične posebnosti. Lippold si prizadeva za kar se da popoln komentar; vsako komentirano mesto skuša osvetliti čimbolj izčrpno in z več zornih kotov. Tako se komentarji k vrsti mest razrastejo v prave mini-študije o posameznih vprašanjih, npr. K 19–App. 1 (Maksiminov izvor), K 30 (srečanje s cesarjem Sept. Severom), K 67–71 (cesarjeve pivske in prehranjevalne navade), K 133–134 (podonavju), K 189 ss. (telesne kazni), K 246 ss. (pohod v Germanijo), K 280 ss. (vojne v srednjem Podonavju). Do podrobnosti so obdelani ne le zgodovinski dogodki in osebnosti iz dobe Măksimina Tračana, temveč tudi historične realije (vojska, denar, orožje, oblačila, nakit, mitološke osebnosti in osebnosti iz stare grške in rimske zgodovine, geografski in etnografski pojmi, pojmi iz rimske religije in kulta, nekateri pravni pojmi, izobraževalni sistem, prerokbe itd.).

V velikem bogastvu zbranega gradiva nas posebej zanimajo tista mesta, ki se nanašajo na zgodovino našega prostora z njegovo tudi v antiki tako pomembno strateško lego na stičišču Balkana, Alp in severnega Jadrana. HA v celoti prinaša za ta prostor prav malo poročil; omenimo naj notice o markomanskih vojnah in notice o vlogi alpskih zapor v letih 269–270 (J. Šašel – P. Petru, *Claustra Alpium Iuliarum I*, Ljubljana 1971, 32 s.), poleg še nekaj drugih marginalnih omemb. Ob teh poročilih je opis pohoda Maksimina Tračana iz Sirmija prek Emone do Akvileje spomladi 238 (v. Max. 21,1–5; K 396–410) edino zares pomembno poročilo o dogodkih v našem prostoru. Poglavitni vir za te dogodke je Herodijan, čigar poročila (7,8,11; 8,1,1–8,2,2; gl. M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadrantom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana 1986, 413 ss.) moremo primerjati s poročilom v v. Max. Oba vira postavljata zapleteno vprašanje kronologije pohoda (K 396) in njegovega itinerarija (K 400; 410). V luči zapletenega razmerja HA do drugih virov se postavi vprašanje uporabnosti poročil, ko ta ne temeljijo na znanem oz. ohranjenem viru. »Dogma« pri interpretaciji HA, da je vsako njeno poročilo, ki se ne da potrditi z drugim virom, neuporabno, je z Lippoldovo analizo odnosa avtorja v. Max. do Herodijana omajana (prim. str. 59 ss.). Poročila v. Max. o cesarjevem prihodu v Emone je dvoplastno. Okvirna pripoved je povzeta po Herodijanu. Ob okvirni pripovedi je še vrsta podrobnosti, ki jih je avtor v. Max. črpal iz nekega drugega, nam neznanega vira ali virov. Ker gre za edini dogodek v zgodovini Emone, ki ga osvetljujejo dva ohranjena literarna vira, bomo poskušali pojasniti njuno razmerje ob rezultatih Lippoldovega komentarja. Te posebnosti poročila v v. Max. oziroma razlike od Herodijana so naslednje:

1. Prebivalci Emone, ki je bila del Italije, se označujejo kot »provinciales« (21, 2; K 401); po Lippoldovem mnenju je oznaka morda odraz Dioklecijanove upravne reforme, s katero je bila tudi Italija razdeljena na province. Seznamu literature v K 401 bi mogli iz novejšje dobe dodati: A. Chastagnol, *L'Italie et l'Afrique au Bas-Empire*, Lille 1987, 117 ss., za Emone J. Šašel, *Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas*, *Acta archaeol. Acad. scient. Hungar.* 41, 1989, 169–174).

2. Po Herodijanu (8,1,4–5) naj bi italsko prebivalstvo zbežalo pred Maksiminovo vojsko, Emona naj bi dočkala cesarjev prihod prazna in opustošena, s požganimi hišami in templji, brez živeža za ljudi in živino. V. Max. 21, 2 pa poroča nasprotno, da so vso hrano iz okolice prenesli v mesto, očitno za to, da bi cesarjevi vojski preprečili dostop do hrane in da bi se branili (prim. v. Max. 23, 1–3 in v. Maximi et Balbini 10,1–3); v nadaljevanju (21,5) pa poroča: mnogi pravijo (»plerique sane dicunt«), da je bila Emona ob Maksiminovem prihodu prazna in zapuščena in da se je cesar nespametno veselil, češ da se mu je mesto predalo. Ta navedba se vsebinsko ujema s Herodijanom 8,1,5, vendar daje sklicevanje na več poročevalcev slutiti, da so tako mislili tudi drugi, nam neznan pisci in ne samo Herodijan (ki se v dveh primerih, v. Max. 13,4 in 33,3, kot vir izrecno navaja; prim. tudi str. 94 in K 407).

3. Po v. Max. 21,3 leži Emona »post Alpes« (torej se kot prehod čez Alpe označuje trojanski klanec); pri Herodijanu 8,1, 4–6 leži Emona pred Alpami. Možno je, da je v tem primeru pisec v. Max. napačno razlagal Herodijana ne pa črpal iz drugih virov.

4. Nezadovoljstvo spriču lakote, o katerem poroča Herodijan 8,1,5, je po v. Max. 21,3 po energični Maksiminovi reakciji skorajda prerasl v upor, do kakršnega je prišlo malo kasneje pred Akvilejo (»multum exarsit exercitus sed odium tacitum in tempus distulit, quod loco suo statim prodidit«). Po v. Max. so dogodki v Maksiminovi vojski v Emoni »generalka« za dogodke pred Akvilejo.

5. Po Herodijanu 8,1,5 je Maksiminova vojska le enkrat prenočila in ob zori odrinila proti Alpam, po v. Max. 21,3 bi mogli sklepati, da je bil postanek v Emoni daljši. Omenjata se postavitve tabora (»castra in campo«; po Herodijanu je vojska prenočevala deloma v zapuščenem mestu, deloma na ravnini v mestni okolici) in nezadovoljstvo v vojski, ki bi skorajda preraslo v upor.

6. V v. Max. 31 se omenjajo tri znamenja bližnje cesarjeve smrti (»omina mortis«) na pohodu iz Sirmija proti Emoni. Prva dva ominozna dogodka (podoba žalujoče ženske, ki se ob klicu cesarju na pomoč mrtva zgrudi, 31,1; na naslednji postaji je ponoči okrog cesarjevega šotora zavijalo dvanajst volkov, ki so jih zjutraj našli mrtve, 31,2) naj bi se pripetila na pohodu skozi južno Panonijo, prizorišče tretjega pa naj bi bila Emona (31,3): »Lupi quingenti simul ingressi sunt in eam urbem in quam se Maximinus contulerat; plerique dicunt Emonam, alii Archimeam, certe quae deserta a civibus venienti Maximo patuit.« Tistim, ki bi radi zvedeli še več takih zgodb, priporoča branje Korda (»quae qui scire desiderat . . . legat Cordum, qui haec omnia usque ad fabellam scripsit.«). Teh znamenj smrti Herodijan ne omenja. Poročila v v. Max. 27–33 so po mnenju starejših raziskovalcev (Dessau, Mommsen, Hohl; prim. K 497) skorajda brez vrednosti. Medtem ko moremo dobiti za prvi dve »omina mortis« dobro paralelo pri Kasiju Dionu (55,1,5; K 576 s.), pa je emonski primer enkraten. Poročilo samo ima nekaj pozornosti vrednih elementov. Prihod množice volkov v Emono ima realno ozadje v toliko, ker so bili volkovi v gozdnatem in hribovitem svetu slovenskega prostora v antiki in kasneje razširjeni (prim. za čas 620–640 Paulus Diaconus, Hist. Lang. 4, 37; pisec poroča o begu svojega pradedka Lopichisa iz avarskega ujetništva v rojstni Čedad. Pot ga je vodila po samotnih hribih na ozemlju Slovanov. Pot mu je kazal volk, ko je obnemogel, ga je rešila priletna ženka). »Racionalistična« razlaga, kot jo je dopuščal A. Linhart. Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije I, 380 (slov. prevod Ljubljana 1981, 145), da naj bi namreč volkovi pred Emonci in Maksiminovo vojsko, ki so se zadrževali v gozdovih, pribežali v zapuščeno mesto, ni prepričljiva. Emona se v tem poročilu označuje kot »urbs«, kar je vsekakor enkratna oznaka (sicer v antičnih virih colonia, civitas oz. polis). Kot alternativni kraj dogodka se omenja Archimea, kraj, ki ni poznan, in ki je po analizi krajevnih imen (G. Alföldy, Die Krise des Römischen Reiches, Stuttgart 1989, 443; 449) v vsej HA (poleg kraja Arcia, v. Max. 28,8, morda identična z Arhimejo; K 538 in 579) edini izmišljeni toponim. Samo dejstvo, da gre tukaj za izjemoma še nepojasnjeni toponim, zbuja pomisleke. Ne moremo povsem izključiti možnosti, da gre za še neidentificiran kraj v našem prostoru, v katerem ostaja nepoznanih še 24 poznoantičnih naselbin, ki jih navaja Anon. Ravenn. Cosmographia 4,21; J. Šašel, Alpes Iuliana, AV 21–22, 1970–1971, 33 ss. Sklicevanje avtorja na večje število poročevalcev (»plerique«) o dogodku v Emoni oz. po mnenju drugih (»alii«) v Arhimeji bi moglo biti odraz dokaj razširjene literature o čudežih v tisti dobi (prim. K 559), končno sklicevanje na Korda (31, 4) pa odpira zaenkrat neresljivo vprašanje historičnosti tega pisca, domnevnega avtorja anekdot, poceni zgodb in vsakovrstnih čenč polne zgodovine rimskih cesarjev. Pritegnitev v. Max. kot vira za dogodke v naših krajih l. 238 nas napoti k razmišljanju o virih za zgodovino tega prostora, ki jih je bilo očitno precej, vendar so danes dokončno izgubljeni. Obenem odpira uporaba tega vira vrsto vprašanj v zvezi s tistimi dogodki, katerih potek opisuje Herodijan kot poglobitvi vir drugače. Lippoldov komentar je s svojo preciznostjo in bogastvom tudi za ta vprašanja temeljnega pomena. Povsem obrobnegega pomena sta v tej zvezi dve tiskovni napaki pri pisavi slovenskih krajevnih imen (v K. 410 bi bilo pravilno Logatec in Ajdovščina, tudi na str. 63 op. 24 bi bilo bolj umestno uporabiti slovensko obliko tega krajevnega imena).

Lippoldov »Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta« je eno standardnih del o historiografiji 4. stol. in temeljno delo o prelomnih letih v zgodovini rimskega cesarstva, ko je po propadu severne dinastije za tri leta zavladal prvi vojaški cesar Maksimin Tračan. Knjiga prinaša vrsto pomembnih analiz tudi za zgodovino našega prostora v 3. stoletju.

Rajko Bratož

Andrej Pleterski, **Etnogeneza Slovanov. Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav.** Ljubljana 1991. 97 strani, 8 kart. (Arheo – posebna izdaja)

V seriji publikacij *ARHEO (Arheoloških obvestil)*, ki jih izdaja Slovensko arheološko društvo, je izšla Etnogeneza Slovanov izpod peresa dr. Andreja Pleterskega. Sam avtor je knjigo v uvodnih vrsticah označil z besedami, da »ni niti priročnik, niti učbenik, niti skripta. Še manj je to študija, saj gre v celoti le za bolj (ali manj?) posrečeno kompilacijo.« Vsekakor je pričujoča tema široka in zanimiva za velik krog bralcev, saj zadeva arheologijo (ožje slovensko arheologijo) in druge vede, ki jo proučujejo z drugih vidikov in po drugačnih poteh. V tem delu je predstavljen v obeh arheologa in zgodovinarja, skozi njegovo razumevanje osrednje problematike in možnih interdisciplinarnih povezav. Tako nastali izbor zarisuje polje avtorjevega dojetanja in oblikovanja ključnih vprašanj slovanske etnogeneze, hkrati pa razkriva tudi njegovo poznavanje dosedanjih izsledkov. Navzlic piščevem napotku, »da je mogoče brati knjigo v katerikoli smeri in zaporedju«, bomo v tem prikazu sledili njegovi razvrstitvi besedila na posamezne vsebinske sklope.

Prvi del je posvečen arheološki metodi etnogenetskih raziskav. Na osnovi dosedanje zgodovine raziskav so podana razmišljanja o načelnih vprašanjih, ki se zastavljajo na ravni odnosov in povezav med ozemljem/prostorom, kulturo, jezikom, etnosom in njihovimi manifestacijami na materialnih ostalinah, ki predstavljajo za arheološko vedo poglobitvi vir informacij. Definiranje »arheološke kulture« kot skupka značilnosti, izraženih v arheološkem gradivu na določenem teritoriju v določenem času, je sredi 19. stoletja predstavljalo izhodišče za interpretacijo tega prostora kot etničnega. Takšno poenostavljanje odnosa prostor – kultura – etnos pa ni vzdržalo kasnejših spoznanj, kajti kulturni, politični, ekonomski, jezikovni,

etnični prostor ne sovpadajo nujno v svojih mejah oziroma niso istoznačni. Zato pa se je pojavilo novo vprašanje – kateri so konstitutivni elementi etnosa, oziroma katerim prvnam lahko pripišemo »etnično pripadnost« (ali so to jezikovne posebnosti ali antropološke značilnosti ali politična enotnost ali religiozna skupnost ali materialna kultura itd.). V arheološki vedi se to vprašanje zastavlja kot možnost ali nemožnost opredeljevanja materialnih ostalin z atributi etničnega, socialnega, političnega, religioznega itd. in kaj pomeni arheološka kultura glede na etnos. Iskanje odgovora vidi pisec v analiziranju strukture kontekstov, zajemajoč podatke iz vseh virov (ne samo arheoloških) in ob pomoči računalniške obdelave ter upa, da »proučevanje vzrokov nastanka struktur kontekstov torej morda lahko pokaže sledi etnosa.«

In sedaj k arheološkim metodam proučevanja etnogeneze Slovanov. V tem razdelku so označena iskanja poti od arheoloških virov do razlage izvora in razvoja Slovanov. Z glavnimi tezami so predstavljene retrospektivna, progresivna, strukturna in diskontinuitetna metoda. Zavedajoč se, da arheologija raziskuje problem etnogeneze le parcialno, je avtor namenil precej pozornosti metodam povezovanja arheologije z drugimi vedami – z zgodovino (pisanimi viri), jezikoslovjem, z demografskimi raziskavami, ki jim je zlasti odmeril precej prostora in v podpoglavjih obravnaval ocenjevanje prebivalstva s pomočjo poselitvene analize arheološko bolj raziskanih področij, dotaknil se je izhodišč za demografsko analizo prostora severno od Karpatov, prikazal potek metode in rezultat demografske analize; vključil pa je tudi problem asimilacije in slavizacije.

Prav težnja po celostnem pristupu je pisca vodila, da se je v drugem poglavju povprašal, kaj vedo arheologi o spoznanjih drugih ved glede etnogeneze Slovanov in poskušal dognati, v koliki meri in kako uporabljajo izsledke jezikoslovja, zgodovine (pisanih virov), pa tudi fizične antropologije, palinologije, dendrokronologije. Ugotovil je, da večina običajno pozna le nekatere splošna dognanja, ki jih vse pogosto uporablja kot trdno zunanjo oporo in da si pri proučevanju slovanske etnogeneze največ pomaga z izsledki jezikoslovcev in zgodovinarjev.

Po metodološko naravnanim sklopu vprašanj se je avtor v tretjem razdelku obrnil h konkretni temi – k Baltom, ki sodijo v isto jezikovno skupino kot Slovani, zato po njegovem mnenju »*etnogeneze Slovanov ne moremo razumeti, ne da bi upoštevali tudi baltskega deleža v njej.*« Z arheološke plat je orisal razvoj kultur ob Baltiku in poskušal preko povezovanja jezikoslovnih ugotovitev in analiz arheoloških virov slediti razvoju Baltov.

V četrtem poglavju se je osredotočil na iskanje prve slovanske kulture, na razpoznavanje njenih sestavnih (značaja naselitve in stavb, gospodarstva, načina pokopa) in v tej zvezi obravnaval pojme praške, penkovske in koločinske kulture.

Z razseljevanjem Slovanov nas avtor popelje v čas, ko se začnajo Slovani pojavljati v pisanih virih in ko obstaja možnost opredelitve njihove kulture, kajti tu je problem etnogeneze najbolj oprijemljiv. V naslednjem poglavju nas preseneti s pradomovino Slovanov, kar je zanimiv razpored besedila glede na prejšnje poglavje in nakazuje retrogradno metodo obravnave. Vprašanje izvornege ozemlja ima dolgo in poučno zgodovino, v kateri sta se – kot je razvidno iz piščevih poudarkov – izoblikovala dva pogleda: avtohtonističen in alohtonističen, ob njima pa še nekaj drugih, ki gledajo na ta problem z različnih strani.

Na koncu je v posebnem poglavju strnil podrobnejše razlage nekaterih pojmov, ki jih pogosto srečamo pri prebiranju tovrstnega čtiva in ki jih je potrebno po njegovem mnenju, zavoljo boljšega razumevanja problematike, temeljiteje osvetliti. Tukaj so označena ljudstva kot so Esti, Veneti, Vidivarji, pa praška lončenina in arheološke kulture kot so lužiška, črnjahrenska, lipicka, przeworska, zarubinecka, kijevska, kultura karpatskih gomil, skupina Tornow, Sukow – Dziejcie.

Bralcu, ki se bo lotil knjige po drugačnem vrstnem redu, bo gotovo v pomoč osebno, krajevno in stvarno kazalo kot vodilo pri iskanju željenih informacij. Pisec je v uvodu omenil, da je knjiga nastala iz zbranega gradiva za predavanja študentom arheologije; tem bo služila kot koristen pripomoček pri seznanjanju s problemom etnogeneze Slovanov, pa tudi vsem drugim, ki jih to področje zanima, saj je avtor v njej zastavil vrsto zanimivih vprašanj, od metodoloških do interpretacijskih in jo opremil s slikovnim gradivom, ki ga je s hudomušnimi parobki domiselno izdelala Tamara Korošec.

Sneža Tecco Hvala

Josip Lučić, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba republike*. Dubrovnik 1990. 379 strani (Biblioteka »d«; 14)

Od oktobra 1991, ko se je začela agresija na dubrovniški teritorij, so jugovojska in črnogorski rezervisti zasedli velik del izvenmestnega teritorija nekdanje Dubrovniške republike. Napadalcu so puščali za seboj porušene vasi, dvorce, cerkve, požgane gozdove in gaje, uničene komunikacije. Nekdaj cvetoči predeli Konavelj, Župe, Primorja so opustošeni, prebivalci pregnani. Temu izvenmestnemu teritoriju Dubrovniške republike je posebno pozornost pri raziskavi najstarejše preteklosti posvetil Josip Lučić, eden redkih hrvaških zgodovinarjev, ki proučuje zgodovino Dubrovnika.

Dubrovnici so izvenmestni teritorij postopno širili tako, da so posamezne predele kupovali od sosednjih vladarjev in fevdalcev. Dubrovniška komuna je v primerjavi z drugimi dalmatinskimi mesti imela najbolj dinamičen teritorialni razvoj. Prvotni teritorij dubrovniške komune je obsegal ozek obalni pas in se je imenoval Astarea – kopno. Obsegal je področje od Cavtata do Zatona. Vključeval je Dubrovačko Rijeko, Šumet in Župo.¹ Prvotni teritorij so poleg kopna tvorili še t.i. Elafitski – Jelenji otoki: Šipan, Lopud, Koločep, Sv. Andrija, Daksa in Lokrum.

¹ J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astereje – Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada* do 1366, Dubrovnik 1970; glej mojo oceno *Zgodovinski časopis*, letnik 26/1-2, Ljubljana 1972, str. 64–67.

Iz obrambnih razlogov in potrebe po neposrednem nadzoru glavnih prometnih poti in pomorskih smeri je dubrovaška občina stremela za tem, da spravi pod svojo oblast širša sosednja področja. Sredi 13. stoletja se je prostovoljno podredil Dubrovniku otok Lastovo, pomembno strateško-prometno oporišče sredi Jadranskega morja. Leta 1333 je srbski car Dušan Dubrovniku prodal mesto Ston in polotok Pelješac (Rat) za 8000 perperov in 500 perperov letnega davka. V to prodajo je privolil tudi bosenski ban Stjepan II., ki je imel tedaj Hum v svoji oblasti. Zato je dobil letni davek v višini 500 perperov. Srbski car Uroš I. je leta 1357 odstopil pas ozemlja od Ljute v Župi do Petrovega sela na zahodu. Nova meja je potekala po vrhovih gora nad Župo, Šumetom in Rijeko. S tem je dobila Astarea prirodne meje. V drugi polovici 14. stoletja je Dubrovnik dokončno utrdil oblast nad pomembnim otokom Mljetom, ki je bil do tedaj v posesti tamkajšnjega benediktinskega samostana, a pod vrhovno oblastjo Srbije. Od bosenskega kralja Ostoje je Dubrovnik kupil leta 1399 (Slansko) Primorje – področje imenovano pozneje tudi Nova zemlja (Terra nova). S tem so Dubrovčani teritorialno povezali prvotni teritorij Astareo s polotokom Pelješcem in Stonom. Končno jim je v začetku 15. stoletja uspelo zaokrožiti teritorij še na vzhodu. Leta 1416 so od bosenskega velikaša Sandalja Hranica kupili zahodni del župe Konavle, in leta 1426 še zahodni del z mestom Cavtatom od bosenskega velikaša Radoslava Pavlovića. S tem je bil državni teritorij Dubrovaške republike zaokrožen. Celotno področje navedenega kopna in otokov je danes v okviru dubrovaške občine in pripada republikli Hrvaški.

Čeprav so bili posamezni predeli izvenmestnega teritorija predmet znanstvenega proučevanja nekaterih zgodovinarjev,² je bil celoten zgodovinski prikaz teh predelov precej zapostavljen. J. Lučić si je zadal nalogo, da obdela predvsem najstarejšo preteklost izvenmestnih predelov, le pri nekaterih področjih je segel tudi v novejša obdobja.³ Lahko pa ugotovimo, da je Lučić originalen in najizbrpnejši pri obdelavi časovnega obdobja od konca 13. do začetka 14. stoletja. J. Lučić je namreč eden najboljših in najtemeljnejših poznavalcev najstarejših ohranjenih fondov dubrovaškega listinskega gradiva ter notarskih in kancelarskih knjig.

V knjigi je zbranih 14 Lučićevih razprav, ki obravnavajo izvenmestna področja Dubrovaške republike. Objavljene so v raznih revijah. Razumljivo je, da obravnava v razpravah ni povsem izenačena, vendar so nekatere študije pisane po enotni shemi oziroma konceptu. Rezultati niso le plod temeljitega arhivskega raziskovanja, ampak tudi terenskega dela. Veliko vrednost imajo prispevki s področja zgodovinske topografije. Lučić je veliko pozornost posvetil proučevanju toponimov, hidronimov, kulturnih objektov. Izključno zgodovinski topografiji je namenjena njegova razprava, ki obravnava dubrovaško Astareo. Pri raziskavi toponimov ga zanima prva omemba ter poreklo. Razvršča jih v ilirske, romanske, rimske, slovanske in vlaške. Toponime raziskuje v okviru razprav tudi na otokih Šipanu, Koločepu, Lopudu, Lastovu.

Večji del razprav je razdeljen na naslednja poglavja: političen okvir, zgodovinska geografija s toponomastiko, zemljiško posestni odnosi, gospodarske veje, uprava, etnična struktura prebivalstva. V poročilu o knjigi J. Lučića bom skušal njegove ugotovitve sintetizirati in s komparativnim pristopom opozoriti na specifičnosti na posameznih izvenmestnih področjih dubrovaške komunne.

Najintenzivneje se Lučić ukvarja z zemljiško posestnimi razmerami in agrarnimi odnosi, saj je zemlja predstavljala največjo dobrino. Zanima ga, kako je bila razdeljena zemlja med zemljiške posestnike. Iz razprave lahko ugotovimo, da je obstajala razlika med zemljiško posestnimi razmerami v Astareji oz. na otokih in na novo priključenih ozemljih v 14. oz. 15. stoletju. Na otokih Šipanu, Lopudu in Koločepu je bila zemlja predvsem v rokah plemstva in cerkve oz. cerkvenih ustanov, v manjši meri pa pučanov, obrtnikov ter svobodnih prebivalcev otokov. Posebne razmere so bile na otoku Lastovo. Na podlagi Lastovskega statuta (1310) in notarskih listin je razvidno, da je na Lastovu v 14. stoletju zemlja temelj proizvodnje in glavni vir preživljanja. Otočani posedujejo zemljo kot privatno posest. Poljedelec, neposredni proizvajalec je istočasno tudi lastnik zemlje. Lastovčani so uporno in dolgo vzdrževali takšno stanje v posestnih odnosih. Zato so v XXXVI. poglavju Statuta odredili, da noben Lastovčan ne sme prodati posest, zemljo, vinograd ali hišo tujcu. Ker je posest morala ostati v rokah prebivalcev Lastova, se ni mogel naseliti na otoku noben tujec in si pridobiti imetja. Lastovo je v tem primeru izjemen, saj migracij od zunaj ni bilo.

Povsem drugače je bilo v novo priključenih ozemljih v Konavlih in Primorju. Dubrovaška občina je postala neposredni lastnik zemlje (dominium directum). Zato so tisti, ki so v teh krajih dobili zemljo, uživali le posestno pravo (dominium utile). Niso je smeli odtujiti (prodati, založiti, dati za doto itd.) brez

² I. Živanović, Elafiti (vodič), Zagreb 1986; V. Lisičar, Lopud historički i savremeni prikaz, Zagreb 1931; isti, Koločep nekoć i danas, Zagreb 1932; D. Požek, Otok Lopud, Dubrovački horizonti 28, Zagreb 1988, str. 193–200; A. Marinović, Lopudska »universitas«, Anali Historijskog instituta SAZU, letn. III, Dubrovnik 1954, str. 181–236; Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, Dubrovnik 1980, II 1988; B. Gušić, Mljet, antropogeografsko ispitivanje, 1931; isti, Kako je Mljet pripao Dubrovačkoj Republici, Rešetarov zbornik, Zagreb 1931; I. Dubelić, Povijest otoka Mljeta od najstarijeg vremena do 15. stoljeća, Dubrovnik 1987; M. Grujić, Konavli pod raznim gospodarima od XII. do XV. veka, Spomenik SANU LXVI, Beograd 1926, str. 82–115; Konavoski zbornik I, Dubrovnik 1982 (prispevki J. Lučića, B. Stullija in Z. Šundrića); G. Čremošnik, Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku 1399 i kralj Ostoja, Glasnik Zemaljskog muzeja, letn. 40, Sarajevo 1920, str. 109–126; A. Hrdalo, Kroz poviest i sadašnjost Dubrovačkog primorja, Dubrovački horizonti 21, Zagreb 1981, str. 63–69; N. Zv. Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata (Pelješca), Split 1921; isti, Poluostrvo Rat (Pelješac), Srpski etnografski zbornik SANU, letn. 23, Beograd 1922; V. Foretić, Kada je i kako Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika, Pelješki zbornik, Dubrovnik 1976, str. 81–83; isti, Kroz prošlost poluotoka Pelješca, Spomenik Gospe od anđela u Orebićima 1470–1970; V. A. Trpković, Oko ustupanja Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326–1333), Istorijski glasnik I, Beograd 1963, str. 39–60; P. Glunčić, Iz prošlosti grada Stona XI–XIX vijek, Spomenik SANU, 23, Beograd 1922.

³ Od naselitve Slovanov do konca 13. stoletja je Lučić obdelal Pelješac (do 1333) in Lastovo; od najstarejših časov do konca 13. stoletja: Šipanu, Koločep-Lopud, Slansko Primorje (do 1399), Župa (do srede 14. stoletja); od najstarejših časov do 1808: Lokrum, Konavle; od priključitve do 18. stoletja: Slansko Primorje.

določenih razlogov, ki jih je pa moral odobriti Veliki svet. V Konavlih je vlada po priključitvi prvotnim prebivalcem odvzela zemljo, lastniki pa so postali odvisni ali polodvisni kmetje, podrejeni dubrovniškim plemičem. Temu so se upirali vlasteličiči, ki so imeli lastno zemljo (carino) in imeli na njej podložnike kot delovno silo. Upirali so se, da bi postali kmetje dubrovniškega plemstva. Na tem področju je vlada popustila in je 66 družinam vlasteličičev dovolila, da še naprej uživajo in obdelujejo lastno zemljo (3–12 zlatič). Precej strožji režim do staroselcev je veljal v Primorju. V času vojne med kraljem Ostojem in dubrovniško komuno leta 1403 do 1405, je Ostoja hotel Dubrovčanom odvzeti prodano ozemlje. Mnogi kmetje in pripadniki nižjega plemstva so pobegnili. Po uspešno zaključeni vojni pa vlada ni dovolila, da bi se vrnili. Bil je to izraz nezaupanja do njihove lojalnosti. Pri ponovnem naseljevanju je vlada vršila popoln nadzor. Kasneje je, podobno kot v Konavlih, celo preprečevala, da bi se naseljevali prebivalci iz drugih knežij dubrovniške komune. Ker se je vlada bala, da bi staroselci »baštiniški«, tj. mali plemiči (didiči), ki so imeli v Primorju svojo posest, delali težave, si je dubrovniška občina njihovo posest enostavno prisvojila. Zato je vlada 12. avgusta 1399 ukazala, da se morajo do srede oktobra vsi mali plemiči izseliti.

V Konavlih je vlada razdelila obdelovalno površino na 37 decenov. Vsak decen je imel 10 delov (partes), vsak del pa se je delil na 4 četrtine (quarte). Četrtnina je bila najmanjši del, ki ga je nekdo lahko dobil. Znašala je od 6 do 9 zlatič površine (zlatica, imenovana tudi solad, je bila osnovna dubrovniška mera za površino; preračunana v današnje mero je pokrivala 1678 m²). Pretežni del obdelovalne zemlje je vlada razdelila med plemstvo, manjši del pa so dobili pučani in cerkev. Kako je bila opravljena delitev zemlje in koliko jo je kdo dobil in kje, je zapisano v rokopisu Matice (Liber rubeus). Zemljo v Slanskem Primorju so posebni uslužbenci izmerili na 290 delov. 242 delov je bilo razdeljenih med plemstvo (83%) in 48 delov med pučane (17%). Po en solad je dobila vsaka od 15 cerkvic za pokopališče. Ničče pa ni dobil svojega dela zemljišča na enem mestu, ampak so bile parcele raztresene po celotnem ozemlju. Delitev zemlje je bila zapisana v posebnem kastatiku. Največja posest na Šipanu je obsegala 8–11 zlatič, kar odgovarja 13,5 do 18,5 ha.

Agrarni odnosi niso bili povsod enaki. Na področju Astartee in na Elafitskih otokih so prevladovali kolonatski odnosi z določenimi specifičnostmi. Lastovo je ohranilo nekatere posebnosti. V na novo priključenih področjih, kot so Pelješac, Primorje in Konavle, so bile ohranjene posebne oblike podožniških odnosov. Župski kmet (Astarea) ni imel lastne zemlje. Obdeloval je tujo, predvsem plemiško zemljo. Z lastnikom zemlje je kmet sklenil pogodbo. Zakup je bil kratkoročen ali dolgoročen. Če je moral kmet kultivirati zemljo, je bil osvobojen plačevanja dajatev, dokler zemlja ni dala plodov. To je prišlo do izraza predvsem pri saditvi vinograda. Ko je vinograd začel dajati plodove, je moral kmet dati del pridelkov, običajno polovico. To se je imenovalo naturalni zakup, kmet pa se je pri tem odnosu imenoval napoličar. Če je lastnik zemlje dal kmetu hišo ali zemljo, da na njej zgradi hišo, in solad zemlje za ohišnico, ki jo je obdeloval za svoje preživljanje, je moral kmet opraviti tlako določeno število dni na gospodarjevi carini (alodu) in dati darove v naturi. Kmet, ki je stanovel v gospodarjevi hiši in je tlačani na gospi, se je imenoval podložnik. Če je vzel kmet zemljo v zakup in gospodarju plačal letni denarni iznos po dogovoru, imamo opravka z denarnim zakupom. Značilno pa je, da je bil kmet, ne oziraje se na obliko podrejenosti oziroma vezanosti, osebno svoboden.

Na Šipanu je Lučić ugotovil, da je položaj zakupnika zemlje na cerkvenih posestvih težji kot na svetnih. Cerkvenim ustanovam je bolj odgovarjalo sprejemati letni denarni zakup (afit) kot pa pridelke. Plemstvo je imelo drugačen interes. Denar je pridobilo v trgovini in pomorstvu, medtem ko mu je primanjkovalo prehrabnenih artiklov. Zato na plemiških posestvih prevladuje naturalni zakup. V agrarnih odnosih je Lučić ugotovil na cerkvenih posestvih na Šipanu čiste primere podložniških odnosov. Ta ugotovitev spreminja sliko agrarnih odnosov na prvotnem področju dubrovniške komune. Ovržena je trditev Dragana Rollerja,⁴ da pred 14. stoletjem na področju dubrovniške komune ni bilo podložniških odnosov. Podobne razmere v agrarnih odnosih so veljale tudi na otokih Lopudu in Koločepu.

V na novo priključenih ozemljih (Konavle, Primorje) so se uveljavile tiste oblike agrarnih odnosov, ki so bili značilni za ostale predele dubrovniške republike, čeprav prevladuje podložniški odnos. Na prehodu iz 18. v 19. stoletje je prišlo v Konavlih celo do upora kmetov zaradi povečanega pritiska zemljiških posestnikov. K umiritvi kmetov je vplivala vlada leta 1800 z objavo novih norm kmečkih obveznosti.

Na vseh področjih dubrovniške republike so prevladovale skoraj iste gospodarske veje. Poljedelstvo je bilo povsod razvito, čeprav ne enako intenzivno. Poleg žit so sadili tudi razne povrtnine. Zelo je bila na nekaterih področjih razvita sadjereja. Donosna je bila gojitve oljk. Veliko pozornost je vlada posvečala vinogradništvu. Vendar je bilo vinogradništvo intenzivno razvito v Astarteji in na otokih. Pri prometu vina pa so bile določene omejitve. Otočani niso smeli izvažati vino v mesto. Poseben režim je vladal v Konavlih in v Primorju. V Konavlih je vlada odločala, kaj sme kdo saditi in sejati. Zaradi nevarnosti konkurence v proizvodnji vina je vlada prepovedala na novo saditi vinograde v Konavlih in Primorju. To je koristilo predvsem plemstvu, največjim lastnikom vinogradov na otokih in Astarteji. Hiperprodukcija vina bi lahko povzročila padec cen, kar pa ni bilo v interesu plemstva.

Pogoji za živinorejo so bili povsod ugodni. Na nekaterih področjih (Konavle, Koločep, Župa) so bili določeni skupni pašniki in napajališča. Pomembno je bilo tudi izkoriščanje gozdov, le v Primorju je bila prepovedana sečnja dreves. Na Koločepu so izvažali les za potrebe apnenic v Župi. Mljet je moral prevzeti obveznost oskrbe lesa za peči, ki so izdelovale opeko v Kuparih. Čebelarstvo je bila pomembna panoga na Pelješcu in Župi. Na otokih so se prebivalci ukvarjali z ribištvom. V Župi so prebivalci trgovali z gnojem in bili lastniki mlinov. V Konavlih pa je bilo privatnikom prepovedano graditi mline ali imeti v lasti stope za lan in valjalnice za volno.

⁴ Dragan Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, sv. 5, Zagreb 1955.

J. Lučić je opravil zelo zanimivo raziskavo, ko je sledil migracijam prebivalstva izvenmestnih področij v Dubrovnik. Iz otokov, Primorja, Konavel, Župe so prihajali posamezniki v mesto po trgovskih poslih, sklepali kreditne pogodbe, stopali v uk v razne obrtne panoge, postajali hišna služinčadi in jemali zemljo v zakup. Izredno dolga je lista prebivalcev Pelješca in Stona, ki so še pred vključitvijo tega področja v okvir dubrovniške komunne prihajali v Dubrovnik in se vključevali v njegovo življenje. Pri tem naštevaju imen zanima Lučića še eno vprašanje. Etnična pripadnost prebivalcev dubrovniških izvenmestnih področij. V to analizo je vključil tudi spiske lastnikov in zakupnikov zemlje na različnih področjih. Ugotovil je, da je večina prebivalstva izvenmestnih področij slovenskega izvora ter da so ostanki romanskega prebivalstva zelo maloštevilni. Zanimiva je specifičnost, ki jo je odkril na otoku Šipanu. Protislovnost je v tem, da na Šipanu prevladuje slovenska onomastika, medtem ko je toponomastika ostala v pretežnem številu toponimov romanska.

Posebno pozornost je posvetil J. Lučić obravnavi uprave na izvenmestnih predelih. Kljub centralizirani oblasti je bila uprava v okoliških predelih poverjena knezom, ki so se imenovali podeželski knezi (comes – v razliko od dubrovniškega kneza – rector). Teritorialni obseg njihove uprave se je imenoval kneštvo, knežija (comitatus, contea). Na posameznih strateških točkah je bila oblast poverjena kapetanom (katepanom, capitano). Na ta način je bila izvedena v nekem smislu decentralizacija državne uprave. Knežije so bile naslednje: Lastovo, Mljet, Rat s Stonom, Primorje, Šipan, Lopud s Koločepom, Župa in Konavli; kapetanati pa so bili: Cavtat, Janjina in Trstenica. Otok Šipan je bil največji med Elafiti, zato je bil tudi sedež kneštva Treh otokov. Od 1410 do 1493 je šipanski knez opravljal tudi na otoku Mljetu upravno-sodno oblast. Leta 1457 je prišlo do upravne spremembe. Uprava Treh otokov se je razdelila na knežijo Šipan in knežijo Lopud s Koločepom. To je trajalo do leta 1669. Nato je prišlo do ponovne združitve v eno knežijo s sedežem uprave na Lopudu. Tudi uprava v Župi je doživljala določene spremembe. Čeprav je bila del kneštva Astaree, so Župo upravljali neposredno iz mesta. Od druge polovice 14. stol. do druge polovice 16. stol. je Župo upravljal podknez. Takrat pa je Svet naprošenih sklenil, da se obnovi knežija v Župi.

Posebno pozornost namenja J. Lučić narodnim zborom na Šipanu, Lopudu, Koločepu, Mljetu, Primorju in Župi. Vsak knez, čigar mandat je trajal 6 mesecev, je moral ob prevzemu oblasti sklicati narodne zборе. Zbrali so se predstavniki kaznačin⁶ in tisti prebivalci, ki so morali sodelovati. Na zborih so volili lokalne uslužbence, se seznanili s splošnimi predpisi, ki so se imenovali kapituli,⁵ in posredovali vladne odredbe. Kapituli so odražali gospodarsko stanje na posameznem področju, so pa navedene predvsem pravice in dolžnosti prebivalcev, govora pa je tudi o prekrških in kaznih. Pomemben uslužbenec v knežijah je bil kancelar, ki je vodil pisarno. Odredbe kneza in različne privatno-pravne pogodbe je zapisoval v različne kancelarske in notarske knjige. Žal je velik del arhivov knežij uničenih ali poškodovanih.⁷

Po konceptu in načinu obdelave arhivskega gradiva izstopajo otok Lastovo, otok Lokrum in polotok Pelješac s Stonom. Skušal bom opozoriti na nekatere značilnosti te obravnave. O otoku Lastovu obstaja sicer zelo raznovrstna literatura o njegovi zgodovini, vendar glede političnega razvoja in predvsem podrejenosti otoka prevladuje precejšnja neizenačenost pogledov posameznih avtorjev.⁸ J. Lučić se je odločil, da na podlagi objavljenega in neobjavljenega arhivskega gradiva prikaže svoj pogled na srednjeveško preteklost Lastova v časovnem obdobju od 7. do konca 13. stoletja. Zavrača Čremošnikovo tezo, da je Lastovo v 13. stoletju pripadalo Raški. G. Čremošnik med drugim navaja, da je na Lastovu v tem času bila uveljavljena cerkvena liturgija vzhodnega obreda, v javnosti pa naj bi se uporabljala cirilska pisava. Čeprav je Čremošnik prvi objavil vrsto novih, neznanih detajlov iz zgodnje srednjeveške preteklosti Lastova, se Lučić s to njegovo ugotovitvijo ne strinja. Lastovo naj bi bilo – tako meni Lučić – po političnem statusu del ogrsko-hrvaškega kraljestva. Čeprav je otok Andrej II. dodelil krškim knezom, si je Lastovo zelo zgodaj priborilo določeno avtonomijo. Vsekakor pa se je Lastovo sredi 13. stoletja, zanesljivo pa leta 1272, prostovoljno podredilo dubrovniški občini pod pogojem, da se ohranijo stari običaji.

Ko obravnava Lučić Pelješac s Stonom, daje zelo splošen političen okvir za obdobje od prihoda Slovanov v 7. stoletju do vključitve v dubrovniško komunno. Vojaško so Dubrovčani v soglasju z bosenskim banom Stjepanom II. Kotromanićem osvojili Pelješac že leta 1326. To priključitev so z listinami potrdili leta 1333. Ker je bil Pelješac od 12. do 14. stoletja pod neposredno oblastjo humskih knezov in županov, posredno pa pod oblastjo raških vladarjev, je morala dubrovniška občina z listinami zagotoviti pogoje za svobodno delovanje trgovcev na tem področju in njihovo varnost. Mednarodne pogodbe so tudi zagotavljale zaščito pomorskega in kopenskega prometa ob Pelješcu. Stonsko pristanišče in zaliv so bili že pred

⁵ J. Lučić objavlja naslednje kapitule: Šipan – 1802, Lopud, Koločep – 1656, 1727, 1730 (le Koločep), 1733, 1796, 1806; Mljet – 1589–1597 (dopolnila), 1603, 1651 (dopolnila), 1743 (poročila sindikov 1630, 1705, 1774); Primorje – 1611, 1773 (poročila sindikov 1778); Župa – 18. stoletje.

⁶ Kaznačine so teritoriji, ki obsegajo eno ali več vasi z okolnimi zaselki. Bile so osnovne teritorialno-upravne enote v knežijah Konavle, Župa, Primorje in Pelješac. Istočasno so bile tudi davčne enote. Upravljali so jih kaznaci, kmetje s tega področja (v Primorju je bilo npr. 39 odn. 38 kaznačin).

⁷ Stanje arhivov v izvenmestnem področju: Šipan: dve notarski knjigi – Diversa Giupanna, 1688–1814, Lamenta di Giupanna, 1589–1814; Mljet: 192 knjig iz različnih notarskih serij (7) od XV. stol. dalje; Lopud: dve notarski knjigi – Lamenta insule Mediae, Diversa dell'isola di Mezzo (od 18. stol. dalje); Lastovo: v Histor. arhivu posebna 91. serija – Diversa cancelariae di Lagusta; Konavli: spisi pisarne so zgoreli na začetku 19. stoletja; Primorje: pisarna, ustanovljena leta 1447. Ohranjenih je 192 zvezkov različnih serij. Malo katera dubrovniška knežija ima ohranjeno tako bogato dokumentacijo svoje preteklosti. Zato je velika škoda, da se doslej ni nihče lotil izčrpe obravnave tega gradiva.

⁸ G. Čremošnik, Notarske listine sa Lastova, Spomenik SANU, XCI, Beograd 1939, str. 3–61; isti, Notariat Lastova u srednjem veku, JIC V, sv. 1–2, Beograd 1939, str. 40–103; M. Lucianović, Lastovo u sklopu Dubrovačke republike, Anali Histo-rijskog instituta JAZU, III, Dubrovnik 1954, str. 253–295; K. Jireček, Istorija Srba, I, Beograd 1952, str. 118, 179; V. Foretić, Lastovo, Pomorska enciklopedija 4, Zagreb 1957, str. 616–617; P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, I, Zagreb 1950, str. 219–221; P. Šimunović, Onomastičko istraživanje Lastova, Filologija 6, Zagreb 1970, str. 247–264 s karto; C. Fisković, Lastovski spomenici, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 16, Split 1966, str. 5–152.

priključitvijo vključeni v dubrovniški komunalni teritorij v carinskem smislu. Gospodarski stiki in migracije prebivalcev Pelješca in Stona v Dubrovnik so bili zelo intenzivni.

Lokrum je bil najbližji otok, ki je ščitil mestno pristanišče in ladje pred uničujočimi udarci vetra in valov. Predstavljal pa je tudi obrambno predstražo. V zgodovini se prvič pojavi leta 1023, ko sta dubrovniški nadškof Vital in načelnik mesta Lampridij darovala duhovniku Lavu in benediktincu Petru otok z namenom, da tam zgradita samostan. Kot samostanska posest je otok dosegel avtonomnost in eksteritorialnost na cerkveno-državnem področju. Benediktinci so sprejeli obvezo, da vzdržujejo ubožnico in kasneje tudi karanteno. Odnosi med dubrovniško vlado in opatom benediktinskega samostana so bili sicer urejeni s statutom, vendar je večkrat prihajalo do sporov.

Posamezne razprave so opremljene z obsežnim znanstvenim aparatom. V mnogih opombah objavlja J. Lučić arhivsko gradivo v latinskem jeziku. Pri obravnavi preteklosti Konavel in Župe dodaja avtor le spisek uporabljene literature. Zelo bogato arhivsko gradivo pa objavlja J. Lučić v dodatku k posameznim razpravam. V latinščini so predstavljeni kapituli na Šipanu, Lopudu in Koločepu, Mljetu ter Primorju. Nadalje so zanimiva poročila sindikov na Mljetu in Primorju, ki so preverjali izvajanje kapitulov. Objavljene so tudi odredbe o ribarjenju (Šipan, Koločep), o prepovedi razkošnih svadbenih gostij (Koločep), o oskrbi opekarn v Kuparih z lesom (Mljet). Zelo izčrpni so spiski uslužbencev podeželskih knezov v posameznih vaseh (Primorje) in skoraj popolni spiski knezov (Primorje, Župa). Le pri Župi je dodan popis rodbin (po kaznačinah), ki so leta 1776 plačale travarino. Objavljen je tudi izbor dokumentov, ki ponazarjajo značilnosti razvoja polotoka Pelješca in Stona do leta 1333 (živinoreja in čebelarstvo, vključevanje v obrt, trgovske družbe in trgovina, jamstva, dota, različne pogodbe hišne služinčadi). Vsi dokumenti so prevedeni v hrvaščino.

Razprave J. Lučića, ki so sedaj zbrane v knjigi na enem mestu, so tehten prispevek k boljšemu poznavanju razvoja izvenmestnih področij dubrovniške republike. Predvsem velja to za obdobje od konca 13. do začetka 14. stoletja. Gre za čas najstarejših ohranjenih arhivskih knjig dubrovniškega arhiva. Odpira pa avtor celo vrsto vprašanj, ki bodo verjetno sprožila tudi polemičen odziv ali celo nasprotovanje. Tu mislim predvsem na metodološki pristop pri obravnavi posameznih vprašanj, na pojasnjevanje političnih odnosov z oblastmi v zaledju Dubrovnik, tolmačenje agrarnih odnosov in opredelitev etnične strukture prebivalstva. Objava gradiva pa brez dvoma predstavlja korak naprej.

Ignacij Voje

Hermann Wiesflecker, **Maximilian I. Die Fundamente des habsburgische Weltreiches**. Wien, München : Verlag für Geschichte und Politik, R. Oldenburg Verlag, 1991. 424 strani.

Pisanje biografije, opisa življenja od rojstva do smrti, je zelo zahtevno zgodovinarsko delo. Objektivni čas namreč odtaka premočrtno samo kot fizikalna kategorija, sicer pa ima vsako časovno odštevanje življenja svoj ritem in svojo posebnost. Če se neka človeška usoda znajde v prelomnem času in to prelomnost tudi sama sooblikuje, je zgodovinarjevo delo še težje. Zgodovinar se tu ne sreča samo z razdvojenostjo dobe, ampak pri obravnavi določene ključne osebe tudi z njeno razdvojenostjo. Ne dobe in ne »zunaka« zato brez dolgotrajnega in natančnega raziskovalnega dela ne moremo razumeti. Popolnoma razumeti in doumeti posameznika, ki v povsem drugem času odstopa od običajne povprečnosti, pa verjetno sploh ni možno. Ta nikoli dorečena dokončnost o minulem-preteklem življenju je sicer zgodovinarjem trajen izziv in vabilo, toda tisti, ki se bo lotil biografije cesarja Maksimilijana I., bo skorajda povsem razorožen. Morda bo »izumil« nov metodološki pristop, vendar je le malo verjetno, da bo dobila obravnavana podoba drugačen odtenek v barvni pestrosti zgodovinskega raziskovanja. Seveda je vnaprejšnje odrekanje uspeha nekemu raziskovalnemu načrtu nespametno, toda v izraženi dvom nas sili samo delo Hermanna Wiesfleckerja. Avtor pričujoče biografije je namreč dovršen del svojega dolgega in plodnega življenja posvetil prav raziskovanju življenja Maksimilijana I. in njegove dobe (o tem glej M. Holleger–W. Watzenig, *Verzeichnis der wissenschaftlichen Arbeiten Hermann Wiesfleckers und der Arbeiten seiner Schüler zum Themenbereich Maximilian I. Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag*. Hrsg. W. Höflechner et al., Akademische Druck – u. Verlagsanstalt, Graz – Austria 1983). Napisal je obsežno biografijo v petih knjigah (preko 3000 tiskanih strani) in bil mentor preko devetdesetim (!) disertacijam, ki obravnavajo cesarja Maksimilijana I. in čas, ko je potapljajoči fevdalizem prehajal v zgodnje novoveško obdobje.

Maksimilijan I. (1459–1519) je bil protislovna oseba, polna spreminjajočih razpoloženskih stanj, rešen in pobožen, poln fantazije, solza, usmiljenja, humorja, ljubezni, pa brezobzirnega nasilja, jeze in sovraštva. Branje nam odkriva cesarjevo notranjost, njegove misli, čustva in želje, pa njegovo naklonjenost do umetnosti ter njegovih idej in realni svet uspehov in porazov. Seveda dobimo s tem in ob tem vpogled v zgodovinsko okolje celotnega obdobja, katerega je cesar preživljal in sooblikoval. Spoznamo njegovo bližnjo okolico: družino, svetovalce, uradnike, poveljnike, njegove učitelje in umetnike; spoznamo tudi njegovo daljnjo okolico, ki se kaže ne samo v zunanjih vojnah in neskončnih pogajanjih, ampak tudi v notranjih razpravah z državnimi stanovi, volilnimi knezi, knezi, denarniki, meščani in kmeti. Celotno obdobje se razumljivo kaže tudi v protislovju časa samega, to je v nasprotju med starim in novim razumevanjem življenja. Avtor nam preko časovnega reliefa stke pajkovo mrežo in v njeno središče postavi glavnega akterja. V različni oddaljenosti od središča dobijo zgodovinski treslaji v njem svoj odmev in obratno – pobude v središču dobijo različen odziv na obrobju. Niti, ki se križajo, imajo svojo logiko in utemeljitev.

Dogajanje je tako pojasnjeno iz različnih strani in smeri. Vse je v medsebojni povezanosti, vse pojasnjuje središče in iz njega je pojasnjena bližnja in daljna okolica.

Iz knjige je razvidna predvsem trojna politika, ki jo je moral voditi cesar Maksimilijan I. Uravnovežiti je moral notranje razmere v rodbini in v dednih deželah, uravnovežiti razmere v cesarstvu ter uravnovežiti položaj dinastije in cesarstva do drugih evropskih držav, predvsem do sovražne Francije in Turčije ter do Italije. V to realnost pa je sodila tudi velika cesarjeva ideja o družini krščanskih držav. Z družinsko pravnimi zvezami naj bi povezal, vključno z Novim svetom, vse evropske države. Krščanski svet naj bi se končno združil proti nevernikom, zasedel Konstantinopol in Jeruzalem ter obnovil Bizantinsko cesarstvo. Ponovna združitve vzhodnega in zahodnega krščanskega cesarstva naj bi pripeljala do »svetovnega« miru. To »globalno« vizijo, ki je pripadala idejam starega sveta – viteštva, pa je moral Maksimilijan stalno prilagajati v soočanju s prihajajočo novoveško stvarnostjo. Razkorak je premoščal z vojno, koalicijski in poročnimi pogodbami. Prav slednje so prinesle trajnejše rezultate. Na tem mestu je treba povedati, da pregovor »Bella gerant alii, tu felix Austria, nubes!«, ki meri seveda na Habsburžane, dejansko največkrat izraža zavist tistih, ki ga izrekajo. Poroke, ki so nosile političen vpliv, zavarovan s pridobljeno materialno osnovo, so bile namreč igre vseh evropskih rodbin ne glede na stan. Na nivoju porok, ki so odločale o vojvodskih in kraljevskih časteh ter nenazadnje posredno tudi o cesarski kroni, je bila habsburška hiša samo najuspešnejša. V knjigi je predstavljena igra porok, ki so jih Habsburžani zelo skrbno načrtovali in izpeljevali. Sorodstvene povezave na najvišjem nivoju so odločale o usodi celih dežel, o vojni in o miru ter o spreminjanju obstoječega ravnotežja v sami Evropi. Že poroka Maksimilijana z Marijo Burgundsko je močno spremenila razmerje sil. Združitve habsburške in burgundske hiše je na eni strani ogrožala Francijo, na drugi strani pa precej načela moč stanov v samem nemškem cesarstvu. S poroko sina v Španijo je Maksimilijan zagotovil dinastiji špansko dediščino, s poroko vnuka po ustvaril pogoje za pridobitev ogrske, češke in hrvaške krone.

Vzponi in padci, ki jih je doživljala Maksimilijanova politika, cesarja niso potisnili v nekakšno resignacijo, izčrpanost ali stopicanje na mestu, ampak mu je neprestani boj dejansko krepil samozavest, da vztraja pri uresničitvi političnih vizij. Univerzalna monarhija od Moskve do ozemelj, ki so jih prinašala nova odkritja pomorskih nemirnežev in pustolovcev, je obsedala njegovo domišljijo. Realnost pa ga je silila v premişljene korake. Celo življenje je imel pred svojimi političnimi očmi Evropo, pri čemer se je izkazal kot neutrujen pogajalec, vojskovodja in oblikovalec najrazličnejših koalicij. Prav zaveznitstva so prikazana v knjigi ilustrativno kot tista oblika sodelovanja, ki nima nikakršne trajne vrednosti. So zgolj gola hladna politična računica določene stranke, kako obdržati najmanj obstoječi položaj, oziroma ga v razmerju do drugih izboljšati. Tako je tudi Maksimilijanova vzhodna in zahodna politika, ki je imela sicer v njegovih načrtih skupni imenovalec, nihala. Nekje do začetka 16. stoletja je imel bistveno prednost zahod, potem pa, ko je bila po dvajsetih letih vojn s Francijo v Italiji bitka izgubljena, je v ospredje stopila vzhodna usmeritev. Ta je kasneje rodila trajnejši uspeh. Maksimilijanova usoda je bila namreč ta, da je velike uspehe pripravil, ne pa tudi doživel. Zgodovinarji mu pripisujejo poseben političen dar – slutnjo tistega, kar prihaja.

Za dosego svoje univerzalistične politike, ki se je izčrpavala v boju za prvenstvo v Evropi, je Maksimilijan I. potreboval ogromna finančna sredstva, ki pa jih je lahko dobil v največji meri le v dednih avstrijskih deželah. Avstrijo, ki je bila umetna dinastična tvorba, sestavljena iz različnih samostojnih dežel, je medsebojno povezal, s tem da je izvedel obsežne upravno-politične reforme. Izgradnja »hišne« moči v avstrijskih deželah pa je bila Maksimilijanu predvsem sredstvo za povečanje finančnih virov in s tem sredstvo za uresničitev njegove velike »svetovne« politike. V tem je bil velik paradoks: tisto, kar je želel cesar zapustiti potomcem, se ni uresničilo (vojne so požrle vsa sredstva in pustile avstrijskim deželam ogromne dolgove), tisto pa, kar je vzel v roke kot aktualno orodje (upravno-politične reforme, centralizacija, uradništvo), s katerim je hotel zagotoviti potomcem ogromno dediščino, je ostalo. Utopične ideje cesarja seveda zaradi realnosti niso bile nikoli izvedene, vendar pa so prinesle velike spremembe. Na gugalnici zgodovine je ostala upravno-politična zasnova novoveške države, špansko-avstrijsko cesarstvo, habsburška dominacija v cesarstvu in pogoji za oblikovanje obdonavske monarhije. Prav konceptu obdonavske monarhije so v stoletjih po Maksimilijanovi smrti sledili praktično vsi in nihče se mu ni odpovedal do propada v 20. stoletju. Maksimilijanovo življenje tako lahko merimo povsem jasno po bogastvu idej, po njihovi uresničitvi in po njihovi vrednosti za svet, ki mu je sledil. Če se zgodovina in z njo življenje odvijata v igri menjav idej in resničnosti, to lahko povsem nazorno spoznamo prav iz knjige, ki je pred nami.

V svojih petih knjigah (Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit) je Hermann Wiesflecker, kot pravi sam, predstavil »dogodkovno zgodovino vse do najmanjše podrobnosti, saj brez določenih posameznosti ni moč razumeti celote, brez natančnega poznavanja celote pa ni možno dati nobene prav izmerjene ocene.« Knjigam, namenjenim stroki, je sledila pričujoča, ki je namenjena širšemu krogu poznavalcev in ljubiteljev zgodovine. Toda prav omejenost obsega je privedla, da je Theatrum mundi z glavnim protagonistom pred nami v zgoščeni in intenzivni obliki, pri čemer je bralcu (tudi strokovnjaku) veliko lažje prepoznati glavno osebo in poudarke obravnavanega časa kot pa pri obsežnem petdelnem delu. Knjiga je torej sok – je avtorjeva objektivizirana ocena lastnega dela in seveda predvsem dobre ter osebe, o kateri piše – je sinteza sinteze.

Sette città jugo-slave tra Medioevo e Ottocento: Skopje, Sarajevo, Belgrado, Zagabria, Cetigne, Lubiana, Zara, A cura di Sergio Anselmi, Sedam jugoslavenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX stoljeća: Skopje, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Cetinje, Ljubljana, Zadar. Uredil Sergio Anselmi. Ancona 1991, 243 strani.

V zborniku je v dvojezičnem besedilu objavljenih osem razprav o sedmih mestih, ki so jih pripravili avtorji iz nekdanje SFRJ po posebnem vprašalniku. Na seminarju, ki je trajal 26. in 27. septembra 1989 v bogatem in lepo urejenem Muzeju za zgodovino spolovinarstva (Museo della Mezzadria) v Senigalliji, so sodelovali z referati A. Matkovski, Univerza Skopje, R. Petrović in I. Tepić, Univerza Sarajevo, Lilijana Aleksić-Pejković, Univerza Beograd, I. Karaman in T. Raukar, Univerza Zagreb, R. Pajović, Istorijski institut Titograd (danes Podgorica) in J. Peršič, Univerza Ljubljana.

Pobudo za seminar je dal in ga tudi organiziral Inštitut za gospodarsko zgodovino in sociologijo Univerze v Anconi, ki ga vodi prof. S. Anselmi. Sam seminar in njegova vsebina se tesno povezujeta z že več desetletij trajajočimi proučevanji zgodovinskih povezav dežel na obeh straneh Jadranskega morja. Vanje so se vključevali mnogi zgodovinarji iz Italije in nekdanje Jugoslavije. Sodelovanje, ki je dalo številne znanstvene rezultate iz različne obravnavane problematike, je teklo predvsem po dveh linijah. Prva je bila organizacijsko povezana z delom italijansko-jugoslovanske komisije za zgodovino (predsednika z italijanske strani sta bila prof. Franco Valsechi in prof. Rodolfo Mosca, jugoslovanski del komisije pa so zapovrstjo vodili profesorji Jorjo Tadić, Fran Zwitter in Rade Petrović). Velik del razprav z desetih šestankov, ki so potekali izmenično v Italiji (Milano, Taormina, Firenze, Reggio Calabria, Roma) in v Jugoslaviji (Dubrovnik, Beograd, Sarajevo, Ljubljana in Hercegnovi) so bili objavljeni v raznih jugoslovanskih in italijanskih zgodovinskih revijah. Druga linija rednega sodelovanja so bili kongresi, ki jih je pod okriljem znanstvenega komiteta Študijskega centra za jadransko zgodovino in kulturo vsebinsko pripravil, organiziral in vodil prof. Pier Fausto Palumbo iz Rima. Na šestih kongresih v letih od 1971 do 1987 so bili poleg italijanskih med najštevilnejšimi predavatelji prav zgodovinarji iz jugoslovanskih dežel.¹ Po obeh linijah so se obravnavali predvsem naslednji problemi: politični in diplomatski, gospodarski, posebej trgovske povezave, religiozni in demografski ter kulturni in umetnostni; vsi s posebnim ozirom na povezave in vplive med deželami na obeh jadranskih obalah.

Poleg teh dveh, vsekakor najpomembnejših, so obstajale tudi še druge raziskovalno znanstvene povezave, med njimi je posebej poudariti tiste, ki jih je spletel prof. S. Anselmi. Že leta 1976 je organiziral mednarodni simpozij o povezavah vzhodnojadranske obale z Markami od 13. do 19. stoletja.² Nato je sodeloval na zasedanjih italijansko-jugoslovanske komisije zgodovinarjev in na Palumbovih kongresih. Ob delu na fakulteti je posebej proučeval gospodarske razvojne tokove na območju Jadranskega morja, obravnaval vlogo slovanskih imigrantov v osrednji Italiji, zlasti v Markah in Umbriji, prikazal gospodarski pomen Dubrovnika v 16. stoletju tudi v Markah in posebej v Anconi itd.³; ob tem je bil pogost gost v arhivih in knjižnicah na naši strani Jadranskega morja. Pogosto je vabil strokovnjake iz jugoslovanskih univerzitetnih središč kot predavatelje na svojo fakulteto v Anconi, dalje na sodelovanje pri študijskem procesu in znanstvenih temah. Tako je bil eden izmed pobudnikov projekta »L'Adriatico e il mondo danubiano – balcanico : scambi, mercati, consumi nei secoli XIV–XX« pod vodstvom prof. A. di Vittorija iz Barija. V okviru tega projekta je ob sodelovanju prof. R. Petrovića, ki je predlagal referente, pripravil 1989, leta zgoraj omenjeni seminar.

Referenti so svoja besedila pripravili po vnaprej posebej pripravljenem vprašalniku, katerega poglobilni cilj je bil: opozoriti na poglobitvene probleme, ki naj bi bili zanimivi za italijanske zgodovinarje, in hkrati v čim večji meri poenotiti vsebino obravnave. Seminar je nato pokazal, da je bilo slednje mogoče le deloma doseči. Zgodovinski razvoj in problematika posameznih obravnavanih mest sta bili preveč različni. Po nastanku in razvoju so izbrana mesta pripadala različnim zgodovinskim okoljem in različnim državam ter so živela v povsem drugačnih kulturnih in civilizacijskih sredinah. Ena so nastala že zgodaj in so imela dolg vek trajanja, medtem ko so druga šele nastajala, prav tako so se nekatera razvila v »velemesta«, druga pa so ostala majhna oziroma še danes niso velika. Ljubljana in Zagreb sta tipični srednjeevropski mesti, ki sta rasli tesno povezano z zgodovino Avstrije in Ogrske. Skopje, Sarajevo in Beograd so bila pravzaprav tipična turška mesta, ki so doživela velike spremembe šele v 19. stoletju in pozneje. Beograd je postal glavno mesto srbske države, Sarajevo se je po letu 1878 srečalo pod avstrijsko oblastjo s Srednjo Evropo, a Skopje se je šele po balkanski vojni otreslo turške sredine. Ob vsem tem pa so kot nekdanja važna urbana središča še dolgo občutila v svojem razvoju navzočnost različnih etničnih skupin, religij, jezikov, mentalitet, kulture in civilizacijskih nivojev. Zadar, kot staro antično mesto, je dolga stoletja živel pod beneško oblastjo in je tudi v 19. stoletju kot upravno središče Dalmacije imel zelo specifičen razvoj. Cetinje je bilo v tem pogledu zanimivo kot mala prestolnica majhne črnogorske države s povsem specifičnim razvojem od nastanka (1482) dalje.

Če ocenimo sintetično analitične prikaze vseh sedmih izbranih mest glede na odmevnost pri italijanskih zgodovinarjih in sociologih, ki so seminarju prisostvovali, kar sodimo po njihovi diskusiji, je mogoče

¹ P. F. Palumbo, *Per la storia delle relazioni adriatiche*, Roma (Centro di studi sulla civiltà adriatica) 1989, str. 214, Referati vseh šestih kongresov so izšli v posebnih zbornikih pod naslovi: *Problemi e momenti della storia delle due sponde adriatiche*, Roma 1973; *Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali*, Roma 1979; *I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981; *Le relazioni economiche e commerciali*, Roma 1983; *I rapporti culturali ed artistici*, Roma 1987; *I rapporti politici e diplomatici*, Roma 1988.

² *Le Marche e l'Adriatico orientale: economia, società, cultura dal XIII secolo al primo Ottocento*, v *Atti e memorie della Deputazione di storia patria per le Marche, Nuova serie* 82, (1977), Ancona 1978, str. 447.

³ S. Anselmi, *Adriatico. Studi di storia secoli XIV–XIX*, Ancona 1991, str. 453; isti, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento: un momento della storia mercantile del Medio Adriatico*, Ancona 1969; izdal in uredil je tudi delo *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente: Romagna, Marche, Abruzzi. Secoli XIV–XVI*, Ancona 1988. Tod je izšla v ponatisu tudi njegova razprava *Slavi e albanesi nell'Italia centro-orientale*.

reči naslednje. Šele ob referatih so dobili podobo velike različnosti v razvoju mest na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Hkrati so spoznali tudi različne metodološke pristope jugoslovanskega zgodovinopisja k proučevanju mest tako znotraj njega samega in še zlasti v primerjavi z italijanskim. Italijanska historiografija mest je namreč pod vplivom francoske in angleške mnogo bolj antropocentrična, kavzalno povezujoča ter gospodarsko in vsakdanje življenjsko usmerjena. Od tod kritika sintetičnim kakor tudi analitičnim besedilom referentov. Prvim zavoljo tega, ker je sinteza vedno izpostavljena nevarnosti neadekvatnosti; drugim pa, ker je ob analizi potisnjena v ozadje vzročnost in posledičnost. Kritiki je bila podvržena tudi uporaba posameznih terminov, ki se po mnenju italijanskih zgodovinarjev vsebinsko in časovno ne pokrivajo. Zavračali so npr. uporabo termina buržoazija v 16. stoletju, zlasti v mestih pod Turki, a tudi v Dalmaciji. Enako so menili za pojem srednji vek, katerega raba, oziroma njegova pridevniška oblika, zveni za 17. stoletje vsekakor anahronistično. Splošna ocena pa je bila, da je seminar bistveno poglobil znanje italijanskih udeležencev o razvoju mest na jugoslovanskem ozemlju. Poglobil je tudi željo po nadaljnjem sodelovanju.

Prispevki v zborniku, čeprav niso opremljeni z znanstvenim aparatom – navajajo le seznam najvažnejše literature – bodo koristni vsakomur, ki se bo ukvarjal z zgodovino mest.

Ferdo Gestrin

Janez J. Švajncer, **Vojna in vojaška zgodovina Slovencev**. Ljubljana : Prešernova družba, 1992. 215 strani.

Janez J. Švajncer, **Vojna in vojaška zgodovina Slovencev**. Ljubljana : Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije, 1991^{1,2}. 135 strani, rkp.

Švajncerjeva knjiga (v treh izdajah) je prvi celovit pregled slovenske vojaške zgodovine. Ob izidu take knjige bi bilo mogoče reči, da slovenska neodvisnost prinaša prve sadove tudi na zgodovinopisnem področju. Bi bilo, pravim, če bi bili dovolj izven, da ne bi poznali natančneje stanja znotraj vojaškega zgodovinopisja v Sloveniji. Tako pa je mogoče reči le, da je knjiga, ki smo jo že dolgo potrebovali, nekateri tudi želeli in pričakovali, plod prizadevanja in znanja moža, ki niti ni poklicni zgodovinar. Švajncerjeva knjiga bo tudi dobro izhodišče in napotilo, kaj je še vse treba postoriti. Knjiga pomeni tudi zanikanje trditve, da Slovenci ne bi imeli vojaškega zgodovinopisja. Končno ni toliko pomembno, kdo je kaj napisal, temveč kaj je kdo napisal. Tega niti ne bi omenjal, če ne bi avtor v predgovoru (str. 8 izdaje iz 1992) nakažal tega problema in zanj iskal vzroke v jugoslovanski varianti socialistične ideologije. Ni tu pravišnji prostor za diskusije o neravnotežnosti slovenskega vojaškega zgodovinopisja, gotovo pa je, da imamo zdaj možnost, da programsko in institucionalno uredimo raziskovanje zgodovine vojn in vojaštva.

Švajncerjeva zgodovinopisna pot, ki mu je omogočila napisati tako delo, je že dolga. Vanjo je prišel kot zbiralec vsega vojaškega, zlasti pa znakov in kolajn ter orožja (njegova zbirka je vsega spoštovanja vredna). Prvi njegov tematski raziskovalni krog so bile razprave o slovenski vojski v letih 1918–1919, ki jih je zaokrožil s pred dvema letoma izšlo monografsko obdelavo (Slovenska vojska 1918–1919, Ljubljana 1990), drugi pa Slovenci v avstroogrski vojski pred 1. svetovno vojno in med njo. Veliko, zelo veliko, če vemo, da je zgodovinopisje njegova drugaтна dejavnost, saj je bil hkrati polno zaposlen, prej kot novinar, v zadnjem času pa na Ministrstvu za obrambo.

Zasnova knjige je nastala kot skripta za pouk domovinske vzgoje v enotah Teritorialne obrambe in kot taka predstavlja tudi dokument časa, materializiran prikaz zamisli o novem pojmovanju vojske v parlamentarni demokraciji in v samostojni državi. Nujnost drugačnosti se je odrazila tudi na ideološkem polju politične vzgoje rekrutov, ki je bila nadomeščena z domovinsko vzgojo. Ena od teh je tudi pričujoče Švajncerjevo delo, ki je imelo namen rekrutom pokazati slovensko vojaško zgodovino, našo vojaško tradicijo in z njo utrditi patriotizem. Kljub temu, da gre za povsem avtorsko delo, nosi knjiga zaradi teh okoliščin tudi pridih uradnih gradiv, kar ocenjevalcu ne lajša dela.

Avtorjevo metodološko izhodišče je, da je slovenska vojaška zgodovina vse, kar se je na vojnem in vojaškem področju dogajalo Slovincem in slovenskemu prostoru. Vojna in vojaška zgodovina zajema tako široka področja, da seveda vsa ne morejo biti zajeta v takem orisu. Avtor se ni odločil za tematsko obravnavo, pač pa raje za kronološki pristop, v katerem je nanizal v posamezna poglavja, kar se mu je zdelo pomembnega in tudi znanega. V tem oziru je Švajncerjeva Slovenska vojaška in vojna zgodovina tudi pregled že opravljenih raziskav.

V knjigi te vrste, ki zajema tako dolg časovni razpon, je težko (in tudi nepotrebno) zajeti vse obravnavane teme. Zadostuje, da vse obravnavano razdelimo v devet tematskih sklopov.

1. *Predslavensko obdobje*. Tu je avtor še presegel naslov. Na prvih dvajsetih straneh je namreč orisal vojaško zgodovino bodočega slovenskega ozemlja. Ta del je predvsem zgodovina orožja, ki nam ga pokaže skozi najdbe (Hallstatska kultura, Kelti, Rimljani, Langobardi).

2. *Srednjeveške vojske*. Začenjajo se z omembo Karantanije (Samova plemenska zveza je izpuščena), nato se je avtor posvetil vojnem za ogrsko mejo, križarskim vojnem, vojnem Otokarja II. Češkega, Celjanov, bojem na beneški meji. Pogrešam predvsem oris srednjeveškega vojskovanja, o katerem je nekaj sicer rečeno pri sestavku o vitezih.

3. *Novoveške vojne in vojske*. Prvi in za Slovence daleč najpomembnejši so bili večstoletni boji s Turki (str. 40–46). V tem okviru nam avtor pokaže tudi razvijanje obrambe in uveljavitev najemniške vojske. Druga tema znotraj teh vojska so bili kmečki upori, prevladujoča oblika notranjih vojn na našem ozemlju. Avtor se je odločil za njihovo obdelavo v posameznih poglavjih. Informativno je prikazal tudi tridesetletno vojno, boje s kruci, pohod proti Madžarom 1683. Ne bi škodila tudi omemba obrambne organizacije v Benečiji.

4. *Avstrijska vojska*. Dolgo obdobje, ki se sicer začne že vsaj s turškimi vojnami. Tu najdemo prvi problemski sklop, obravnava vojaške obveznosti od Marije Terezije dalje (66–69). Nekaj obdobj avstrijske vojaške obveznosti v 18. in prvi polovici 19. stoletja. V orisu napoleonskih vojn na Slovenskem je pokazal za osvovitev naših krajev, na novačenje fantov v »ilirski regiment« in regimentovo pot v Rusijo.

Novejša, takorekoč klasična doba avstrijske vojske se začneja z letom 1817, ko je nastala dokončna teritorialna razdelitev nabornih okrajev s stalnimi enotami. Zgodovina dveh polkov, pehotnih št. 17 in 47, pomeni vojaško zgodovino Slovencev v zgodnjem 19. stoletju. Bolj natančno pa so dežele, kjer so živeli (tudi) Slovenci, dajale pet pehotnih, dva konjeniška in topničarski polk ter dva lovška bataljona. Avtor nam nato oriše bojni poti obeh polkov. 17. pešpolk, ki je bil v Ljubljani od 1817 do 1898, je bil predvsem na italijanskih bojiščih (1820, 1821–22, 1830, 1848–49, 1859 in 1866), 47. pešpolk celo celih trideset let, 1830–61. Tu so bili krvave bitke pri Solferinu, Brescii, Montanari, Mortari, obe bitki pri Custozi, tu se je koval slovenski stereotip o Lahih kot slabih vojaki. Slovenski vojaki so se bojevali tudi na Danskem, v prusko-avstrijski vojni. V mornarici je delež slovenskih mornarjev bistveno presegel delež njihove številčne zastopanosti v monarhiji. Pomembna epizoda je bila vojaška zasedba Bosne in Hercegovine 1878, v kateri so sodelovale vse slovenske enote. 17. pešpolk si je prislužil na bosenskem bojišču letno garnizijsko službo na dunajskem dvoru.

Rastoča nacionalna samozavest Slovencev se je kazala tudi na vojaškem področju. Slovenščina je sicer bila vojaški jezik le v toliko, kolikor je bila jezik rekrutov, vendar je zaradi teritorialnega popolnjenja enot v nekaterih polkih imela status drugega polkovnega jezika. Temelje slovenske vojaške terminologije je v letih 1873–1892 uredil Andrej Komel pl. Sočebčan s 16 v samozaložbi izdanimi knjigami. Vojska je sicer s svojim strogim hierarhičnim počelom, posebnim šolanjem in mešanjem ljudi različnih narodov hitreje ponemčevala kot pa druge veje državnega uradništva, tako da je bila večina slovenskega oficirskega kadra le po izvoru Slovencev.

5. *Prva svetovna vojna*. V določenem smislu je ta sklop nadaljevanje prejšnjega sklopa, saj so Slovenci bojevali to vojno skoraj izključno v avstrijski vojski. Avtor se je zadržal predvsem na orisu bojev na soški fronti in pa bojnih poti polkov z največjim številom slovenskih vojakov. Ti so skoraj praviloma bili najprej na ruskem, nato pa na italijanskem bojišču. Avtor je zelo dobro prikazal tudi način bojevanja. Kot posebno vrednoto slovenske vojaške zgodovine je navedel tudi vojaške upore slovenskih polkov maja in oktobra 1918.

6. *Vojski Države SHS in Kraljevine SHS (Jugoslavije)*. V ta sklop lahko štejemo tudi predhodna poglavja o Slovencih – prostovoljcih v nevesinjskem uporu, udeležbi v srbski vojski v balkanskih vojnah, prostovoljcih v Srbski dobrovoljski diviziji in korpusu med prvo svetovno vojno. Osrednji poglavji pa sta dve, slovenska vojska 1918–19 in boji za severno mejo. Obe sta na podlagi avtorjevih prejšnjih študij dobro in sintetizirano povzeti. To je eno najpomembnejših obdobj slovenske vojaške in nacionalne zgodovine, saj je nastal zametek nacionalne armade, prvi sploh. Z združitvijo je bilo konec tudi slovenske vojske. V vojski jugoslovanske države je prišlo takoj do unifikacije, ki se je kazala predvsem kot prevzem srbskih vojaških vzorcev v formaciji in razumevanju vojske. Karakterizira razmerja v vojski, kjer je bil temeljni konflikt prvega desetletja nasprotje med bivšimi avstroogrskimi in srbskimi oficirji. Vojska je sicer bila nedotakljiva, zato koruptna, zavezana predvsem kralju. Z eksteritorialnim principom rekrutiranja je bilo konec vsakih sledov slovenskih enot, slovenščina je povsem izginila iz vojaške uporabe. V Dravski banovini je bilo 1939. leta 7 polkov od 54. Zaradi strukture sprejetih v novo vojsko je le malo Slovencev doseglo najvišje, generalске čine. Švajncer jih je naštel vsaj 13. Ker so bili Slovenci razdeljeni med štiri države, je avtor na kratko označil še položaj v italijanski in madžarski armadi, o avstrijski pa ni najti nič.

7. *Druga svetovna vojna*. Ta sklop začne z aprilsko vojno, ki je bolj obširno obdelana kot pa se jo običajno omenja v kontekstu NOB. Narodnoosvobodilnemu boju je posvečeno obširno poglavje (171–183). Omejil se je avtor na prikaz korenin, iz katerih je organizacija rasla, nato pa na vojaški razvoj z omembo najpomembnejših bojev. Krajša so poglavja o prostovoljni protikomunistični milici, četnikih in domobranjih. V pogosto polarizacijskem vprašanju o državljanski vojni se je avtor opredelil vmesno: bila bi državljanska vojna, če ena stran pri tem ne bi sodelovala z okupatorjem. Informativno je poglavje o dosegah bolj ali manj pozabljenih mobiliziranih v nemško vojsko. Številčno so bili približno enaki ostalima dvema stranema (28.000 na Štajerskem, od tega 4 do 5000 padlih, 7000 Gorenjcev, 1000 padlih).

8. *JA in JLA, Teritorialna obramba kot nova slovenska vojska*. Sklop se začne s poglavjem o ukinitvi slovenske (in ostalih nacionalnih vojsk) partizanske vojske, o čemer pa je mogoče reči še marsikaj, saj se je napajala kar iz več trendov. Ob vsem sicer upravičenem razočaranju nad dogajanjem v letu 1945 bi se bilo enkrat tudi treba vprašati, kaj so v tej situaciji storili vodilni slovenski politiki in vojaki, če jim je bilo do »slovenskega vojaškega zbora«. Avtor ocenjuje, da je večina slovenskega prebivalstva armado socialistične Jugoslavije, JLA, v kateri so Slovenci dosegli največ visokih činov (117 generalov) in tudi delno uporabo slovenščine kot vojaškega jezika, sprejemala kot povsem samoumevno in bolj ali manj naklonjeno vse do končnih zaostretev v letu 1988. Ravno doktrinarna obnovitev predvojne vojaške ureditve kaže novo razdobje v razvoju vojske, ne glede na ideološko nadgradnjo s tradicijami NOV, ki jo je JA in JLA še dalje in bohotneje gojila.

Teritorialna obramba je nastala mnogo pozneje, ob novem doktrinarnem zasuku konec šestdesetih let, spodbudila jo je okupacija Češkoslovaške. Mogoče jo je tudi videti kot edino koncesijo, ki jo je dopustil jugoslovanski vojski in politični vrh težnjam republik (Slovenije, morda Hrvaške), da se del vojske oblikuje tudi kot republiška. Takrat, ko se je kot ena od »ustreznih« poti iz jugoslovanske krize začel kazati povečan vpliv vojske na civilno življenje, je postala moteča tudi Teritorialna obramba in generali-

teta jo je poskušala oklestiti doktrinarno in materialno. V nasprotovanju temu je zrasla nova slovenska Teritorialna obramba, vojska pod izključnim poveljstvom organov Slovenije.

Tako pridemo do zadnjega poglavja, orisa junijske vojne za Slovenijo. To je prvi kratek, predvsem informativen pregled vojaških operacij junija in julija 1991. To je tudi primeren zaključek za tovrsten oris, saj se zdi kot samoumeven vrh dolge poti. A ne pozabimo: Slovenci smo v tem stoletju trikrat ustvarili lastno oboroženo silo, vsakič zgolj za eno vojno. Ali bo tokrat drugače?

9. *Znameniti vojaki.* Le omenjam, kdo ima posebno biografsko poglavje: baron Jurij Vega kot najznamenitejši slovenski vojak 18. stoletja, topničar; baron Andrej Čehovin, najpomembnejši vojak srede 19. stoletja, Andrej Komel, utemeljitelj slovenske vojaške terminologije; Albin Mlakar, najbolj pogumni vojak v 1. svetovni vojni, odlikovanec z Leopoldovim redom; Rudolf Maister, prvi slovenski general – z nekoliko ironije bi lahko rekli, da je to bil prvi štajerski general, saj se ga je Narodna vlada dolgo otepala in mu podelila le čin »polkovnika z naslovom in značajem generala«; Franjo Malgaj, nadporočnik, padel pri obrambi Koroške. Tovrstni panteon pa bi si zaslužil tudi kdo od mlajših znamenitih vojakov, morda Leon Rupnik, Franc Rozman-Stane, Jaka Avšič, Stane Potočar.

Stil pisanja je preprost, podobno kot skripta prilagojen širšim množicam bralcev, vendar pa nazoren in tekoč. Knjiga ni namenjena zgodovinopiscem, je zatrdil avtor v uvodu in pri tem mislil na odsotnost znanstvenega aparata (navedel je le izbor najnujnejše literature). Avtor je preskromen; prav tako in še bolj bo služila tudi zgodovinarjem, saj je pravi mali leksikon. Posebej je treba pohvaliti še likovno opremo. Pravo veselje in seveda paša za oči je gledati knjigo s tolikimi in kvalitetno izbranimi fotografijami in slikami.

Damijan Guštin

Franc Rozman, *Korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1991. 86 strani. (Viri; 4)

Čeprav je po podrobni Kermavnerjevi študiji (1938) o nazorih in delu Albina Prepeluha-Abditusa, enega »najvidnejših izraziteljev novih težen generacije, ki je na pragu tega stoletja stopila v slovensko javno življenje in si ga prizadevala prenoviti v demokratični in socialni smeri«, zanimanje za tega samoniklega in originalnega socialnega misleca in politika kar za nekaj časa splahnelo, je zlasti v zadnjih letih poleg dveh Prepeluhovih knjig (Politični spisi 1984, Pripombe k naši prevratni dobi 1987) izšla cela vrsta krajših in daljših prispevkov, ki se s tega ali onega zornega kota dotikajo njegovih političnih in socialnih nazorov. Ob petdesetletnici njegove smrti (1987) sta poskušali njegovo delo in pomen osvetliti kar dve okrogli mizi, na katerih so poleg zgodovinarjev sodelovali tudi politologi in sociologi. (Rezultati so objavljeni v Novi reviji 1989, št. 81/82 in v reviji Borec 1989, št. 1). Piko na i je pred kratkim postavil dr. France Rozman z objavo prvega dela bogate Prepeluhove korespondence, ki naj bi mu (upajmo kmalu) sledilo nadaljevanje.

V pričujoči prvi del Abditusove korespondence, ki jo je avtorju dal na razpolago Prepeluhov sin Marko, je Rozman vrstnil 169 pism iz let 1902–1918, torej iz časa, ki z ozirom na politično dogajanje in sam Prepeluhov nazorski razvoj vsekakor predstavlja neko zaokroženo celoto. Z razpadom dvojne monarhije se je namreč zgodil velik prelom, ki je bistveno vplival tako na slovensko socialdemokracijo kot tudi na Prepeluha samega. Zato bo, kot je napovedal Rozman, drugi del korespondence iz let 1919–1937 predstavljal (z redkimi izjemami) povsem druge korespondente, s tem pa tudi drugačne politične kombinacije, probleme in usode.

Najpomembnejši in najboljšežnejši del objavljenih pism predstavlja korespondenca med Prepeluhom in njegovimi ožjimi sodelavci in prijatelji iz kroga revije Naši zapiski (A. Dermota, D. Lončar, K. Schweiger, dr. H. Tuma), ki daje dober vpogled v problematiko izdajanja revije in splošnih političnih problemov časa. Ob razkolu v SDS leta 1917, ko se je formirala socialistična omladina z revijo Demokracija in časnikom Naprej, se je temu krogu pridružila še Lojzka Štebjeva, s katero je Prepeluha vezalo tudi tesno osebno prijateljstvo. Seveda pa so tudi ostali Prepeluhovi korespondenti znani slovenski politični in kulturni delavci, kot npr. dr. Ivan Prijatelj, dr. Janez E. Krek, dr. Josip Ferfolja, Dragotin Gustinčič in Vladimir Ravnihar, od tujcev pa Hrvat Ante Radič ter dva najpomembnejša predstavnika nemške socialne demokracije pred prvo svetovno vojno E. Bernstein in K. Kautsky.

Čeprav že sama imena Prepeluhovih dopisovalcev dajejo slutiti bogato vsebino pism, nas pisma o tem tudi prepričajo. Poleg obilice doslej neznanih podatkov o vsebinskih, tehničnih in finančnih problemih urejanja prve slovenske socialistične (a nestrankske) revije Naši zapiski in o sporih in idejnih spopadih znotraj slovenske socialdemokracije ob izteku prve svetovne vojne, nam namreč pisma razkrivajo še celo vrsto manj znanih dogodkov iz razgibanega političnega in kulturnega dogajanja na Slovenskem pred in med prvo svetovno vojno ter poglede posameznikov (Prepeluha in njegovih dopisovalcev) nanje.

Za ponazoritev problemov okoli urejanja revije Naši zapiski navedimo le nekaj stavkov iz pisma dr. A. Dermote (13. 12. 1910), z opisom motivov, ki da so privedli nekatere nekdanje sodelavce Naših zapiskov do ustanovitve konkurenčne kulturne revije Veda: »par ljudi hoče, da postanejo docenti na univerzah, pa rabijo potiskan papir, na katerem bi se svetili kot uredniki znanstvenega lista – zaradi uglajene steze k docenturi. Kakor vidite, povsem prozaičen motiv, ki mi ga je dr. Prijatelj sam poleti tako označil. Najbolj jim zamerim to, da so prišli sedaj, ko smo jim Zapisarji očedili teren največjih grč, s tistim programom, kot smo ga doslej zastopali mi . . .«

Za politično zgodovino časa je izredno zanimiv tudi Dermotov opis srečanja s Krekom (10. 9. 1906) in njun polurni razgovor o aktualnem političnem položaju. Krek je Dermoti priznal, da klerikalcem za bodoče volitve v državni zbor na podlagi splošne volilne pravice manjka mož, zato bi radi imeli med kan-

didati vsaj kakšnega uradnika, da si pridobe meščanstvo. »V Ljubljani bi na vsak način klerikalci radi izpodbili liberalcem tla. Iskali bodo kompromisa pri volitvah – s social demokratično stranko, češ, da bi dobili vsaj resnega nasprotnika zoper sebe, kateri bi silil klerikalno stranko, da bo ostala konsolidirana in kompaktna. Namen seveda pa je: ubiti liberalce tudi v Ljubljani . . . Ker sem vedel, kam pes taco moli, sem čakal, kdaj pride na dan s »kompromisnim kandidatom«. In istina: bil sem jaz«.

V ta kontekst pa sodi tudi pogled K. Schweigerja (27. 11. 1909) na liberalno gonjo zoper ljubljanskega škofa Jegliča in njegovo knjižico Zeninom in nevestam, ki jo je liberalni tisk označil za papiricrano pornografsko čtivo, s katerim si je Jeglič pridobil »časno meščanstvo Sodome in Gomore« in ki je končno privedla do tega, da so celotno naklado sežgali, liberalci pa so izdali protibrošuro. »Škof ni imel slabega namena – tisti, ki je napisal »odgovor«, ga pa je imel in s tem je povedano vse. Liberalci so kajpada take naivne nerode, da upajo, da pri tej aferi kaj pridobe za svojo klaverno, cerkajočo politično stranko. Toda pošiljaj v mrtev organizem še toliko električnega toka, ne oživiš ga nikdar, kvečjemu za trenutek vzdregeče«.

Seveda pa se objavljena korespondenca nikakor ne nanaša le na politične probleme časa, temveč razkriva naše korespondente v njihovi človeški luči, v njihovih stiskah in hotenjih in nam jih približa kot navadne ljudi z vsemi vsakdanjimi tegobami in radostmi. Iz pisem izvemo za neprijetnost zgodovinarja dr. Dragotina Lončarja, ki mu (kljub posredovanjem Prepeluha pri Kreku in klerikalcih) nikakor ne uspe doseči premestitve iz Idrije, in za depresivni značaj dr. Antona Dermote, ki ga poleg zdravstvenih problemov ves čas tarejo tudi »srčne težave« in ki na koncu v svojih ženitnih problemih išče celo vzroke za apatijo in poenjanje intelektualnih moči: *Sem v čudnem razpoloženju: neka negotovost, ki nima povoda, pa ga vendar ima, me obhaja. In tako pustim vse, naj gre svojo pot dalje – za konec se ne brigam. Mislim si pa: če se jeseni oženim, da potem zopet dobi moje življenje nekakšno vsebino, smisel; sedaj se mi zdi vse tako nekako odveč, skoro neumno. Ali ni morda neumno za inteligentnega človeka, če živi tjavendan? . . . na-pravim konec in se oženim. Potem izgine tista negotovost – in jaz bom spet sposoben za pozitivno delo«.*

V pismih pa se nam dodobra razkrije tudi Albin Prepeluh. Iz njegovih samorefleksij lahko spoznamo klasično usodo slovenskega kritičnega intelektualca, ki se kljub velikim naporom in neprestanemu delu nenehno otepa z eksistenčnimi problemi, to pa ga peha v brezmejni obup, ki ga v pismu Dermoti (17. 4. 1913) izrazi takole: *»Jaz vsak dan vsaj enkrat prekolnem svoje življenje, ki je tako nagravžno, da bolj biti ne more«. Kronično pomanjkanje sredstev ga sili v resignacijo (»Naveličal sem se vednega otepanja za denar, ki mi ga vedno in vedno primanjkuje . . . Pišem neprestano – storje in kar hočete, ampak nimam sreče s tem kaj zaslužiti«), vendar se nikoli popolnoma ne vda: »Časih mislim na bodočnost, ki bo še žalostnejša, kakor pa je bila preteklost«. Nasprotno. Eksistenčna beda ga sili v nove in nove ustvarjalne podvige, stalni finančni problemi pa postanejo dejstvo, na katerega se je prisiljen privaditi – četudi si po normalni poti ne more popraviti niti zob: »Letos sem si dal popraviti zobe, kar me je precej stalo. Sem tudi že plačal. Vendar sem na nadsodišču iz tega naslova napumpal za podporo. Pa so mi nazaj poslali, češ, naj priložim dokument, da sem si res moral s posojilom pomagati. Ker tacega dokumenta nimam, sem navedel Tebe kot upnika za 200 K. Za slučaj, da Te kdo – kar se sicer najbrže ne bo zgodilo! – po tem vpraša, potrdi, da si mi posodil 200 K. Mislim, da nimaš nič proti temu, da si upnik!«*

Medtem ko navedeni citati dovolj zgornjo pričajo o bogati vsebini pisem, velja na koncu opozoriti še na vzorno in pregledno ureditev knjige. Rozman je pisma razvrstil po abecednem redu korespondentov (Prepeluhova pisma pa so pri vsakem korespondentu dodana na koncu), ob zaključku pa dodal še kronološki seznam in imensko kazalo oseb, ki se v pismih omenjajo. Pri pripravi gradiva je popravil le najočitnejše napake ali izpuščene črke, ni pa se spuščal v stilsko ali sintaktično posodabljanje tekstov. V kritičnem aparatu je poskušal predvsem na kratko razrešiti ali označiti dogodke in osebe, ki se v pismih pojavljajo, in se zavestno izognil komentiranju pisem ali razlagi najrazličnejših stališč ter polemik, ker je to pač stvar historičnih razprav in ne objave virov.

Takšen Rozmanov pristop ustreza zahtevam kritične izdaje virov, velja pa opozoriti ne nekatere manjše napake v kritičnem aparatu. Npr. na strani 14 bi morali biti opombi 1 in 2 zamenjani, na str. 26 se opomba 81 ponovi dvakrat, čeprav to ni smiselno, na strani 42 se številke opomb v tekstu ne ujemajo z opombama pod črto, na str. 46 je opomba 2 odveč itd., v opombi 18 na str. 67 pa je v pojasnilu k stavku: *»V soboto se peljem v Ljutomer h Kukovcu«*, oseba napačno identificirana z Vekoslavom Kukovcem, voditeljem spodnještajerske Narodne stranke, saj gre v pismu verjetno za ljutomerskega socialdemokrata Viktorja Kukovca.

Vse te drobne napake in nekoliko nerodna navedba v avtorskem sinopsisu, češ da korespondenco sestavlja *»okrog 170 pisem . . . v času od 1903 do konca prve svetovne vojne«* (čeprav avtor v uvodu jasno navaja, da objavlja natančno 169 pisem, ki izvirajo iz let 1902–1918), pa seveda ne zmanjšujejo pomena in kvalitete dela, ki ga ne bo mogel spregledati noben raziskovalec slovenske zgodovine obravnavanega obdobja. Zato lahko le upamo, da bo Rozman čimprej uredil še drugi del Prepeluhove korespondence.

Janez Cvirn

William Greider, *Tajne hrama. Kako Federalne rezerve vode SAD*. Zagreb : Globus 1991, 678 strani. (Hrvaški prevod knjige *Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country*. New York 1987).

Kar takoj je potrebno reči: nikakor ne gre za zgodovinarsko knjigo, vsekakor pa imamo pred seboj delo, ki je za zgodovinarja zanimivo. Predvsem zato, ker daje vpogled v delovanje morda najpomembnejšega dejavnika moči v ameriški družbi po II. svetovni vojni. Klasične demokratične ustanove z delitvijo

oblasti na neodvisne zakonodajno, izvršno in sodno namreč ne predstavljajo končne stopnje razvoja meh-anizmov in sistemov, ki uravnavajo javno življenje v moderni (kapitalistični) družbi. Greiderjeva knjiga obsežno in podrobno dokazuje, kako je izvršna oblast družbe, ki si je v času, ko ji je nasprotoval social-istično-komunistični projekt, nadelala celo ime voditeljice svobodnega sveta, pravzaprav življenjsko odvisna od izvenustavnih in tudi nedemokratskih centrov moči, ki jim je svoboda stota skrb. Zanje je v Ameriki sinonim Wall Street. Smo torej sredi sveta financ ali tudi velekapitala, o katerem imajo ljudje vse-povsod kar najslabše mnenje in mu pripisujejo vse mogoče zle namene in celo dejanja (tako je bil nemški velekapital npr. obtožen, da je na oblast pripeljal Hitlerja, ki da je bil zgolj njegov eksponent ipd.); toda zdi se, da povsod prej ali slej pridejo do sklepa, kako je z velekapitalom v demokraciji sicer res velik križ, toda eden je vsekakor še večji – biti brez njega. Amerika to spoznava vse od časov ozloglašenege finanč-nika J.P. Morgana iz časov pred I. svetovno vojno.

Nasploh je zgodovina modernih (kapitalističnih) družb bila deležna mnogo manj intenzivnega tako splošnega kot strokovnega zanimanja kot zgodovina socialističnih; na neki način je to tudi povsem razuml-jivo: socializem je vselej poudarjal svoj zgodovinski položaj in svojo historično vlogo, medtem ko se je moderni kapitalizem kot posledica neprojektiranega, pogojno rečeno: naravnoselektijskega razvoja člo-veške družbe lažje identificiral s sedanostjo in naravnostjo celó za sorazmerno dolge časovne izseke. Socializmu ne gre odrekati, da je bil s stališča produciranja t.i. velike zgodovine, torej zgodovine bolj ali manj spektakularnih dogodkov, v sodobnem svetu aktivni princip; njegov razvoj tako v avantgardni kot retrogradni smeri je bil mnogo barvitejši in na prvi pogled tudi zanimivejši od dogajanj na drugem bregu, kjer so se stvari na površini premikale – če izvzamemo buren tehnološki razvoj – docela nedramatično, celo tako, da je bilo vse skupaj bolj podobno negibnosti in nerazvoju kot gibanju in razvoju (ob zgolj posa-mičnih družbenih erupcijah in kratkotrajnih podvigih v velikem stilu, ki so največkrat bili obskurne mili-taristične provenience). To pomeni, da mora biti zgodovinar modernega kapitalističnega sveta mnogo občutljivejši za navidezno drobne spremembe in za navidezno majhne teme, medtem ko more delati zgo-dovinar menda pravkar pokopanega socialističnega sveta v velikem stilu; tako se ne moremo čuditi, da so historiografske obravnave socialističnih družb zelo blizu klasičnemu zgodovinopisju, medtem ko so za zgo-dovinarja modernih kapitalističnih družb takšni historiografski modeli manj pripravní (zgodovino se v njih mnogo bolje prepoznava npr. v strukturah dolgega trajanja kot v posameznih dogajanjih, medtem ko dogodkov skorajda ni: praktično vse ustvarijo šele mediji, ki stvarnost interpretirajo v skladu s svojimi komercialnimi potrebami). Ker je obdobje socializma, kakršen se je porodil iz duha marksizma-leninizma, vsaj v Evropi bolj ali manj končano, gre v njegovem primeru za t.i. zaprti sistem, česar pa za moderni kapi-talizem, odprt v planetarno prihodnost, ni mogoče reči – in zgodovinarji, zlasti pristaši klasičnih historio-grafske paradigem, se trudijo ukvarjati v kar največji meri le z zaprtimi sistemi. Te je pač mnogo lažje obvladati z interpretacijo zgodovine – s tem se ukvarjajo publicistika, časnikarstvo, politika, do neke mere tudi sociologija –, temveč zgolj z interpretacijo zgodovinskih virov, kar nikakor ni isto. Res je precejšen paradoks biti zgodovinar sodobnosti (in pri tem ne biti sociolog ali kronistično grafoman oz. skriboman), vendar sodobnosti, ki traja v svetu razvitega modernega kapitalizma več ali manj neprekinjeno že od 1945. leta, torej že dokaj časa, ne gre prepuščati publicistom, časnikarjem, sociologom in podobnim polresnim ljudem; stvari so za kaj takega preusodne.

Zgodovina je v obravnavani Greiderjevi knjigi le segment oz. sektor (gre pa ob tem seveda tudi za sek-torsko zgodovino bolj ali manj nevarnih razmerij med izvršno oblastjo in svetom velekapitala v ZDA od konca prejšnjega stoletja do leta 1987), do neke mere celo zgolj ilustrira razvoj ustanove, ki se ji pravi Federalne rezerve in ki predstavlja samosvojo osrednjo banko ZDA. Vse od časov predsednika Wilsona ta ustanova uravnava ameriško monetarno politiko. Federalne rezerve so neodvisne od vsakokratne admi-nistracije (tej od finančne politike pripada uravnavanje fiskalne politike), in po zakonu niso del izvršne oblasti, čeprav prezident v Beli hiši imenuje njihovega predsednika. Toda če so Federalne rezerve neod-visne od administracije, to ne pomeni, da je administracija neodvisna od njih. Z Marrinerjem Ecclesom, vodilnim kreatorjem newdealske finančne politike, se je sistem Federalnih rezerv usmeril h keynesijanski ekonomski politiki, se pravi k politiki povpraševanja (po Keynesovem mnenju je edino ta smiselna, ker smo na dolgi rok vsi celo že zdaj mrtvi, medtem ko bi bilo teoretično mogoče svetovno ekonomijo po I. svetovni vojni uravnati po klasičnih načelih šele zelo dolgoročno in ob velikem odrekanju!), ki je sicer računala z določeno inflacijo – in še bolj z neuravnoteženim proračunom –, a je v primeru, da je bila dovolj nizka in pod nadzorom, mobilizirala kapital in ga naravnost prisiljevala k neprestanemu gibanju, investiranju ter splošni gospodarski rasti. To je pomenilo tudi visoko ali celó polno zaposlenost (v Ken-edyjevem obdobju). Slikovito povedano: za relativno gospodarsko zdravje celotne družbe je potrebno obvladljivo bolezensko stanje denarja, torej malce povišana temperatura. Keynesianizem se tako razkriva kot globalen družbeni koncept in presega sfero čiste ekonomske politike. Vse do srede Carterjevega mandata je keynesijanski sistem vzdržal in je Ameriki ter t.i. svobodnemu svetu zagotavljal skokovit tehnološki raz-voj, družbeni mir, zviševanje družbenega ter posamičnikovega standarda, ob tem pa je Zahodu omogočil zmagovito dokončanje II. svetovne vojne in oboroževanje, ki je bilo potrebno za zavračanje agresije sov-jetskega bloka – gledano globalno je to tudi povzročilo polom socializma-komunizma, ki se je kot t.i. sve-tovni proces moral spustiti v tekmo s kapitalizmom, a ga je mogel dohitevati kolikor toliko le v oborože-valni dirki: Keynes je torej premagal Lenina (mnogi zahodni ekonomisti ne predstavljajo zaman teh dveh mož kot velikih protiigrancev zgodovine 20. stoletja).

Toda vse od Nixonove ere je inflacija v ZDA vznemirljivo rasla (posledica vietnamske vojne, nafnega šoka) in bati se je bilo, da ne uide izpod nadzora. Carter povleče usodno potezo za direktorja Federalnih rezerv imenuje tehnokrata Paula Volckerja, ki je tudi glavni junak Greiderjeve knjige. Volcker se po desetletjih keynesijanizma odloči za monetaristični pristop k finančni politiki, ki ga pridiga Milton Fried-

man (soavtor znamenitega dela *A Monetary History of the United States 1867–1960*, Princeton University Press 1963), za katerega je zdrav denar nad vsem drugim, da se doseže ta cilj, je potrebno uveljaviti fiksna pravila denarne politike ne glede na družbene posledice. Keynesiansko politiko povpraševanja zamenja politika ponudbe. Kapital se koncentrira, investicije usihajo, banke pa brezskrbno špekulirajo z ozdravljenim denarjem, katerega kopičenje ob visoki obrestni meri predstavlja najboljšo naložbo. Kadar katera velikih bank zaide v težave, jo administracija na eni in Federalne rezerve na drugi strani podpro, saj bi njen zlom povzročil še daleč večje izgube od onih, ki jih navržejo preveč tvegani posli; nikoli pa ni takšne podpore tudi za industrijo ali kmetijstvo. Posledica: recesija ki odpihne Carterja. V Belo hišo se vseli novi stanovalec, Ronald Reagan po imenu, sicer zaprisežen pristaš Friedmanovih monetarističnih idej. Veliko se govori o reaganomiki, ki pa v resnici ne obstaja: bil je samo »pomor nedolžnih«, kakor označuje Greider kolaps tradicionalnih ameriških poslov, predvsem poslov t.i. malih ljudi. Monetaristov to ne gane, zazrti so v svoj končni cilj, v ponovno uvedbo zlatega standarda; vendar je življenje močnejše od vseh teorij. Monetarizem se je pokazal kot imenitna teorija, ki ima eno samo napako: v praksi ne funkcionira tako, da bi po desetletjih keynesijanizma ne izzval strahovite recesije, ki je grozila s propadom celotnega ameriškega gospodarstva. Volcker spet obrne krmilo in politika Federalnih rezerv se odmakne od strogih monetarističnih načel: nova gospodarska rast zagotovi Reaganu ponovno izvolitev. Toda ne gre za rast, kakršno si predstavljajo monetaristi kot posledico praktične uveljavitve svojih idej: res inflacija pade, toda v državnem proračunu zija naravnost orjaška črna luknja, kar pomeni, da keynesijanska politika povpraševanja vsaj na enem sektorju v bistvu sploh ni bila opuščena – vlada je porabljala ogromna sredstva za oborožitvena naročila. Reaganu se zdi nadzorovana gospodarska ekspanzija, kakršno prakticira Volcker po opustitvi monetarističnih principov, prepočasna: meni, da je denar ozdravljen dokončno in da je nova gospodarska rast posledica popolne zmage monetarizma: Volcker, ki ve, da je resnica nekoliko drugačna, pa se boji prehitre ponovitve krize in gospodarsko ekspanzijo zavira s politiko visokih obrestnih mer. Medtem se državni dolg veča z nadzvočno hitrostjo. Greider plastično naslika Ameriko kot avtomobil z dvema šoferjema: eden na vso moč pritiska na plin, drugi pa vsaj enako vneto vleče za zavoro. 1987. leta pride do velikega zloma borze, ki ob izbruhu nekaterih finančnih škandalov opozarja, da je potrebno nekaj storiti . . . Tu se Greiderjeva knjiga, katere historični del smo si v najtemeljnejših črtah pravkar ogledali, konča.

Treba je reči, da gre v osnovi za publicistično in do določene mere tudi angažirano delo; Skrivnosti templja premorejo tako dobre kot slabe strani takšnega položaja: beseda sorazmerno gladko teče in tekst je kljub strokovnjaštvu pisan zadosti berljivo; ne izognejo pa se povsem značilno časnikarski optiki oz. zornemu kotu, iz katerega je videti, kot da v vladah sedijo sami tepci, nesposobneži ali v najboljšem (hkrati tudi najslabšem) šarlatani, medtem ko časnikarji vselej vedo, kako bi bilo treba poprijeti in obračunajo na papirju z vsemi problemi družbe kakor Krpan z Brdavsom . . .

Vsekakor nas prebiranje Greiderjevega dela more obogatiti z nekaj spoznanji, ne samo z vednostjo, torej informacijami. Najprej gre opozoriti na to, da je razvoj posameznih segmentov oz. sektorjev novodobnega življenja in specializacija posameznih strok prišla do stopnje, ko se je nemogoče na vse spoznati; ni se mogoče na vse spoznati niti kot zgodovinar, se pravi z metodologijo zgolj zgodovinske vede, predmet raziskovanja (torej zgodovina) je za kaj takega kratko in malo že preširok. Zgodovinar pač ne more biti le *zapisovalec zgodb*, ki jih piše življenje – te so prepuščene bolj ali manj rumenemu tisku –, temveč je *pisec zgodb*, in to zgodb, ki si jih sam izbere. Seveda jih piše tako, da ne gre mimo temeljnih načel zgodovinske vede, ki pa jih ni enačiti s posameznimi metodologijami, koncepti in paradigami znotraj nje. Če ob tem obvlada tehniko pisanja v smislu, kot jo pripoznava literarna veda, toliko bolje, kajti večšina pisanja ni omejena na umetnost fikcije: mogoče je torej lagati (zavestno ali tudi ne), ni pa si mogoče izmišljati; v tem je sodobno zgodovinopisje povsem drugačno od nekaterih znamenitih proizvodov srednjeveške in humanistične historiografije: tam so bile izmišljive dovoljene, nikakor pa ne laganje. Vsako pisanje pač mora biti na ravni svojega časa, najmanj to se že pričakuje . . . Dobro je tudi vedeti, da je zgodovina le ena izmed mnogih zgodb sveta, zgodba, ki je bodisi v celoti bodisi delno zanimiva ne le zgodovinopisju, temveč tudi drugim strokam, znanostim in veščinam (vse premorejo poleg svoje metodologije in sociologije tudi svojo zgodovino), in seveda tudi laični javnosti. Posamezni segmenti oz. sektorji življenja dobivajo vse večji pomen; več kot nekaj jih en človek ne more poznati zares in resnično. Moderne finance so že en takšnih segmentov – to je dobro zaznal že Henry Ford, ko je hudomušno dejal, da je dobro, ker ljudje ne razumejo bančnega in monetarnega sistema, saj bi, če bi ga razumeli, bila revolucija že jutri zjutraj. Tako za čas, ki je dandanes sodobnost, verjetno nikoli ne bo mogoče pisati finančne zgodovine na način, kakršnega poznamo iz znamenite knjige Pierra Vilarja o zlatu in denarju skozi zgodovino (*Or et monnaie dans l'histoire 1450–1920*); seveda to ničesar ne pove o visoki kvaliteti omenjenega dela, temveč samo govori o zapletenosti zgodovinarjevega dela v prihodnosti, v mnogočem pa tudi že danes.

Igor Grdina

Claudio Pavone, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza*. Torino : Boringhieri, 1991. 825 strani.

Claudio Pavone, avtor najnovejše uspešnice italijanske historiografije, ni neznan Slovincem. Pred leti je v Inštitutu za novejšo zgodovino predstavil zbirko dokumentov *Le brigate Garibaldi* (zanjo je zbral gradivo tudi pri nas), leta 1988 pa smo v Prispvkih za novejšo zgodovino objavili njegovo razpravo *Državljanska vojna*, ki je sestavni del sedanje knjige. Pavone je bil sam partizan – garibaldinec, po vojni visok

funkcionar italijanskih državnih arhivov, nato profesor sodobne zgodovine v Pisi. Njegove raziskave so posvečene zlasti problematiki institucionalizma v Italiji po združitvi ter vozu fašizem – vojna – Rezistenca. Njegova »Državljska vojna« obsega 600 strani teksta, 200 strani opomb in dvoje kazal. Izšla je v 1600 izvodih in pripravlja se druga izdaja.

Čeprav je »državljska vojna« v naslovu knjige, je po Pavoneju le eden izmed aspektov vojne v Italiji. Vsebino knjige bolje predstavlja podnaslov: Zgodovinska študija o moralnosti v odporištvu. Ne gre za zgodovino, za rekonstrukcijo nekega dogajanja, pač pa za refleksijo o vrednotah in izkušnjah nekega ključnega obdobja, ko je Italija prehajala iz fašizma v demokracijo. Gre za vprašanja moralnosti, kakor se zastavljajo danes in kakor so nanje odgovarjali protagonisti dvajsetmesečnega spopada v Italiji. Namesto dogodkov, procesov in razvoja institucionalnosti se torej srečamo z analizo obnašanja ljudi v času od razpada Italije do osvoboditve, vendar predvsem ljudi, ki so v odporiškem taboru, medtem ko drugi, fašistični tabor in njegovo ravnanje ni posebej obravnavano, saj je vsepovsod navzoče.

Pavone vidi tri aspekte vojne v Italiji: domovinsko vojno, državljansko vojno in razredno vojno. To je nova interpretacija, ki jo je mogoče aplicirati na vsa odporiška gibanja v Evropi, tudi na naš narodnoosvobodilni boj. Novost je tudi v raziskovalni metodi, ki je, kot sam pravi, nastajala sproti, kakor se mu je zastavljalo vprašanje. Gradil je s prepletanjem vseh zvrsti virov, od arhivskih in časopisnih do ustnih. Odločno prevladuje uporaba spominskega gradiva in prav vse literarne produkcije o Rezistenci, tudi umetniško obdelanih doživetij. Avtor ne poskuša iskati končno veljavnih odgovorov, pač pa ilustrira kompleksno problematiko odpora na vseh ravneh s posameznimi primeri, vzetimi iz tega ali onega vira. Ti primeri odražajo mišljenje, občutke, obnašanje, čustva protagonistov. Metoda torej ni strogo znanstvena, podprta z dokazi, saj je le dogodek moč tudi dokazati, ne pa moralnosti in etike v medčloveških odnosih v vojni, kot pravi sam v nekem intervjuju. Skrbno se izogiba posploševanju posameznih izkušenj, ki so najrazličnejše in se spreminjajo v času in prostoru.

Česa vsega se Pavone loteva v svoji knjigi, najbolje povedo naslovi in podnaslovi osmih tematskih poglavij. Prvo poglavje »Izbira« s podpoglavji: Razveza, Jasna in težka izbira, Izdajstvo, obravnava vprašanja, ki se pojavijo ob razpadu države 8. septembra 1943, dileme ali naprej s fašizmom v njegovo socialno republiko ali proti njemu, kar vse povzroča velike duševne težave, občutke osamljenosti, razočaranja, medsebojna očitjanja in podobno. Drugo poglavje »Dediščina fašistične vojne« obravnava v podpoglavjih: Želja in strah pred porazom lastne države, Motivacije bojevnikov z ugotovitvami, da so bili le komunisti in fašisti docela motivirani, medtem ko gre drugim za preživetje, za solidarnost, samožrtvovanje, patriotizem in tudi za vzgled zlasti jugoslovanskih partizanov. Citira pismo poročnika Falca Marina, padlega v Sloveniji, julija 1943: »Ne razumem teh Slovencev, Srbov, Hrvatov, ki se s tako vnemo bijejo za nekaj, kar ne poznam, za nekaj, kar gotovo vodi vse v smrt ali pa v svobodo (. . .) Igra je smrtna, ker smo še močni in bi jih lahko vse pobili; toda njihova moč je v naši čudni zmedenosti (. . .) On gre v gozd samo z eno puško, živi Bog ve, kako, toda je bolj varen, kot če bi bil doma. In nas, ki ga v stotinah mere iskati, prevzame njegov čar in se pustimo zadeti, ne da bi ga kdajkoli dohтели.«(86) V tretjem podpoglavju se loteva odnosov do razpadle italijanske armade, ki so predvsem negativni; armada je do tolike mere razvednotena, da ne posnemajo njene ureditve ne partizani ne fašisti. Šlo je za »moralno ločitev od kraljeve vojske«.

Tretje poglavje obravnava »Pota nove institucionalizacije« in sicer: Militarizacijo in njene meje ter Odnos s strankami. V italijanski Rezistenci so bile komunistična, akcijska, krščanskosocialna in socialistična stranka, pa še druge politične skupine, zato mora avtor upoštevati razlike v stališčih do posameznih vprašanj, obravnavanih v knjigi.

Četrto poglavje »Domovinska vojna« vnaša novo pojmovanje za odporiško ali narodnoosvobodilno gibanje. Pojem narodnoosvobodilna vojna, pravi avtor v nekem intervjuju (Notiziario dell' Istituto storico della Resistenza in Cuneo e provincia, št. 40, dec. 1991. str. 159–194), se je uveljavil v socialističnih državah, kjer so zmagale revolucije in vsebuje zato tako državljansko kot razredno vojno. Ima torej ideološki naboj. Razen tega pa se mu zdi, da v tem pojmu ni jasno »od koga se osvoboditi«, medtem ko domovinska vojna precizira, da gre za boj proti napadalcu. V tem poglavju obravnava tematico: K ponovni pridobitvi nacionalne identitete, Tradicionalni zavezniki in Na novo najden sovražnik. O sklicevanju na Risorgimento in na zmagovito prvo svetovno vojno pričajo zlasti grafiti, letaki in parole, ki poskušajo oprati ime Italija, umazano s fašistično agresijo. V tem kontekstu avtor omenja partizanstvo na vzhodni italijanski meji, na Primorskem in v Furlaniji, kot poskusni kamen za afirmacijo novega italijanskega patriotizma nasproti tradicionalnemu antislovanskemu nacionalizmu (194). Zavezniki, ki so prodirali z italijanskega juga, so bili za fašistično socialno republiko okupanti, za odpornike pa osvoboditelji, vendar so se poleg hvaležnosti pojavljali tudi nezadovoljstvo, strah in odpor. Italija je torej imela dva okupanta: Nemce, ki so se iz zaveznikov spremenili v sovražnike, in Anglo-Američane.

Peto poglavje ima naslov »Državljska vojna«, večji del tega teksta je objavljen v citiranih Prispevkih. Najprej avtor razloži kontroverzo glede te definicije: antifašisti ji nasprotujejo, fašisti pa jo izrabljajo za dokazovanje enakovrednosti. Kakor pri nas. »Potrditi, da je Rezistenca tudi državljanska vojna . . . pomeni, potrditi se razumeti, kako so sami individualni ali kolektivni subjekti pogostoma hkrati doživljali tri analitično ločljive vidike boja – patriotičnega, državljanskega, razrednega.« (221) Med vojno in hitro po njej pojem državljanska vojna ni bil tabu, uporabljali so ga razni govorniki, samo Togliatti ne. Tudi v Jugoslaviji, pravi Pavone, zanikajo državljansko vojno, vendar je srditemu boju med Titovimi partizani na eni ter četniki, ustaši in belogardisti na drugi strani težko odvzeti značaj državljanske vojne, tembolj, ker je edino v Jugoslaviji odpor proti okupatorju privedel do zmagovite politične in socialne revolucije. Ta paradoks je mogoče razložiti z dejstvom, da so pripadniki nekega naroda, ki stopijo v službo tujca, do te mere označeni kot izdajalci in renegati, da prenehajo biti pripadniki tega naroda (223).

Sicer pa v tem poglavju Pavone obravnava še naslednje teme: Ponoven pojav fašistov, Antifašisti nasproti državljski vojni, Kdo je glavni sovražnik, fašisti ali Nemci, Katoliki in državljska vojna, Evropska državljska vojna. To zadnje tezo, da gre za evropsko državljsko vojno, potrjujejo po mnenju Pavoneja: isti sovražnik, ki ni samo Nемеc, temveč tudi nacifašist, kar je politično ideološka klasifikacija, dalje solidarnost med rezistencami, enake strukture odporiškega gibanja in posnemanje drug drugega. Jugoslovanski odpor, ugotavlja avtor, naravnost očara italijanskega prav zato, ker kaže, da združuje patriotično, državljsko in razredno vojno (307). Zadnji dve pa sta navzoči že v španskem spopadu. Za državljsko vojno, ki je po definiciji Concetta Marcheseja »najbolj krvoločna in najbolj pristna od vseh vojn«, je značilno, da je sovraštvo med pripadniki istega naroda hujše kot do tujega okupanta, kar pokaže avtor z vrsto primerov.

V šestem poglavju je obravnavana »Razredna vojna«, ki je sestavni del državljske, čeprav so v italijanski Rezistenci tudi meščanske stranke. Razredni motiv, pravi Pavone, je bil navzoč v mnogih odporiških, čeprav niso vsi delavci bili odporiški in ne vsi gospodje kolaboranti (316). Zanimiva je ugotovitev, da je bil sicer razredni boj bolj navzoč v tovarnah kot v partizanih, toda vsi označujejo Rezistenco kot »rdečo«. Tematika razredne vojne je takole razdeljena: Razred, nacija in antifašizem, Delavci in njih predstavnštva, Politični in ekonomski boji, Boj družbe je bitka za preživetje, Razredni in oboroženi boj, Mit Sovjetske zveze. Ta mit ni veljal samo za komuniste – garibalducine, ki so se v partizanih vedno imeli za nekaj več, marveč so npr. tudi drugi pred ustrelitvijo vzklikali Stalinu (411).

Sedmo poglavje »Nasilje« obravnava pojave, ki so gotovo najbližji našim izkušnjam v NOB, obenem pa prodre najgloblje v vprašanje moralnosti in etike. Ima naslednje podnaslove: Vprašanje nasilja v vojnem kontekstu, Odporiško nasilje in fašistično nasilje, Avtodisciplina in organiziranje nasilja – kaznovalni sistem, Represalije in protirepresalije, Mestna gverila in akcijske skupine, Vstajniško nasilje. Italijanska memorialistika je izredno bogata z opisi čustev, občutij, notranjih doživljanj, obnašanja ob posameznih primerih in samokritičnosti, kar je razvidno že iz te knjige. Pri nas se to izraža bolj v umetnostni literaturi kot v spominski, še najmanj pa v historiografiji. Spomini naših partizanov so z redkimi izjemami predvsem dogodkovni, politizirani, junaški ali žrtveni. Nasilje je samo na nasprotni strani in ko danes prebiramo to nasprotno – domobransko stran, je nasilje tudi samo pri »boljševikih«. Bilo bi vredno poskusiti z objektivno raziskavo po Pavonejevem vzorcu, problem je le v omenjeni pomanjkljivosti virov, tudi dokumentarnih. Italija je imela sorazmerno malo – 444.000 – žrtev v drugi svetovni vojni (413), toda po Pavoneju je število nepomembno, odločilni so tipi in načini nasilja. Najbolj in vedno negativno je organizirano nasilje. Iz dnevnika znane partizanke Ade Gobetti je vzel misel, da je sicer ubijanje tudi potrebno, toda gorje če se zdi preprosto in naravno (422). Pavone najde v virih tudi simboliko, ki opravičuje nasilje: kri je očiščenje, smrt kot ljubica, vzkliki v pesmih »viva la morte«, ponos na padle, ki da niso žrtve pač pa junaki itd. Fašisti, pravi Pavone, bolj ubijajo, tudi zato, da bi jih Nemci in partizani vzeli resno. Postavlja vprašanja odnosa žensk do orožja in do ubijanja in ugotavlja, da jih praviloma moški potiskajo v gospodinjska, kurirska in medicinska dela, oba tabora pa imata ženske v nasprotnem taboru za kurbe.

Odporiško nasilje je po Pavoneju posledica odločitev, ne pa primarna odločitev (445), že pojem odpor, posebej pasivni, pove, da gre za defenzivo, kar pojem narodnoosvobodilni boj gotovo ni. Ugotavlja tudi, da obstaja v nasilju tudi »nekaj več«: sadizem. Kaznovalni sistemi med partizani so bili enaki kot drugod: stroge kazni, praviloma smrt, za samovoljni banditizem in dezertstvo, novost je le sramotilni steber, povzet iz razpadle redne vojske, toda ga hitro ukinejo. Do sovražnih ujetnikov sta le dve možnosti: smrt ali osvoboditev. Tudi tu se italijanska Rezistenca zgleduje po jugoslovanski in se ravna po »sistema alla jugoslava« (466). Dalje so obravnavana vprašanja vesti eksekutorjev, usmiljenja, strahu obsojencev, vprašanja vohunov itd., z razlikovanjem med stališči do teh vprašanj med posameznimi strankami. KPI se zgleduje po Sovjetski zvezi in po Kominterni: vse ji je sumljivo. Pri obravnavi represalij si avtor postavlja vprašanje cene akcij, ki jih sprovcirajo, kar tehtajo zlasti katoliki, s čimer se odpira nevarnost čakalne politike. Mestno gverilo, akcije, ki jih opravljajo GAP, praviloma so člani samo komunisti, oceni Pavone za bolj nevarno, težko in junaško od partizanstva zaradi osamljenosti izvajalcev. To je »teror rezistence«, ki pa ga ne gre enačiti z dandanašnjim terorjem (493). Glede nasilja ob koncu vojne, ob vstajah v severnih mestih, je vladalo načelo, da je treba s fašisti hitro opraviti, preden bi to preprečili zavezniki. Po ocenah zgodovinarja Bocce je bilo v severni Italiji ustreljenih 12 do 15.000 ljudi (511), nič pa ne zvemo, kako so to opravili. Poglavje končuje z likvidacijo Mussolinija in njegovih najbližjih ter s simbolično razstavitvijo navzdol obešenih trupel v Milanu in reakcijo ljudi na to dejanje.

Zadnje, osmo poglavje »Politika in čakanje na bodočnost« privede bralca h koncu vojne. Obravnava: Politika in morala, Javno in zasebno, Odnos med generacijami, Obračun s preteklostjo, Občutek prihodnosti, Povratak. Pri posameznih strankah ga ne zanimajo njihovi programi, marveč ravnanje, zlasti ko gre za razkorak med besedami in dejanji, kar je amoralno. Zasebnost je v rezistenci odrinjena, javno je edino pomembno (naša stvar), značilni so solidarnost, prijateljstva, tovarništvo, ic-to ima pri komunistih vedno prednost pred prijateljstvom. Ob navodilih, kako se obnašati med mučenjem, med drugim je bilo prepovedano prositi za milost, pravi Pavone, da postanejo ljudje »sužnji lastnih vrlin« (532). Loti se še vprašanja odnosov do družine, ki so nespremenjeni, partizanskih porok, odnosov do žensk, ki se trudijo postati enake ženskam v Sovjetski zvezi in na Balkanu. Ti odnosi so vsestranski, od askeze do svobodne ljubezni, posebej omenja kazen za ženske, ki prijateljujejo s sovražnikom: striženje na balin. V neki recenziji Pavonejeve knjige (Resistenza unita, februar 1992) se avtorica, ob izrecni pohvali dela, pritožuje, da je avtor zamudil priložnost, ker se tako malo posveča deležu žensk v odporu in njihovi lastni emancipaciji, ki jih posebej motivira, pač pa nehote izpostavi žensko kot kurbo. Morda je to res edino, kar je mogoče očitati avtorju glede na naravo večplastne poglobljene študije, to slabost pa odtehta dejstvo, da se poslu-

žuje mnogih »ženskih« virov, njihovih spominov, dnevnikov in izjav, s čimer kaže, da ni bilo med spoloma bistvenih razlik v obnašanju in vrednotenju vprašanj moralitete.

Ob vprašanju odnosov med generacijami citira Blocha, da obstajajo dolge in kratke generacije in za Pavoneja sta antifašistična in fašistična generacija dolgi. Če bi delali analogijo z jugoslovansko izkušnjo, in ta se nenehoma pojavlja skozi branje knjige, bi morali reči, da je bila pri nas dolga generacija nobovska, saj je trajala do včeraj. Tematiko, obdelano v tem zadnjem poglavju, bi bilo pri nas treba raziskati za čas po drugi vojni, bolj kot med vojno samo.

V podpoglavju Obračun s preteklostjo Pavone postavi kot kardinalno vprašanje, od katerega so bila odvisna druga, in sicer vprašanje odgovornosti nacije za fašizem. To je posebnost italijanske (tudi nemške) zgodovine in s tem je povezano vprašanje, kako postaviti občutek krivde v projekt za bodočnost. Nekateri, pravi, vidijo le krivdo enega človeka, pri narodu pa kvečjemu pasivno krivdo, drugi obtožujejo vso nacijo. Cela mavrica interpretacij obstaja, vendar v glavnem vsi poskušajo reševati »ugled ljudstva« ali »ugled »razreda«, in kar je bistveno, nihče noče vrnitve v predfašizem, pač pa začetek nečesa novega. Zanimiva je avtorjeva ugotovitev, da bi izkušnja realsocializma, ki je ob koncu vojne še ni bilo, marsikaj spremenila v mišljenju antifašistov. Omenja pripadnike akcijske stranke, ki so šli najdlje v iskanju tretje poti: med fašizmom in socializmom, kar pomeni liberalsocializem ali demokratična revolucija. Krščanski socialisti pa so postavljali cilj antitotalitarizma (574).

Glede pričakovanja bodočnosti ugotavlja Pavone utopijo, iluzorno mišljenje, da bo po vojni vse drugače. Med vojno vsa vprašanja povojne ureditve odlagajo za čas po osvoboditvi, razen komunisti, ki edini vedo kaj hočejo. Končna ugotovitev je, da je značilnost vseh Rezistenc vera v življenje, v humanost, v poštenost vlade, veselje in zadovoljstvo, predvsem pa vera v pravico. V tem pa je tudi bistvo moralnosti (584). Ob povratku s hribov se marsikomu zdi potrebno nadaljevati, nastopi nezaupanje do zaveznikov, saj le-ti razorožujejo, bistveno pa je razočaranje, saj država ostaja ista.

Knjiga Claudia Pavoneja je v Italiji vzbudila izjemen odmev, tudi zato, ker je izšla v trenutku polemičnih spopadov v tisku o značaju partizanskega gibanja – Rezistence. Poskuša se ga razvrednotiti, kakor tudi po drugih evropskih državah, in sedaj tudi pri nas, z razkrivanjem njegovih zločinov. Zato so v Pavonejevi »Državljski vojni« profašistični mediji našli potrditev teze, da sta bili v državljanski vojni obe strani enakovredni; antifašistični, ki so to vedno zanikali, pa sedaj sprejemajo državljansko vojno kot enega izmed aspektov vojne. Pavonejevo delo namreč potrjuje dostojanstvenost odporniškega gibanja; obenem ko mu odvzema mitološki sijaj, zgrajen skozi desetletja poveljevanja, preprečuje možnost njegove instrumentalizacije in razvrednotenja.

Milica Kacin-Wohinz

Ivan Stopar, **Mesto Celje in njegovi spomeniki**. Maribor : Obzorja, 1991. 40 strani. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije ; Zbirka vodnikov ; 178)

Umetnostni zgodovinar dr. Ivan Stopar, letošnji Steletov nagradjenec in avtor vrste razprav in monografij s področja srednjeveškega stenskega slikarstva, cerkvene in trške arhitekture ter zlasti zgodovine slovenskih gradov, je že od samega začetka svoje konservatorske dejavnosti v Celju (1963) posvečal veliko pozornost raziskovanju kulturnozgodovinskega razvoja mesta Celja. Poleg Ignaca Orožna, Andreasa Guba in Janka Orožna je Stopar četrti avtor, ki je poskušal (in tudi uspel) na plastičen in dopadljiv način strniti celjsko zgodovino v pregledno celoto (1986), seveda pa izpod njegovega peresa izvira še cela vrsta drugih pomembnih predstavitev celjske kulturne zgodovine.

Celje je zaradi svojih turističnih ambicij že od srede sedemdesetih let prejšnjega stoletja posvečalo veliko pozornost popularizaciji svoje bogate kulturnozgodovinske dediščine. Od leta 1876, ko je zagledal luč sveta prvi vodnik po Celju in okolici, je izšlo več kot ducat najrazličnejših turističnih publikacij, ki so vse poskušale predstaviti tudi zgodovino mesta in njegove najpomembnejše kulturne spomenike. Ogromno delo na tem področju je zlasti opravil Janko Orožen, ki je od druge polovice dvajsetih let napisal kar nekaj tovrstnih knjižic in nepregledno število krajših člankov v časopisu celjskega turističnega društva Lepo mesto. Orožnovo delo pa nadaljuje dr. Ivan Stopar, ki je že leta 1973 v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (Zbirka vodnikov, št. 37) podal zgoščeno in pregledno sliko celjske zgodovine z označitvijo vseh najpomembnejših kulturnih spomenikov mesta in okolice.

Osemnajst let od izida prvega Stoparjevega kulturnozgodovinskega vodnika je konec prejšnjega leta v isti zbirki izšla njegova nova predstavitev Celja, ki z nekaterimi izsledki dopolnjuje in spreminja kulturnozgodovinsko podobo Celja. Avtor v prvem poglavju na kratko poda zgodovino mesta Celja od najstarejših sledi bivanja do najnovejšega časa, nato pa s sprehodom po mestnem jedru predstavi vse najpomembnejše kulturne spomenike v Celju. V tretjem poglavju podrobno predstavi srednjeveško mestno obzidje, v četrtem Opatijsko in Marijino cerkev, v petem najpomembnejšo renesančno stavbo v Celju, Staro grofijo, v kateri domuje celjski Pokrajinski muzej, v zadnjem, šestem poglavju pa bralca seznanja še z nekaterimi najpomembnejšimi kulturnimi spomeniki v neposredni celjski okolici.

Čeprav zgodovinski okvir temelji predvsem na starejši zgodovinski literaturi o Celju (zlasti na Stoparjevi monografiji iz leta 1986), velja opozoriti, da je zgodovinski razvoj mesta podan pregledno in z odličnim občutkom za poudarke. Škoda je le, da je iz starejše literature v knjižico prevzel nekatere sporne, zgolj hipotetične ocene, ki bi se jim veljalo izogniti. Mislim predvsem na trditev, da so bili prvi izpričani prebivalci na tem območju Iliri, na omenjanje mogočne keltske utrdbe pri današnji glasbeni šoli, na zapis, da je podjarmil keltski Norikum šele cesar Klavdij in na nerodno in seveda napačno trditev, da je celjski minoritski samostan razpusil cesar Jožef II. leta 1808.

Medtem ko so – z ozirom na osnovni namen knjižice – navedene ocene in drobne napake več kot zanimarjive, je toliko bolj razveseljivo, da je Stopar pri opisu kulturnozgodovinskih spomenikov upošteval vse najnovejše izsledke konservatorske stroke: tako rezultate lastnega strokovnega dela (npr. razprava Mojster Friderik Beljaški in freske v celjski Marijini kapeli, ZUZ, Nova vrsta XXIV, Ljubljana 1988), kot tudi rezultate svojih strokovnih kolegov iz celjskega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. (Del teh izsledkov je v obliki konservatorskih poročil že objavljen v mlajših letnikih Varstva spomenikov.) Zaradi tega najdemo prav v tem delu Stoparjevega vodnika celo vrsto novosti, ki nam na drugačen način osvetljujejo bogato celjsko zgodovino.

Stoparjeva, v več kot berljivem jeziku napisana knjižica, je opremljena tudi s kvalitetskimi barvnimi fotografijami in pregledno karto najpomembnejših kulturnih spomenikov Celja. Ne glede na ilustracije, ki so pri tvrstnih publikacijah sicer izrednega pomena, pa je bistveno pomembnejša njena vsebina. vodnik o Celju in njegovih spomenikih namreč ne vsebuje zgolj osnovnih informacij o celjski zgodovini in kulturni dediščini, temveč nudi nekaj več. Seveda pa je obenem tudi lep dokaz, da bi morali kulturnozgodovinske vodnike vsakih nekaj let revidirati.

Janez Cvirn

Slavka Ložar, **Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini**. Novo mesto, 1991. 268 strani.

Med slovenskimi zgodovinarji že nekaj časa poteka diskusija o nujnosti modernizacije znanstvenih metod in nujno potrebni širitvi na nova raziskovalna področja. Nekoliko poenostavljeno se njihove kritične pripombe reducirajo predvsem na kritiko dosejanega dela zaradi zapostavljanja obravnavanja vsakodnevnega življenja naših ljudi. Pri tem malo ali nič ne pomagajo ugovori, da ravno tega v našem zgodovino pisju niti ni tako malo. Je že tako, da ljudje radi nasledajo modnim kričačem. Spominjam se nekega ljubljanskega filozofa, ki je pred nekaj leti na posvetovanju o zgodovino pisju v naši družbi v prostorih Slovenske matice solil pamet navzočim, ne da bi vedel, katere strokovne zgodovinske revije izhajajo v Sloveniji. Res je sicer, da je bila pri nas desetletja privilegirana politična zgodovina, vendar bodimo poštene in priznajmo, da le nekega obdobja. Te so se lotevali številni, zlasti tudi nezgodovinarji, ki so poskrbeli, da so njihova dela hitro izšla in prejela tudi različne bogate nagrade. Pravi strokovnjaki v tem cirkusu niso sodelovali ali pa so bila njihova dela prezrta. Zgodovinska stroka ima žal to smolo ali srečo, da si večina misli, da nanjo lahko kompetentno posega. Prvo velja predvsem za politično zgodovino, drugo pa za ostala področja. Izjeme so kot vedno in povsod.

Slavka Ložar sodi med srečne primere. Formalno ni zgodovinarica, kot dolgoletni tesni sodelavki prof. Janka Jarca v Dolenjskem muzeju pa ji lahko popolnoma zaupamo. Obvlada metodo in tehniko zgodovinske vede, kot hči lastnika znamenite novomeške Košakove gostilne pa temeljito pozna tudi predmet raziskovanja. Zdi se, kot da je bila naravnost poklicana, da opravi to delo. Gostilna nikoli ni bila le lokal, v katerem je nekdo izvrševal obrt. Bila je družabno, politično, kulturno in gospodarsko središče kraja, tu so zapili ali pravilneje počastili rojstva, poroke in smrti, tu so kupčevali in prodajali, tu so bogateli in propadali, tu so nastajala večna prijateljstva in smrtna sovraštva, tu so nastajala velika kulturna podjetja, pa tudi največje politične barabije.

Po uvodu, v katerem nam avtorica v splošnih potezah opiše življenje v gostilnah, njihovo opremo, ponudbo in nekatere vrste družabnega življenja, prehaja na krajevne opise. Iz Novega mesta nas v nekakšnem krogu vodi po sedanji občini, ki je ena največjih na Slovenskem, ki ima kraje, kjer ne bo nikoli turizma, in kjer so naselja, kjer se s to dejavnostjo ukvarjajo že nekaj stoletij. Ravno razprostranjenost obravnavanega prostora daje knjigi bistveno večjo vrednost kot bi smeli soditi zgolj po naslovu. Nekatera spoznanja, ki nam jih daje, veljajo namreč za večino slovenskega ozemlja. Izjema so seveda kraji, ki so ležali ob tako prometni smeri, kot je bila Dunaj–Trst oziroma Reka. Naslednji vtis, ki ga dobimo ob branju knjige je, da se je takega dela potrebno lotiti s precejšnjim predznanjem oziroma dokaj široko izobraženostjo. Že zgoraj smo navedli, kaj se je vse v gostilnah dogajalo, poznati pa je treba tudi zgodovino kraja. Stavbo hotela »Pri solncu« v Novem mestu je zgradil znani literat Matija Kastelic, v njej je bilo leta 1849 ustanovljeno Kazinsko društvo, v njej so kot prvi na Slovenskem igrali leta 1848 Linhartovega Maticka. V gostilni »Pri kroni« je bilo ustanovljeno leta 1848 Slovensko društvo, na njej je zavihrala prva slovenska zastava v Novem mestu. V Brunerjevi gostilni na Bregu so leta 1865 sklenili ustanoviti čitalnico, v njej so organizirali nabirke za gradnjo Narodnega doma; tu je bil 1896 prvi socialdemokratski shod, tu se je 1899 rodil Božidar Jakac. Številne pomembne dogodke navaja avtorica tudi ob prikazu gostiln v drugih krajih. Zato mimo njene knjige ne bo mogel tisti, ki ga zanima preteklost krajev kot so Šentjernej, Dolenjske Toplice, Žužemberk . . . Opozorimo naj samo na fotografijo »ekstracimra« nekdanje Majzljve gostilne v Beli cerkvi, katere lastnik je bil ded našega pokojnega prof. Frana Zwittera. Na steni visi deset (!) časopisov. Danes kraj še gostilne nima, kaj šele človeka, ki bi imel naročenih toliko časopisov!

Če odmislimo odsotnost starejših podatkov iz zgodovine Dolenjskih toplic, je delo Slavke Ložar doslej najpomembnejše delo o zgodovini turizma na Dolenjskem.

Najbolj pomemben pa je tisti vidik knjige, kjer je prikazano gostilničarstvo predvsem kot obrt. Že številčnost gostiln, tako v mestu kot na podeželju, zastavlja mnoga vprašanja o življenju in delu naših prednikov. Številna dejstva, ki jih je zbrala avtorica, zavračajo pre nagljene sklepe o razširjenosti pijačevanja v preteklosti. Vidimo, da gre predvsem za gospodarsko dejavnost, ki je v večini primerov rezala dokaj negotov kos kruha, in da je bilo za boljše in varnejše življenje zelo pomembno združevati gostilničarstvo še z nekaterimi drugimi obrtni. Večina »birtov« je bila v prvi vrsti kmetov, posestnikov. V mestih so bili pogosto tudi mesarji, trgovci, zastopniki pivovarn, prodajalci tobaka, sodavičarji, prevozniki, klo-

bučarji, peki (ti so prodajali tudi žganje), mehaniki, lastniki javnih tehtnic . . . Po vaseh so gostilničarstvo pogosto kombinirali z mesarijami, trgovinami, žagami, mlini, usnjarnami, vinsko in lesno trgovino . . . Mnogi gostilničarji so dodatno služili tudi s posojanjem denarja.

Obžalovati moramo, da avtorici ni uspelo zbrati podatkov za starejša stoletja, saj se je morala omejiti predvsem na 19. stoletje. Iz številnih primerov lahko ugotovimo zanimivo nasprotje. Na eni strani silijo v to dejavnost ljudje, ki so želeli varno naložiti drugod zaslužen denar (kočevski krošnjarji, ameriški povratniki, celo nekateri intelektualci, ki pa so gostilne oddajali v najem), na drugi strani se je oprijemljejo ljudje, ki so že polno zaposleni na drugih področjih. Gostilničar Zorko iz Družinske vasi v neposrednem sosedstvu Šmarjeških toplic je imel npr. 50 ha zemlje, žago, mlin, kovačijo, bil je vinski trgovec, hkrati pa še gostilničar in celo eden začetnikov turizma v tem delu Dolenjske. Vidimo, da so se gostilničarstva oprijemali tudi tisti podjetneži, ki so odkrili, da gostilna več nosi v kombinaciji z drugimi dejavnostmi, ki privabljajo ljudi, predvsem pa takrat, ko drugega dela ni mogoče opravljati: zvečer, ob nedeljah in praznikih. Razmeroma malo je bilo gostiln, ki so nastale zaradi specifičnih potreb okolice: furmanstvo, priprega, pošta, sejmi, žegnanja, turizem in izletništvo. Zanimivo pa je, da so bile ravno te najbolj žilave. Na nastanek gostiln so lahko vplivali tudi kratkotrajni dogodki, npr. gradnja dolenske in belokranjske železnice, obnova pleterskega samostana.

Ne glede na vse hibe te dejavnosti in poklica pa je vendar treba priznati, da je ravno med gostilničarji zrastle mnogo »ljudskih voditeljev«. Uspešen gostilničar je bil človek, ki so mu ljudje hitro zaupali, zlasti glede funkcij, ki so zahtevale čas. Matevž Grašič, ki je leta 1848 zmagal v novomeškem volilnem okraju za dunajski parlament, kjer je veljal za zastopnika kmetov, je bil gostilničar v Mirni peči. Jožef Zagorc iz Šentjerneja se je tudi potegoval za politične funkcije in je bil kasneje deželni poslanec, gostilničar, lesni manipulant in dopisnik Novic. Koliko je bilo med njimi županov! Jožef Zurc-Štembur iz Kandije (sedaj Novo mesto) je bil kar 25 let župan največje slovenske občine Šmihel-Stopiče. Kot politično dokaj samostojnim in neodvisnim osebnostim jim je posebno pozornost posvečala socialistična oblast in jih s socialističnim zakupom v začetku petdesetih let, kasneje pa zlasti z drakonskimi sanitarno-higienskimi predpisi skoraj uničila.

Knjiga Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini Slavke Ložar je delo, ki bo zadovoljilo tako tiste, ki želijo brati o vsakdanjem življenju naših prednikov, kot one, ki bi radi поблиže spoznali to gospodarsko dejavnost. Avtorica je opravila številne terenske ogledne in pokazala veliko uspešnost pri izrabi ustnih in pisanih virov. Posebno koristno je uporabila nekatere memoarske zapise pa tudi Trdinove zapiske. Ravno pri njih pa je pokazala, kako jih je treba brati. Mnogi nasadajo njegovim čenčam. Mož je gostilne dobro poznal, žal pa številni bralci ne razumejo, da razgovori v njih običajno niso dobri prijatelji resnice. V nasprotnem primeru kot eno najpomembnejših prizorišč političnega življenja sploh ne bi mogle obstajati!

Stane Granda

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 11. zvezek. Ljubljana : Slovenska matica, 1991. 247 strani.

Pred nami je enajsti zvezek Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike. Kot prejšnji je tudi ta razdeljen na dva dela, na Razprave in Gradivo. Prvi članek v okviru Razprav je prispevek Petra Borisova in Antona Dolenca Razvoj sodnomoedicinskega izvedenstva v Evropi in na nekdanjem Kranjskem. Razprava je prva take vrste v Sloveniji. Govori o dejstvu, da se je pravo že zgodaj zavedlo, da je za pravično razsojanje odvisno tudi od medicinskega znanja, ko je treba odločiti o zapletenih primerih umorov in samomorov. Od Krvnega reda Karla V (CCC) dalje sta se ti dve znanosti vse bolj povezovali. Tako pravno kot tudi sodnomoedicinsko znanje sta se izpopolnjevala in prišla do današnje stopnje. Sodobnemu toku takratne Evrope je sledila tudi nekdanja Kranjska od Krvnega reda Karla V dalje. Tudi pri nas so se pojavile osebnosti, ki so pripomogle k razvoju sodne medicine. Razprava sega do bližnje preteklosti.

France Adamič je v razpravi Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem spregovoril o spoznavanju različnih rastlinskih bolezni in škodljivcev v letih 1830 do 1950. Seveda je govora tudi o njihovem uničevanju in odpravljanju. Našteti in predstavljeni so različni pripomočki, ki so bili v tistem času na voljo. Za uspešen razvoj kmetijstva bi morale skrbeti kmetijske šole, ki so na Slovenskem nastajale v drugi polovici 19. stoletja. Ob vsem navdušenju nad uničevanjem škodljivcev je pa značilno mnenje Franca Schollmayerja iz leta 1869, ki govori o tem, da nobeno sredstvo, ki ga uporablja človek, ni dovolj učinkovito, da bi preprečilo škodo, razen ptičev, ki uničujejo mrčes. Namesto varstva človek s svojim ravnanjem naravo uničuje, lovi ptiče in s tem podira »enakomerno celoto, ravnotežje v naravi«.

Branko Ozvald je napisal prispevek Ljubljčanin baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem. Skušal je predstaviti barona Codellija kot izumitelja, žal pa se je članek razrasel bolj v zgodovino družine Codelli in njenih problemov, kot pa v razpravo o izumih barona Antona Codellija.

Sandi Sitar je prispeval razpravo z naslovom Slovensko letalsko pionirstvo. Najprej je razložil pojem pionirstva na področju letalstva, nato sledi kratek pregled razvoja v svetu, temu pa seveda dogajanje na Slovenskem. Avtor ugotavlja, da v pionirskem času letalstva Slovenci niso bistveno zaostajali za razvojem v svetu (tu upošteva tudi Slovence, ki so živeli in delali zunaj ožje domovine). Zaostanki pa so se začeli kopiciti ob večjem razmahu letalstva in ob organiziranju rednih letalskih prog. V članku je predstavljena tudi socialna in izobrazbena struktura pionirjev letalstva pri nas. Zanimiv je prikaz njihovih poizkusov, da bi svoje znanje s področja letalstva zavarovali s patenti ali pa iz tega kovali kapital. To poslednje se je posrečilo le enemu, pa še ta je prešel meje Avstro-Ogrske in se uveljavil v Evropi.

O pridobivanju živega srebra v Idriji govori razprava Johanna Jacoba Ferberja Opis živorebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem. Ta spis švedskega mineraloga in montanista iz 18. stoletja je pisan v nemščini, prevedel ga je Jože Pfeifer. Ferber je najprej opisal geološke in mineraloške značilnosti idrijske okolice, nato je opisal rudnik, rudo in način pridobivanja živega srebra. Delo v idrijskem rudniku je primerjal z delom v drugih znanih evropskih rudnikih. Zanimiv je opis rudarskega dela in načina plačevanja rudarjev. Kratko je omenil tudi zgodovino najdbe samorodnega živega srebra. Največ podrobnosti je posvetil pridobivanju živega srebra in cinobra. Ta članek še dopolnjuje prispevek Jožeta Čara z naslovom Ferberjev prispevek k poznavanju idrijskega živorebrnega rudnika, ki je objavljen v Gradivu. Slika o rudniku dopolnjuje članek Tadeja Brateta Tehniška dediščina idrijskega rudnika živega srebra. Če prejšnji članki predstavljajo rudnik v času delovanja in razvoja, pa govori ta članek o njegovem propadanju, predvsem pa o slabem ravnanju in varovanju tehniške dediščine v zadnjih desetletjih.

Ernest Faninger je v kratki razpravi Baron Žiga Zois, nadvojvoda Janez in brata Prešeren predstavil brata kot Zoisova rudosledca pa tudi trgovca z minerali. Z njunim znanjem in spretnostjo se je okoriščal tudi nadvojvoda Janez. Ob tem pa je avtor razvil pravo kriminalno zgodbo, kateri brat je bil starejši in kateri mlajši. Ker avtor nikjer ne omenja, da bi bile župnijske knjige iz tistega časa nedostopne ali uničene, se mi zdi tako ovinkarjen popolnoma nepotrebno!

Knjigo zaključuje Gradivo za Bibliografijo zgodovine naravoslovja in tehnike, ki jo je sestavila Lidija Wagner.

Ob prebiranju te številke Zbornika, še bolj pa po tiskovni konferenci mi je postalo očitno dejstvo, da marsikdo, ki se sicer z velikim navdušenjem loteva vsaj deloma zgodovinskih tekstov, preveč poudarja za zgodovinarja povsem samoumevna dejstva, npr., da je treba znati brati gotico prejšnjih stoletij. Za orientacijo po različnih arhivih v Sloveniji (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv Slovenije, pokrajinski arhivi itd.) pa so na voljo vodniki. Nezgodovinarjem je to očitno premalo znano. Da bi se izognili nepotrebnemu trudu, bi bilo prav, da bi to literaturo bolj popularizirali vsaj v znanstvenih krogih.

Eva Holz

OBVESTILA

VSEBINSKI OSNUTEK PROGRAMA XXVI. ZBOROVANJA SLOVENSkih ZGODOVINARJEV

Že v prejšnji številki Zgodovinskega časopisa smo bralce obvestili, da bo prihodnje zborovanje slovenskih zgodovinarjev v **Slovenj Gradcu od 28. do 30. septembra 1992**. Glavna tema bo zgodovinski razvoj slovenske severne meje. V **ponedeljek, 28. septembra 1992** bo imel uvodno predavanje z naslovom: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja Bogo GRAFENAUER. Dopoldne bodo sledili še referati: Stane BERZELAK – Pomembni ljudje iz Mislinjske in Mežiške doline, Mira STRMČNIK-GULIČ – Pregled pomembnih arheoloških najdb po 2. svetovni vojni na področju Slovenj Gradca, Sergej VRIŠER – Umetnostno-zgodovinski spomeniki slovenjgraške kotline (izbor) in Zinka ZORKO – Koroško-štajerska-panonska narečja ob severni slovenski meji. Po kosilu bodo referirali še: Matjaž KLEMENČIČ – Prevrednotenje dosedanjih raziskav o slovensko-nemški meji, Janez STERGAR – Meja kot cezura in kot povezovalka glede na slovensko manjšino v Avstriji, Jože KOROPEC – Slovenska meja med Dravogradom in Svečino do 17. stoletja, Janez CVIRN – Volilne mahinacije ob slovenski severni meji pred prvo svetovno vojno, Jože MLINARIČ – Cerkevna organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji do jožefinskih reform ter France M. DOLINAR – Cerkevna organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od jožefinskih reform do danes.

V **torek, 29. septembra 1992** bomo nadaljevali z obravnavo lokalne problematike, referati pa bodo posebno pozornost posvetili tudi prometu: Janez MAROLT – Problematika cestnih povezav med Celjsko kotlino in Koroško v antiki, Jože CURK – Prometnice med 16. in 18. stoletjem na slovenskem Koroškem, Eva HOLZ – Ceste – element gospodarskega razvoja v prvi polovici 19. stoletja, Andrej HOZJAN – Slovenjgraško meščanstvo v računskih knjigah Štajerske 16. stoletja, Marjetica SIMONITI – Pohorsko steklarstvo, Alojz KRIVOGRAD – Industrializacija Mežiške doline konec 18. stoletja, Žarko LAZAREVIČ – Kmečki dolgovi ob severni meji 1918–41 (od Rateč do Hodoša) in Marijan ŽNIDARIČ – Nemški živelj v Podravski regiji med obema vojnoma do leta 1945.

Člani Zveze zgodovinskih društev Slovenije in naročniki Zgodovinskega časopisa bodo – tako kot običajno – podrobnejši program zborovanja prejeli z vabilom nanj.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

»Vas, ki leži ob gozdu na poti, ki pelje od Borovnice k slapovom Pekla, se imenuje *Ohonica* (v krajevnem dialektu *roaxanica*). Če besedo tematološko razčlenimo, vidimo, da je stvarjena tako kakor Borovnica; ta kraj je bil prvotno pokrit z bori, o čemer pričajo še zdaj korenike, ki pri oranju na mahu nanje naletijo.«

(Fran Ramovš, Iz slovenske toponomastike, ZČ 6-7/1952, str. 154)

. . . pred tremi desetletji?

»Leta 1962 smo se mogli spominjati slovenski zgodovinarji dveh obletnic, tesno zvezanih z začetki slovenske zgodovinske znanosti. Preteklo je osemdeset let, odkar je prof. Franc Kos izdal prvi dve slovenski zgodovini posvečeni razpravi, in šestdeset let, odkar je izšla prva knjiga njegovega »Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku«. Natanko sredi med tema dvema dogodkoma pa stoji tudi tretji, rojstvo njegovega sina, ki je nadaljeval očetovo delo.«

(Bogo Grafenauer, Ob sedemdesetletnici Milka Kosa, ZČ 16/1962, str. 172)

. . . pred dvema desetletjema?

»Dunajska marčna revolucija je močno odjeknila tudi v italijanskih provincah habsburškega cesarstva. 17. marca 1848 so Benečani prisilili avstrijske oblasti, da izpuste na svobodo Manina in Tommasea, ki sta bila od januarja istega leta zaprta zaradi svojega javnega nastopa proti vladi.«

(Jože Pierazzi, Vincenc Ferreri Klun in beneška revolucija 1848–1849, ZČ 26/1972, št. 1-2, str. 69)

. . . pred desetletjem?

»Slovenska psihologija je veliko mlajša od svetovne. Dolgo časa je zaostajala celo za hrvaško in srbsko psihologijo. V Zagrebu so že med obema vojnama imeli psihološki inštitut, ki so ga sprva imenovali laboratorij za psihologijo (od 1920), oddelek za psihologijo (od 1929) in psihološko revijo (od 1932), v Beogradu pa oddelek za psihologijo s seminarjem za eksperimentalno psihologijo (od 1928), medtem ko je njihova psihološka revija začela izhajati že leta 1907 (vendar po nekaj letih prenehala). Psihologija na Slovenskem pa je šla po povsem drugi poti.«

(Vid Pečjak, Poskus zgodovine psihologije na Slovenskem, ZČ 36/1982, št. 1-2, str. 85)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

UDK 940.255 (497.12 Piran)

MIHELIC Darja, dr., višji znanstveni sodelavec, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti. SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 4/III

Chartularium Piranense Camilla de Franceschija in Codice diplomatico Istriano Pietra Kandlerja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 109–111, 24 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Prispevek primerja objavi virov Chartularium Piranense Camilla de Franceschija in Codice Diplomatico Istriano Pietra Kandlerja ter ugotavlja, v kolikšni meri zajemata gradivo iz nekdanjega municipalnega arhiva v Piranu.

Avtorski izvleček

UDK 910.4 (497.12 = 20)

STANONIK Janez, dr., redni univerzitetni profesor v pokojju, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. SLO-61000 Ljubljana, Askerčeva 12.

Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 1, s. 112–118, 20 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Študija prinaša analitični prikaz angleških potopisov, ki so v času od zatona srednjega veča pa do začetka XIX. stoletja poročali o britanskih potovanjih po južnoslovenskem ozemlju. Odlomke iz teh potopisov je nedavno objavil Zdenko Levental v svoji antologiji angleških potopisov preko ozemlja južnih Slovanov. K temu dodaja naša študija pregled angleških potopisov preko Slovenije, ki večinoma v Leventalovi knjigi niso omenjeni, opozori pa tudi na Angleže, ki so živeli v Trstu.

Avtorski izvleček

UDK 091.7:056 (497.12 Stična) »11«

GOLOB Nataša, dr., docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SLO-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Uvod k umetnostno zgodovinski metodi datacije srednjeveških iluminiranih rokopisov: Gesta FridERICI

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 151–163, 26 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Uvodnim besedam, kateri kodikološki elementi so odločilni za datacijo iluminiranih rokopisov s stališča umetnostne zgodovine, sledi prenos izhodišč na Cod. Guelf. 206 Helmstedt., ki je najstarejši prepis **Gesta FridERICI** (skupina B1). Kodeks je bil v letih 1180–1182 prepisan v cistercijskem samostanu Stična. Datacija je utemeljena z navzkrižnim primerjanjem dekorativnih elementov, ki so jih različni iluminatorji ustvarili v različnih kodeksih iz stiške biblioteke, datacija pa podpira navzočnost kriptoportreta opata Folknanda, ki je umrl 8. decembra 1180.

Avtorski izvleček

UDK 378.4 (437=863) ».../1619«

PETRAČKOVA Věra, Dr., Ústav pro jazyk český ČSAV, ČSFR-11851 Praha 1, Letenská 4

Slovenci na českých univerzách před třidesetletno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 165–170, 8 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Razprava obravnava slovenske študente na českých univerzách před třidesetletno vojno (1618–1648). Avtorica predstavi okrog trideset imen, ki nedvomno izvirajo iz slovenskih dežel. Poleg tega omeni nekaj stikov med českými bratři in slovenskimi protestanti.

R. Stergar

UDC 910.4 (497.12 = 20)

STANONIK Janez, Dr., Retired University Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12.

Early English Travellers through Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 112–118, 20 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The study makes an analysis of British travelogues that had reported on the British travels through the Southern Slavic territories from the end of the Middle Ages and up to the beginning of the XIX. century. They can be found in an anthology recently published by Zdenko Levenhal. To these the study adds a survey of British travellers through Slovenia, who are generally not covered by Levenhal's anthology, and also calls attention to those British travellers who had lived in Trieste.

Author's Abstract

UDC 378.4 (437=863) s... /1619*

PETRAČKOVA Vera, Ph. D., Ústav pro jazyk český ČSAV, ČSFR-11851 Praha 1, Letenská 4

The Slovenians at the Czech Universities before the Thirty Years' War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 165–170, 8 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The treatise deals with the Slovenian students at the Czech universities before the Thirty years' war (1618–1648). The authoress cites about thirty names that undoubtedly originated from Slovenian lands. She also mentions some contacts between the *Czech Brethren* and Slovenian Protestants.

R. Stergar

UDC 940.255 (497.12) Piran)

MIHLEIČ Darja, Dr., Superior Scientific Collaborator, Scientific-Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 4/III.

Chartularium Piranense by Camillo de Franceschi and Codice Diplomatico Istriano by Pietro Kandler

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 1, pp. 109–111, 24 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The contribution compares publications of the sources Chartularium Piranense of Camillo de Franceschi and Codice Diplomatico Istriano of Pietro Kandler and states to what extent they comprise the material of the former municipal archive in Piran/Pirano.

Author's Abstract

UDC 091.7.056 (497.12) Stična) s11*

GOLOB Nataša, Dr., Lecturer, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Introduction to the Art Historical Method of Medieval Illuminated Manuscript Dating: Gesta Friderici

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 151–163, 26 notes

Sn. (De., Sn., En.)

After introductory words about the codical elements being of decisive importance for illuminated manuscripts dating from the aspect of the art history the authoress deals with the transfer of starting points to Cod. Guelf. 206 Helmstedt., the oldest transcript of Gesta Friderici (group B1). The codex was transcribed in the Cistercian monastery Stična in the years 1180–1182. The dating has been grounded with cross comparing of decorative elements, made by different illuminators in different codexes, kept in the Stična library, whereas the existence of the crypto-*portrait* of the abbot Folkhard, who died on December 8th, 1180 supports the dating accuracy.

Author's Abstract

UDK 316.347 (497.12=30=863) »1815/1941«

MELIK Vasilij, dr., zaslužni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Nemci in Slovenci (1815–1941)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 171–174, 7 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor daje kratek pregled političnih odnosov med Nemci in Slovenci na ozemlju Slovenije v času od dunajskega kongresa do druge svetovne vojne in se pri tem najdlje zadržuje na formiranju slovenske nacionalne stranke in njene nasprotne ustavovorne stranke ter s tem povezani nacionalnopolitični diferenciaciji urbanskega prebivalstva v 60-tih in 70-tih letih 19. stoletja.

Avtorski izveleček

UDK 061.3 (497.12=30) »1869«

CVIRN Janez, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Nemški tabori na Slovenskem (1869)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 175–185, 47 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Kot odgovor na slovensko taborsko gibanje je nemška ustavovorna stranka na Spodnjem Štajerskem leta 1869 organizirala tri profitabore – ustavne dneve (30. 5. 1869 v Slovenski Bistrici, 8. 8. 1869 v Celju in 9. 1869 v Radvanju pri Mariboru), ki pa so po odmevnosti in udeležbi daleč zaostajali za slovenskimi. Na njih se je pokazalo, da nemška ustavovorna stranka na Spodnjem Štajerskem nima širše družbene podpore za politiko, ki je v nasprotju z interesi slovenskega naroda.

Avtorski izveleček

UDK 376.7 (497.12=30) »1880/1914«

DROBESCH Werner, mag. dr., asistent, Univerza v Celovcu, Inštitut za zgodovino, A-9022 Celovec/Klagenfurt, Universitätsstraße 65–67

Deutscher Schulverein. Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 187–198, 25 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V čustvenacionalnih sporov na območju današnje Slovenije je postal Deutscher Schulverein (Nemško šolsko društvo) pomemben instrument nemškogovorečega prebivalstva za uresničitev njegovih nacionalnih želja. Društvo je poskušalo s politiko pospešenega ustanavljanja nemških šol utrditi nemštvo v območjih z jezikovno mešanim prebivalstvom.

Avtorski izveleček

UDK 325.252 (453.18=863) »18/1914«

KALC Aleksej, raziskovalec, Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, I-34138 Trst/Trieste, Ul. Petronio 4

KODRIČ Majda, mag., srednješkolski profesor zgodovine, zunanji raziskovalni sodelavec Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, I-34138 Trst/Trieste, Ul. Petronio 4

Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 197–207, 35 cit.

Sn. (It., Sn., En.)

Avtorja obravnava izseljevanje iz Beneške Slovenije iz vidika njegove zračenosti s selitvenimi procesi z območji severovzhodne Italije in še posebno iz Furlanije, ugotavljajoč obenem tudi njegove specifične značilnosti. Primerjalna analiza prispeva k opredelitvi Režije kot izrazitega področja sezonske emigracije, Nediskih dolin pa kot enega od izseljenško najmanj prizadetih okrajev v Furlaniji vse do časa med svetovnima vojnama. Avtorja se zaustavljata nadalje ob procesu prehajanja od sezonske in začasne oblike izseljevanja v pojav množičnega trajnega eksodusa, ki je v desetletjih po drugi svetovni vojni spremenil prav Nediške doline, poleg Režije, v enega izmed demografsko najbolj prizadetih območij v Furlaniji.

Avtorski izveleček

UDC 061.3 (497.12=30) »1869«

CVJRN Janez, Dr., Lecturer, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

German Open Air Meetings in Slovenia (1869)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 175–185, 47 notes

Sn. (De., Sn., En.)

As an answer to the Slovene open air meetings movement the German Constitutionalist Party in Lower Styria organized in 1869 three open air counterm meetings – constitutional days (on May 30th 1869 in Slovenska Bistrica, on August 8th 1869 in Celje and on September 5th 1869 in Radvanje by Maribor) which, however, according to their echo and the number of participants, were by far not equal to the Slovene ones. Those counterm meetings made it pretty clear that the German Constitutionalist Party in Lower Styria had no wider social support for the politics being in contradiction with the interests of the Slovene nation.

Author's Abstract

UDC 325.252 (453.18=863) »18/1914«

KAJČ Aleksej, Researcher, History Section at the National and Study Library in Trieste, I-34138 Trst/Trieste, Ul. Perotico 4

KODRIČ Majda, M. A., History Teacher, External Research Collaborator of the History Section at the National and Study Library in Trieste, I-34138 Trst/Trieste, Ul. Perotico 4

Emigration from Venetian Slovenia in the Context of Emigration from Friuli with Special Regard to the Period in the 19th Century and till the First World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 197–207, 35 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The authors deal with emigration from Venetian Slovenia from the aspect of its growing together with emigration processes from the parts of northeast Italy and especially from Friuli, stating also its specific characteristics at the same time. The comparative analyses contributes to the definition of Resia as an outstanding territory of seasonal emigration, and the Natisone/Nečidza valleys as one of the emigratorially least affected districts in Friuli till the time between the World Wars. The authors deal also with the process of transition from the seasonal and temporary form of emigration to the occurrence of the lasting mass exodus, which in the decades after the Second World War changed exactly the Natisone/Nečidza valleys, along with Resia, into one of the demographically the most affected districts in Friuli.

Author's Abstract

UDC 316.347 (497.12=30=863) »1815/1941«

MELIK Vasilij, Dr., Professor Emeritus, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

The Germans and the Slovenes (1815–1941)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 171–174, 7 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author gives a short survey of political relations between the Germans and the Slovenes in the territory of Slovenia from the Vienna Congress till the Second World War. He deals mostly with the formation of the Slovene National Party and its opponent Constitutionalist Party, as well as with political differentiation among the urbane population because of that in the sixties and seventies of the 19th century.

Author's Abstract

UDC 376.7 (497.12=30) »1880/1914«

DROBESCH Werner, M. A., Dr., Assistant Professor, University in Klagenfurt/Celovec, Institute for History, A-9022 Klagenfurt/Celovec, Universitätsstrasse 65–67

Der Deutsche Schulverein. Its Ideology, Internal Structure and Activity with Special Regard to Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 187–196, 25 notes

Sn. (De., Sn., En.)

In the time of the national conflicts in the territory of today's Slovenia Der Deutsche Schulverein (German School Society) became an important instrument of the German speaking population to achieve fulfilment of their wishes. By means of the policy of setting up of German schools the society tried to strengthen the Germanny in the territory with mixed population.

Author's Abstract

UDK 929 Šušteršič I. »1917/1918« (494)
PLETERSKI Janko, dr., redni profesor v pokoju, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SLO-61000 Ljubljana, Aškertčeva 12

Dejavnost dr. Ivana Šušteršiča v Švici v letih 1917–1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 211–223, 35 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Kranjski deželni glavar in do jeseni 1917 načelnik katoliške Slovenske ljudske stranke dr. Ivan Šušteršič je v letih 1917 in 1918 večkrat potoval v Švico na pobudo avstrijske kršćansko socialne politike. Udeležil se je obeh kongresov Mednarodne katoliške Unije (= Internationale katholische Union) za podporo mirovni pobudi papeža Benedikta XV. in za mednarodni sporazum katoliških parlamentarcev. Odklonil je sodelovanje z jugoslovansko politično emigracijo in ni dokaza, da bi od kogarkoli drugega dobil kaka zagotovila za rešitev jugoslovanskega (slovenskega) vprašanja ob koncu vojne.

Avtorski izvleček

UDK 327.321 (497.12) »1918«
ROZMAN Franc, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SLO-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Praznovanje prvega maja 1918 na Spodnjem Štajerskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 225–232, 20 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Na osnovi arhivskega gradiva, deloma pa tudi časopisnih poročil obravnava avtor praznovanje 1. maja 1915, zlasti pa zadnje praznovanje prvega maja 1918 v okviru avstroogrske monarhije na Spodnjem Štajerskem. Praznovanja so bila bolj nacionalno obravnana kot včasih, nemška so bila ločena od slovenskih. Močno je bila prisotna zahteva po sklenitvi premirja.

Avtorski izvleček

UDK 378.4.094:881.07 (497.12) »1919/1930«
GRDINA Igor, mag., asistent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SLO-61000 Ljubljana, Aškertčeva 12

Prispevki k zgodovini slavistike na Univerzi v Ljubljani 1919–1930

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 233–248, 45 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Razprava na podlagi arhivskega gradiva zasleduje vlogo in pomen učiteljev slavistike Rajka Nahtigala, Ivana Prijatelja, Frana Ramovša, Franca Kidriča, Aleksandra Stojčeviča na leto 1919 ustanovljeni univerzi v Ljubljani ter opisuje univerzitetno zakonodajo in študijske predpise.

Avtorski izvleček

UDK 945.32 (093):949.712 (093)
ŠUMRADA Janez, prof., raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 5

Kandlerjev »Codice diplomatico istriano« in Kosovo »Gradivo za zgodovino Slovencev«

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 46/1992, št. 2, s. 249–253, 28 cit.

Sn. (It., Šn., En.)

Prispevek je prevod avtorjevega predavanja v italijanski na mednarodnem simpoziju o Kandlerjevem Codice Diplomatico Istriano, ki je bil maja 1989 v Rovinju, obravnava pa Kandlerjeve spodsrljaje, ki jih je Kos ugotovil bodisi iz kritičnih izdaj virov, katere so mu bile na volji, ali pa z lastnim znanstvenim delom, nanje pa opozoril v svojem monumentalnem »Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku« (1–5, Ljubljana 1902–1928).

Avtorski izvleček

UDC 327.321 (497.12) »1918«

ROZMAN Franc, Dr., Scientific Councillor, Institute for Modern History, SLO-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

May Day Demonstrations 1918 in Lower Styria

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 225–232, 20 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of the archives and partly also of the newspaper reports the author deals with the May Day demonstrations in 1915, and especially with the last ones in 1918 in the frame of the Austro-Hungarian monarchy in Lower Styria. Demonstrations were more nationally coloured as before, the German ones being separated from the Slovene ones. The demand for armistice conclusion was very strong.

Author's Abstract

UDC 945.32 (093):949.712 (093)

ŠUMRADA Janez, Prof., Research collaborator, Historical Institute Milko Kos', ZRSK SAZU, SLO-61000 Ljubljana, Novi trg 5

Pietro Kandler's »Codice Diplomatico Istriano« and Franc Kos' »Gradivo za zgodovino Slovenije«

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 249–253, 28 notes

Sn. (It., Sn., En.)

The paper is a translation into Slovenian of the author's Italian communication to the international conference on Pietro Kandler's *Codice Diplomatico Istriano*, held in Rovinj/Rovigno in May 1989, and enlists the errors discovered either by critical publications of sources available to Franc Kos', or by Kos' own research results, both evident from his monumental »Gradivo za zgodovino Slovenije v srednjem veku« (Documents on the Slovenian History in the Middle Ages, 1–5, Ljubljana 1902–1928).

Author's Abstract

UDC 929 Šušteršič I. »1917/1918« (494)

PLETERSKI Janko, Dr., Full Retired Professor, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Activity of Dr. Ivan Šušteršič in Switzerland in the Years 1917–1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 211–223, 35 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The governor general of Carniola and till autumn 1917 the head of the Catholic Slovene People's Party Dr. Ivan Šušteršič made on the initiative of the Austrian Christian social policy several journeys to Switzerland in the years 1917 and 1918. He attended both congresses of the *Internationale katholische Union* whose intention was to support the peace initiative of the Pope Benedict XV, as well as the international treaty of Catholic parliamentarians. He refused cooperation with the Yugoslav political emigration and there is no proof, whatever, he would have got from anyone else any assurances to solve the Yugoslav (Slovene) question at the end of the war.

Author's Abstract

UDC 378.4.094:881.07 (497.12) »1919/1930«

GRDINA Igor, M. A., Assistant, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SLO-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Contributions to the History of Slavism at the University in Ljubljana 1919–1930

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 46/1992, No. 2, pp. 233–248, 45 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of the archives the author deals with the role and significance of the Slavism lecturers Palko Nahšgal, Ivan Prijatelj, Fran Ramošč, Franc Kidrič, Aleksandar Sojičević at the end of 1919 founded university in Ljubljana and describes the university legislation and studies regulations.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon 061/150-001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 216 SIT	33/1979, št. 3 — 156 SIT
2-3/1948-49 (1988) — 288 SIT	33/1979, št. 4 — 128 SIT
4/1950 (1987) — 268 SIT	34/1980, št. 1-2 — 232 SIT
5/1951 (1987) — 348 SIT	34/1980, št. 3 — 120 SIT
6-7/1952-53 (1986) — 500 SIT	34/1980, št. 4 — 120 SIT
8/1954 (1990) — 332 SIT	35/1981, št. 1-2 — 180 SIT
9/1955 (1989) — 268 SIT	35/1981, št. 3 — 128 SIT
10-11/1956-57 (1990) — 308 SIT	35/1981, št. 4 — 100 SIT
12-13/1958-59 (1991) — 332 SIT	36/1982, št. 1-2 — 168 SIT
14/1960 — pred ponatisom	36/1982, št. 3 — 120 SIT
15/1961 (1989) — 216 SIT	36/1982, št. 4 — 100 SIT
16/1962 (1991) — 280 SIT	37/1983, št. 1-2 — 156 SIT
17/1963 (1978) — 268 SIT	37/1983, št. 3 — 100 SIT
18/1964 (1980) — 268 SIT	37/1983, št. 4 — 108 SIT
19-20/1965-66 (1985) — 332 SIT	38/1984, št. 1-2 — 156 SIT
21/1967 (1992) — 600 SIT	38/1984, št. 3 — 100 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) — 156 SIT	38/1984, št. 4 — 108 SIT
22/1968, št. 3-4 — razprodan	39/1985, št. 1-2 — 168 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) — 180 SIT	39/1985, št. 3 — 144 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) — 144 SIT	39/1985, št. 4 — 120 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) — 144 SIT	40/1986, št. 1-2 — 196 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) — 168 SIT	40/1986, št. 3 — 144 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) — 180 SIT	40/1986, št. 4 — 168 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) — 168 SIT	41/1987, št. 1 — 180 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) — 216 SIT	41/1987, št. 2 — 180 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) — 196 SIT	41/1987, št. 3 — 168 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) — 180 SIT	41/1987, št. 4 — 168 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) — 196 SIT	42/1988, št. 1 — 156 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) — 180 SIT	42/1988, št. 2 — 156 SIT
28/1974, št. 3-4 — razprodan	42/1988, št. 3 — 168 SIT
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 4 — 144 SIT
29/1975, št. 3-4 — 300 SIT	43/1989, št. 1 — 156 SIT
(kmalu razprodan)	43/1989, št. 2 — 156 SIT
30/1976, št. 1-2 — 180 SIT	43/1989, št. 3 — 156 SIT
30/1976, št. 3-4 — 168 SIT	43/1989, št. 4 — 168 SIT
31/1977, št. 1-2 — 300 SIT	44/1990, št. 1 — 156 SIT
(kmalu razprodan)	44/1990, št. 2 — 168 SIT
31/1977, št. 3 — 268 SIT	44/1990, št. 3 — 156 SIT
31/1977, št. 4 — 136 SIT	44/1990, št. 4 — 168 SIT
32/1978, št. 1-2 — 196 SIT	45/1991, št. 1 — 168 SIT
32/1978, št. 3 — 144 SIT	45/1991, št. 2 — 168 SIT
32/1978, št. 4 — 144 SIT	45/1991, št. 3 — 156 SIT
33/1979, št. 1 — 180 SIT	45/1991, št. 4 — 180 SIT
33/1979, št. 2 — 168 SIT	46/1992, št. 1 — 240 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 1400 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 1400 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 30 SIT zaračunamo dejanske poštarne stroške.

Ponatise vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 120 SIT. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. A
1992

941/949

120030125,2

COBISS •